

Utazók és utazások

Michael Harbsmeier,
Gelléri Gábor, Jusztin Márta,
Kármán Gábor, Kulcsár
Krisztina, Irina V. Popova-
Nowak, Vári András
tanulmányai

Peter Burke
Útmutatás az
utazástörténet
számára

Goda Károly
Középkortörténet
és az *Urban History*

A KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

előfizetői felhívása a 2007. évre

Kedves Olvasónk!

Szerkesztőségünk 2007-ben a következő tematikus számokat kívánja megjelentetni:

- 27. *Felekezeti és társadalom*
- 28–29. *Európai összehasonlító társadalomtörténet*
- 30. *Történeti demográfia*

Kérjük, segítse előfizetésével lapunkat!

Előfizetés esetén a 40%-os terjesztői jutalék megmarad a lap számára. Az előfizetési díj 3500 Ft. A két szimpla szám ára 1000–1000, a dupla számé 1500 forint.

Az előfizetési díj a
KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
HVB Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén még megrendelhetők:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 ft)
- 5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 ft)
- 7–8: *Sport és testkultúra* (600 ft)
- 10: *Divat – Fogyasztás – Anyagi kultúra* (600 ft)
- 11–12: *A város és társadalma* (950 ft)
- 13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 ft)
- 14: *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 ft)
- 15–16: *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 ft)
- 17: *Politika és hatalom a társadalomban* (800 ft)
- 18: *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 ft)
- 19–20: *Rurális társadalmak* (1400 ft)
- 21–22: *Clio és Psyche* (1400 ft)
- 23: *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 ft)
- 24–25: *Nemzetépítés és régészet* (1500 ft)

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidőktől fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZUCH GÁBOR
GRANASZTÓI PÉTER
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN főszerkesztő
KLEMENT JUDIT
LENGVÁRI ISTVÁN
POZSGAI PÉTER
SZEGEDI PÉTER

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, **Benda Gyula** Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

„Utazók és utazások” című blokkunkat Kármán Gábor szerkesztette.

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alapprogram, MTA-ELTE Atelier Magyar-Francia Társadalomtudományi Műhely és magánszemélyek támogatták.

A címlapon: Haranghy Jenő: „Utazgassunk hazánk földjén!” című plakátja (1930).
(Országos Széchényi Könyvtár, Kisnyomtatványtár, Plakátgyűjtemény)

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.

ISSN 1586-2410

TARTALOM

UTAZÓK ÉS UTAZÁSOK

Peter Burke	Útmutatás az utazástörténet számára	5
Michael Harbsmeier	Az útleírások mint a mentalitástörténet forrásai. Gondolatok a kora újkori német útleírások történeti-antropológiai elemzése kapcsán	25
Gelléri Gábor	Az Amazonastól az amazonokig. Egy „tökéletes utazás” visszhangjai	54
Kármán Gábor	Identitás és határok. 17. századi magyar utazók nyugaton és keleten	72
Kulcsár Krisztina	A politikai és társadalmi elit utazásai. 18. századi utazások vizsgálatáról németországi kutatások kapcsán	99
Irina V. Popova-Nowak	A nemzet felfedezésének Odüsszeiája. Magyarok Magyarországon és külföldön, 1750–1850	128
Vári András	Fenyegetések földje. Amerika a 19. század második felében – magyar szemmel	153
Jusztin Márta	„Utazgassunk hazánk földjén!” A belföldi turizmus problémái a két világháború között Magyarországon	185

KÖRKÉP

Pakot Levente	VI. Európai Társadalomtudományos Történelem Konferencia (<i>Sixth European Social Science History Conference</i>)	209
---------------	---	-----

 FOLYÓIRATSZEMLE

Goda Károly	Középkortörténet és az <i>Urban History</i>	218
-------------	---	-----

 KÖNYVEK

Archontológia, prozopográfia, társadalomtörténet Fedele Tamás: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526)	– Kiss Gergely	228
Köblös József (szerk.): A pápai református kollégium diákjai. 1585–1861.	– Horváth Gergely Krisztián	239
Kulcsár Krisztina: II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773.	– Bak Borbála	242
Mátay Mónika: Törvényszéki játszmák. Válás Debrecenben 1793–1848.	– Bódy Zsombor	248
Max Weber Magyarországon. A weberi életmű értelmezései a honi társadalomtudományban Molnár Attila Károly (szerk.): Szellem és etika „100 éves a Protestáns etika”	– Bognár Bulcsu	252
Szerzőink		261
Contents		262
Abstracts		264

Peter Burke

Útmutatás az utazástörténet számára*

Az utazástörténet egyáltalán nem elhanyagolt téma. Éppen ellenkezőleg, a téma elsősorban az elmúlt években (különösen a 90-esekben) vonzotta a tudósokat, köztük a történészeket (a művészet- és tudománytörténészeket is beleértve), földrajzosokat, antropológusokat és az irodalomelmélet szakértőit. Olyan sokan foglalkoztak csak az itáliai utazásokkal, hogy szükség volt egy egyetemi központ (Centro Inter-universitario) létrehozására, amely rendszeresen megjelenteti saját *Bollettinóját*. Angliában *Journal of Travel Research* címmel alapítottak nemrég negyedéves folyóiratot. Az utazás enciklopédiáját már hirdetik az interneten, amelynek 2001-ben kell megjelennie.** Jó-e ez, vagy rossz (esetleg mindkettő), mindenesetre úgy tűnik, egy új tudományág születésének vagyunk tanúi: az „iterológiáé”, ahogy Pierre Butor francia regényíró nevezte az 1970-es években.

Ennek a rövid esszének a témája az utazás megközelítéseinek változatossága. A „megközelítés” metaforája, bármennyire közhely is, egyszerűen ellenállhatatlan ebben az esetben. Vajon látszólagos haladásunk a távoli város tornyai felé valószínű vagy csak illúzió, a történetírás délibábja? Közeli a megérkezés, vagy csak utazgatunk, reménnyel telve?

Gondolatmenetemben saját „területemre” koncentrálok – amely éppenséggel egyezik Bengt Ankarlooéval –, a kora újkori Európa történetére és az elmúlt ötven évben kiadott művekre, elsősorban az elmúlt évtizedben megjelentekre.¹ 1952-ben jelent meg a kérdéskör klasszikus alapműve, John Stoye *English Travelers Abroadja*.² Stoye érdeklődését az utazók angol társadalomra és politikára gyakorolt „hatása” iránt ritkán követték későbbi tanulmányokban, annak ellenére, hogy az angol „Grand Tour”-ról mindmáig könyvek sokasága jelenik meg. Egy másik klasszikus munka, Antoni Mańczak *Travel in Early Modern Europe*-ja 1978-ban lengyelül jelent meg.³ Mańczak az utazás társadalomtörténetére, az anyagi

* Ez az írás 1998-ban, a kora újkori Európa történetéről tartott szemináriumom előadásaként kezdte karrierjét. Különösen hálás vagyok útítársamnak, Maria Lúciának és iterológus-társaimnak, Melissa Calarescunak, Rudolf Dekkernek, Jim Duncannek, Angel Gurríanak, Antoni Mańczaknak és Joan-Pau Rubiésnek észrevételeikért és az irodalmi hivatkozásokért.

** A tanulmány 2000-ben jelent meg a Bengt Ankarloo tiszteletére összeállított emlékkönyvben a következő címen: Directions of the History of Travel. In: Andersson, L. M. – Jansdotter, A. – Persson, B. E. B. – Tornbjer, Ch. (szerk.): *Rätten. En Festskrift till Bengt Ankarloo*. Lund, 2000. 176–198.

¹ Természetesen 1950 előtt is jelentek meg fontos utazástörténeti tanulmányok, többek között Babeau 1885; Hantzsch 1895; Bates 1911 és Mead 1914.

² Stoye 1952.

³ Mańczak 1995.

körülményekre és az utazásra mint társadalmi tapasztalatra koncentrált (például arra, ahogyan az utazás ideiglenes menekülést jelentett a társadalmi helyzet mindennapi korlátjai közül), és Stoye-nál lényegesen nagyobb hatást gyakorolt.⁴ Újabbán a fókusz átkerült a társadalmiról a kulturális megközelítésre, az utazás indítékaira, az utazók elvárásaira és az utazás tudományára, például arra, ahogyan azt a reneszánsztól a felvilágosodásig leírták és kodifikálták.⁵

Az utazástudományról, avagy *ars apodemicáról* írott könyvek sokszor öltöttek utazási útmutatók formáját, felsorolva mindazon dolgokat, amelyeket meg kell figyelni, hogy az utazás az ismeretszerzés élményét is nyújtsa. Hasonló módon, bár más szándékkal látták el a leendő utazókat a „Tudományos Forradalom” korában a Robert Boyle-hoz és Isaac Newtonhoz hasonló személyek, illetve a londoni Royal Societyhez hasonló intézmények kérdőívvel vagy *tudakozódási rovatokkal* („heads for inquiry”), ahogy a 17. században mondták, hogy még hasznosabb megfigyeléseket tehessenek. Berchtold *Patriotic Travellerje* (1789) csaknem kétezeröttszáz kérdést tartalmazott.⁶

Mint maguknak az utazóknak, a történészeknek is hasznukra válik egy hasonló katalógus, még ha nem is olyan kimerítő, mint Berchtoldé. Az ilyen tudakozódási rovatokhoz való hozzájárulásként azt javaslom, tekintsük át a legfontosabb eddig elhangzott kérdéseket, az elvégzett munkát, a felmerült legfőbb problémákat, illetve a szakterület lehetséges jövőbeli haladási irányait. Annak érdekében, hogy írásom belesimuljon a kötetbe, különös figyelmet fogok fordítani Skandináviára, elsősorban a más országokat látogató svéd utazókra (az Oszmán Birodalomba utazó Erik Dahlbergtől a Japánt megjárt Carl Peter Thunbergig), és a Svédországba utazó külföldiekre: franciákra, angolokra, olaszokra, sőt brazilokra (José Bonifacio de Andrada e Silva, a reformer két évet töltött Dániában és Svédországban a 18. század végén).⁷ A kérdések érintik az utazókat, írásikat, úti feljegyzéseiket és nem kevésbé a kultúrák közti találkozásokat, amelyeket az utazók tapasztalnak meg és az útleírások reprezentálnak.

Ki utazik, milyen okból, merre mennek és hogyan szervezik meg utazásukat? Mit csinálnak az utazók, amikor külföldön vannak? Mik az utazás hatásai az utazókra, kultúrájukra és azokra a kultúrákra, amelyekbe utaztak?

1. Természetesen szükség van az utazók prozopográfáira, kollektív életrajzokra, a római szenátusról és a brit parlamentről írottak mintájára. Az egyetlen hasonlót, amelyet ismerek, a 18. századi brit és ír Itália-utazók feldolgozását egy lelkes amatőr, Brinsley Ford jegyzetei alapján állították össze. Nem kevesebb, mint hatezer utazóról talált információt a korszakból, a Grand Tour idejéből.⁸

⁴ Egy példa a sok közül Frank-van Westrienen 1983: 49–133.

⁵ Stagl 1980: 131–202; Bausinger–Beyrer–Korff 1991; Rubiés 1996: 139–190; Elsner–Rubiés 1998.

⁶ Berchtold 1789; Stagl 1995.

⁷ A Skandináviáról szóló legújabb irodalomból lásd Barton 1998 és Davies 1999.

⁸ Ingamells 1997.

A Skandináviáról szóló útleírásokról készült már bibliográfia (csak Norvégiáról 1278 tételt sorol fel), de a propozográfia még hiányzik.⁹

2. Az utazók tipológiája szintén hasznos lehet. Először feltehetőleg a külföldre utazók jutnak eszünkbe, de mások saját országukat fedezték fel, és számos dologra bukkantak így rá. Azután azokra is gondolhatunk, akik rövid időt töltöttek egy helyen, de François Bernier, 17. századi francia orvos életéből csaknem tizennégy évet töltött Ázsiában, elsősorban Indiában. Vélhetően a magányos utazók alakjai is felsejlenek, köszönhetően az útleírásoknak – amelyek időnként elfelejtik megemlíteni az útitársakat –, de a kereskedők, zarándokok és mások csoportosan utaztak, és a Cook's szervezte utak százötven éves múltja tekintenek vissza.

Első megközelítésként a tipológiához a társadalmi kategóriák kínálkoznak, bár nem szabad hagynunk, hogy a szerep megsemmisítse az egyéniséget. A legfontosabb kategóriákat így jelölhetjük ki: kereskedők, zarándokok, misszionáriusok, diplomaták, diákok, tudósok, természettudósok, kézművesek és művészek. A 18. századtól kezdődően nem felejthetjük ki a háborúk és más események tudósítása végett utazó újságírókat sem (mint Theodore Fontane, a későbbi regényíró esetében, aki Poroszország 1864-es, 1866-os és 1870–71-es háborúiról tudósított).

Ugyancsak nem szabad elfelejteni a turistákat, „az élvezet kedvéért utazó ember” értelmében. A terminus, mely természetesen a „tour” szóból származik – legyen az Grand Tour vagy kevésbé grand –, a 19. században honosodott meg jónéhány európai nyelvben (Stendhal *Mémoires d'un touriste*-je 1838-ból származik). Az „utazás” és a „turizmus” éles terminológiai elválasztása saját elemzéseinél nem feltétlenül szerencsés a történész számára. Így vagy úgy, mindenképp adatai része marad.¹⁰ A „tourist” terminus az angol nyelvben már 1800 előtt feltűnt, negatív értelemben.¹¹ Az élvezet kedvéért utazók csoportja magába foglalja a nőket, akik a 18. századtól kezdve lettek láthatóbbak – például Mary Wollstonecraft Svédországban –, és számos nemrég megjelent, elsősorban az angol nőkkel foglalkozó monográfia számára szolgáltattak témát.¹²

3. Miért utazzunk? Ahogy az utazásnak szociológiája, úgy pszichológiája is van. Néhány újabb tanulmány tudatalatti indokokat is számításba vett: a romantikus utazások sokszor menekülések az otthon elfojtott vágyak beteljesítése érdekében. Nyilvánvaló példája ennek a „mediterrán szenvedély”, a dél vonzereje az észak-európaiak szemében.¹³ Az utazást úgy is kezelték már mint a háború pótszerét, és az identitás feltárásának és megalkotásának eszközét, néha szembeállítva a puszta „turizmus”-sal.¹⁴ Az utazók pszichológiai típusait századokon át

⁹ Bring 1950; Ilsøe 1963; Schiøtz 1970.

¹⁰ Boorstin 1963: 86–125 és Fussell 1980: 37–49 feltételezéseinek és érveinek értő kritikájára lásd Löfgren 1999.

¹¹ Buzard 1993. A Skandináviából jövő és oda irányuló turizmusról lásd Löfgren 1999.

¹² Mills 1991; Melman 1992; Frawley 1994; Lawrence 1994; Bohls 1995; Ghose 1998.

¹³ Porter 1991; Cardinal 1997: 135–155; Pemble 1987.

¹⁴ Hale 1993: 182 sk; Buzard 1993: 81.

megkülönböztették: az érzékeny utazótól – akit Lawrence Sterne és követői mintáztak meg – egészen a kolerikus utazóig, akit Tobias Smollett (vagy, napjainkban Paul Theroux) jellemzett.

Ami az utazók tudatos indokait illeti, ezek természetesen összefüggnek az előző részben emlegetett társadalmi kategóriákkal. E kategóriák közül idáig kevés figyelem fordult a kereskedelmi utazások felé, mint amilyenek a fiatal kézművesek utazásai voltak (akiket Angliában „journeyman”-nek neveznek). A zarándoklatok története ezzel szemben az elmúlt időben újabb virágkorát élte, és ez nemcsak a keresztény világra korlátozódott.¹⁵

A kortárs érdeklődés másik középpontja az oktatási-nevelési célú utazás, amely alatt nemcsak a *peregrinatio academica* értendő, de a Grand Tour is, amelyet nemrég a felnőttkorba vezető átmeneti rítusként írtak le.¹⁶ A fiatal svédek, dánok és norvégok *studieresorj*át is számos monográfiában vizsgálták.¹⁷ A tanulmányutak eszméje a festőkre, szobrászokra és építészekre is kiterjed, valahol félúton a kézművesek vándorévei (*Wanderjahre*) és az Itálián keresztül, az antikvitás és a reneszánsz nagy alkotásainak tanulmányozása céljából folytatott, sokkal arisztokratikusabb utazás ideálja között, mint az – naplója tanúsága szerint – Inigo Jones példáján látszik, vagy a két Nikolaus Tessin, apa és fia esetében történt, akik Franciaországban, a Holland Köztársaságban és Németországban jártak tanulmányúton.

A könyvek és kéziratok után kutató tudósok utazásait sem szabad elfelejtenünk.¹⁸ Ezek olyan tudás megszerzésére irányuló expedíciókkal kapcsolódhattak össze, amelyekre hasznos (bár technikailag anakronisztikus) a „tudományos” kifejezést alkalmazni: a 16. századi európai botanikusoktól, akik növényeket keresve utazták be az Oszmán Birodalmat, Indiát és Mexikót, egészen a híres, 1730-as évekbeli francia misszióig, amelyek megfigyeléseket gyűjtöttek „északon” és Peruban, vagy Cook kapitány utazásáig (vagy vele egy időben Carsten Niebuhr arabiai expedíciójáig), amelyeken művészek is részt vettek, hogy megörökítsék a szokatlan jelenségeket, és tudósok mint Georg Forster, hogy tanulmányozzák őket. Az „utazási útmutatók”, amelyeket a Royal Society adott ki, elsődleges célul tűzték ki a természet megfigyelésének rendszerezését (bár a különböző népek szokásaival kapcsolatos kérdések szintén szerepeltek bennük). A 19. század tudományos expedícióiról azonban még mindig sokkal többet tudunk.¹⁹

A tudós mellé helyezhetjük a „technológiai” utazót, akit olyasvalami hajt, amit ma „ipari kémkedésnek” hívnánk: bányákat és gyárat látogat, megnézi, időnként még vázlatosan le is rajzolja az új gépeket – ahogy az angolok tettek Velencében vagy a franciák és svédek Angliában (itt többek közt Samuel

¹⁵ Eade–Sallnow 1991; Faroqhi 1994; Dubisch 1995; Scaraffia 1998; Williams 1998.

¹⁶ Redford 1996: 15; Lásd még Chaney 1998. *A peregrinatio academica*tól: Berns 1988: 155–181. és de Ridder-Symoens 1996: 416–448.

¹⁷ Rydberg 1951; Niléhn 1983; Helk 1987.

¹⁸ Selling 1990; Burke 1992: 391–413.

¹⁹ Fisch 1989: 385–405.

Schröderstiernára és Reinhold Angersteinre kell gondolni, a northumberlandi Crowley vasgyártása iránti érdeklődésükre és ennek kapcsolatára a Bergskollegiummal és a Jernkontorral).²⁰ Ide sorolhatjuk a mezőgazdaság iránt érdeklődő utazókat, bár az első, aki eszünkbe jut, a Franciaországban utazó angol Arthur Young, inkább a hazai gazdálkodás felsőbbrendűségéről volt meggyőződve.

A másik oldalra a „filozofikus” utazókat tehetjük, akiket relatíve érdekmentes kíváncsiság hajtott, és érdeklődésük az erkölcsökre és szokásokra terjedt. A francia filozófusok közreadtak útleírásokat is, Voltaire Angliáról, Diderot pedig Hollandiáról. A filozófus-orvos François Bernier sok évet töltött Indiában. Beszámolóját az indiai történelemről, erkölcsökről és szokásokról a Royal Society titkára fordította angolra.²¹ Bernier barátja, Samiel Sorbière, egy másik filozófus-orvos a szerzője a *Relation d'un voyage en Angleterre*-nek (1664), amely az angolok különös erkölcsseit és szokásait taglalja. Az általunk „antropológiaként” ismert tudomány ilyen utazók megfigyeléseiből nőtt ki, és posztmodern korunkban, feladva korábbi igényüket az objektivitásra, úgy tűnik, az antropológusok ismét utazókká vedlenek vissza.²²

4. Hová? Angliától Lengyelországig, századokon keresztül (különösen 1600 és 1800 között) Itália volt a legdivatosabb cél az ifjú nemesek számára, de sok más terület is vonzotta az utazókat tanulmányi és más célokból. Wittenberg, Leiden, Orléans és Oxford egyetemei, a többiek mellett, meglehetősen nagy külföldi látogató közönséget vonzottak. Ahogy Paul Hazard, az irodalomtörténész az 1930-as években megjegyezte, a 17. és 18. század fordulója az „észak” divatja kialakulásának volt tanúja – ez a széles terminus Angliát és Hollandiát éppúgy magába foglalta, mint Skandináviát. „Kelet-Európa” fogalmának kialakulásáért a Lengyelországot és Oroszországot a nyugatabbra fekvő területekről elárasztó utazók a felelősek. Az 1830-as évektől a „Közel-Kelet” lett a nyugati utazók divatos úticélja, különösen a francia íróké és művészeké (köztük találjuk Delacroix-t, Lamartine-t, Dumas-t, Nerval-t és Flaubert-t).²³ A változások okainak felderítése megérdemelné a további elemzést. Vajon arról van szó, hogy el kellett hagyni a „járt utat,” arról az érzésről, hogy Nyugat-Európa kimerült, vagy ennél kézzelfoghatóbb okok húzódnak a háttérben?

Valamelyest már tanulmányozott változás az egy országon belüli úticélok elmozdulásai, így a hegyvidékek és tengerpartok iránti érdeklődés kialakulása, és egyes városok üdülőhellyé alakulása, amelyekben a társadalmi életet – legalábbis egyes évszakokban – a látogatók határozzák meg. Például a fürdőhelyek, amilyen Brighton vagy Karlsbad.²⁴

²⁰ Rydberg 1951: 139–201; Flinn 1957–59: 95–110; Lindqvist 1984: 118–134; Harris 1985: 127–138. – A Bergskollegium a svéd kormányzat 1637-ben alapított intézménye a bányászat felügyeletére, míg a Jernkontor az acélipart fogja össze 1747 óta Svédországban (a Szerk.).

²¹ Burke 1998b: 57–73.

²² Duchet 1971; Harbsmeier 1995: 19–38; Clifford 1997.

²³ Hazard 1935: 70–104; Wolff 1994; Rosenthal 1982.

²⁴ A szakterület klasszikusai Nicolson 1959 és Corbin 1994 (eredeti kiadása 1988). Az angol üdülőhelyekről lásd Borsay 1989: 31–34, 151–161, 219–222.

5. Hogy érték el az utazók céljukat? Mihez kezdtek, amikor megérkeztek? Az utazás megszervezéséről a 19. század közepétől kezdődő időszakban – a Cook's Tours és riválisai korától – már szólnak elemzések (bár még sok elvégzendő munka maradt az utazásipar, utazási ügynökök, hirdetések és hasonlók terén).²⁵ Sokkal kevesebb kutatás foglalkozott a kora újkori utazások megszervezésével, a csoportos utazás gyakorlatával, például az új állomáshelyükre tartó nagykövetek kíséretében utazó magánemberekkel és a szolgálk és tutoraik kíséretében utazó nemesifakkal.²⁶ Mutatkozott némi érdeklődés a közlekedési eszközök változása iránt – gyalog, lóháton, tutajon, vitorláson, gőzhajón, kerékpáron, busszal, autóval és repülővel –, és gyakran emlegetjük a vonat jelentőségét a tengerparti üdülőhelyek kiépülésében, de a közlekedési eszköz megválasztásának, illetve az ezen a téren bekövetkező változásoknak a jelentősége az utazási élmény és annak szociológiája terén még nem talált összehasonlító és szisztematikus elemzőre. Johann Gottfried Seume például mind Itáliában (1802), mind a Baltikumban (1805) azért utazott gyalogszerrel, hogy jobban megismerje az országot.²⁷

A közelmúlt vizsgálatai felhívták a figyelmet a kora újkori európai utazás „módszertanára” vagy „elméletére.” A 16. század végétől a kései 18. századig könyvek sora bontotta ki ezt az *ars apodemiacát*.²⁸ A leendő utazóknak megmondták, hogy figyeljék meg minden meglátogatott helyen a síremlékeket, a templomokat, a városházákat, az erődítményeket, a haderőt, a politikai rendszert, a lakók erkölcsseit és szokásait. A tudományos utazásnak is megvoltak a maga módszerei és módszertanosai, köztük Linné uppsalai szónoklatával (1741) és *Institutio Peregrinationis*-ával (1759).

Az *artes apodemicae*-n kívül az utazást segítő, hivatásos városi kalauzok, ciceronék alkalmazására a 17. századi Velencéből, Rómából és Párizsból vannak az első feljegyzéseink (de a hagyomány valószínűleg jóval korábbra nyúlik vissza). Velük megegyező funkciót láttak el – vagy őket helyettesítették – a kézzel írott, vagy nyomtatott formátumban hozzáférhető „útikönyvek”. Róma ebben a tekintetben úttörőnek számított, köszönhetően a zarándokok folyamatos özönének, és a *Mirabilia Urbis Romae* már a 12. században forgalomban volt. Francesco Sansovino velencei útikönyve (1556), a *Cose notabili* bestseller lett, 1692-ig legalább 34 kiadással. Az első londoni útikönyvek 1681-ből ismertek. A *Description de Paris* (1684), amelyet egy hivatásos útikalauz, Germain Brice szerzett, 1727-ben már nyolcadik kiadását érte meg. A 18. századra az útikönyvek egy része a templomok és műemlékek leírásai mellett már gyakorlati tanácsokat is adott,

²⁵ Boorstin 1962: 95–98; Löschnburg 1979: 143–175; Brendon 1991; Buzard 1993: 50–57; Pemble 1987: 2–3, 28–30; Withey 1998, különösen 135–166; Löfgren 1999: passim.

²⁶ Kivételt képez Maćzak 1995: 120–151.

²⁷ A gyalogos utazásról: Cardinal 1997: 139 és Löfgren 1999: 48–51; az utakról: Maćzak 1995: 4–29; a kocsikról: Cardinal 1997: 145–148; a tutajokról: Cardinal 1997: 143; a vasútról: Schivelbusch 1980 és Walvin 1978: 18–32; a kerékpárról: Davies 1999: 34; az autóról: Löfgren 1999: 58–60; a buszokról: Löfgren 1999: 170–172; a repülőről: Löfgren 1999: 173–176.

²⁸ Stagl 1980; Rubiés 1996.

például arra, hogyan alkudozhatunk a kocsisokkal, vagy melyik utcákat kerüljük el éjszakánként. Baedekker és Murray könyveit (utóbbi Svédország útikönyvét adta közre 1875-ben) és számos modern folytatójukat egy hosszabb hagyomány részének kellene tekintenünk.²⁹

A téma, mely bizonyosan több figyelmet érdemelne a történészek részéről, a „kulturális turizmusnak” nevezhető jelenség elterjedése. Ennek növekedése, amely elég egyértelmű a 19. és 20. század során, a kora újkorban vált egyre láthatóbbá. Az utazók már akkor is látogatták a híres tollforgatók szülőhelyeit, házaikat és sírjait – olyanokét, mint Vergilius, Petrarca, Erasmus és Rousseau. A korszak másik szokása, a híres tudósok mint „élő emlékművek” meglátogatása volt.³⁰ A nyilvános múzeumok és képzőművészeti galériák elterjedése Európában és másutt a 18. század végétől kezdve nyilvánvaló lökést adott a kulturális turizmusnak. Ám a kora újkori Európában a „nyilvános” és a „privát” közötti határ nem volt olyan éles, mint később, és a tisztességesen öltözött utazókat sokszor fogadták szívesen a magángyűjteményekben, sőt magánházakban is.³¹

6. Milyen hatással voltak az utazások magukra az utazókra, saját kultúrájukra és azokra a kultúrákra, ahová utaztak? Talán ez a legkevesebbet vizsgált aspektusa az utazás történetének, legalábbis a kora újkori Európa történetében, már ha eltekintünk Itália Grand Tour keretében történő meglátogatásának az észak-európai elitek művészi ízlésére gyakorolt hatásától: tudniillik hogy az régi műalkotások gyűjtésére és újak megrendelésére sarkallta őket.³² A modern idegen nyelvek ismerete és az ezeken a nyelveken írt irodalmi művek által közvetített ízlésvilág hasonló jelentőséggel bírhatott, még ha ennek nyomai kevésbé látványosak is. Szintén érdemes komolyan venni azt az érvet, hogy az utazás segíti a kritikus politikai gondolkodás kialakulását a különböző politikai rendszerek működésük közbeni megismerése révén – amely rendszerek megismerésére az *ars apodemica*k biztatták olvasóikat. A Grand Tour gyakorlata segít abban, hogy megmagyarázzuk az angol politikai gondolkodás történetében bekövetkező „machiavellista pillanat” okait a 17–18. században, csakúgy, mint a whigek Velence iránti rajongását.³³ Hasonló állításokat tehetünk Velence helyéről a más országokban – mint például Lengyelországban vagy Svédországban – folyó kora újkori politikai vitákban is. Ezeket a témákat sokszor tanulmányozták úgy, mintha tudást és információkat csak könyvekből lehetne szerezni, holott a közvetlen megfigyelésnek és tapasztalatnak mélyebb hatásai lehettek.

A kortárs „tömegturizmus” hatása a meglátogatott helyekre már volt vizsgálat tárgya (hogy a vészjelzésekről ne is szóljunk). Híres emberek házaát tönkretették a látogatók, Washington házáan elkopott a lépcső, a bútorzat is megsérült.

²⁹ Baedekerről lásd Boorstin 1962: 112–113; Murrayról és a Svédország-útikönyvekről: Davies 1999: 25–35.

³⁰ Burke 1998a: 199–200.

³¹ A gyűjteményekről: Findlen 1994; a házakról: Burke 1987: 137–138.

³² Stoye 1952: 134–167; vö. Hale 1963, különösen 62–86.

³³ Pocock 1975; Bouswma 1990: 266–291. Egyik szerző sem elemzi az utazás hatásait.

Az Angol Tóvidék látogatók tömegei által való tönkretétele elleni tiltakozás célja – van ebben némi irónia – nem más, mint „a tömegtől” való megszabadulás, a 19. századba való visszatérés.³⁴ A hotelek és a látogatók igényeinek kielégítését szolgáló konferenciaközpontok építése átalakította számos európai város arcukat. A 19. század elejére Firenze, Svájc és más helyek az angol látogatók szükségleteihez alkalmazkodtak teával és tükörtojással.³⁵ Más változások kevésbé feltűnőek. A velencei karneválok már a 18. századra átalakultak a turizmus növekedésének köszönhetően. A hasonló átalakulások megsokasodtak a 19. és a 20. században az utazás kommercializálódásával, és – ami megint csak nem mentes az iróniától – a régiók „tipikus” jegyei iránt fokozódó érdeklődéssel.³⁶

Az utazástudományról írott könyvekben néha megjelent a tanács: írjunk naplót. Hasonló kora újkori naplókából számos látott napvilágot nyomtatásban is, akkor, vagy azóta, és még több maradt ránk kéziratban. Ezek egy nagyobb utazásikönyv-korpusz részét képezik, amelyet útleírásoknak (*travelogue*) nevezhetünk. A történészek, elsősorban a társadalom- és kultúrtörténészek, régóta használják „forrásként” ezeket az útleírásokat.³⁷ Egyikük olyan messzire ment, hogy az 1940-es években azt állította: „Brazília társadalomtörténete számára talán nincs megbízhatóbb információforrás, mint az idegenek útleírásai.”³⁸ Nyilvánvalóan forráskritikára van szükség a „mimézis-tévedés”-nek (*mimetic fallacy*), azaz annak a feltételezésnek elkerülésére, hogy a szövegek átlátszóak és direkt módon, közvetítés nélkül tükrözik a társadalmi valóságot.³⁹ A történészeknek felteendő hasznos kérdések közt olyanok sorjáznak, mint: autentikus-e a szöveg? megbízható? mi az az álláspont, amelyet képvisel, mi a kontextusa? Szintén fontos, hogy megvizsgáljuk a retorikáját – szereposztását, műfaját, cselekményét és metaforáit – csakúgy, mint a hasonló könyvek piacát és olvasóik reakcióit.

7. Az utazásról nemcsak szövegek maradtak fent. A történetírás nyelvközpontúságát ellensúlyozandó, nem ártana, ha elkezdenénk képekkel is foglalkozni, amelyek a történelem számos tanulmányozója számára még mindig „láthatatlanok.”⁴⁰ Az már például világossá vált, hogy a 19. századi angol művészek, akik Írországba látogattak, számos olyan részletét örökítették meg a családi életnek, amelyeket a helyi festők nem ábrázoltak, bizonyítva a „kívülálló pillantása”-nak fontosságát.⁴¹ Azon történészek előtt magasodó akadályokról, akik a képeket az általuk megjelenített kultúra bizonyítékaiként kívánják felhasználni, nagyvonalú elemzést adott a terület klasszikusa, Bernard Smith a *European Vision and the South Pacific* című, először 1960-ban publikált írásában, amely a Tahitiről, Új-Zélandról és más szigetekről készült európai képeket vizsgálta. Amellett, hogy

³⁴ Buzard 1993; a közelebbi múlttól lásd Löfgren 1999: 182–184.

³⁵ Buzard 1993: 89.

³⁶ Burke 1987: 189; vö. Löfgren 1999: 188–192.

³⁷ Freyre 1933; Deleito y Piñuela 1935.

³⁸ Freyre 1948; újabb példaként lásd Langford 2000.

³⁹ A „mimézis-tévedés”-ről lásd Ghose 1998: 2.

⁴⁰ Fyfe–Law 1988: 1–14; Jakobs 1995.

⁴¹ Kinmonth 1996: 5.

felhívta a figyelmet néhány kézenfekvő problémára, mint amilyen a helyszínen készült vázlatok és az otthon befejezett festmény közötti különbségtétel fontossága, Smith a „primitív” társadalom sztereotípiáját is vizsgálja (benne a „civilizáció” inverzióját) csakúgy, mint az ógörögökkel, vikingekkel és másokkal alkotott analógiák, vagy a Claude Lorraine, Salvator Rosa és mások által kialakított festészeti hagyományok használatát.⁴² Hasonló, analógiával, inverzióval és a sztereotípiá más formáival kapcsolatos problémák a szövegek esetében is felmerülnek.⁴³

8. Autentikus a szöveg? Érdemes megkülönböztetni a „hamis útleírás” három típusát.

a) A szerző elvárja, hogy az olvasó elhiggye hamis állítását, hogy valóban utazott. Híres-hírhedt példái John Mandeville vagy George Psalmanazar *Historical and General Description of Formosája* (1704), egy francia szerző munkája, aki Angliába ment és megpróbálta magát tajvani bennszülöttnak kiadni.⁴⁴ Más esetek kevésbé egyértelműek. Fernão Mendes Pinto portugál utazó *Peregrinação*-ja (1614) például ténylegesen első kézből származó távol-keleti élmények és olyan információk keverékének tűnik, amelyeket a szerző más forrásból szerzett, ám saját tapasztalatként tálalt. Ennek eredményeképpen néhányan azt is feltételezték, hogy Mendes Pinto egyáltalán nem is utazott, hasonlóképpen, G. F. Gemelli *Giro del Mondo*-jához (1699–1700), amelyet – egyes plágiumhelyek felfedezése után – szintén hamis útleírásnak tekintünk.

b) A szerző nem várja el, hogy az olvasó elhiggye hamis állításait. Ebbe a csoportba tartoznak a korábbi útleírók kifigurázására írott szövegek, illetve a satírák, amelyeket a szerző saját kultúrájáról írt, és amelyben az egzotikus látogató nézőpontjaként való bemutatás az eltávolítás eszköze. R. E. Raspe *Münchhausen bárója* (1781–1783) az első csoportba, míg Montesquieu *Perzsa levelekje* (1721) a másodikba tartozik, Swift *Gulliverje* (1726) pedig mindkettőbe.

c) Olyan helyek leírásai, amelyekről a szerző nem is állítja, hogy meglátogatta őket, mint Isaac de La Peyrère Izland és Grönland-leírásai az 1640-es évekből, amelyek jól informáltak és egyáltalán nem állítják, hogy személyes élményeket közvetítenének.

Röviden: a valódi és hamis szövegek, „utazók” és „hazudozók”, tényleges és képzeletbeli utazások közötti határvonalat kevésbé egyszerű meghúzni, mint azt elsőre gondolnánk.⁴⁵ Célunk nem a tények és a fikció közötti különbség létezésének tagadása, épp ellenkezőleg annak megsokszorozása, és az, hogy inkább fokozatbeli, mint lényegi különbségekről beszéljünk. A szigorú megkülönböztetés inkább csak zavart teremt. Valószínű, hogy az lenne a leghasznosabb, ha „elképzelt utazásokról” beszéljünk, a tények és a fikció széles határmezsgyéjén.⁴⁶

⁴² Smith 1985.

⁴³ Az útleírásokról általában lásd Mączak–Teuteberg 1982; Brenner 1989.

⁴⁴ Mandeville-ről lásd Greenblatt 1991: 26–52; Psalmanazarról lásd Stagl 1995: 171–207.

⁴⁵ Adams 1962.

⁴⁶ von Martels 1994; Rennie 1995, különösen 53–54, 65, 71, 73, 80, 96, 184.

9. Független a forrás? Mennyire fontos benne az intertextualitás vagy akár a plágium? Még az „igazi” útleírások is részben hamisak abban az értelemben, hogy nem mindig azok, aminek állítják magukat: spontán reakciók és tiszta tapasztalat leképezései. Az érzékelést elhomályosította az emlékezet, különösen, ha a szöveget az utazó visszaérkezése után sok idővel vetették papírra, vagy rendszertelen jegyzetekből állították össze. Módosíthatta a szóbeszéd, például a helyi kultúra saját magáról alkotott sztereotípiái (fontos téma, amelyet ritkán kutatnak, és amelyre persze nehéz is bizonyítékot találni). A megfigyelések ugyancsak módosulhattak olvasás közben és a „közkinckönyvek” figyelembevételének kora újkori szokása miatt. James Boswell, aki Addison *Remarks on Italy*jával a csomagjában utazott délre, nem volt egyedül az elődökkel szemben érzett tisztelet terén.⁴⁷ Georg Forster Sterne *Sentimental journey*-jének mintájára szerkesztette meg saját naplóját párizsi tartózkodásáról, ahogy J. G. Schummel is *Emfindsame Reisen*jét (1771). Az új utazók az azonos helyre látogató régieket követték a látnivalók kiválasztásában, a témák rendezésében és még egyedi ítéleteikben is, ahogy azt egy, a Milánóba utazó angolokról szóló vizsgálat próbálta meg bemutatni. Egyes útleírások szó szerint megismételték az útikönyvek egyes részleteit, ahogy a műértő, John Evelyn tette Pflaumern Itália-útikönyvével.⁴⁸

10. Megbízható-e a forrás? Az utazás historiográfiája két szinten túl van már, a hitén és hitelenségén, a tézisen és antitézisen. Talán itt az ideje a szintézisnek, a tisztánlátásnak, annak a feltevésnek, hogy az útleírások nem annyira önmagukban hitelesek vagy hiteltelenek, hanem inkább szerzőjükhöz képest, illetve azokhoz a kérdésekhez képest, amelyek megválaszolására használni szoktuk őket.

Térjünk vissza a sztereotípia problémájához, amelyet a 7. pontban már megidézünk. Természetesen a nyers tapasztalat mint olyan nem létezik, mivel mindnyájunkban sajátos észlelési módok vannak programozva. A sémák a válogatás mechanizmusai, amelyek nélkül nem tudnánk értelmezni tapasztalatainkat. Mindenesetre a tapasztalat lehet többé vagy kevésbé „átfőtt” – kidolgozott, sztereotipizált vagy mitizált. Mivel egyre több utazó fordult útikönyvekhez a kora újkor folyamán, ez nyilván az elvárások, sztereotípiák és előítéletek kialakulását serkentette.

Ahogy a képek esetében is, az idegen mint az ismerős inverziója az egyik rendszeralkotó fogalom – nagyon fontos nem-tudatos mivoltában is –, olyan toposz, amely az utazókat már Hérodotosz híres, egyiptomi szokásokat bemutató leírása óta vonzotta. Egy 16. századi jezsuita a következőképpen látta Japánt: „A fehér, amely nálunk ünnepi és vidám szín, közöttük a gyász és szomorúság jele. [...] Mi az udvariasság jeleként levesszük kalapunkat és felállunk: ők, épp ellenkezőleg, leveszik szandáljukat és leguggolnak. [...] Mi bal lábunkat tesszük a kengyelbe először, amikor lóra ülünk, ők a jobbat.”⁴⁹

Edward Said híres, „orientalizmusról” szóló tanulmánya óta egyre nő az érdeklődés a „másik” megalkotásának folyamata iránt, az Oriens és az Occidens

⁴⁷ Batten 1978: 10.

⁴⁸ Burke 1997a: 94–110.

⁴⁹ Idézi Boxer 1951: 77.

irányában egyaránt.⁵⁰ Lehet, hogy itt lenne az ideje azokkal a jelenségekkel is foglalkozni, amelyeket „meridionalizmusnak” és „borealizmusnak” nevezhetnénk. E. M. Forster regényeiben például az angol utazók Itáliában a magánszféra hiányára panaszkodnak (és hasonló gondolatot találunk a *Passage to Indiában*). Jól ismerjük a svédekről – és angolokról – vallott latin elképzeléseket, hogy tudniillik ők hűvös, formális emberek lennének, de ennek történetében még akad kutatnivaló.

Egyes sztereotípiák és mítoszok részletes vizsgálata lezajlott, mint például Stendhal romantikus Itália-„mítoszái”.⁵¹ Mindenesetre egyes kérdések még jóformán érintetlenek. Például az, milyen kapcsolat van az egyes kultúrákra idegenek által alkalmazott sztereotípiák és az adott kultúra autosztereotípiái között. Egy másik, további kutatást érdemlő téma a sztereotípiák és a kultúra változása közötti viszony – vajon változnak-e a sztereotípiák, ha a kultúra változik, és ha igen, milyen mértékben? Mikor hagytak fel például a britek azzal, hogy elmaradtoknak tekintsék Svédországot (ahogyan többen még a 19. század közepén is tették), és mikor kezdték el racionálisnak és progresszívnek látni?

Természetesen nagyon fontos az útleírásokat használó történészek számára, hogy elkülönítsék a megbízhatóbb útleírás-szerzőket a kevésbé megbízhatóktól, az óvatosakat a gyorsan ítélelőktől, a precízekeket a pontatlanoktól, az élesszemű és jó hallású utazókat a közömbösektől. A kora újkori Itália esetében például Montaigne és a 17. századi angol Philip Skippon megfigyelései messze felülmúlják azokat, amelyeket kortársaik többsége hagyott ránk.⁵² Azon utazók tanúsága, akik megfogadták Berchtold tanácsát, már a helyszínen jegyzeteket készítettek és még ugyanaznap véglegesítették szövegüket, nyilvánvalóan értékesebb azokénál, akik évekkel hazatérésük után, memóriájukra hagyatkozva írtak.⁵³

Hasonlóképp fontos, bár ritkábban emlegetjük, hogy melyik az a téma, amelyik szempontjából az útleírás tanúsága többé vagy kevésbé megbízható. A legtöbb esetben a kívülről jött emberek, például az idegen utazók, hátrányban vannak a „bennszülöttekkel” szemben egy adott kultúra megértésének megkísérlésekor. Gyakori megjegyzéseik értékét a nők helyzetéről általában rontja, hogy nem képesek a nők egyes csoportjainak megkülönböztetésére, például a reneszánsz Velence tiszteletre méltó hölgyeinek és jól öltözött kurtizánjainak esetében.

A kívülálló vallomása viszont felbecsülhetetlen és relatíve megbízható azokban a feljegyzésekben, amelyek a mindennapi élet a helybeliek számára magától értetődő kis részleteiről, az informális gyakorlatról (mint például a házassági szokások esetében) és a kimondatlan előfeltevésekről íródtak. Az útleírások mint források nélkül is tudnák a történészek, hogy a kora újkori itáliaiak ettek spagettit, de azt, ahogy ették, kézzel (legalábbis a nápolyi köznép) és reszelt sajtot szórva a tetejére (ami egy angol megfigyelőt igencsak meglepett), már nem tudnánk

⁵⁰ Saïd 1978; Carrier 1995.

⁵¹ Crouzet 1982.

⁵² Burke 1987: 15, 18–19.

⁵³ Berchtold 1789: 43.

más úton felidézni. Nem véletlen tehát, hogy a történeti antropológiai vizsgálódások oly sok esetben használták az útleírásokat.⁵⁴

Az útleírások egész biztosan értékesek, ha nem is a más kultúrák önmagukban vett forrásaiként, hanem a kulturális találkozások folyamatának vizsgálatában, hiszen a megélt kulturális különbség fokát dokumentálják. Így Bulstrode Whitelocke 1653-ban, Svédországban kíséretével meglátogatta „Scara” katedrálisát, és megjegyezte: „sok a szentkép és más ábrázolatok mindenütt”, amit így kommentált: „senki nem tudná megkülönböztetni egy pápista templomtól”.⁵⁵

Ahogy más dokumentumok esetében is, tanulmányozni kell az útleírások nézőpontját, kontextusát, indítékait és céljait, mielőtt biztonsággal használhatnánk a bennük foglalt információkat. Például: kiadásra írták a művet? Hivatalos jelentés volt, mint a velencei követek híres *relazionéi*? Vagy csak az utazó, családja és barátai számára készült? Mit mondott ki nyíltan, és – ami legalább olyan fontos – mit hallgatott el: mindezekben nagy szerepe van az intenciónak.

Közhely, vagy legalábbis a romantika kora óta azzá vált, hogy az utazás az önmegismerés eszköze. A külföldön, a saját közösségtől elvágyva élés tapasztalata nagy valószínűséggel segíti elő az öntudatosságot, és naplóvezetésre serkent, ami az öntudatosság további ösztönzője. Valóban, azt is olvashattuk már, hogy az ehhez hasonló napló írása „védekezés az idegen más rendje ellen,” reakció az utazó érzésére, hogy ő az, akit idegennek tartanak, ő a kakukktojás.⁵⁶ Szintén számos alkalommal elmondták már, hogy az útleírások „legalább annyit mondanak el magukról az utazóról..., mint a meglátogatott országokról.” Még azzal is szembesülhettünk a 19. századi brit Afrika-utazók esetében, hogy „amit az utazók Afrikában leírnak, az elsősorban Britannia.”⁵⁷ Az utazók pszichológiai típusai közti, már vázolt megkülönböztetést – az érzékenytől a kolerikusig – folyamatosan fejben kell tartanunk és újra kell alkotnunk, hogy meghatározhassuk az utazó nézőpontját, a szentimentális vagy vad tekintetet, illetve – hogy a kurrens kifejezést használjuk – a „pillantást”.

A pillantások tipológiája legalább olyan hasznos lehet, mint az utazóké. Szerepelhet benne olyan utazók közgazdász pillantása, mint Thomas Malthus vagy Arthur Young, egyes tudósok természetbúvár pillantása, a női pillantás vagy az esztétikai pillantás, amelyet a magával hurcolt vázlatkönyv, később fényképezőgép erősít fel, és amely a kései 18. századtól kezdve a „festőire” fókuszál. Így mondhatta Johnson Boswellnek (anélkül, hogy járt volna Skandináviában), hogy „Norvégia ... nemesen vad látványokat nyújt, és Lappföld jelentősége bámulatos, nemesen vad látványokban lehető fel,” miközben Anders Skjöldebrand 1801-ban megjegyezte *Voyage pittoresque au Cap Nordjät*.⁵⁸

⁵⁴ Burke 1987: 15–24; Cressy 1997: 372, 375, 453–454.

⁵⁵ Whitelocke 1772: 190.

⁵⁶ Burke 1997b: 22; Howland 1996: 93.

⁵⁷ Barton 1998: 168; vö. Porter 1991: 5; Youngs 1994: 6.

⁵⁸ Az esztétikai és női pillantásról lásd Ghose 1998; a természetbúvár pillantásról Bravo 1998: 162–183.

Valószínűleg mindezek közül a „turista pillantás” a legfontosabb, a kívülálló nézőpontja, aki senkit sem ismer, és aki nem bír felelősséggel.⁵⁹ A színházi pillantáshoz lehetne hasonlítani. Ahogy Henry James írta itáliai élményeiről: „Utazni olyasmi, mint színházba menni.” Az analógia már századokkal korábban felidőződött. Sir Thomas Roe, a mogul udvarában tartózkodó brit követ a 17. század elején már felhívta rá a figyelmet, mennyire „rokon” az udvar a színházzal: „a király trónol emelvén; a nagy emberek színre lépnek mint színészek; a köznép alulról bámul.” Ezek a megjegyzések beleérző képességről tesznek tanúbizonyságot, de meg kell fordítanunk őket. A kívülálló tekintete teszi a helybelieket színészekké. Az utazóknak is megvan a maguk szerepe, és nem egyszer hallottuk már, hogy tevékenységük „forgatókönyvet” követ.⁶⁰

11. A forgatókönyv metaforájával fel kell vetnünk az útleírások retorikájának kérdését. Az útleírások legizgalmasabb elemzéseit a közelmúltban olyan emberek írták, akik eredeti képzettségük szerint irodalomelmélettel foglalkoznak.⁶¹ Az irodalomelmélet kiemelkedő hozzájárulása az utazáskutatás legutóbbi generációjának tevékenységéhez a szövegek irodalmi aspektusának kiemelése volt (amely nem azonos az irodalmi értékükkel), „retorikájuké”, „poétikájuké”, más szóval a szerző stratégiáié és a korszak deskriptív vagy narratív konvencióié az útleírás műfajával kapcsolatban.⁶²

Hasznosabb, ha az útleírást nem egy műfajként, hanem műfajok találkozása-ként írjuk le. Formálisan a versben írott szövegeket (például a reneszánsz *hodoeporicónokat*) el lehet különíteni a prózában írottaktól.⁶³ A prózai forma nemcsak az utazástudománynak ad keretet, de épp ellenkezőjének, az utazás elkerülésére adott tanácsoknak, mint Joseph Hall *Quo vadis?-a* (1617) vagy Richard Hurd *On the Use of Foreign Travelje* (1763). Minden befér, a személytelen útkönyvtől egészen a személyes naplókig vagy levelekig. A napló vagy levél választása egyben a „közvetlenség retorikájának” választása is, amelyet ne tévesszünk össze a tényleges közvetlenséggel – csakúgy, mint a regény esetében.⁶⁴ Az utazási naplókat úgy lehet és kell tanulmányozni, mint más narratíváktól technikákat kölcsönző narratívákat, amelyekbe akár a fikció narratívái is beletartozhatnak, mint Marco Polo híres esetében, akit a pisai Rustichello nevű mesemondó segített útleírása összeállításában.⁶⁵ Mint az a történetírás kapcsán is elmondható, az útleírások retorikájának vizsgálata nem kell, hogy arra a következtetésre vezessen minket, hogy ezek a szövegek nem egyebek fikciónál; és még az irodalmi elemzésnek is számításba kell vennie a szerzők azon szándékát, hogy az őket körülvevő világot írják le.

⁵⁹ Buzard 1993: 11.

⁶⁰ Boorstin 1962: 111; Gregory 1999: 114–150.

⁶¹ Az idézett szerzők közül Adams, Batten, Buzard, Greenblatt, Potter és Rennie alighanem irodalomtudományként fogalmazzák meg tudományterületüket. Vö. Pratt 1992.

⁶² Batten 1978; Neuber 1989: 50–67.

⁶³ Wiegand 1984.

⁶⁴ Uhlig 1965: 227–237; Brill 1995: 34.

⁶⁵ Adams 1983; Perocco 1997.

Az útleírás műfaján belül másik műfaj a satíra, amelyről fentebb már szoltunk. Az útleírásokat kifigurázó satírákhoz és az otthoni kultúrán élcelődő satírákhoz hozzátehetjük a más kultúrákról írott satírákat. Az angol nyelvű világban például a „gyalázkodó útleírások irodalmi tombolása” kezdődött meg Ned Ward *Trip to Jamaica*jával (1698). Ward kezdeményezését Írországról, Skóciáról, Wales-ről, Németországról, Spanyolországról, Új-Angliáról, Hollandiáról és más helyekről szóló beszámolók követték.⁶⁶

A műfaji kérdések mellett az irodalmi technikákat is érdemes elemezni. Az egyes szám első személyben megírt beszámolók esetében az utazó imázsát vagy személyiségét retorikai konstrukcióként szükséges vizsgálni, vagy – mint egy regény esetében – műalkotásként.⁶⁷ Nem szabad elhamarkodottan azt feltételeznünk, hogy az érzékeny vagy kolerikus utazók utazáshoz fűződő kapcsolatát feltétlenül a pszichológia, sőt a patológia kifejezéstárával kell megmagyaráznunk (mint a Smollettnek tulajdonított „spleen” esetében). A kolerikus utazó személyisége például lehet egy, a satírához alkalmazott közvetítő eszköz. A „cselekményesítés” elemzése, amelyet Hayden White hajtott végre négy 19. századi történész esetében, biztosan alkalmazható útleírások tanulmányozására is.⁶⁸ Az útleírás metaforáinak vizsgálata szintén új eredményeket hozhat.

12. Hasonlóan fontos vizsgálati terület az útleírások tényleges olvasóközönsége – szemben a szándékolttal –, ahogy azt néhány újabb munka fel is ismer-te. A 17. század környékén egy francia kritikus figyelte meg az útleírások iránti érdeklődés növekedését, míg 1795-ben egy angol kiadó utalt „a közönség utazások iránti szenvedélyére,” amelyet alátámaszt az a rekordnak számító 6000 font is, melyet a kiadó Hawkesworth Cook kapitány útjáról szóló beszámolójáért előre fizetett ki.⁶⁹ A trendet jelzi a többkötetes útleírás-gyűjtemények elterjedése is. A 18. századi Angliában például Harris, Green és a Churchillek mind kiadtak hasonló gyűjteményeket; Franciaországban Prévost abbé – aki regényíróként jobban ismert – lefordította és kiegészítette Green munkáját; Németországban Bry és Schwabe fordították és adaptálták Prévostot. Az angliai előfizetők listái azt mutatják, hogy egyháziak, iskolamesterek, kereskedők és orvosok egyaránt érdeklődtek, sőt még egy cukrászt is találunk köztük. Néhány kiadó a műfajra specializálódott, mint Claude Barbin a 17. századi Párizsban, vagy a Churchillek és John Murray a 19. századi Angliában.⁷⁰

13. Az egyéni olvasóknak az útleírásokra adott reakcióit szintén érdemes vizsgálni, úgy az utazástörténet, mint az olvasástörténet részeként. Ezek között találjuk egyes régiók meglátogatásának divatját, mint amelyet Franciaország egy része esetében nemrégiben írt meg Peter Mayle *A Year in Provence*-jában (1989).⁷¹

⁶⁶ Shields 1997: 51.

⁶⁷ Bepler 1994: 183–193.

⁶⁸ White 1973; Duncan 1996: 253–268.

⁶⁹ Batten 1978: 1; Rennie 1995: 58, 68, 94.

⁷⁰ Davies 1999: 25–49; Reed 1974.

⁷¹ Sharp 1999: 200–218.

Ugyanakkor ugyanazt a szöveget néha különböző olvasók nagyon különbözőféleképpen olvashatták: például tényként vagy fikcióként. A hitelesség és hiteltelenség, megbízhatóság és megbízhatatlanság rendszeres története ezen a területen izgalmas eredményekkel járhatna. Nyilvánvaló, mégis meg kell jegyezni, hogy sok útleírás írt le azonos helyeket, és – a sztereotípiák jelentősége ellenére – ezek más-más történeteket közöltek.

Egy másik tényező, amelyre fontos emlékeznünk, hogy egyes olvasók már ismerték a könyvben leírt területet és reakciójuk időnként hiteltelenség vagy düh is lehetett. A protestáns Mission ellenséges Itália-képét (1691–1698) például a katolikus Frescot kritizálta (1705). Néhány esetben a kritika egy „benszüllött” munkája, mint Thomas Sprat esetében, aki 1665-ben válaszolt Sorbière Anglialeírására, amely feldühítette a Royal Societyt, mivel „szektákra” tagolódott tesztületként írta le a tudományos társaságot, vagy a felháborodott francia kritikák Smollett Franciaország-leírásáról, vagy a Piemontból száműzött Giuseppe Baretti kommentárja Samuel Sharp *Letters from Italy*jéről.⁷²

14. Mi maradt még? Nézetem szerint az összehasonlító módszer, ami potenciálisan a legtanulságosabb, és még nem használták ki olyan mértékben, ahogyan lehetne. Például egész biztosan hasznos lenne több hosszú időtartamú, szeriális utazástörténetet írni, összehasonlítani és kontrasztba állítani évszázadok nyugati utazóinak reakcióit a hindu özvegyek máglyahaláláról, vagy mekkai álrúhás zarándoklataikat Varthemától Snouck Hurgronjéig és Burtonig, és tovább. Rendszeresebb vizsgálatokat lehetne végezni egy utazó különböző helyekre adott reakcióiról, vagy különböző utazók egyazon helyre vonatkozó reakcióiról. A Grand Tourt – amelyet a britek gyakran még mindig helyi jelenségként kezelnek – páneurópai nézőpontból lehetne vizsgálni, kijelölve azokat a területeket, ahol a nemesek többé vagy kevésbé voltak utazáspártiak (a spanyolok tartózkodása az utazástól hangsúlyt érdemel), és meghatározni azokat a helyeket, amelyek mondjuk az angoloknak és franciáknak, illetve a lengyeleknek és svédeknek tetszetek.⁷³ Relatív keveset olvashattunk az arab, török, kínai vagy japán utazókról és útleírásaikról, és ezek összehasonlítása és szembeállítása az európaiakkal szintén tanulságosnak ígérkezik.⁷⁴ Az utazástörténetben – ahogy az utazásban is – a közelmúltban lezajlott robbanásszerű fellendülés nem azt jelenti, hogy ne maradt volna tennivaló.

Fordította: Kármán Gábor

⁷² Burke 1987: 16; más példákkal szolgál Calaresu 1998: 151–156; Wolff 1994: 170.

⁷³ Az Itáliába érkező angolokat, franciákat és németeket vetette össze Seta 1992.

⁷⁴ Beasley 1995; Eickelman–Piscatori 1990; Foccardi 1986; Strassberg 1995: 1–56.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adams, Percy G. 1962: *Travellers and Travel Liars, 1600–1800*. Berkeley
- Adams, Percy G. 1983: *Travel Literature and the Evolution of the Novel*. Lexington
- Babeau, Albert 1885: *Les voyageurs en France*. Paris
- Barton, H. Arnold 1998: *Northern Arcadia: Foreign Travel in Scandinavia, 1765–1815*. Carbondale
- Bates, E. S. 1911: *Touring in 1600*. Boston
- Batten, Charles L., Jr. 1978: *Pleasurable Instruction: Form and Convention in Eighteenth-Century Travel Literature*. Berkeley
- Bausinger, Hermann – Beyrer, Klaus – Korff, Gottfried (szerk.) 1991: *Reisekultur: von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus*. München
- Beasley, W. G. 1995: *Japan Encounters the Barbarian: Japanese Travellers in America and Europe*. New Haven
- Bepler, Jill 1994: The Traveller-Author and His Role in Seventeenth-Century German Travel Accounts. In: Martels, Zweder von (szerk.): *Travel Fact and Travel Fiction*. Leiden, 183–193.
- Berchtold, Leopold von 1789: *An Essay to direct and extend the Inquiries of Patriotic Travellers*. London
- Berns, Jörg Jochen 1988: Peregrinatio Academica. In: Conrad Wiedemann (szerk.): *Rom – Paris – London*. Stuttgart, 155–181.
- Bohls, Elizabeth 1995: *Women Travel Writers, 1716–1818*. Cambridge
- Boorstin, Daniel 1963 [1962]: From Traveller to Tourist: The Lost Art of Travel. In: Boorstin, D.: *The Image*. Harmondsworth, 86–125.
- Borsay, Peter 1989: *The English Urban Renaissance*. Oxford
- Bowsma, William J. 1990: Venice and the Political Education of Europe. In: uó: *A Usable Past: Essays in European Cultural History*. Berkeley, 266–291. (Eredeti megjelenési éve 1973.)
- Boxer, Charles 1951: *The Christian Century in Japan*. Berkeley
- Bravo, Michael 1998: Precision and Curiosity in Scientific Travel. In: Elsner, Jas' – Rubiés, Joan-Pau (szerk.) 1998: *Voyages and Visions: Towards a Cultural History of Travel*. London, 162–183.
- Brendon, Piers 1991: *Thomas Cook*. London
- Brilli, Attilio 1995: *Quando viaggiare era una arte*. Bologna
- Bring, Samuel 1950: *Itineraria Svecana*. Stockholm
- Burke, Peter 1987: *Historical Anthropology of Early Modern Italy*. Cambridge
- Burke, Peter 1992: L'Ambrosiana e l'Europa del tempo. In: Lanza, M. (szerk.): *Storia dell'Ambrosiana: il Seicento*. Milan, 391–413.
- Burke, Peter 1997a: *Varieties of Cultural History*. Cambridge
- Burke, Peter 1997b: The Self from Petrarch to Descartes. In: Roy Porter (szerk.): *Rewriting the Self*. London
- Burke, Peter 1998a: *The European Renaissance*. Oxford
- Burke, Peter 1998b: The Philosopher as Traveller: Bernier's Orient. In: Elsner, Jas' – Rubiés, Joan-Pau (szerk.): 1998: *Voyages and Visions: Towards a Cultural History of Travel*. London, 57–73.

- Buzard, James 1993: *The Beaten Track: European Tourism, Literature and the Ways to Culture, 1800–1918*. Oxford
- Calaresu, Melissa 1998: Looking for Virgil's Tomb. In: Elsner, Jas' – Rubiés, Joan-Pau (szerk.) 1998: *Voyages and Visions: Towards a Cultural History of Travel*. London, 151–156.
- Cardinal, Roger 1997: Romantic Travel. In: Roy Porter (szerk.): *Rewriting the Self*. London, 135–155.
- Carrier, James (szerk.): 1995: *Occidentalism: Images of the West*. Oxford
- Chaney, Edward 1998: *Evolution of the Grand Tour*. London
- Clifford, James 1997: *Routes: Travel and Translation in the Late Twentieth Century*. Cambridge, Mass.
- Corbin, Alain 1994: *The Lure of the Sea: The Discovery of the Seaside, 1750–1840*. Cambridge. (Eredeti, első kiadása 1988.)
- Cressy, David 1997: *Birth, Marriage and Death: Ritual, Religion and the Life-Cycle in Tudor and Stuart England*. Oxford
- Crouzet, Michel 1982: *Stendhal et l'italianité: Essai de mythologie romatique*. Paris
- Davies, Mark 1999: *A Perambulating Paradox: British Travel Literature and the Image of Sweden, 1770–c. 1865*. Lund
- Deleito y Piñuela, José 1935: *El rey se divierte*. Madrid
- Dubisch, Jill 1995: *In a Different Place: Pilgrimage, Gender and Politics of a Greek Island Shrine*. Princeton
- Duchet, Michelle 1971: *Anthropologie et histoire au siècle des lumières*. Paris
- Duncan, James 1996: Me(trope)olis: or, Hayden White among the Urbanists. In: King, Anthony D. (szerk.): *Re-Presenting the City*. Basingstoke, 253–268.
- Eade, John – Sallnow, Michael J. (szerk.) 1991: *Contesting the Sacred: The Anthropology of Christian Pilgrimage*. London
- Eickelman, Dale F. – Piscatori, James (szerk.): 1990: *Muslim Travellers*. London
- Elsner, Jas' – Rubiés, Joan-Pau (szerk.): 1998: *Voyages and Visions: Towards a Cultural History of Travel*. London
- Faroqhi, Suraiya 1994: *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans, 1517–1683*. London – New York
- Findlen, Paula 1994: *Possessing Nature: Museums, Collecting and Scientific Culture in Early Modern Italy*. Berkeley
- Fisch, Stefan 1989: Forschungsreisen im 19. Jahrhundert. In: Brenner, Peter J. (szerk.): *Der Reisebericht: Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*. Frankfurt, 383–405.
- Flinn, Michael 1957–59: The Travel Diaries of Swedish Engineers. *Transactions of the Newcomen Society* 31. 95–110.
- Foccardi, Gabriel 1986: *Chinese Travellers of the Ming Period*. Berkeley
- Frank-van Westrienen, Anna 1983: *De Grootte Tour*. Amsterdam
- Frawley, Maria H. 1994: *A Wider Range: Travel Writing by Women in Victorian England*. Oxford
- Freyre, Gilberto 1933: *Casa Grande e Senzala*. Rio de Janeiro
- Freyre, Gilberto 1948: *Ingleses no Brasil*. Rio de Janeiro
- Fussell, Paul 1980: *Abroad: British Literary Travelling between the Wars*. New York

- Fyfe, Gordon – Law, John 1988: On the Invisibility of the Visual. In: Fyfe, G. – Law, J. (szerk.): *Picturing Power*. London, 1–14.
- Ghose, Indira 1998: *Women Travellers in Colonial India: The Power of the Female Gaze*. Delhi
- Gregory, Derek 1999: Scripting Egypt. In: Duncan, James – Gregory, Derek (szerk.): *Writes of Passage: Reading Travel Writing*. London, 114–150.
- Greenblatt, Stephen 1991: *Marvelous Possessions: The Wonder of the New World*. Oxford
- Hale, John R. 1963: *England and the Italian Renaissance*. London (Eredeti kiadás 1954.)
- Hale, John R. 1993: *The Civilization of Europe in the Renaissance*. London
- Hantzsch, Viktor 1895: *Deutsche Reisende im 16. Jahrhundert*. Leipzig
- Harbsmeier, Michael 1995: Towards a Pre-History of Ethnography: Early Modern German Travel Writing as Traditions of Knowledge. In: Vermeulen, Han F. – Roldán, Arturo Alvarez (szerk.): *Fieldwork and Footnotes: Studies in the History of European Anthropology*. London, 19–38.
- Harris, John R. 1985: Industrial Espionage in the Eighteenth Century. *Industrial Archeology Review* 7. 127–138.
- Hazard, Paul 1935: *La crise de la conscience européenne, 1680–1715*. Paris
- Helk, Vello 1987: *Dansk-Norske Studierejser fra reformationenen til enevælden, 1536–1660*. Odense
- Howland, Derek R. 1996: *Borders of Chinese Civilisation: Geography and History at Empire's End*. Durham, NC
- Ilsoe, Harald 1963: *Udlændinges rejser i Danmark*. Copenhagen
- Ingamells, John 1997: *A Dictionary of British and Irish Travellers to Italy, 1701–1800*. New Haven
- Jacobs, Michael 1995: *The Painted Voyage: Art, Travel and Exploration, 1564–1875*. London
- Kinmonth, Claudia 1996: Irish Vernacular Furniture. *Regional Furniture* 10. 1–26.
- Langford, Paul 2000: *Englishness*. Oxford
- Lawrence, Karen 1994: *Penelope Voyages: Women and Travel in the British Literary Tradition*. Ithaca
- Lindqvist, Svante 1984: *Technology on Trial: The Introduction of Steam Power Technology in Sweden, 1715–36*. Uppsala
- Löfgren, Orvar 1999: *Holidays: A History of Vacationing*. Berkeley – Los Angeles
- Löschburg, Winfried 1979: *History of Travel*. Lipcse (Eredeti kiadása: *Von Reiselust und Reiseleid: Eine Kulturgeschichte*. Frankfurt am Main, 1977.)
- Maćzak, Antoni 1995: *Travel in Early Modern Europe*. Cambridge. (Első, lengyel kiadása 1978.)
- Maćzak, Antoni – Teuteberg, Hans Jürgen 1982: *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte: Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung*. Wolfenbüttel
- Martels, Zweder von (szerk.) 1994: *Travel Fact and Travel Fiction*. Leiden
- Mead, W. E. 1914: *The Grand Tour in the 18th Century*. Boston
- Melman, Billie 1992: *Women's Orient: English Women and the Middle East, 1718–1918*. London
- Mills, Sara 1991: *Discourses of Difference*. London

- Neuber, Wolfgang 1989: Zur Gattungspoetik des Reiseberichts. In: Brenner, Peter J. (szerk.): *Der Reisebericht: Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*. Frankfurt, 50–67.
- Nicolson, Marjorie 1959: *Mountain Gloom and Mountain Glory*. Ithaca
- Niléhn, Lars 1983: *Peregrinatio academica: Det svenska samhället och de utrikes studieresorna under 1600-talet*. Lund
- Pemble, John 1987: *The Mediterranean Passion: Victorians and Edwardians in the South*. Oxford
- Perocco, Daria 1997: *Viaggiare e raccontare*. Alessandria
- Pocock, John G. 1975: *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton
- Porter, Dennis 1991: *Haunted Journeys: Desire and Transgression in European Travel Writing*. Princeton
- Pratt, Mary Louise 1992: *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. London
- Redford, Bruce 1996: *Venice and the Grand Tour*. New Haven – London
- Reed, Gervais E. 1974: *Claude Barbin*. Genf
- Rennie, Neil 1995: *Far-Fetched Facts: The Literature of Travel and the Idea of the South Seas*. Oxford
- Ridder-Symoens, Hilde de 1996: Mobility. In: Ridder-Symoens, H. de (szerk.): *Universities in Early Modern Europe*. Cambridge, 416–448.
- Rosenthal, Donald A. 1982: *Orientalism: The Near East in French Painting, 1800–80*. Rochester, NY
- Rubiés, Joan-Pau 1996: Instructions for Travellers: Teaching the Eye to See. *History and Anthropology* 9. 2–3. 139–190.
- Rydberg, Sven 1951: *Svenska studieresor till England under Frihetstiden*. Uppsala
- Said, Edward 1978: *Orientalism*. London (Magyar kiadása: *Orientalizmus*. Budapest, 2000.)
- Scaraffia, Lucia 1998: *Loreto*. Rome
- Schiøtz, Eiler H. 1970: *Utlendingers reiser i Norge: En bibliografi*. Oslo
- Schivelbusch, Wolfgang 1980: *The Railway Journey*. Oxford
- Selling, Andreas 1990: *Deutsche Gelehrten-Reise nach England, 1660–1714*. Frankfurt am Main
- Seta, Cesare 1992: *L'Italia del Grand Tour da Montaigne a Goethe*. Napoli
- Sharp, Joanne P. 1999: Writing over the Map of Provence. In: Duncan, James – Gregory, Derek (szerk.): *Writes of Passage: Reading Travel Writing*. London, 200–218.
- Shields, David S. 1997: *Civil Tongues and Polite Letters in British America*. Chapel Hill
- Smith, Bernard 1985: *European Vision and the South Pacific, 1768–1850*. Oxford (Második kiadás.)
- Stagl, Justin 1980: Die Apodemik oder Reisekunst. In: Mohammed Rassem – Justin Stagl (szerk.): *Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit*. Paderborn, 131–202.
- Stagl, Justin 1995: *A History of Curiosity: The Theory of Travel, 1550–1800*. Chur
- Stoye, John W. 1952: *English Travellers Abroad, 1604–1667*. London (Átdolgozott kiadása: New Haven – London, 1989.)
- Strassberg, Richard (szerk.) 1995: *Inscribed Landscapes: Travel Writing from Imperial China*. Berkeley

-
- Uhlig, Ludwig 1965: *Georg Forster*. Tübingen
- Walvin, James 1978: *Leisure and Society, 1830–1950*. London
- White, Hayden 1973: *Metahistory*. Baltimore
- Whitelocke, Bulstrode 1772: *Journal*. London
- Whitey, Lynne 1998: *Grand Tours and Cook's Tours: A History of Leisure Travel, 1750 to 1915*. London
- Wiegand, Hermann 1984: *Hodoeporica*. Baden-Baden
- Williams, Wes 1998: *Pilgrimage and Narrative in the French Renaissance*. Oxford
- Wolff, Larry 1994: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilisation on the Mind of the Enlightenment*. Stanford
- Youngs, Tim 1994: *Travellers in Africa: British Travelogues, 1850–1900*. Manchester

Michael Harbsmeier

Az útleírások mint a mentalitástörténet forrásai*

Gondolatok a kora újkori német útleírások történeti-antropológiai elemzése kapcsán

Aligha van olyan útleírás, amelyről legalább egyszer el nem mondták volna, hogy többet árul el szerzőjéről, mint azokról az országokról és kultúrákról, amelyek leírásával állítólag foglalkozik. Hérodotosztól napjainkig minden útleírásra gyanakodva tekintünk, hiszen egész nyilvánvaló szubjektív túlságokat, sőt nemegyszer hazugságokat tartalmaznak. Ennélfogva ki is vonják magukat a történeti és etnográfiai forráskutatás szigorú kritériumai alól. Az etnohistoriai kérdésfelvetések iránti növekvő érdeklődés azonban újra a régebbi útleírásokra irányította a figyelmet, mivel különösen a kora újkorban nincs túlságosan sok olyan forrás, amely egy ország társadalmi-kulturális állapotát részletesen bemutatná. Hogy az említett hátrányokat megkerülje, a kutató az útleírások felhasználásakor előnyben részesíti azokat, amelyek a lehető legkevesebbet tartalmaznak a szerző „és kora” személyes látásmódjából, előítéleteiből és különbségeiből. A tisztán szubjektív megfogalmazású utazási élmények így teljesen kizártnak az etnohistoria számára értékesnek ítélt korabeli tanúságtételek közül. A merőben más nézőponttal dolgozó irodalomtörténeti kutatás alapvetően kevésbé tartja érdekesnek az útleírásokat. Csak azokat a beszámolókat használja ugyanis fel, amelyek nagymértékű nyelvi eredetiséget és minőséget képesek felmutatni. A kutatás tárgyaként első sorban a fiktív útleírások népszerűek, amelyek „voyages imaginaires”, „utópiák”, „robinzónádok” vagy „szatirikus utazások” címszó alatt kezelhetők. A sem a történeti forráskritika kritériumainak, sem a válogatós irodalomtudomány magas esztétikai elvárásainak meg nem felelő újkori útleírások tömege pedig többé-kevésbé a gyűjtők kereskedői szorgalmára marad, akik „Curiosa” vagy „Rarissima” bibliofil kiadványként tudják azokat értékesíteni.

A dolgok ilyenén állását tekintve valójában csodálkozhatunk azon, miért juthattak idáig olyan kevesen arra a gondolatra, hogy az útleírások fent említett sajátosságát mint tulajdonképpeni kutatási tárgyat kezeljék, vagyis hogy az útleírásokra nem mint a leírt országok, vagy szerzőik fantáziájának forrásaira, hanem

* A tanulmány forrása: Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen. Überlegungen zu einer historisch-antropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen. In: Mączak, Antoni – Teuteberg, Hans Jürgen (szerk.): *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung*. (Wolfenbütteler Forschungen 21.) Wolfenbüttel, 1982. 1–31.

egyszerűen mint az íróikra – és közvetetten hazájukra – jellemző gondolkodás-mód emlékeire tekintsenek. Az útleírásokat ebben az értelemben a kiindulási kultúra egyfajta önkéntelen kulturális önfelmutatásaiként értelmezhetjük. Már önmagában ez az önkéntelenség a hitelesség teljesen új fokát kölcsönzi az így kezelt szövegeknek.

Részben már említettük annak okát, miért olyan csekély a hasonló kísérletek száma. A tudományos munkamegosztás a kora újkori útleírások nagy részét határterületre helyezte, amely egyrészt a költői fantázia és kifejezőerő, másrészt a történeti és néprajzi igazság között húzódik. Emiatt a kettős, forráskritikai és irodalmi helyzetmegjelölés miatt úgy tűnik, ezen a területen kizárólag a véletlen, az esetlegesség, a határátlépés és hazugság szabályai uralkodnak. Időbe tellett megtalálni azokat az elméleti és módszertani eszközöket és utakat, amelyek segíthetnek kimutatni az esetleges szabályszerűségeket és „struktúrákat” a véletlen eme birodalmában. A nyelvészet presztízsére és a pszichoanalízis mintájára támaszkodó strukturalizmus teremtette meg az előfeltételeket a történeti, néprajzi és irodalomtörténeti kutatásban, hogy egyáltalán gyanakodhassunk struktúrák és szabályszerűségek létezésére, és a szövegeket ennek megfelelően „szándékukkal ellentétesen” vagy „szimptomatikusan” olvassuk: hogy olyasmit is szóhoz juttassunk, amiről a szerző egyáltalán nem akart beszélni. Az olvasás ezen módjának érthetőbbé, megfoghatóbbá tétele érdekében az alábbiakban néhány példát fogunk elővezetni az útleírások mentalitástörténeti használatára.

I.

Az említett irány egyik legkorábbi jelét az orosz formalista nyelvésznél, Nyikolaj Trubeckojnál találjuk, aki 1926-ban elemzést adott közre Afanaszij Nyikityin indiai utazásának (1466–1472) óorosz leírásáról.¹ Ebben az elemzésben találkozhatunk először az útleírások általános, szinte nyelvtanilag megragadható, szöveg szintű folyamatszerkezetének bemutatási kísérletével: a kezdetet az elindulás „dinamikus-narratív” leírása, a középrészt a táj- és kultúraleírások „statikus-deskriptív” passzusai alkotják, míg a véget a hazautazás ismét „dinamikus-narratív” bemutatása adja. Ez a hármas felosztás nem vonatkoztatható kivétel nélkül minden útleírásra, de – a három rész alkalmanként eltérő súlyozásával – a műfaj általános alapmintájának ismerhetjük el. Az alább bemutatott elemzések megerősítik ezt a benyomást. Nyikityin útleírását számos vallási-meditatív felkiáltás, ima és eskü tarkítja, amelyek különösen gyakoriak és intenzívek a kezdésnél és a végnél, illetve az átmeneteknél a „statikus-deskriptív” és a „dinamikus-narratív” szövegrészek között. Úgy tűnik, ez szintén általánosan érvényes sok középkori és kora újkori útleírásra.

¹ Troubetzkoy 1980.

Nyikityin útleírásának egy további szembetűnő jellemzője az „egzotizmus” kifejezésformáinak gyakori használata: nemcsak a hely- és személyneveket idézi a szerző a mindenkori bennszülöttek nyelvén, hanem sok általános fogalmat és teljes mondatokat, formulákat és imádságokat is – sokszor fordítás nélkül, ebből eredően a legkisebb esélyt sem adva az olvasónak vagy hallgatónak a megértésre. Trubeckoj ezt az egzotizmust – amely csak kevés útleírásban ennyire erőteljes – azzal magyarázza, hogy Nyikityin a „mórok” és „pogányok” földjén utazik, és – a legtöbb utazóval, illetve még inkább a legtöbb, útleírásokat jegyző kortársával ellentétben – nem a szent városokba vagy egyenesen a Szentföldre tartó zárandokúton jár. Trubeckoj szerint csak Nyikityin szövegének a korban az útleírások számára normaadónak számító zárandoklatokkal való összevetése mutatja meg az írás valódi értelmét, vagyis az eretnek-pogány – és éppen ezért idegen és ellenséges – környezetbe vetett orosz kereskedő és jámbor orosz ortodox keresztény vallási magányosságának, magára hagyatottságának és veszélyeztetettségének bemutatását.

Már Trubeckoj példamutató elemzésének ebből az igencsak rövid felidőzéséből is kitűnhet számunkra az útleírások logikájának vagy szemantikájának újabb lényegi jellemzője. Egyfelől az „itt”, a „mi” és a „haza”, másrészről pedig az „ott”, a „másik” és az „idegen” közötti duális vagy bináris szembeállítás alapmintája Nyikityinnél mint a pogányok és keresztények, illetve a profán és szent városok ellentéte nyer kifejezést; az alapminta azonban a legtöbb, hacsak nem az összes útleírásra érvényes.

Reinhart Koselleck egy különösen érdekes cikkében próbálja megragadni az „aszimmetrikus ellentétpárok” szemantikáját és különböző időszerkezetét a „görög és barbár”, a „pogány és keresztény”, illetve az „ember és az Übermensch” példáján keresztül, amellyel tulajdonképpen az itt bemutatott szembeállítások fogalomtörténeti alapját vázolja fel.² További „aszimmetrikus ellentétpárok” kosellecki értelemben vett fogalomtörténeti orientációjú vizsgálata alapvető előrelépést hozhatna az útleírások mentalitástörténeti elemzésében, s ilyenek számos középkori és kora újkorú útleírás címében szerepelnek a „pogányokon” és „barbárokon” kívül például a „vadak”, „emberevők”, „nomádok”, „hitbéli tévelygők”, „primitívek”, „istentelenek”, „faragatlanok”, „civilizálatlanok”, „udvariatlanok”, népek, törzsek és nemzetek a maguk mindenkori ellentétpárjával. Koselleck egyik tézise szerint a „pogány/keresztény” fogalom pár sokkal dinamikusabb-agresszívebb, „misszionizáló”, „zárandokló” és egyben történetfilozófiai jelentőségű dimenzióval rendelkezik, mint az egyrészt toleránsabb, másrészt azonban arrogánsabb és legalább annyira harcias „görögök” és „barbárok” közötti szembeállítás. Már ebből is látható, hogy jó néhány hasonló aszimmetrikus ellentétpár szemantikájának kibontására tett átfogó kísérlet fontos hozzájárulást jelenthetne az útleírások egyik alapeleme működésének tisztázásához. Koselleck „társadalomtörténetként értelmezett fogalomtörténetének”

² Magyarul lásd Koselleck 1997 vagy 2003: 241–298.

„lényege”,³ vagyis a szemantikai viszonyok társadalmi és kulturális viselkedésmódokra való visszavezetésének lehetősége ezen a területen hihetetlenül gyümölcsözőnek bizonyulhatna. Hasonló fogalom párok „időbeliségi dimenzióinak” Kosellecktől megtanult felkutatása segíthetne nekünk, hogy szemantikailag és szociológiailag feltárjunk olyan viselkedésformákat, mint a zarándoklatok, a missziók, a kolonizáció, az undor, a bűvölet, a faji elkülönülés, a házassági tilalmak, a felfedező és kalandvágyból tett utazások, illetve a tömegturizmus jelensége, és ezzel képessé válunk a „kulturális érintkezések kutatása” számára lényeges adalékokkal szolgálni. Csak remélhetjük, hogy a *Geschichtliche Grundbegriffe* következő kötetei, amelyekben Koselleck nem elhanyagolható szereppel bír, minél több ilyen fogalom párral foglalkoznak majd.⁴

A „mi” és „mások” közötti dualizmus azonban nemcsak ezekben a kollektív elnevezésekben jelenik meg, hanem – legalábbis a strukturalista útleírás-értelmezés tézise szerint – általánosabb érvényre tesz szert a képek és képzetek rendszerében, ökonómiájában az idegen kultúrák és társadalmak „statikus-deszkriptív” leírása során. Ez az általános érvény különösen egyértelműen kiviláglik Bernadette Bucher figyelemreméltó ikonográfiai elemzéséből Theodore de Bry rézmetszeteiről, amelyek a de Bry kiadásában 1590 és 1630 között megjelent *Westindische Reisebeschreibungen* című munkában szerepelnek.⁵ Bucher a mítoszelemzés strukturalista tudományának összes szabályát felhasználva – és talán túlságosan is támaszkodva Claude Lévi-Straussra – megkísérli bemutatni, hogy ezeken a metszeten a bináris oppozíció törvényein alapuló „durva gondolkodásmód” munkál. A „lógó mellű vadak” motívuma, amely Bucher könyvének címét is adta, szórványosan és látszólag véletlenszerűen tűnik fel különböző helyeken a rézmetszetenek jó részén. Bucher megkísérli, hogy feltárja az eredetmotívum (Ausgangsmotiv) megjelenéseinek logikáját és öntudatlan ökonómiáját, és ezzel képes bemutatni, hogyan szolgál ikonográfiai alapmintául a csábítás és bűnbetés ótestamentumi mítosza a bennszülöttek kannibalizmusának, vagy ugyanígy a spanyol konkvisztádorok kegyetlenségének (a „fekete legenda” nagyon fontos szerepet játszott a protestáns de Bry számára!) képi ábrázolásához.

Újabb érdekes adalékot szolgáltat az útleírások mentalitástörténeti vagy strukturalista értelmezéséhez Michel de Certeau, aki Jean de Lery 1578-ból származó brazíliai útleírása kapcsán kísérte meg bemutatni, hogyan dolgozza ki a szerző az írott (és író, leíró) „mi” kultúrájának, valamint a „mások” szóbeli-orális kultúrájának ellentétpárját. Ahogy Trubeckoj, úgy de Certeau is képes olyan elemzést nyújtani, amely a korlátozott forrásbázis ellenére lényeges hozzájárulásnak tekinthető az egyik legfontosabb aszimmetrikus ellentétpár megvilágításában.⁶

De Certeau eszmefuttatásai az útleírások műfajáról Jean de Lery alapján illeszkednek a történetírás „episztemológiai” alapjairól szóló általánosabb

³ Vö. (magyarul) Koselleck 1997 vagy 2003: 241–298.

⁴ Brunner–Conze–Koselleck 1972–1992.

⁵ Bucher 1977.

⁶ de Certeau 1975: 215–248.

reflexióihoz. A történelem és antropológia közötti intim, de ugyanakkor mindig kényes cserekapcsolat – amelynek de Certau e töprengéseit szentelte – hosszú múltra tekint vissza, s Hérodotosztól, a történetírás „atyjától” veszi kezdetét, akár antropológiaként, akár intellektuális tudományként értelmezzük azt. François Hartog *Le miroir d'Herodote. Essai sur la représentation de l'autre* (Párizs 1980) című könyvében, amely mindmáig az útleírás műfaj strukturalista megközelítésének csúcsa, épp Hérodotosz alapján foglalkozik ezzel a kérdésfelvetéssel, hogy rátaláljon az útleírásnak vagy általában a társadalmi-kulturális másság (proto-)etnografikus leírásának sajátos logikájára és retorikájára.

A rendkívül fontos könyv első részében („Les Scythes imaginaires: espace, pouvoir et nomadisme”) Hartog a szkíták hérodotoszi leírását elemzi mint az „imaginárius néprajz” példáját. Míg az eddigi Hérodotosz-kutatás azzal foglalkozott, hogy feltárja a viszonyt ezen leírás és a szkíták „valósága” és „igazi léte” között – ahogyan az más dokumentumokból megismerhető –, s mindezt anélkül, hogy ezzel igazán fontos eredményeket ért volna el, Hartog azt kísérli meg bemutatni, miképpen engedelmeskedik a szkítákról alkotott kép a társadalmi-kulturális másság bemutatása belső logikájának. Meghökkenítően egyértelmű ennek a logikának a jelenléte – hogy Hartog sokoldalú elemzésének csak egyetlen példáját említsük – a perzsák és szkíták közötti háború hérodotoszi bemutatásában. Itt ugyanis az világlik ki, hogy a görögök képzele másokról (a szkítákról) csak azáltal állhat háborúban és összeütközésben másokkal (a perzsákkal), hogy az egyik másik a másik másikkal szemben görögnek látszik. Hérodotosz kísérlete, hogy „megmagyarázza” a nomadizmus és a nem-letelepedett (vagyis tulajdonképpen barbár) életmód lehetőségét, abba torkollik, hogy a nomadizmust mint stratégiai életmódot mutatja be, amely megfelel egyes, a barbár behatolókkal szembeni ellenállás stratégiájáról alkotott görög elképzeléseknek. Csak a barbár perzsákkal szembeni háborúban lesznek a barbár szkíták görögökké, amikor nem letelepedett életmódjukról kiderül, hogy átgondolt stratégia eredménye. A különböző aszimmetrikus ellentétpárok (görögök–barbárok, letelepedettek–nomádok) egymásra rétegződésének és egymással való behelyettesítésének ökonómiája teszi lehetővé, hogy a „mások” egymás közötti sokfélesége az elképzelt „mi”-vel szembeni másság alapvető témájának variációjaként jelenhessen meg.

Könyvének második részében („Herodote, rhapsode et arpenteur”) Hartog megkísérel addigi eredményei alapján leírni egy általános „másságról szóló retorikát”, amelyben igen fontos szerepet játszik a „harmadik fél kizárásának törvénye” (vagyis megint csak az aszimmetrikus ellentéteket jellemző binaritás törvényszerűsége). Hartog könyvének ezen része tulajdonképpen úgy is felfogható, mint az útleírások szövegimmanens, mentalitástörténeti vagy strukturalista értelmezésére tett addigi lépések rendszerezésének első kísérlete, ezek közül viszont, úgy tűnik, Hartog csak de Certeau-jét ismeri. Hérodotosz szövege kapcsán, időnkénti utalásokkal Marco Polóra és (de Certeau-n keresztül) Jean de Leryre, Hartog nemcsak azokat a retorikai eszközöket és alakzatokat regisztrálja, amelyekkel a mindenkori szerző a publikumot akarja meggyőzni „hihetetlen” történetének

hitelességről, hanem azzal is megpróbálkozik, hogy feltérképezze a társadalmi-kulturális másság és idegenség bemutatásának alapvető logikai műveleteit. Mindezen logikai műveletek – amelyeket Hartog a „hasonlítás és analógia”, illetve a „megkülönböztetés és megfordítás” alcímekben foglal össze –, mind pedig a felkiáltások, felszólítások és bizonyítások („magam láttam...”, „nekem mesélték...”, „X-nél olvasható...” stb.), vagy végül a különösen „figyelemre méltó” természeti jelenségek, események, épületek vagy szokások bemutatása (Hérodotosznál „thoma”, sok középkori szövegben „mirabilia”, vagy egyszerűen, mint Baedekernél: „látnivalók”) mind-mind azon retorikai eszköztár részei, amelyet nemcsak Hérodotosz, hanem csaknem az összes útleírás bőségesen használ.

Hartog könyve jelenti tehát az első kísérletet a társadalmi-kulturális másság bemutatására használt eszközök szisztematikus jegyzékbe foglalására. A lista jelentősége abban áll, hogy a felsorolt eszközök közül egy sem terjedhet el a szerző és közönsége általános elvárásaira, beállítódásaira és kulturális világára tett utalás nélkül. Az eszközök sokféleségének megfigyelése Hartog alapján lehetővé teszi, hogy az útleírásokat „szándékukkal ellentétesen” vagy „szimptomatikusan” ezen elvárások, beállítódások és kulturális egyértelműségek forrásaiként értékeljük, és így az útleírásokat mint a szerző és közönsége kultúrájának a mindenkori „másik” tükreben történő, önkéntelen kulturális önfelmutatásaiként fogjuk fel.

A más és idegen viszonyok, viselkedésmódok bemutatása tükörként működik. Hérodotosz a görögöknek mutatta fel, akik benne a szkítákat, perzsákat, barbárokat akarták látni. A történeti és néprajzi kutatás hosszú ideig sziszifuszi módon azzal próbálkozott, hogy kijavítsa ennek a tükörnek a nyilvánvaló és rejtett torzulásait, hogy nyomára bukkanjon a szkítákra, perzsákra, kínaiakra stb. vonatkozó igazságnak, és ezáltal „ítélőszék elé vonja” Hérodotoszt és a hasonlószerűeket. A fent említett eredmények azonban lehetővé teszik számunkra, hogy teljesen más szemmel nézzünk a tükörbe, és hogy abban Hérodotoszt és a görögöket fedezzük fel.

Az útleírások mentalitástörténeti szempontú elemzésének fent idézett példái azt a gyanút kelthetik, hogy szerzőik az útleírások igazságtartalmának forráskritikai ellenőrzésével járó fáradsalmak elkerülése érdekében gyakran kénytelenek erőszakot alkalmazni, hogy így az útleírásokban megjelenő másságok áttekinthetetlen sokaságát az aszimmetrikus ellentétek logikájának bináris fonálára fűzhessék fel. Akárhogyan is értékeljük azonban az egyes esetekben ezt a gyanút, számomra egyértelmű, hogy az ezekben a munkákban található megközelítés – az útleírások mentalitástörténeti forrásként való kezelése – lényeges hozzájárulást jelent ahhoz, hogy képesek legyünk felkutatni más forrásokból alig hozzáférhető kulturális egyértelműségeket.

Ezek a kulturális egyértelműségek a felszínre hoznak egy tudattalan kulturális öntudatot, s ez több mint banalitások és trivialitások halmaza, amelyeket első pillantásra érthetnénk alatta. Például az, hogy a kora újkori németek nem eszik meg egymást és ellenségeiket; hogy „helyénvaló módon” öltözködnek és – már csak az éghajlat miatt is – nem meztelenül szaladgálnak és nem sátrakban

laknak; hogy letelepedett életmódot folytatnak és nemcsak vadászatból, halászatból és gyűjtögetésből tartják fenn magukat; hogy tányérból, késsel-villával esznek és nem nyers békákat, szöcskéket és csigákat, vagy sült macskákat és kutyákat zabálnak; hogy nem gyakorolják a többnejűséget és a promiszkuitást, hanem – legalábbis az útleírások lapjain – keresztény-monogám házasságban élnek; hogy – a törökökkel ellentétben – nem mészárolják le a gyermekeket és erőszakolják meg a nőket, hanem tartják magukat a tízparancsolat előírásaihoz; hogy uraik nem despoták, mint például az orosz cár; és hogy a sok szent relikviái nemcsak Németországban, de szent helyeken máshol is fellelhetők – ezek mind meglehetősen triviális, az útleírásokból nyerhető megállapítások. A mi feladatunk azonban nem az, hogy az ilyen trivialisításokat összegyűjtsük és sorba rendezzük, hanem valami egészen más. Meg kell kísérelnünk, hogy e számtalan látszólagos trivialisítást egymáshoz viszonyítsuk, hogy a különböző helyekről származó és különböző koroknak szóló különböző útleírásokban ezek relatív súlyát megmérjük, és ezáltal felderítsük azt a „politikai ökonómiát”, ami az ilyen aszimmetrikus ellentétképzetek sokaságának használatában rejlik. Azt gondolom, a mindenkori „másik” képeivel és a róla alkotott elképzelésekkel folytatott játék szabályainak mégoly töredékes feltárása is lényeges titkokat világíthat meg arról a kultúráról, amely ezt a játékot űzi.

Az alkalmankénti utalásoktól eltekintve, tudtommal még nem végzett senki olyan vizsgálatot, amely ilyen módon kezelné azonos kiindulási kultúrából származó különböző szerzők szövegeinek sorozatát, annak ellenére, hogy ez az eljárás nyilvánvalóan számos előnnyel járna. Lehetőségünk lenne az egyes szövegek elemzésekor támadt sejtéseink igazolására vagy elvetésére; a szövegek és a bennük leírt idegen kultúrák számának növekedésével az elemzésükből kinyert kulturális egyértelműségek képe is teljesebbé válna; míg egyetlen szerzőre koncentrálna könnyen támadhat az a benyomásunk, hogy a mindenkori elképzelt „mi” nem más, mint egyetlen, homogén kulturális egység. A különböző eredetű szövegek sokaságának elemzésekor lehetővé válna a különbségtétel az azonos nyelvi térben létező különböző társadalmi csoportok eltérő kulturális egyértelműségei, elvárásai és beállítódásai között. Még az is elképzelhető, hogy diakrón sorozatot képezve fejlődési mintákra találunk. Állításom tehát röviden az, hogy az útleírások nagyobb sorozatának mentalitástörténeti értékelése eddig kiaknázatlan lehetőségeket rejt magában.

II.

Sokak számára talán az itt javasolt, a mindenkori „másikon” és „idegenen” keresztül vezető kerülőút nemcsak körülményesnek, de egyenesen feleslegesnek is tetszhet. A kora újkori Németország esetében például a mentalitás- és kultúrtörténet forrásai túlságosan is bőségesnek tűnnek. Látszólag a fennmaradt szövegek áttekinthetetlen sokasága áll rendelkezésünkre, még arra a célra is, hogy

a különböző társadalmi csoportok kulturális öntudatának nyomára bukkanjunk. Még az írástudatlan parasztok és a „köznép” is hallat időnként magáról, ha ritkán is. Am ezen források legtöbbszörrel ugyanaz a helyzet: közülük a legkevesebb foglalkozik az itt keresett kulturális egyértelműségekkel. Leírásuk és ezáltal megőrződésük oka ugyanis többnyire éppen az, hogy a nem-egyértelműt állítják elének, hogy a korabeli tudat számára rögzítik az említésre méltót, miként ez egyébként az útleírásaink esetében is történik.

A kora újkori kulturális konfigurációk és tudatformák iránt érdeklődő történeti antropológiai kutatás legújabb munkáiban háromféle korabeli írásos forrást különböztethetünk meg.⁷ Először is, léteznek korabeli leírások az „erkölcsökről és szokásokról”, a különböző társadalmi csoportok hitbéli elképzeléseiről és babonáiról vagy „ideológiájáról” és „öntudataról”. Ezek a leírások egyrészt külföldiek útleírásaiban maradtak fenn, és már csak ezért is olyan komoly forráskritikai óvatossággal kezelendők, hogy csak a legritkább esetben használhatók fel. Semmivel sem jobb a helyzet a korabeli belföldi szerzők leírásaival. Ezek sem minden hátsó szándék nélkül fognak tollat: a papok és inkvizítorok egy vidék vallásos életéről írott beszámolóinak alig van köze a közösség tagjainak valódi jámborságához. A korabeli honi beszámolók mindig valamilyen álláspontot képviselnek, különben meg sem írták volna őket. Nem azt akarom ezzel kétségbe vonni, hogy ezek a szövegek – amennyiben megfelelő forráskritikai igényességgel kezeljük őket – nagyon értékesek lehetnek, hanem csak arra akarok utalni, hogy az elengedhetetlen forráskritikai követelmények e látszólag oly közvetlenül használható források esetében sem járnak kevesebb kényelmetlenséggel, mint azok a követelmények, amelyeket az útleírások itt ajánlott használata hord magában.

Más források nem a mindenkori mások, hanem annak a társadalmi csoportnak egy képviselője tollából származnak, amelynek mentalitása és tudata érdeklődésünk középpontjában áll. A források e roppant széles csoportján belül az önreprezentáció két újabb típusát különböztethetjük meg: egyrészt az önkéntes „önvalomásokét”, másrészt a nem önkéntes „vallomásokét”. A parasztok, napszámosok, kézművesek, szolgálólányok, béresek, inasok és a többiek, akikről elmondhatjuk, hogy együtt a „köznepet” alkotják, és legalábbis a legtöbb esetben az írástudatlanság túlnyomó többségét képezik, ritkán kapnak szót a forrásokban, miként ezt

⁷ Hogy világos legyen, mit értek „történeti antropológia” alatt, legyen elegendő Peter Burke és Robert Muchembled bevezető jellegű szövegeire utalnom (Burke 1978; Muchembled 1978), illetve a következő munkákra, amelyek példamutatónak tekinthetők az említett kutatási irányzat számára: Bahtyin 1968; Zemon Davis 1979; Ginzburg 1979, 1980; Henningsen 1988; Le Goff 1977, 1981; Le Roy Ladurie 1975, 1979, 1980; MacFarlane 1970; Medick 1980; Schmitt 1981; Thomas 1973. Azon kívül, hogy mindezekre többé-kevésbé közvetlenül hatottak antropológiai példák, elméletek és módszerek, közös még bennük, hogy – egyrészt – felhívják figyelmünket a hivatalos (írott) elitkultúra és a szóbeli népi kultúra közötti kényes viszonyra, és – másrészt – szisztematikusan és meglehetősen bonyolult erőfeszítéseket tesznek arra, hogy a fennmaradt forrásokból előcsalogassák a „köznép” kulturális életére vonatkozó információkat, amelyek a terepmunkát végző antropológusnak „a résztvevő megfigyelő” módszer segítségével látszólag az ölébe hullanak.

már említettük is. Ha mégis, akkor ez leginkább kikényszerített vallomások formájában történik, ezért a kihallgatások és mindenféle perek jegyzőkönyvei gyakran ezen csoportok kulturális öntudatának legjobb forrásai, és az újabb történeti antropológiai kutatás ennek megfelelően különösen intenzíven fordul e források felé. Magától értetődik azonban, hogy e források használatakor is kötelező az óvatosság. A vallomásoknak megvan a maguk funkciója: halált vagy életet, de legalábbis büntetést vagy jutalmat jelenthetnek, és csak a legszerencsésebb esetekben – ahogy például Menocchiójében, akinek Carlo Ginzburg szentelte csodálatos könyvét, *A sajt és a kukacok*, vagy a montailou-i eretnekekében, akiket Le Roy Ladurie dolgozhatott fel bestsellerében – vonhatunk le következtetéseket belőlük a mindenkori áldozatok tudatformáiról és gondolkodásmódjáról. Azok az esetek, ahol a kliensek egyáltalán kimondhatták véleményüket (és még jegyzőkönyvbe is vették azt), annyira ritkák, hogy pusztán ennek a forráscsoportnak a használata nem elegendő a kora újkori mentalitások feltárására.

Az utolsó, s egyben harmadik forráscsoport a legszámosabb, azoké a dokumentumoké, amelyeket – mint említettük – „önvallomásnak” hívunk. Itt az emberek maguk jelentkeznek megszólalásra, hogy elmondhassák véleményüket a dolgok folyásáról, társadalmi és kulturális viszonyaik valóságának értelméről. E forrástípus emlékeiből olyan sok áll rendelkezésre, hogy a kultúrtörténeti kutatás gyakran úgy véli, megelégedhet pusztán ezek használatával. Első látásra úgy tűnhet, nem is létezhet ennél jobb, közvetlenebb és gyorsabb út a mindenkori gondolkodásformákhoz. Persze a kifogások is kézenfekvők: az első és legfontosabb mind közül, hogy ezek a források – még ha oly sok is van belőlük – egy, a kora újkorban nagyon kevés számú írástudó kisebbség termékei. Még a legtudatosabb hatástörténeti kutatás és a kérdéses szövegek „szóbeli eredetére” történő számos utalás sem oszthatja el a gyanút, hogy ez a kisebbség nem feltétlenül reprezentatív, sőt gyanakodnunk kell, hogy egy, éppen írástudása miatt határozottan elkülönülő kisebbséggel állunk szemben. Jó néhány szöveg, amelyek a múltbeli, különösen a romantika befolyása alatt álló néprajzi kutatások állítása szerint a nép lelkét tükrözik vissza, a mai kritikai mérce alapján csak nagyon sok megszorítással minősíthető ekként – elég, ha csak az ún. „népkönyvek” (Volksbücher)⁸ példájára gondolunk.

Az „önvallomások” mentalitástörténeti forrásként való használhatósága ellen emelt fenti kifogás természetesen azokra az útleírásokra is vonatkozik, amelyek forrásértéke mellett éppen érvelni szeretnénk. Az írástudatlan tengerészek, katonák, szakácsok, küldöncök és kereskedők a legkritikább esetben találták meg írnokukat, a fennmaradt beszámolók nagy része magasabb státusú emberektől származik, például orvosoktól, diplomátáktól és hivatalnokoktól, polgári származású tudós utazóktól, tanulmányúton lévő nemesektől vagy éppen ezek írnokaitól. Másfelől viszont joggal feltételezhetjük, hogy az írástudatlan utazók többsége

⁸ A Volksbuch kifejezést a 18. század végén Joseph Görres és Johann Gottfried von Herder vezette be a középkortól kezdve olvasott népszerű, többnyire prózában írt történetekre. [A Szerk.]

semmiképpen nem mulasztotta el, hogy az utazásairól és az azzal kapcsolatos élményekről és eseményekről beszámoljon kortársainak. Ahogy a fentebb említett „önvallomások” esetében, úgy itt is általánosan igaz, hogy csak az elenyésző mennyiségű forrás minél nagyobb számban való aprólékos összehasonlítása teszi lehetővé a betekintést annak a szóbeli kultúrának a világába, amely a fennmaradt útleírások csúcsa alatt a jéghegyet képezi.

A döntő jelentőségű haszon, amit az idegen országokról írt útleírások kerülő útja nyújtani tud a mentalitástörténeti kutatás mindezen egyéb forrásaival szemben, egy másik lényegi különbségen alapul. Az itt „önvallomásnak” hívott források közül a legjobbakkal kertilés nélkül beszélnek azokról a normákról és magatartásmódokról, amelyeket szerzőik magukénak vallanak: arról, hogyan nevelje az ember a gyerekeit, hogyan viselkedjen a szüleivel, nagyszüleivel, a földesurakkal, kalmárokkal, papokkal és a felsőbbbséggel szemben, az illendő viselkedésről az asztalnál, illetve székelés közben, a házastárs és a keresztszülők helyes megválasztásáról, és hogy miképpen viselje magát az ember, ha kalapácsot, kaszát, ekét, malmot, szövőszéket vagy kocsit használ, egy várost meglátogat, vagy ha vendéglőben, lakodalomban, farsangi mulatságban, fonóban, gyóntatószékben, templomban esetleg bíróság előtt fordul meg. Vagy – és ez különösen érvényes a kora újkori Németország számos, gazdag néprajzi adatot szolgáltató satirikus-moralizáló verseire, anekdotáira és regényeire, Sebastian Branttól és Till Eulenspiegeltől Johann Fischarton keresztül Schelmuffskyig és Simplicissimusig – hogy mindezeket éppenséggel miként nem szabad vagy lehet csinálni. Semmiképp nem az a célom, hogy vitassam e források néprajzi vagy történeti antropológiai, illetve mentalitástörténeti értékét, éppen ellenkezőleg: ezek még mindig túlságosan kevésbé kerültek és kerülnek felhasználásra. De mindezen források közös jellemzője, hogy nem tudattalan kulturális egyértelműségekből, hanem tudatosan alkalmazott morális normákból, elvárásokból és ideálokból, illetve azok figyelmen kívül hagyásából indulnak ki. Az „önvallomások” mentalitástörténeti forrásként való értékelésének alapvető problémája azok propagandisztikus és interveniáló funkciójából ered. Az „önvallomások” éppen hogy általában aktív szerepet vállalnak azon beállítódások és tudatformák átalakításában, illetve likvidálásában, amelyek feltárására ezeket a szövegeket forrásként akarnánk használni. Itt is szükség van tehát a messzemenő forráskritikai óvatosságra. Az „önvallomások” tehát azt teszik lehetővé, hogy az írástudó kisebbség önkéntes kulturális önfelmutatásáról és tudatos kulturális egyértelműségeiről alkossunk képet. Az útleírások mint önkéntelen kulturális önfeltárások vizsgálata ugyanakkor bepillantást enged a szerző tudattalan, éppen ezért sokkal hatékonyabb kulturális önértékelésének szférájába, ahogy a – hallgatóként sokszor írástudatlan – közönségébe is. Az útleírások nem léteznek az aszimmetrikus ellentétképzetek hálóján keresztül motivált mi-tudatra való hivatkozás nélkül, amely tudat közös a szerzőben és közönségében az emberekkel és a természettel való más, idegen és „egzotikus” bánásmódokkal szemben. És, hangsúlyozzuk, ez a „mi-tudat” az útleírás mint

műfaj narratív szerkezetének önkéntelen eredménye, s ezáltal kivonja magát a kívülről érkező tudatos hatások alól.

Az idegen társadalomszervezési és viselkedésformák bemutatása hasonlóképpen engedelmeskedik a propaganda és intervenció szabályainak, mint a fentebb ismertetett mentalitástörténeti forrástípusok, amennyiben ezeket az idegen viselkedésformákat vagy undorítóknak, bűnösnek esetleg nevetségesnek, vagy kövendőnek, paradicsominak és ideálisnak minősítik. Ezek a tudatosan célzott hatások azonban csak a „mi-érzet” és az „aszimmetrikus ellentétképzetek” előzetes azonossága alapján lehetségesek, amelyek, úgymond, az útleírások tudatos propagandisztikus és interveniáló felhasználásának tudattalan feltételét alkotják. Az útleírások így közvetlenebb utat nyitnak ezekhez az előzetes azonosságokhoz, mint más írott források, s ezáltal a mentalitástörténeti kutatás forrásbázisának lényeges kiegészítőjéül szolgálhatnak.

III.

Annak érdekében, hogy az útleírások általunk ajánlott „fordított” felhasználása kellő nyomatékot kapjon, eddig úgy tettünk, mintha az utazók akár otthon is maradhattak volna, mintha az idegenben szerzett benyomásokat és élményeket (illetve a nehézségeket és veszélyeket) csak egyfajta „oldószerként” vehetnénk számításba, amely rábírja a kollektív tudatot arra, hogy az idegen kultúrák bemutatásán keresztül öntudatlanul maga is színpadra lépjen. Nem mintha ez az oldószer-hatás lényegtelen vagy akár nélkülözhető lenne: hiszen pontosan ez az önfelmutatás (Selbstdarstellung) lehetőségének feltétele. Az útleírások tanulmányozása azonban a mentalitástörténeti szempontokon kívül más összefüggésekbe is bepillantást enged. Az utazók nemcsak az idegen országokról számolnak be, hanem magáról az utazásról is, a távolságokról, melyeket le kellett győzniük, a szállítóeszközökről, a tárgyalásokról és üzletekről, vagy – miként az a zárándokok esetében gyakori – a szertartásokról, amelyeken útközben és a végcélnál részt vettek, s végül a többi utazóról, akikkel találkoztak. Számos utazó leírja továbbá, hogyan fonódik össze a saját társadalma annak globális környezetével, például amikor ismerteti azokat a portékákat, piacokat, tőzsdéket, karavánutakat, kikötőket és kereskedőházakat, amelyek révén az általános gazdasági áruforgalom működik. Az útleírások tehát nemcsak az idegen kultúrákat írják le, hanem azokat az összefonódásokat és alárendeltségi viszonyokat is, amelyek ezek között, illetve ezek és a kiindulási társadalom között fennállnak. Az ilyen összefüggések gyakran nem vehetők ki közvetlenül az utazók leírásaiból, de már csak az útvonalak vagy az üzleti tervek részletezése is számos esetben megengedi, hogy következtetéseket vonjunk le arról a világgazdaságról vagy „világgazdasági rendszerről” (Weltsystem), amelynek anyagi kommunikációs csatornáin az utazók többnyire mozognak, hacsak felfedezőként vagy hódítóként nem ők maguk hozzák létre

azt. Az útleírások története elválaszthatatlan az egymással interakcióban lévő társadalmi-kulturális formációknak – legalábbis a középkor óta – állandóan növekvő számosságában rejlő globális összefüggések történetétől. A nemzetközi kommunikáció és interakció expanziója, illetve sűrűsödése háborúk, missziók, kereskedelem, diplomácia, gyarmatosítás, zarándoklat, imperializmus, fejlesztési támogatások vagy éppenséggel tömegturizmus formájában elengedhetetlen feltételét és körülményét alkotja az útleírás mint műfaj fejlődésének. Az útleírások történetének megírása csak a nemzetközi kapcsolatok és a globális politikai-gazdasági összefüggések történetének háttérismeretével lehetséges.

Az elmúlt évtizedek történetírásában egyértelmű tendenciák rajzolódnak ki arra nézve, hogy legalábbis a nemzetközi kereskedelem területén általános kijelentésekre juthatunk az egyes régiók (például városok, vidéki iparterületek, illetve nemzetállamok) közötti függőségi viszonyok strukturális jelentőségéről egyazon világgazdasági rendszeren belül. Vagyis kimutathatóak azok a történetileg bár változó, ám nagyon hosszan tartó függőségi viszonyok centrum és periféria (illetve félperiféria) között, amelyek az egyes régiók történeti fejlődési folyamatában, sőt mindenkori fejlődési lehetőségeiben döntő szerepet játszanak. Elegendő csupán olyan nevekre utalni, mint Fernand Braudel, André Gunder Frank vagy Immanuel Wallerstein, akik valamennyien saját módszereikkel éppen ilyen globális, strukturális összefüggéseket kerestek a múltban és a jelenben. A kora újkor világtörténeti átalakulásai nemcsak ezeknél a szerzőknél álltak az érdeklődés középpontjában, de a globális összefüggések kutatásában – amelyet napjainkban hatalmas erőfeszítéssel folytatnak szociológusok, történészek, fejlődéskutatók (Entwicklungsforscher) és antropológusok egyaránt – általában is magukra irányították a figyelmet. A 16. század sok helyütt tárgyalt árforradalma és annak összefüggései a spanyol-portugál tengerentúli expanzióval például egész sor vitát gerjesztettek a tengerentúli expanzió, az európai konjunktúra alakulásának és a gazdaság fejlődésének egymásra gyakorolt hatásairól, s a téma a későbbiekben a helyi, regionális és országos fejlődési folyamatok és konjunktúra viszonyok globális vagy legalább transznacionális meghatározottságáról szóló általánosabb kérdések felé mozdult el. Az eszmecsere eddigi eredményei vitatottak; de aligha van olyan történész, aki kételkedne benne, hogy ezen, egészen a közelmúltig figyelmen kívül hagyott, globálisan meghatározott összefüggések feltárása nemcsak nem hiábavaló, hanem tanulságos eredményekre is vezethet. A hozzá kötődő, viszonylag jelentős elméleti és módszertani erőfeszítések már ma termékenynek bizonyulnak.⁹

Az ilyen összefüggések feltárása során az útleírások természetesen csak az egyik forrást jelentik a számos más (és gyakran megbízhatóbb) forrás között. Ezen összefüggések szempontjából jelentőségük nem annyira az erre vonatkozó viszonylag kis forrásértékükből adódik, hanem sokkal inkább abból a tényből, hogy hangsúlyosan felhívják figyelmünket arra: nemcsak a nagy felfedezések hagytak nyomot a korabeli emberek tudatában, hanem a kialakulóban lévő

⁹ Vö. Braudel 1979; Kriedte 1980; (magyarul) Wallerstein 1983.

modern nemzetközi munkamegosztás is. Az útleírásokból látható a legközvetlenebb módon, milyen hatással voltak a felfedezések és a kora újkori világgazdasági fejlemények a kortársak tudatára. Az útleírások bármilyen más forrásnál és irodalmi műfajnál alkalmasabbak arra, hogy számunkra a kora újkori történelmet mint a világgazdaság történetét közvetítsék, nemcsak gazdasági szempontból, hanem a világgazdasági rendszer mentalitástörténete szempontjából is.

A globális gazdasági összefüggések történeti kutatásában az elmúlt években számos elmélet született, amelyek megkíséreltek kvázi szabályszerű struktúrákat kimutatni, míg eddig úgy vélték, ezen a területen csak véletlenekről, eseményekről, felfedezésekről és hódításokról lehet beszélni. Feltételezésem szerint a mentalitástörténet területén is itt az idő, hogy legalább megkíséreljünk sejtéseket megfogalmazni a tudattalan és eddig ismeretlen struktúrákról és szabályszerűségekről, és ezeket aztán a források, vagyis elsősorban a kora újkori útleírások alapján megvizsgáljuk. Egy ilyen terv a mentalitástörténeti kutatás jelenlegi állapotában nyilván nagyon merész vállalkozás. Nem bátoríthat különösebben az a helyzet sem, hogy kifejezetten kevés kísérlet történt eddig az útleírások szisztematikus feldolgozására. A következő eszmefuttatás ennek megfelelően bizonyos óvatossággal kezelendő.

Az idegen társadalmi-kulturális szerveződési formák bemutatására alkalmas számos médiumnak az útleírások csak egyik fajtáját jelentik. A többi között említhetjük például a meséket, mítoszokat és a távoli múltból vagy közeljövőről szóló legendákat; a földalatti pokolról vagy földön túli mennyországokról szóló elképzeléseket; a minden értéket és hierarchikus rendet feje tetejére állító szertartásokat az afrikai királyválasztásokon vagy a latin-amerikai karneválokon; az egzotikus vagy akár apokaliptikus motívumokat ábrázoló képeket, fa-, rézmetseteket és festményeket; néprajzi monográfiákat vagy kozmográfiai enciklopédiákat; de az utópiákat, szatírákat és robinzonádokat is – amelyekkel valójában ismét roppant közel kerültünk a tulajdonképpeni útleírás határához. Nem létezik és nem is létezhet olyan kultúra, amely ne használna ilyesfajta reprezentációkat.

Ahhoz, hogy ne veszítsük el az áttekintés lehetőségét e sokféleség láttán, a „társadalmi-kulturális másság bemutatásának” pontosabb definíciójából kell kiindulnunk. Ha mindazt, ami nem úgy van, ahogy most és itt van, másságként kezelnénk, definíciónk bármilyen reprezentációra tökéletesen illene – és ezáltal teljesen értéktelen lenne. Így csak azokat a reprezentációkat vegyük figyelembe, amelyekben legalábbis

1. a természettel való emberi érintkezés módjai – jelentsen ez akár termelést és alkalmazkodást, vagy megismerést és intellektuális uralmat – mások vagy ellentétesek, mint a megszokottak;

2. az életkor, nem, társadalmi helyzet, rang, presztízs stb. által differenciált egyének viszonyai másnyilván vagy fordított jellegűek és

3. ezeket a különböző viszonyokat és viselkedésformákat lehetségesként, vagyis biológiai és gazdasági úton reprodukálhatóként fogják fel és ábrázolják.

A legtöbb esetben, amelyeket e megszorítások nélkül könnyen hívnánk egy „más világ” bemutatásának, csak töredékeit találjuk egy ilyen – a fenti három dimenzióan keresztül megvalósuló – „teljes” másságnak. Leggyakrabban egyik, másik, sőt időnként mindhárom említett dimenzió hiányzik. Az amazonokról szóló beszámolók például ugyan gyakran adnak részletes képet nemcsak a nemi szerepek fordított jellegéről, hanem a reprodukció biológiai formáit is érzékletesen lefestik mondjuk a repülő spermákról szólva, viszont általában teljes tudatlanságban hagynak minket e népek termelési módszereiről és a természethez való viszonyáról. A „fordított világ”-rituálék gyakran és igen részletesen ismertetik a státusz-, életkor- és nemspecifikus szerepek rendszerét, időnként „groteszk” és kifordított módon a természettel való érintkezést is megjelenítik; azonban ritkán ábrázolják mindeközben világosan a biológiai-anyagi reprodukálhatóságot. A robinzonádok esetében szintén a biológiai reprodukálhatóság momentuma hiányzik, amely egyáltalán nem rövidíti meg a körülvevő természettel való érintkezés és a társadalmi uralmi rendszer leírásának realizmusát, sőt, talán egyenesen fel is tételezi azt. Az ilyen tetszés szerint tovább sorolható példák azt mutatják, hogy a szociokulturális változatok magát nem útleírásnak nevező ábrázolásainak többsége csupán töredékét képes felmutatni a fent definiált teljes reprezentációnak. Az utópiák és a vonzó vagy épp fenyegető jövő más részletes leírásai éppúgy, mint a múltbeli „aranykor” ábrázolásai vagy a bukolikus irodalom idillje sokszor akár teljesnek is látszhatnak. Az útleírásoknak azonban, a rájuk jellemző logika kényszerítő erejéből adódóan kötelességük a másság teljes képét megfesteni, hogy kivédjék a mindig jelen levő hazugság vádját és elérjék a hitelességnek és a realizmusnak azt a fokát, amely megkülönbözteti őket például a mítoszoktól és legendáktól vagy a karneváli rituáléktól. Bár az útleírások ezzel együtt is csak egyet jelentenek a szociokulturális sokféleség reprezentációjának számos médiuma közül, de az útleírások e különleges kényszernek engedve teljessé teszik a más médiumokban gyakran csak töredékesen meglévő képeket és elképzeléseket.

Áttekinteni is nehéz a többi olyan műfaj és médium számát és terjedelmét, amelyekben hasonló töredékek és teljes képzetkomplexumok találhatóak. E nagy csoportban a beszéd, írás és képi ábrázolás médiumai, illetve azok különböző technikái alapján tehetünk különbséget; ám igen nehéz feladatnak tűnik, hogy a reprezentációkat egyértelműen elkülöníthető műfajokba soroljuk. Akárhogyan is legyen azonban, a lényeg az, hogy e médiumok nagy mennyiségének megvizsgálása jelentősen hozzájárulhatna az útleírás műfaj működési mechanizmusának megvilágításához. Ebből a nézőpontból ugyanis az útleírások már nem egy idegen kultúra lefordításaként foghatók fel a saját kultúra számára, hanem a társadalmi-kulturális változatok töredékeinek és képeinek közvetítőiként a többi médium és műfaj sokaságából az útleírás médiumába és műfajába. Az útleírások szerzőjét így egyfajta ezermesternek – vagy Lévi-Straussal szólva – „bricoleur”-nek¹⁰ tekinthetjük, aki a saját kultúrája számára a szociokulturális másság megjelenésének arzenáljából

¹⁰ Mindenféle apróbb munkát végző, barkácsoló személy. [A Szerk.]

különféle elemeket egy teljességre törekvő képpé állít, barkácsol össze, és ezt a képet az utazásának eseményeiről írott beszámoló keretébe helyezi.

Az eközben mindig célként kitűzött vagy elvárt, de csak „törekvésként jelen levő” teljességet jó néhány kora újkori útleírás nem érte el. Sokszor csak arról hallunk híreket, hogy ennek vagy annak a szigetnek a lakosai például kannibálok, a többnejűségnek hódolnak és pusztán ágyékkötőt hordanak, vagy hogy ez vagy az a királyság nagyon nagy és erős, vagy sok arra a koldus és gazdag lehetőségekkel kecsegteti a rabszolga- vagy fűszerkereskedőket. A szövegek e típusában az ezermester munkája még elég egyértelmű. Néha egyes részletekben korabeli „rátóti viccekre” ismerhetünk rá, mint például Magellán történetében a bennszülöttekről, akik a kisebb hajókat a nagyobbak gyermekeinek tartották.¹¹ És gyakran található bennük közvetlen utalások azokra a forrásokra, amelyek a barkácsolás alapanyagaként kellett, hogy szolgáljanak, így Hérodotoszra, Pliniusra a maga néprajzi fantáziafigurákból álló kimeríthetetlen készletével, vagy Mandeville-re, s az ő fiktív, de a késő középkorban sokat olvasott csodás útleírására. Sokkal érdekesebbek mindazonáltal azok a kora újkori útleírások – mint például Hans Stadené, Adam Oleariusé vagy Wilhelm Mülleré –, amelyek képesek voltak alkalmazkodni a néprajzi ábrázolás teljességének trendjéhez.¹² Itt már sokkal nehezebb rábizonyítani a szerzőre a barkácsolást, amelyet oly könnyen gyanítanánk. Brazília „vad, meztelen, ádáz emberevőinek”, „Fetu vidéke” „istentelen”, „fekete mórjainak” vagy a „moszkovita birodalom” oroszainak idegen életmódjáról adott részletes és szisztematikusan fejezetekre osztott leírás már nem tekinthető tiszta konstrukciónak. Bizonyos értelemben itt is beszélhetünk még arról, hogy a teljessé formálás és a válogatás más médiumok töredékes képzetkomplexumainak arzenáljából történik, ám az „etnográfiai áttekintés” szisztematizálása, érzékletessége és módszertani fegyelmezettsége ebben az esetben olyan előrehaladott, hogy csak roppant kevés töredékességet mutat. De még ezeken a szövegeken is felfedezhetjük egy durva gondolkodásmód barkácsolásának nyomait, mivel a rendszerezésre való törekvések néhány hagyományos aszimmetrikus ellentétképzet szisztematikus kiválogatásában és alkalmazásában is érvényre jutnak. A felvilágosodás korának „nemes vadembere” vagy „felvilágosult zsarnoka”, akik számos későbbi útleírásban előkelő helyet kapnak, halványan már a középkori és antik képzetvilágban is jelen vannak. Egyetlen útleírás sem vonhatja ki magát az aszimmetrikus ellentétképek asszociációinak és kiteljesítésének eklektikus logikája alól. Még ha a néprajzi monográfia formáját öltő modern útleírásoknak látszólag sikerül is eltörölni vagy elkendőzni a durva, összeeszkábáló gondolkodásmód minden nyomát, mindez hatványozottan jelentkezik majd

¹¹ Alderley 1847: 47. Érdekes lenne közelebről megvizsgálni a „butaságról szóló viccek” (balgák, örültek, bolondok stb.) motívumának kora újkori útleírásokban való előfordulásainak további példáit. A letromfolós és hazudós viccek, amelyek az irodalomtörténetbe münchenauziáda néven vonultak be, sem csak a nyilvánvalóan kitalált útleírásokban fordulnak elő. Lásd Müller-Fraureuth 1881.

¹² Staden 1557 (és számtalan újabb kiadás); Müller 1676; Olearius 1656.

a nagy példányszámban megjelenő, s a tudományos életben kisebb respektusnak örvendő kalandos útleírások ugyanekkor mutatkozó növekvő száma révén, amelyek sikere többek között épp a professzionális antropológusok „nyomeltüntetési” szándékának tudható be.

Az útleírások mentalitástörténeti kutatásához alaphipotézisként felállíthatjuk a *kulturális másság reprezentációjának állandó összege törvényét*. Az utópisztikus-etnografikus képzetek komplexumának és képeinek véges számosságát nem lehet feltételezni sem helyesnek, sem helytelennek, hiszen az állítást lehetetlen bizonyítani. Törvényünk alkalmazása azonban annyi stratégiai előnnyel mindenképpen szolgál, hogy ráirányítja figyelmünket az ilyen képzetek mozgására a különböző ágazatok, szektorok, műfajok és médiumok szerteágazó hálójában, s ezáltal segít az útleíró titkos barkácsoló munkájának feltárásában. Mindebből adódóan a törvény utalhat a világgazdasági rendszer és a mentalitástörténet összefüggéseinek mechanizmusaira is, amelyek az állítás védhetőségétől függetlenül működőnek bizonyulhatnak.

Az útleírás mint műfaj használata feltételezi a kultúrák közti kommunikációnak és interakciónak egy olyan fokát, amely nem található meg minden társadalomban és kultúrában. Az útleírások száma, terjedelme és relatív súlya más médiumokhoz és műfajokhoz viszonyítva jelentős mértékben függ a kultúrák közti gazdasági, politikai, diplomáciai, katonai és vallási kapcsolatok formájától és kiterjedtségétől. Az útleírások egy adott kiindulási kultúrában megfigyelhető, számban és terjedelemben mérhető növekedése vagy csökkenése azonban nem egyenértékű másfajta szerveződési formák reprezentációja abszolút számának növekedésével vagy csökkenésével, mindezt inkább a különböző médiumok és műfajok közötti újrendeződésként, illetve újraszűzőzésként kell felfogni. Csak az etnográfiai-utópisztikus potenciál mozgásának „belső” mechanizmusaira fordított materialista figyelem alapozhatja meg a modern világgazdasági rendszer mentalitástörténeti elemzését.¹³

A kora újkori útleírások fejlődéséről megjelent sajnálatra méltóan kevés számú áttekintés többsége abból indul ki, hogy a tapasztalati horizontnak a felfedezések, a gyarmatosítás, a kereskedelem és a missziók, illetve a globális interakció intenzívebbé válása által általánosan előidézett kiszélesedése és a köztudat információkban való gazdagodása lassan, de biztosan a „világtörténeti tudat” nagy átalakulása irányába hatott, amely aztán a felvilágosodás korának történetfilozófiájában éri el átmeneti csúcspontját. Ebben az időszakban beszélhetünk először a megelőző évszázadok néprajzi felfedezéseinek és tapasztalatainak komoly intellektuális feldolgozásáról. Ekkoriban válik elsőként a társadalomszerveződési

¹³ Már majdnem felesleges felhívunk a figyelmet arra, hogy itt ennek a mentalitástörténetnek csak egy nagyon kis, etnocentrikus részletével foglalkozunk. Az a kevés általam ismert elemzés, amelyek nem-európai szemszögből vizsgálják a folyamatot, annál tanulságosabbak: Wachtel 1971; Sahlins 1979, 1981; Gernet 1982; Elision 1973.

formák sokfélesége morális, politikai és filozófiai reflexiók elkerülhetetlen kiindulási pontjává.¹⁴

Az Újvilágnak a régi Európa tudatának történetére gyakorolt hatásairól írott, elismerésre méltóan világos leírásában J. H. Elliott a folyamat lassúságán csodálkozott, s mindezt nem is annyira a „durva gondolkodásmód” szívós ellenállásának, hanem inkább a középkori tudatból hiányzó kíváncsiságnak, továbbá a reformáció, ellenreformáció és az európai háborúk által felvetett „belső” kérdések nagy jelentőségének tudta be.¹⁵ Kísérletünk e folyamathoz tartozó legfontosabb szövegek logikájának feltárására egyben úgy is felfogható, hogy hozzájárulunk annak a kérdésnek a megválaszolásához, miért kellett olyan sok időnek eltelnie a földrajzi felfedezések és a felvilágosodás között.

Eddig mindenesetre e kérdés kapcsán csak a válasz első felét sejtettük meg, amely az útleírások „durva” logikájának elemzéséből adódik. Emiatt könnyen kialakulhat az a benyomás, mintha nem csak Elliott nézetét osztanánk, hogy egy ilyenféle ellenállás nélkül a felvilágosodás történetfilozófiájának felfedezéseihez vezető út sokkal rövidebb lehetett volna. Egy ilyen felfogás azonban olyan magas szintű, felvilágosult haladásba vetett öntudatot feltételez, amely azzal fenyeget, hogy elrejtje előlünk a „polgári” történetfilozófia és az egyetemes történeti tudat kialakulásához vezető valós eszközöket és utakat. Az etnográfiai áttekintés szisztematizálása, érzékletessé válása és fegyelmezettsége nem haladt olyan problémamentesen és egyenes vonalúan, ahogyan azt Elliott és a kora újkori etnológia történetével foglalkozó hozzá hasonlók megpróbálják velünk elhítenni. Ha nem vagyunk képesek belátni a kora újkori durva vagy „tudomány előtti” néprajz rugalmasságát, mobilitását és teherbíró képességét, szem elől veszítjük az eszközök sokféleségét és az ellenállás megtöréséhez vezető utakat, amelyekkel az a történetfilozófiai fegyelmezésre reagált. Ezek az utak és eszközök talán különösen egyértelműen láthatók két további műfaj esetében, amelyek olyan közel állnak az útleírásokhoz, hogy alig lehet tőle megkülönböztetni őket: egyrészt az útikönyvek, utazási tanácsadók, itineráriumok és „utazáselméleti” szövegek apodemikus irodalma,¹⁶ másrészt a kozmográfiai irodalom és különböző útleírások etnográfiai szakaszai felhasználásával készült kompilációk hagyománya.¹⁷ Ezekben a szövegtradíciókban – amelyeket napjainkig kevesen kutattak, ám már terjedelmüknél fogva is magukra kellene vonzaniuk

¹⁴ Klasszikusnak számít Paul Hazard megállapítása az útleírások jelentőségéről az „európai szellem válságában” a 17. és 18. század fordulóján: Hazard 1961. A legalaposabban dokumentált általános ismertetést Urs Bitterli adta: Bitterli 1976; Bitterli 1980–1981. A polgári materialista történetfilozófia kezdeteinek ismertetéséről lásd például Hirschmann 1977; Medick 1973; Meek 1976 – az útleírásokra való hivatkozás ezekben ugyanakkor sokkal ritkább.

¹⁵ Elliott 1970. Lásd még a dimenziókban igen gazdag tanulmányt: Ryan 1981.

¹⁶ Napjainkban Justin Stagl munkálkodik az apodemikus irodalom rendszeres feldolgozásán, lásd többek között Stagl 1980a, Stagl 1980b. Lásd ugyancsak Howard 1914; Kutter 1980.

¹⁷ Ennek a hagyománynak, amely a kora újkori Németországban a „Schedelschen Weltchronik”-tól, Sebastian Francon, Sebastian Münsteren és Johannes Boemuson keresztül Eberhard Werner Happel „Thesaurus Exoticorum”-áig terjed, a szisztematikus kutatására tudtommal mindeddig nem került sor. A 16–17. századi etnológia-elmélettörténet tárgyaként Margaret T. Hogden foglalkozott vele alapvető munkájában: Hogden 1964.

a mentalitástörténeti kutatás figyelmét – kovácsolódtak ki azok a fegyverek, amelyekkel a modern egyetemes történeti tudat kivívhatta a kora újkori útleírások „durva” népismerete feletti, mégoly viszonylagos győzelmét, és amelyet a felvilágosodás és polgári történetfilozófia hívószavaival kötünk össze. Az aszimmetrikus ellentétes fogalmak és ellentétképzetek sokaságának egymásra rétegződésében érvényesülő kvázi mitologikus, asszociatív logika először komolyan az „egyetemes történeti áttöréssel”, s különösen a francia és skót materialista történetfilozófiával és a Koselleck és tanítványai által leírt „Sattelzeit”¹⁸ ezzel egy időben zajló fogalomtörténeti változásaival tört elő, vált ismertté. Az egymásra rétegződő utópisztikus-etnografikus képek és elképzelések tarka sokszínűsége ezzel persze nem szűnt meg, csak száműzetett a triviális, vulgáris, szórakoztató, a gyermekirodalom és az útleírások gyanús területére, ahol időnként még valódi orgiákban tobzódhat, ám nincs reménye arra, hogy valaha „hivatalos” tudományos érvényességre tegyen szert. A felvilágosodás filozófusai és az ő antropológus, szociológus, történész, egyiptológus, sinológus, indológus, vallástörténész és más örököseik ezzel szemben, és mindazok, akik a modern civilizáció projektjének minden lehetséges reformon és forradalmon keresztül próbálnak politikai érvényességet szerezni, annak a kísérletnek szentelik munkáikat, hogy az empirikus-etnológiai fantázia ezen sokszínűségét belekényszerítsék egy szociokulturális kozmológia kényszerzubonyába. Ebben a felfogásban a társadalmi-kulturális másság csupán egy korábbi vagy későbbi, vagyis egy eltérő fejlődési lépcsőfokként, vagy egy időbeli csúszásként értelmezhető, amely aztán esetleg a rassz vagy a milió különbségével tovább indokolható. A „mások” továbbra is aszimmetrikus ellentétpár értelmében mint „kőkorszaki”, „primitív”, „hagyományos”, „középkori”, „feudális”, „elmaradott”, „állam előtti”, „fejletlen”, „fejlődő”, „megkésétt”, „utolérő”, „behozó”, „bepótoló”, „felfelé törekvő”, „modernizálódó”, „gyors” vagy „lassú” nemzetek és kultúrák kerülnek minősítésre, de mindezekre a fogalmakra rávetődik az idő, a történelem (a kosellecki értelemben vett „kollektív szingularitás”) és a fejlődés árnyéka. Azzal vigasztalódhatunk, hogy az aszimmetrikus ellentétképzetek szisztematikus historizálásának, az időben való elhelyezésének (Verzeitlichung) mozgalma nem létezhet e „durva” nyersanyag nélkül. A historizálás folyamata talán egyre inkább felgyorsulhat, de a gyűjtőanyag mindeközben a kopás és elhasználódás révén lassan, de biztosan elpárolog.

IV.

Ha komolyan nyomára akarunk akadni a kora újkori útleírások fentebb feltételezett, tudomány előtti „durva népismeretének”, hogy felfejtsük belőle az abban rejtőző önkéntelen kulturális önvallomásokot, önábrázolásokat, illetve hogy következtetéseket vonhassunk le ezekből arra nézve, miként juthattunk el

¹⁸ A Sattelzeit fogalmát Reinhard Koselleck vezette be a kora újkorból a modern korba való átmenet megnevezésére, a hozzávetőleg a 18. század közepétől körülbelül a 19. század közepéig tartó időszakra. [A Szerk.]

a globális függőségi viszonyok sűrűsödésével összefüggésben az aszimmetrikus ellentétfogalmak és ellenfélképzetek historizálásához, mindehhez el kell mélyednünk a forrásokban. A kutatások jelenlegi állása mellett ez azt jelenti, hogy első lépésként e források összegyűjtése érdekében törekednünk kell a túlságosan kevés ismertetés és bibliográfiai segédeszköz teljesebbé tételére.

A kora újkori európai útleírásokról alig léteznek általános ismertetések vagy akár bibliográfiák. Ennek megvan persze az oka is: a szövegek tényleges száma egyelőre még áttekinthetetlen. Csak azoknak a könyveknek a száma, amelyek címéből kiderül, hogy útleírásként értelmezik magukat, túllépi mindazok áttekintőképességét, akik bibliográfiai feldolgozásukon fáradoztak. Ha valaki ezekhez hozzá akarná számolni a valószínűleg még nagyobb mennyiségű, gyakran publikálatlan naplókat, önéletírásokat, diplomáciai jelentéseket, leveleket és különböző jellegű beszámolókat, amelyek tartalmuk alapján gyakran alig különböztethetők meg az „igazi” útleírásoktól, már akkor alig leküzdhető akadályokba ütközne, ha csupán az egyes európai országok vagy nyelvterületek szintjén lezajlott fejlődést kívánná áttekinteni.

Paradox módon úgy tűnik, hogy az a műfaj iránti nagy érdeklődés, amely már egész korán megmutatkozott számos 16. századi útleírás-gyűjtemény alakjában, és amely a 18. században érte el csúcspontját, a mai kutatás számára inkább hátrányt jelent.¹⁹ Igaz ugyan, hogy ez az érdeklődés nagyon hamar elvezetett az első bibliográfiai kísérletek megszületéséhez, amilyen például John Locke-tól a *Catalogue and Character of Most Books of Voyages and Travels*, Gottlieb Heinrich Stuck *Verzeichnis von älteren und neueren Land- und Reisebeschreibungen* című munkája, Johannes Beckmann *Literatur der älteren Reisebeschreibungen*je vagy az a roppant átfogó, ám kevésbé megbízható bibliográfia, amelyet Pinkerton *Collection of Voyages and Travels* című munkájához csatolva találunk.²⁰ E. G. Cox *Reference Guide to the Literature of Travel* című művét tekinthetjük e hagyomány zárókövének.²¹ Nemcsak a bibliográfiai adatok hiánya, hanem a számtalan lehetséges között végzett esetleges válogatásból adódó nagyon kis számú cím is jól jelzi ennek a bibliográfiai tradíciónak a határait: nem törekedhetnek komolyan a teljességre, ezért és a világos kritériumok hiánya miatt is a válogatás szükségszerűen esetleges kell, hogy maradjon. Éppen a csak régebbi gyűjteményekben hozzáférhető számtalan szöveg teszi jó néhány esetben lehetetlenné, hogy pontosabb információkhoz juthassunk az eredeti szerzőről, a szöveg keletkezéstörténetéről – amely során gyakran egynél több kompilátor és fordító közreműködővel számolhatunk – és az utazással kapcsolatos adatokról. Bár ezekből a régebbi gyűjteményekből és bibliográfiákból gyakran nyerhetünk értékes utalásokat, amelyeknek aztán más források használatával utánanézhethetünk, de összességében a régi gyűjtemények és bibliográfiai összeállítások nagy száma inkább elriasztó és

¹⁹ Böhme 1904.

²⁰ Locke 1823; Stuck 1784–1787; Beckmann 1807–1809; Pinkerton 1808–1814.

²¹ Cox 1935–1938.

akadályozó, mintsem támogató hatással volt a kora újkori útleírások forráskritikailag megalapozott összegyűjtésére.

Ezeknél az általános kísérleteknél sokkal jobb a helyzet az egyes kiindulási országok útleírásainak összegyűjtésével. Atkinson munkái elég alapos áttekintést adnak a kora újkori francia útleírásokról, s különösen derekasan felkutatottak a francia nyelvterület fiktív utazásai vagy „voyage imaginaire”-jei; az útleírás hatása a felvilágosodás francia filozófiájának fejlődésére és kialakulására pedig számos kivételesen adatgazdag leírás és elemzés témáját adta.²² Angliára vonatkozóan – ahol Hakluyt²³ révén és őt követően más országokhoz képest talán még inkább a gazdasági érdeklődés tartotta ébren az útleírások iránti élénk figyelmet – szintén számos egyedi elemzésre bukkanhatunk, amelyek az útleírásoknak a kora újkori angol kultúrára és szellemi életre gyakorolt hatását is tárgyalják.²⁴

A kora újkori német útleírások ehhez képest nagyon kevés figyelmet váltottak ki. Victor Hantzsch 16. századról írt általános ismertetése, Mirco Mitrovich 17. századról írt műve, továbbá Berg bibliográfiai szempontból sajnos értékelhetetlen áttekintése jelenti tudtommal az egyedüli eredményeket a kora újkori német nyelvterület útleírásait általában felölelő feldolgozások sorában, amelyek ráadásul nem is árulnak el különösebben sokat az útleírás német szellem- és kultúrtörténetére gyakorolt hatásáról.²⁵ Még a 18. századra vonatkozóan is – amikor pedig az útleírások mennyisége és befolyása összehasonlíthatatlanul tekintélyesebbé válik – csak William E. Stewart általános leírása áll rendelkezésünkre, amely elsősorban az utazás és az útleírások formáiról, hasznáról és káráról szóló kortárs elméletekre koncentrálnak. Hantzsch és Mitrovich ugyan bizonyos mértékben átfogó áttekintéssel szolgálnak, de elemzésről esetükben aligha lehet szó. Hantzsch inkább földrajzi kérdések iránt érdeklődött, míg Mitrovich-nak olyan sok figyelmet kellett fordítania a bibliográfiai előmunkálatokra, hogy nem juthatott el egy irodalomtörténeti igényű elemzésig.

Sokkal tartalmasabbak azok a leírások és bibliográfiák, amelyek nem az adott kibocsátó kultúrából induló összes utazást akarják áttekinteni, hanem az utazók egy adott végcéljából indulnak ki. Ezek a leírások tartalmazzák a legjobb és a legátfogóbb modern (és forráskritikailag megbízható) áttekintéseket az útleírás műfajának fejlődéséről, s ezért mutatjuk be őket röviden, különleges tekintettel

²² Chinard 1911, 1913; Dobbs 1922; Brahimi 1982; Bamboat 1933; Lefranc 1905; Duchet 1971; Etiemble 1956–1957; Pinot 1932; Villey 1908.

²³ Richard Hakluyt (1553–1616) angol geográfus, akinek főműve (*The Principal Navigations, Voyages and Discoveries of the English Nation etc.*, első megjelenése 1589, átdolgozva 1598–1600) kapitányok és felfedezők útleírásait tartalmazta. Róla nevezte el magát egy 1846-ban Londonban alapított társaság (Hakluyt Society), amely az egyes expedíciók és felfedező utak útleírásait könyv alakban jelentette meg.

²⁴ Cawley 1940; Frantz 1967; Leonard 1964; Maxwell 1935; Mesick 1922; Nerhood 1968; Parker 1965; Parks 1970; Prasad 1965; Raleigh 1910; Stoye 1952. Itáliára nézve lásd Di San Filippo 1874.

²⁵ Hantzsch 1895; Mitrovich 1963; Berg 1912. Lásd még Lepszky 1953; Oertel 1899; Rupprich 1970: 159–164; Schottenloher 1950; Strachan 1975; Stewart 1978.

a német nyelvterület kora újkori útleírásainak áttekintésére. Ez egyben arra is lehetőséget ad, hogy az utazások és utazók olyan különböző típusairól és fajtáiról is szót ejthessünk, amelyek a fennmaradt szövegek témájaként vagy szerzőjeként kiemelkedő jelentőségre tettek szert.²⁶

Az utazók közül különösen a zarándokok csoportja emelkedik ki, akik már csak hagyományaik miatt is meghatározó jelentőséggel bírtak a műfaj általános fejlődése szempontjából. Reinhold Röhricht kiemelkedően alapos és átfogó munkái alapján ezt a csoportot tarthatjuk bibliográfiai szempontból a legjobban feltártnak. Az apodemikus irodalom rájuk gyakorolt hatása nemcsak az útikönyvek, utazási tanácsadók és itineráriumok nagy számán keresztül érzékelhető, hanem megmutatkozik a szövegek monotonijában is, amelyeket gyakran alig lehet egymástól megkülönböztetni és csak a legkritkább esetben fordulnak át az idegen életmódok olyan (proto-)etnografikus leírásába, amelyek számunkra különös jelentőséggel bírnának.²⁷

Egy további kiterjedt csoportot alkotnak a nevelési célú utazások és a „Kavalierstour”-ok, amelyek főként a 17. században egyre nagyobb népszerűségnek örvendtek.²⁸ Ezek az utazások nagyrészt európai célokra irányultak, s éppen ezért az egyes célországok útleírásainak bibliográfiájában található róluk a legalaposabb összefoglalást. Hollandia, Itália és Anglia esetében léteznek olyan munkák, amelyek kifejezetten az ezen országokban járt német utazókról szólnak, míg Dániáról, Norvégiáról és Svédországról a külföldi eredetű útleírások átfogó bibliográfiái készültek el.²⁹

Ebben az esetben is egy kvázi intézményesült utazási formáról van szó, s így az itineráriumok és apodemikus munkák nagy számban vannak jelen, a szokásokra, erkölcsökre és „társadalmi-kulturális” sajátosságokra fordított proto-etnografikus figyelem azonban csekély mértékű. Csak a 17. század utolsó évtizedeiben mutatkoznak meg a szomszédos európai országok szociokulturális különbözőségére és eltérő „nemzeti karakterére” vonatkozó tudat valódi kezdetei, amely aztán magukban az útleírásokban is lecsapódik majd. Egyébként nagyrészt csak a „látnivaló” városok, épületek és emlékművek, illetve a politikai és tudományos élet előkelő és nagyjelentőségű személyiségei tudják magukra vonni az utazók és közönségük figyelmét.

A társadalmi-kulturális másság bemutatásának kiaknázása tartalmasabb az olyan kevésbé intézményesült utazástípusok esetében, mint például a diplomaták távoli országokba és vidékekre irányuló követségi útjai, amelyek egészen más követelményeket állítottak a tudósító néprajzi képzeletvilága elé. Elsősorban

²⁶ Az utazási típusok és az utazási célok természetesen nem egyeznek meg olyan pontosan, mint ahogy az a következőkből látszik.

²⁷ Röhricht 1900.

²⁸ Lásd ehhez a 15. jegyzetben említett irodalmat, illetve Treue 1953; Löschburg 1977.

²⁹ Bientjes 1967; Tresoldi 1975; Brown 1891; Robson-Scott 1953; Teuteberg 1982; illetve Ilsøe 1963; Schiøtz 1970; Bring 1950. Franciaországról lásd Babeau 1885. Spanyolországról és Portugáliáról: Foulché-Delbose 1896.

a Török- és Oroszországba irányuló utazásokat említhetjük mintaként. Az utóbbiakat már 1846-ban elég alaposan összefoglalta és leírta Friedrich Adelung, és a szlavisták körében a legkülönbözőbb okokból még mindig élénk az érdeklődés e szövegek iránt.³⁰ A törökkel kapcsolatos 16. századi európai nyomtatványok között – amelyeket Carl Göllner dolgozott fel alaposan – elenyészően kevés az útleírás, de kis számukat jócskán ellensúlyozza nagy hatásuk és jelentőségük, mivel egyedüli szemtanúk beszámolóí.³¹ Ezekből a „Turcicumokból” – amelyeknek a 16. századi háborús konfliktusok miatt az idegen kultúrákat bemutató írások között messze a legnagyobb jelentőséget és a legszélesebb nyilvánosságra gyakorolt hatást kell tulajdonítanunk – különösen egyértelműen leolvasható az aszimmetrikus ellentétfogalmak mint „ellenségképek” működési mechanizmusa.³²

Harrisze *Bibliotheca Americana Vetustissimája* (1878) óta az *Americana* a bibliográfiai lelkiismeretesség és körültekintés klasszikus példájává vált. A 16. század első felétől a 18. századig megjelent, Amerikával foglalkozó német nyomtatványok áttekintése olyannyira megfelelőnek tűnik, hogy az egyébként nem különösebben nagyszámú útleírás jól kinyerhető belőle.³³ Igaz ugyan, hogy a német misszionáriusok, felfedezők, hódítók, kalandorok és bevándorlók beszámolóit – akik nagyrészt külföldi, vagyis spanyol, portugál, holland, francia vagy angol kezdeményezések segítőiként és közreműködőiként szerepeltek – kevésbé vezették pórázon az itineráriumok, útmutatók és útikönyvek, mint az Európán belül vagy a Szentföldön utazókét. A kozmografikus irodalom azonban nem csak serényen használta a szemtanú utazók beszámolóit (és hozta létre a külföldi útleírások számtalan német fordítását), de ezeknek különleges jelleget is adott. Amerika hatása a kora újkori európai szellemi életre általában nagyon alaposan kutatott területnek számít. J. H. Elliott, Benjamin Keen és Fredi Chiapelli erre vonatkozó elemzései adják – az inkább ismeretterjesztést célzó írások tömege mellett – a legjobb bemutatását nemcsak az amerikai–európai kapcsolatok, hanem egyáltalán a modern világ gazdasági rendszer mentalitástörténetének.³⁴

Az Amerikával foglalkozó irodalom területe szinte bibliográfiai Eldorádónak tűnik, ha a többi Európán kívüli kontinenssel vetjük össze. Bár a szentföldi zarándoklatok áttekintése az Észak-Afrikára vonatkozó irodalom nagy részét is felöleli, az Afrikáról szóló kora újkori irodalomról általánosságban alig született komoly áttekintés. Jean Gay (1875) és Philipp Paulitschke (1882) bibliográfiái immáron száz évesek és így megbízhatatlanok, Erich Woldan újabb kísérlete pedig a bibliográfia *à jour*, vagyis napra készre tételére nem sok eredménnyel járt.³⁵ Ezzel együtt a bécsi etnohistoriai iskola munkái – amelyhez Walter Hirschberg mellett

³⁰ Adelung 1846; Kaiser–Stasiewski 1980; Leitsch 1982.

³¹ Göllner 1961–1968. Lásd még Apponyi 1903–1905; Patrides 1963: 126–135; Schwoebel 1967; Herrmann 1961; Özyurt 1972; Daniel 1958.

³² Schulze 1978: 21–66.

³³ Sabin 1868–1936; Baginsky 1942; Palmer 1952; Baldus 1954; Moraes 1958–1959; Woldan 1972. Az indiánokról alkotott német kép példamutató elemzését adja Sixtel 1966.

³⁴ Keen 1971; Chiapelli 1976; a populáris leírásokra példa: Berkhofer 1978.

³⁵ Gay 1875; Paulitschke 1882; Woldan 1971.

Woldan is tartozik – kivételesen nagy értékkel bírnak az afrikai–európai kapcsolatok mentalitástörténete szempontjából, amelynek 18. századi része már alaposabban kutatott időszaknak mondható.³⁶

Az Ázsiával és a Kelettel fenntartott európai kapcsolatok eszmetörténete a földrészek közötti kulturális találkozások történetének valószínűleg legátfogóbb és legnehezebben áttekinthető területe. Már az ókorban és középkorban is számos leírást találunk, de a kora újkorban, úgy tűnik, a vonatkozó irodalom akkora terjedelemre tett szert, amelynek rendszeres feldolgozására még kísérletek is alig akadnak. Ternaux-Compans 1841–42-es próbálkozása nem sok követőre talált. Donald F. Lach *Asia in the Making of Europe* című monumentális műve ugyan kiváló áttekintést jelent, ám ennek nem volt célja az Ázsiára vonatkozó kora újkori, európai irodalom bibliográfiai összefoglalása. Ezért – akárcsak Európa és Afrika esetében – itt is az egyes államok bibliográfiájára kell hagyatkoznunk, mint amilyenek például Henri Cordiernek az Indokínáról, Kínáról és Japánról szóló irodalomról készített összeállításai, vagy Goonetilleke átfogó Ceylon-bibliográfiája.³⁷ Arra azonban valószínűleg nincs sok kilátás, hogy Hantschnál és Mitrovich-nál jelentősen több tételt találjunk.³⁸

A kora újkori német útleírásokkal foglalkozó legfontosabb feldolgozások és forrásgyűjtemények áttekintésére tett ezen első kísérletünk nyilvánvalóan számos hiányosságot és rést mutatott fel. Az igen csak elszórtan létező irodalom szisztematikus bibliográfiai feldolgozásának kívánalmára akartunk csupán utalni, s arra, hogy az ilyen feldolgozások egészen új impulzusokat adhatnak majd a kulturális kapcsolatok mentalitástörténeti kutatásának.

Fordította: Kármán Gábor és Klement Judit

FORRÁSOK ÉS HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adelung, Friedrich von 1846: *Kritisch-literarische Übersicht der Reisenden in Rußland bis 1700*. Szentpétervár
- Alderley, Lord Stanley of (szerk.): 1874: *The First Voyage Round the Wolrd by Magellan*. London, Hakluyt
- Apponyi, Alexander 1903–1905: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. I–III. München

³⁶ Bitterli 1970; Jopp 1960; Kohler 1966; Hirschberg 1970; Klement-Kleinschmidt 1972; Sadij 1979; Szalay 1967.

³⁷ Cordier 1904–1908, 1912, 1912–1915; Euler 1970; Gabriel 1952; Goonetilleke 1970–1976; Hildebrandt 1981; Hultsch 1936; Hümmersch 1918; Lach 1965; Oaten 1909; Plischke 1934–1936; Ternaux-Compans 1841–1842.

³⁸ Különleges fejezetet képviselnek a grönlandi és izlandi bálnavadászatok. Brinner 1913; Oseau 1955. A jezsuita missziók német résztvevőinek írásairól lásd Huonder 1899.

- Babeau, Albert 1885: *Les voyageurs en France depuis la Renaissance jusqu'à la Revolution*. Paris
- Baginsky, Paul Ben 1942: *German Works Relating to America 1493–1800*. New York
- Bahtyin, Mihail 1968: *Rableais and His World*. Cambridge (*François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest, 2002.)
- Baldus, Herbert 1954: *Bibliografia critica da etnologia Brasileira*. Sao Paulo
- Bambo, Zenobia 1933: *Les voyages français dans l'Inde au XVIIe et XVIIIe siècles*. Paris
- Beckmann, Johannes 1807–1809: *Literatur der älteren Reisebeschreibungen*. I–II. Göttingen
- Berg, Jakob 1912: *Ältere deutsche Reiseschilderungen*. Disszertáció, Gießen
- Berkhofer, Robert F. 1978: *The White Man's Indian. Images of the American Indian from Columbus to the Present*. New York
- Bientjes, Julia 1967: *Holland und der Holländer im Urteil deutscher Reisender 1400–1800*. Groningen
- Bitterli, Urs 1970: *Die Entdeckung des schwarzen Afrikaners: Versuch einer Geistesgeschichte der europäisch-afrikanischen Beziehungen an der Guinea-Küste im 17. und 18. Jahrhundert*. Zürich
- Bitterli, Urs 1976: *Die „Wilden“ und die „Zivilisierten“*. Grundzüge einer Geistes- und Kulturgeschichte der europäisch-überseeischen Begegnung. München („Vadak” és „civilizáltak”). Budapest, 1982.)
- Bitterli, Urs (szerk.): 1980–1981: *Die Entdeckung und Eroberung der Welt: Dokumente und Berichte*. I–II. München
- Böhme, Max 1904: *Die großen Reisesammlungen des 16. Jahrhunderts und ihre Bedeutung*. Straßburg
- Brahimi, Denise 1982: *Arabes des lumières et bédouins romantiques: Un siècle des „voyages en Orient”*. Paris
- Braudel, Fernand 1979: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe–XVIIIe siècle*. I–III. Paris (Magyarul csak az első kötet hozzáférhető: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század*. Budapest, 1985.)
- Bring, Samuel E. 1950: *Itineraria Svecana: Bibliografisk förteckning över resor i Sverige fram til 1950*. Stockholm
- Brunner, Ludwig 1913: *Die Deutsche Grönlandfahrt*. Hamburg
- Brown, Hume 1891: *Early Travelers in Scotland*. Edinburgh
- Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (szerk.): 1972–1992: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart
- Bucher, Bernadette 1977: *La sauvage aux seins pendants*. Paris
- Burke, Peter 1978: *Popular Culture in Early Modern Europe*. London (*Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest, 1991.)
- Cawley, R. R. 1940: *Unpathed Waters. Studies in the Influences of Voyages on Elizabethan England*. Oxford
- de Certeau, Michel 1975: *L'écriture de l'histoire*. Paris
- Chiapelli, Fredi (szerk.): 1976: *First Images of America: The Impact of the New World on the Old*. I–II. Berkeley

- Chinard, Gabriel 1911: *L'exotisme américain dans la littérature française au XVIe siècle d'après Rabelais, Ronsard, Montaigne etc.* Paris
- Chinard, Gabriel 1913: *L'Amérique et le Rêve Exotique dans la littérature française au XVIIe et au XVIIIe siècle.* Paris
- Cordier, Henri 1904–1908: *Bibliotheca Sinica.* I–IV. Paris
- Cordier, Henri 1912: *Bibliotheca Japonica.* Paris
- Cordier, Henri 1912–1915: *Bibliotheca Indosinica.* I–IV. Paris
- Cox, E. G. 1935–1938: *Reference Guide to the Literature of Travel.* 4 kötet, Seattle
- Daniel, Norman 1958: *Islam and the West. The Making of an Image.* Edinburgh
- Di San Filippo, Amat 1874: *Bibliografia dei viaggiatori italiani ordinata cronologicamente.* Rome
- Dobbs, Muriel 1922: *Les recits de voyages, sources de L'Esprit des Lois de Montesquieu.* Paris
- Duchet, Michele 1971: *Anthropologie et histoire au siècle des Lumières.* Paris
- Elision, George 1973: *Deus Destroyed: The Image of Christianity in Early Modern Japan.* Cambridge (Mass.)
- Elliott, J. H. 1970: *The Old World and the New 1492–1650.* Cambridge
- Etiemble, René 1956–1957: *L'Orient philosophique au XVIIIe siècle.* I–II. Paris
- Euler, Heinrich 1970: Die Begegnung Europas mit den Mongolen im Spiegel abendländischer Reiseberichte. *Saeculum* 23. 47–58.
- Foulché-Delbosc, Raymond 1896: *Bibliographie des voyages en Espagne et en Portugal.* Paris
- Frantz, R. W. 1967: *The English Traveler and the Movement of Ideas 1660–1732.* Lincoln
- Gabriel, Alfons 1952: *Die Erforschung Persiens.* Wien
- Gay, Jean 1875: *Bibliographie des ouvrages relatifs l'Afrique et à l'Arabie.* San Remo
- Gernet, Jacques 1982: *Chine et christianisme.* Paris
- Ginzburg, Carlo 1980: *Les batailles nocturnes. Sorcellerie et rituels agraires en Frioul.* Lagrasse
- Ginzburg, Carlo 1979: *Der Käse und die Würmer.* Frankfurt (A sajt és a kukacok: Egy XVI. századi molnár világlépe. Budapest, 1991.)
- Goonetileke, Ian H. 1970–1976: *A Bibliography of Ceylon.* I–III. (Bibliotheca Asiatica 5/14.) Zug
- Göllner, Carl 1961–1968: *Turcica – Die europäischen Türkendrucke des 16. Jahrhunderts.* I–II. Bukarest–Berlin–Baden-Baden
- Hantzsck, Viktor 1895: *Deutsche Reisende im 16. Jahrhundert.* Leipzig
- Hazard, Paul 1961: *La crise de conscience européenne 1680–1715.* Paris
- Henningsen, Gustav 1988: *A boszorkányok ügyvédje. A baszk boszorkányság és a spanyol inkvizíció (1609–1614).* Budapest (Hivatkozott kiadás: *The Witches Advocates. Basque Witchcraft and the Spanish Inquisition.* Nevada, 1980.)
- Herrmann, Ehrengried 1961: *Türke und Osmanenreich in der Vorstellung der Zeitgenossen Luthers.* Disszertáció, Freiburg
- Hildebrandt, Reinhard 1981: *Seereisen deutscher Handelsdiener nach Ostindien im 16. Jahrhundert.* Wolfenbüttel
- Hirschberg, Walter 1970: *Von der Fetuischen Abgötterei /Un- und Aberglauben. Einige Bemerkungen zu Johann Wilhelm Müller 1676.* (Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien Bd. C.) Wien

- Hirschmann, B. A. O. 1977: *The Passions and the Interests*. Princeton
- Hogden, Margaret T. 1964: *Early Anthropology in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Philadelphia
- Howard, Claire 1914: *English Travelers of the Renaissance*. London
- Hultsch, Paul 1936: *Der Orient in der deutschen Barock-Literatur*. Disszertáció, Breslau
- Huonder, Anton 1899: *Deutsch Jesuitenmissionäre des 17. und 18. Jahrhunderts*. Freiburg
- Hümmerich, Franz 1918: *Quellen und Untersuchungen zur Fahrt der ersten Deutschen nach den Portugiesischen Indien*. München
- Ilsoe, Harald 1963: *Udlændingenes rejser i Danmark indtill 1700*. Kopenhagen
- Jopp, Werner 1960: *Die frühen deutschen Berichte über das Kapland und die Hottentotten bis 1750*. Disszertáció, Göttingen
- Kaiser, Berthold – Stasiewski, Bernhard (szerk.): 1980: *Reiseberichte von Deutschen über Rußland*. (Studien zum Deutschtum im Osten, 15.) Köln
- Keen, Benjamin 1971: *The Aztek Image in Western Thought*. New Brunswick
- Klement-Kleinschmidt, Sitta 1972: *Die ostafrikanische Küste zu Beginn des 16. Jahrhunderts*. Phil. disszertáció, Wien
- Kohler, Alfred 1966: *Die Entwicklung des Afrika-Bildes im Spiegel der einschlägigen historischen Quellen süddeutscher Herkunft*. Disszertáció, Wien
- Koselleck, Reinhart 1997: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. (Ford. Szabó Márton.) (Jószöveg tankönyvek) Budapest
- Koselleck, Reinhart 2003: *Az elmúlt jövő: A történeti idők szemantikája*. Budapest (Eredeti kiadás: *Vergangene Zukunft*. Frankfurt, 1979.)
- Kriedte, Peter 1980: *Spätfeudalismus und Handelskapital*. Göttingen
- Kutter, Uli 1980: Apodemiken und Reisehandbücher. Bemerkungen und ein bibliographischer Versuch zu einer vernachlässigten Literaturgattung. *Das Achtzehnte Jahrhundert* 4. Heft 2. 116–131.
- Lach, Donald F. 1965: *Asia in the Making of Europe*. Chicago
- Lefranc, A. B. M. 1905: *Les navigations de Pantagruel. Etude sur la géographie Rabelaisienne*. Paris
- Le Goff, Jacques 1977: *Pour un autre moyen âge*. Paris
- Le Goff, Jacques 1981: *La naissance du purgatoire*. Paris
- Leitsch, Walter 1982: Westeuropäische Reiseberichte über den Moskauer Staat. In: Mączak, Antoni – Teuteberg, Hans-Jürgen (szerk.): *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte: Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung*. Wolfenbüttel, 153–176.
- Leonard, I. A. 1964: *Books of the Brave. Being an Account of Books and of Men in the Spanish Conquest and Settlements of the Sixteenth Century New World*. New York (Első kiadás: 1949.)
- Lepszy, Hans-Joachim 1953: *Die Reiseberichte des Mittelalters und der Reformationszeit*. Disszertáció, Hamburg
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1979: *Le carnaval de Romans*. Paris
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1980: *L'amour, l'argent et la mort en pays d'oc*. Paris
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1975: *Montaillou, village occitain de 1294 à 1324*. Paris (Montaillou, egy okszitán falu életrajza. Budapest, 1997.)

- Locke, John 1823: *Catalogue and Character of Most Books of Voyages and Travels*. In: *Works*. London, 3. kötet, 513–564.
- Löschburg, Winfried 1977: *Von Reiselust und Reiseleid. Eine Kulturgeschichte des Reisens in Deutschland*. Frankfurt–Leipzig
- MacFarlane, Allan 1970: *Witchcraft in Tudor and Stuart England*. London
- Maxwell, Constantia 1935: *English Travelers in France 1698–1815*. London
- Medick, Hans 1973: *Naturzustand und Naturgeschichte der bürgerlichen Gesellschaft. Die Ursprünge der bürgerlichen Sozialtheorie als Geschichtsphilosophie und Sozialwissenschaft bei Samuel Pufendorf, John Locke und Adam Smith*. Göttingen
- Medick, Hans 1980: Spinnstuben auf dem Dorf. Jugendliche Sexualkultur und Feierabendbrauch in der ländlichen Gesellschaft der frühen Neuzeit. In: Huck, Gerhard (szerk.): *Sozialgeschichte der Freizeit*. Wuppertal, 19–48.
- Meek, Ronald D. 1976: *Social Science and the Ignoble Savage*. Cambridge
- Mesick, J. L. 1922: *English Travelers in America*. (Columbia University Studies in English and Comparative Literature) New York
- Mitrovich, Mirco 1963: *Deutsche Reisende und Reiseberichte im 17. Jahrhundert. Ein kulturhistorischer Beitrag*. Disszertáció, Urbana
- Moraes, Borba de 1958–1959: *Bibliografia brasileira: A Bibliographical Essay on Rare Books on Brazil Published from 1504 to 1900*. I–II. Amsterdam–Rio de Janeiro
- Muchembled, Robert 1978: *Culture populaire et culture des élites*. Paris
- Müller, Wilhelm Johann 1676: *Die Africanische Landschaft Fetu*. Hamburg
- Müller-Fraureuth, Carl 1881: *Die deutsche Lügendichtung bis auf Münchhausen*. Halle
- Nerhood, Harry W. 1968: *To Russia and Return. An Annotated Bibliography of Travelers' English Language Accounts of Russia from the Ninth Century to the Present*. Columbus
- Oaten, E. F. 1909: *Travels and Travelers in India AD 1400–1700*. London
- Oertel, Karl Otto 1899: *Die Naturschilderung bei den deutschen geographischen Reisebeschreibern des 18. Jahrhunderts*. Disszertáció, Leipzig
- Olearius, Adam 1656: *Vermehrte Neue Beschreibung der Muscowitischen vnd Persischen Reyse*. Schleswig
- Oseau, Wanda 1955: *Hamburgs Grönlandsfahrt auf Walfischfang und Robbenschlag*. Hamburg
- Özyurt, Senol 1972: *Die Türkenlieder und das Türkenbild in der deutschen Volksüberlieferung vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. München
- Palmer, Philip Motley 1952: *German Works on America 1492–1800*. Berkeley–Los Angeles
- Parker, John 1965: *Books to build an Empire. A Bibliographical History of English Overseas Interests to 1620*. Amsterdam
- Parks, George B. 1970: Tudor Travel Literature: A Brief History. In: Quinn, D. B. (szerk.): *The Hakluyt Handbook*. London, 1. kötet, 97–132.
- Patrides, C. A. 1963: "The Bloody and the Cruell Turke": The Background of a Renaissance Commonplace. *Studies in the Renaissance* 10. 126–135.
- Paulitschke, Philipp 1882: *Die Afrika-Literatur in der Zeit 1500–1750*. Wien
- Pinkerton, John (szerk.): 1808–1814: *Collection of Voyages and Travels*. I–XVII. London

- Pinot, Virgile 1932: *La Chine et la formation de l'esprit philosophique en France 1640–1740*. Paris
- Plischke, Hans 1934–1936: *Der Anteil der Deutschen an der Entdeckung des stillen Ozeans 16–18. Jahrhundert*. (Nachrichten der Gesellschaft der Wissenschaften in Göttingen, NF, Fachgruppe 2, nr. 1.) Göttingen
- Prasad, Raus Chandra 1965: *Early English Travelers in India. A Study in the Travel Literature of the Elizabethan and Jacobean Periods with Particular Reference to India*. New Delhi
- Raleigh, Sir Walter 1910: *The English Voyages of the Sixteenth Century*. Glasgow–London
- Robson-Scott, W. D. 1953: *German Travelers in England 1400–1800*. Oxford
- Röhrich, Reinhold 1900: *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*. Innsbruck
- Rupprich, Hans 1970: Die deutsche Literatur vom späten Mittelalter bis zum Barock. In: de Boor, Helmut – Newald, Richard (szerk.): *Geschichte der deutschen Literatur*. IV. kötet, 1. rész, München
- Ryan, Michael T. 1981: Assimilating New Worlds in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. *Comparative Studies in Society and History* 23. nr. 4. 519–538.
- Sabin, Joseph 1868–1936: *A Dictionary of Books Relating to America from Its Discovery to the Present Time*. I–XXIX. New York
- Sadij, Uta 1979: *Die Negermythos am Ende des 18. Jahrhunderts in Deutschland*. Frankfurt–Bern
- Sahlins, Marshall D. 1979: L'apothéose du Capitaine Cook. In: Izard, M. – Smith, Pierre (szerk.): *La fonction symbolique*. Paris, 307–343.
- Sahlins, Marshall D. 1981: *Historical Metaphors and Mythical Realities. Structure in the Early History of the Sandwich Islands Kingdom*. (ASAO Special Publications, nr. 1.) Ann Arbor
- Schiøtz, Eiler H. 1970: *Utlendingers reiser i Norge: En bibliografi*. Oslo
- Schmitt, Jean Claude 1981: *Le saint lévrier: Guinéfort, guerisseur d'enfants depuis le XIIIe siècle*. Paris
- Schottenloher, Karl 1950: *Die Bayern in der Fremde*. München
- Schulze, Winfried 1978: *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert: Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung*. München
- Schwoebel, R. H. 1967: *The Shadow of the Crescent. The Renaissance Image of the Turk 1453–1517*. Nieuwhoop
- Sixel, Friedrich W. 1966: Die deutsche Vorstellung vom Indianer in der ersten Hälfte des sechzehnten Jahrhunderts. *Annali des pontificio museo missionario etnologico gia lateranense* 30. 9–230.
- Staden, Hans 1557: *Wahrhaftig Historia und beschreibung eyner Landtschafft der Wilden, Nacketen, Grimmigen Menschfresser Leuthen in der Newen welt America gelegen*. Marburg
- Stagl, Justin 1980a: Die Apodemik oder „Reisekunst“ als Methodik der Sozialforschung vom Humanismus bis zur Aufklärung. In: Rassem, Mohamed – Stagl, Justin (szerk.): *Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit, vornemlich im 16–18. Jahrhundert*. Paderborn

- Stagl, Justin 1980b: Der wohl unterwiesene Passagier. Reisekunst und Gesellschaftsbeschreibung vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. In: Krasnobaev, B. I. – Robel, Gert – Zeman, Herbert (szerk.): *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforchung*. Berlin, 353–384.
- Stewart, William E. 1978: *Die Reisebeschreibungen und ihre Theorie im Deutschland des 18. Jahrhunderts*. Bonn
- Stoye, John Walter 1952: *English Travelers Abroad 1604–1667. Their Influence in English Society and Politics*. London
- Strachan, Diane Summerhays 1975: *Five Fifteenth Century German Reisebeschreibungen. A Study in Genre*. Disszertáció, Utah
- Stuck, Heinrich Gottlieb 1784–1787: *Verzeichnis von älteren und neueren Land- und Reisebeschreibungen*. I–II. Halle
- Szalay, Miklós 1967: *Die Hottentotten 1488–1652. Eine ethnohistorische Darstellung*. Disszertáció, Wien
- Ternaux-Compans, Henri 1841–1842: *Bibliothèque asiatique et africaine*. I–II. Paris
- Teuteberg, Hans-Jürgen 1982: Der Beitrag der Reiseliteratur zur Entstehung des deutschen England-Bildes zwischen Reformation und Aufklärung. In: Maćzak, Antoni – Teuteberg, Hans-Jürgen (szerk.): *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte: Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung*. Wolfenbüttel, 73–113.
- Thomas, Keith 1973: *Religion and the Decline of Magic*. Harmondsworth
- Tresoldi, Lucia 1975: *Viaggiatori tedeschi in Italia 1452–1870*. I–II. Rome
- Treue, Wilhelm 1953: Zum Thema der Auslandsreisen im 17. Jahrhundert. *Archiv für Kulturgeschichte* 35. Heft 2. 328–333.
- Troubetzkoy, Nicolas 1980: Une oeuvre littéraire, le „Voyage au-delà des trois mers”. *L’Ethnographie* 76. nr. 81–82.
- Villey, Pierre 1908: *Les livres d’histoire moderne utilisés par Montaigne*. Paris
- Wachtel, Nathan 1971: *La vision des vaincus*. Paris
- Wallerstein, Immanuel 1983: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása: A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Budapest (Eredeti kiadás: *The Modern World System*. 2 kötet, New York, 1974–1980.)
- Woldan, Erich 1971: *Die geographisch-ethnographische Quellenliteratur über Afrika im 15–17. Jahrhundert*. (Wiener Ethnohistorische Blätter nr. 3.) Wien
- Woldan, Erich 1972: *Die erd- und völkerkundlichen Quellenwerke über das nördliche und östliche Südamerika des 16. und 17. Jahrhunderts*. (Wiener Ethnohistorische Blätter nr. 5.) Wien
- Zemon Davis, Natalie 1979: *Society and Culture in Early Modern France*. London (Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban. Budapest, 2001.)

Gelléri Gábor

Az Amazonastól az amazonokig

Egy „tökéletes utazás” visszhangjai

A „tökéletes” utazás képzete és az ezt övező már-már kultikus tisztelet gyakorlatilag egyidős a társadalmi és tudományos gyakorlatként felfogott utazás képzetével. Ilyen vagy olyan formában valamennyi korszak lefektette az ideális utazás kánonját, és kijelölte saját „tökéletes” utazóit.¹ Az újkori európai kultúra jellemzője, hogy egyidejűleg többfajta ideális utazás is elfogadható volt számára: a 16–18. században rendkívül népszerű *ars apodemica*k (utazási traktátusok) közül némelyik az utazó státusa és érdeklődése szerint több típusú „ideált” is felvázolt: ezek között lehettek ideálisan utazó tudósok, kereskedők, államférfiak vagy akár kémek is.

Több mint kétszáz *ars apodemica* ismeretes az újkori Európából (javarészt német területekről), és ezek némelyike valódi „klasszikus”, amelyre még hosszú idővel (akár kétszáz évvel) megjelenése után is hivatkoznak, mások (a többség) feledésbe merültek. Az utazásokkal foglalkozó kutatók logikusan igen szívesen fordulnak e szövegekhez, általában annak reményében, hogy ezeken keresztül közelebb kerülhetnek az utazáshoz mint az európai újkor egyik meghatározó társadalmi gyakorlatához.

E megközelítés azonban távolról sem egyértelmű: a kutatók mást-mást akarnak kiolvasni az utazási traktátusokból. Meglepő – és megítélésünk szerint sajnálatos – módon a leggyakoribb az, hogy a kutató kézbe vesz egy értekezést az ideális utazásról, és ebből igyekszik közvetlen következtetéseket levonni a korabeli utazási gyakorlatra vonatkozóan, mintha a traktátus előírásai megfelelենek a konkrét társadalmi gyakorlatnak. Pedig az *ars apodemica* sem más, mint a többi *ars*, legyen az *vivendi*, *moriendi* vagy bármi más: egy-egy adott körülmények között élő, adott háttérű szerző véleménye arról, hogy hogyan kellene az érintett gyakorlatnak lefolynia. Az *ars apodemica*k is, a szövegtípus más darabjaihoz hasonlóan, három szempont szerint vizsgálhatók. Először is tekinthetjük őket a létező gyakorlat kritikájának: esetünkben számos értekezés egyik kiinduló tétele az volt, hogy nem megfelelő módon (ez alatt általában az értendő, hogy „haszontalanul”) zajlanak az utazások. Másodsor vizsgálhatjuk a traktátusokat az ideális utazással szemben támasztott elvárásokat megfogalmazó szövegekként. Ez utóbbiak azt mutatják be, hogy az adott szerző elképzelése szerint hogyan kellett volna utazni: ez semmiképpen nem

¹ Az újkori utazási kultúra előtti időszak kevésbé ismert e tekintetben, de François Hartog elemzése Hérodotosz utazásairól (Hartog 1980) vagy Houari Touati műve az utazásról a középkori iszlám kultúrában (Touati 2000) egyértelműen ugyanezt igazolják.

esik egybe az egykori szélesebb gyakorlattal, hiszen ha a szerző a korában tapasztalható gyakorlatot ideálisnak tekintette volna, kevés létjogosultsága lett volna magának a traktátusnak. Létezik végül egy harmadik, sajnálatosan ritkán alkalmazott megközelítés is: ez önálló tárgyként kezeli az *ars apodemica*t, az e szövegcsoportot alkotó egyes értekezéseket saját szövegtani jellegzetességeikkel, saját belső struktúrájukban és összefüggéseikben vizsgálja.²

Az *ars apodemica* nem az egyetlen szövegtípus, amelyen keresztül az utolsó harminc évben folyamatosan terjedő utazási elemzések a társadalmi gyakorlat megragadását remélték. A lexikonok vonatkozó szócikkeinek vizsgálata ugyanolyan klasszikus módszer, mint az *arsok* olvasása, s jóllehet ugyanolyan hasznos is lehet, de nem veszélytelen. Egyrészt figyelembe kell vennünk, hogy valóban befolyásolhatta-e az illető szócikk a kérdéses gyakorlatot.³ Erre az utazás esetében igennel felelhetünk: minden forrás arra utal, hogy a majdani utazók közül többen áttekintették az utazás mint olyan szakirodalmát és meghatározásait tudatos felkészülésük során. Másodsor az „utazás” és „utazó” szócikkeket el kell helyeznünk egy kulturális folyamatban. E tekintetben feltétlenül figyelembe kell vennünk az ilyen jellegű szövegek közötti erős intertextualitást. Erre talán a leglátványosabb példa: a francia *Enciklopédia* több elemzés által szívesen használt „utazás” szócikke mint az „enciklopédikus utazás” meghatározása. E szócikk azonban alig-alig tartalmaz olyan elemet, amely ne lenne általános a 17. század vége óta megszaporodó lexikonokban (és a fentebb említett utazási traktátusokban). Már az a tény, hogy a szócikk szerzője Jaucourt lovag, az *Enciklopédia* szerzőgárdájának szorgalmas (a teljes szövegállomány majd egynegyedét író), de kevésbé eredeti „mindenesé”, arra figyelmeztet bennünket, hogy feltehetően nem sok egyedi elemet találunk a szócikkben.⁴

Mindezzel nem szeretnénk azt sugallni, hogy akár az *ars apodemica*k, akár a szócikkek vizsgálata felesleges, vagy akár csak megkerülhető lenne a társadalmi gyakorlatként felfogott utazás vizsgálatában: mindössze arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy mindkettő esetében a szövegtípus sémáinak, illetve szerzői intencióinak gondos vizsgálata meg kell hogy előzze az elemzést. Mindez

² Az *ars apodemica* szakirodalmá az utazási elemzések divatjával igen terebélyesre duzzadt: a legszélesebb körű áttekintést nyújtja: Stagl 1995. E könyv egyszersmind egyike azoknak a feldolgozásoknak, amelyek az *ars apodemica*t önálló kutatási tárgyként, hosszú időtartamban vizsgálják.

³ Ezen a ponton kapott komoly kritikákat Roger Chartier, amikor Robert Darntonnal az *A nagy macskamészárlás* kapcsán folytatott vitában annak eldöntésére, hogy vajon szimbolikus gesztus volt-e a nyomdászlegények részéről a macskák felkoncolása, az egyik korabeli lexikon „szimbólum” szócikkéhez fordult. A kritikák rámutattak mind a nyomdászlegényeknek és a lexikon szerzőinek a szellemi horizontját elválasztó szakadéokra, mind arra, hogy egy szimbolikus tett semmilyen cselekvő esetében nem feltételezi a „szimbólum” fogalmának tudatos alkalmazását. Vö. Chartier 1988; kritikáját lásd mindenek előtt LaCapra 1988.

⁴ A szorgalmas kompilátor Jaucourt lovag (Louis Jaucourt 1704–1779) szemmel láthatóan felhasználta a *Furetière-lexikont*, a Francia Akadémia lexikonját és az eredetileg jezsuiták által kiadott *Trévoix-szótárt* is. Az *Enciklopédia* alkotási folyamatáról a legjobb áttekintés: Darnton 1979 (itt elsősorban az 1. fejezet).

logikusan azzal is jár, hogy a „tökéletes” utazás keresése során más forrásokat is fel kell dolgozzunk – és szükségszerűen nyitnunk kell a befogadói oldal felé is.

Már a szövegtípusokkal kapcsolatos fenntartásaink is arra utalnak, hogy megítélésünk szerint e kutatási területen a történettudománynak vagy bármely társadalomtudománynak komolyan kell nyitnia az irodalomtudomány felé. Számtalan forrás tanúskodik arról, hogy az utazási irodalmat annak klasszikus korszakában (a 18. század utolsó harmadáig nagyjából) félig tudományos, de félig fikciós műfajnak tekintik. A magán- és közkönyvtárakban a „Történelem” szekcióban, jellemzően a „Földrajztudomány”-nyal együtt szerepel (ritkábban a „Történeti előtanulmányok” csoportban)⁵ – de tudjuk, hogy a 18. századi történettudomány, amely még jóval előtte állt bármiféle intézményesülésnek, maga is az irodalom határvidékén helyezkedett el. Az utazásokat társadalmi jelenségként vizsgáló kutató számára is nélkülözhetetlen, hogy mélyrehatóan ismerje az adott szövegtípussal szembeni elvárásokat, annak kánonját vagy párhuzamosan létező kánonjait. Ily módon az utazások tanulmányozása olyan terület, ahol szükségszerű az interdiszciplinaritás és mindenek előtt a nyitás a modern irodalomtudomány felé. Egyszersmind természetesen alá kell húzzuk azt is, hogy az utazások irodalmi elemzése sem nélkülözheti a történeti vagy a tágabb értelemben vett társadalomtudományi perspektívát: az utazás, az útleírás talán minden írásforma közül a társadalmilag leginkább beágyazott, és semmiképp nem képzelhető el, hogy egy rossz értelemben vett strukturalista ízű elemzéssel valamiféle szerzőtől és történeti/társadalmi kontextustól független szöveggént kezeljük.

A fenti gondolatmenetet természetesen nem mi fogalmaztuk meg elsőként, bár az is igaz, hogy mind a társadalom-, mind az irodalomtudomány oldaláról találhatunk számos olyan utazáskutatót, aki elégségesnek tartja saját „monodiszciplináris” megközelítését. Azok között a társadalomtudósok között, akik viszont elfogadták az irodalomtudomány partnerségét e területen, a befogadáselmélet alkalmazása általánosnak tekinthető. A recepció vizsgálata annál is inkább megkerülhetetlennek tűnik, mert miközben az útleírás mint szövegtípus, ahogy már említettük, egyike a társadalmilag leginkább „beágyazott” írásformáknak, nem szerepel a klasszikus *ars poeticák* által kanonizált szövegtípusok között. Úgy is mondhatjuk, hogy az útleírások esztétikája *a posteriori* jön létre: nincsenek lefektetett, írásba foglalt szabályai, de számos, az útleírásokról formált vélemény kimondja, hogy a vizsgált szöveg megfelel-e ennek a meg nem fogalmazott ideálnak vagy sem. Ez az alaphelyzet pedig különösen kiemeli az utazások vizsgálata során a különféle olvasói (cenzori, kritikus, általános olvasói) vélemények jelentőségét.

A befogadói oldal vizsgálata általában az újságokban vagy más hasonló művekben megjelent vélemények elemzését jelenti, esetleg kiterjesztve a cenzori véleményre. Noha e tanulmányban mi is alapvetően ilyen jellegű feladatot tűztünk ki magunk elé, fontos aláhúznunk, hogy e téren jóval több és változatosabb forrás áll

⁵ A korabeli könyvtárak osztályozási sémáit mutatja be részletesen egy anonimitásban maradó könyvtáros munkája: M.*** 1773, de ritka kivételektől eltekintve hasonlóan osztályoznak a hátrahagyott, illetve árverésre bocsátott könyvek katalógizálása során is.

rendelkezésünkre. Amikor tehát nekilátunk egy 18. századi francia, több különböző szempontból ideálisnak tekintett útleírás recepciója vizsgálatának, meg kell vizsgáljuk a vélemények e kevésbé kézenfekvő megjelenési formáit is.

Az egyik ilyen „szokatlanabb” forrás, amely az általunk vizsgált esetben különösen hasznosnak bizonyul, az *ideális könyvtár*. Tudjuk, hogy a könyvtárelemzések hagyománya kiterjedt, és immár egy egész évszázadra tekinthet vissza: már a 20. század első évtizedeiben túlléptek a „híres emberek könyvéi” megközelítésen, és megkezdték a magán- és közkönyvtárak állományáról fennmaradt katalógusok módszeres, a kvantitatív és kvalitatív megközelítést ötvöző elemzését.⁶ Az ideális könyvtárak ugyanakkor más kategóriába tartoznak, sőt érdekes hibridet alkotnak, ami különösen hasznossá teszi elemzésüket.⁷ Az „ideális könyvtár” olyan traktátus, amely az olvasó számára hasznos tanácsokat ad abban a tekintetben, hogy mely könyveknek kell szerepelnie egy könyvtárban, és – fontos elem – választását jellemzően indokolja is. Egy ilyen „ideális” vagy ha úgy tetszik „virtuális” könyvtár elemzése így ötvözi a klasszikus statisztikai könyvtárelemzéseket – milyen típusú könyvek milyen százalékbán vannak jelen? – és a recepció vizsgálatát.

Az első, általunk ismert, ilyen jellegű vállalkozás La Mothe Le Vayer 17. századi francia íróé volt: ő egy barátja számára állította össze, mintegy vásárlási tanácsként, a beszerzésre és birtoklásra leginkább érdemes legfontosabb száz könyv jegyzékét.⁸ La Mothe mindenekeelőtt az antik szerzők imitációjával vált ismertté – így nem csoda, hogy e könyvtárban is meghatározó a „régiek” súlya.

La Mothe-nál útleírást nem találhatunk, nem úgy, mint 18. századi követőinél. Anélkül, hogy mélyebben elemeznénk a két 18. századi, Formey és Chaudon bemutatta francia ideális könyvtárat, emeljünk ki először egy statisztikai tény: mind Formey, mind Chaudon ideális könyvtárában gyakorlatilag azonos az utazási könyvek aránya, miközben a két szerző egymásnak szinte ellentéte, és könyvtáruk felépítése egyébiránt igen különböző.⁹ Jean-Henri-Samuel Formey (1711–1797) francia hugenotta menekült család leszármazottja, eredeti hivatására nézve lelkész, a berlini akadémia titkára, ismert tudós, számtalan filozófus barátja: világnézetét tekintve tehát vallásos és felvilágosult volt. Egyházi személy volt Louis-Mayeul Chaudon (1737–1817) is, de nem protestáns egyházból és egészen más világból: ő sokkal inkább a klasszikus Franciaország megtestesítője. Katolikus pap, könyvtáros és nevelő volt, írt művet többek között Voltaire ellen,

⁶ Itt természetesen e módszer első híres alkalmazóját, Daniel Mornet-t kell említenünk: Mornet 1910.

⁷ Éppen ezért meglepő, hogy alig-alig fordulnak e művekhez. Az útleírásokról alkotott esztétikai véleményekre kitért Yasmine Marci doktori értekezése (Marci 2000); a statisztikai elemekre tudunkkal még senki sem.

⁸ Szövegét újraközölte a francia nyelvterületen a következő ideális könyvtárat összeállító Formey 1756: IX. pont. A közties korszakból csak Angliából említenek hasonló próbálkozást.

⁹ Formey 1756; Chaudon 1772. Formey egyébként La Mothe-ot követve korlátozott számú könyvből állított össze gyűjteményt: ebben az is szerepet játszott, hogy külföldön milyen francia könyvekhez lehetett hozzájutni. Chaudon egyáltalán nem korlátozta magát: minden erreméltó művet beemelt könyvtárába.

s általában a hagyományos értékek híve és a „filozófusok” esküdt ellensége volt. Könyvtáraikban mindez tükröződik: míg Formey-nél a meghatározó szerepet a tudományos könyvek és a kor nagy irodalmi újdonsága, a regények teszik ki, addig Chaudon a klasszikusok felé fordult, számtalan történeti munkát is találhatunk nála, ellenben a regényeket mint morálisan romboló termékeket legszívesebben kihagyta volna. Mindkét könyvtárban megjelennek azonban az utazások, és mint említettük, mindkét könyvtárban ugyanolyan mértékben: nagyjából 3%-át teszik ki az összes címnek.¹⁰ Ebből már levonhatjuk azt a következtetést előzetesen, hogy az útleírás nem „valakié”: más-más, vagy akár egyazon utazási szövegben többféle világnézetű olvasó is megtalálhatja a neki fontos elemeket.

A két könyvtár által javasolt útleírások egy része így eltérő. Cseppet sem meglepő módon nem találhatjuk meg például Chaudonnál a filozófusok egyik kedvenc útleírását, az egykori száműzött hugenotta, Maximilien Misson itáliai utazását, s a szintén a filozófusok körében népszerű Le Blanc abbé, Voltaire barátja is csak a számos, könyvét írt kritika említése mellett szerepelhet.¹¹ Ezzel szemben más, „kellemes” útleírások nem szerepelnek Formey válogatott könyvlistáján, míg Chaudonnál kiemelt helyet kapnak: így a poligráf Grosley, akit egyes filozófusok kedveltek, mások viszont kifejezetten megvetettek, vagy a Chaudon szerint a „közönségnek oly kedves kéz”, az erkölcsileg épületes regényeket is író Mme du Bocage.¹² Általánosságban elmondható, hogy a két ideális könyvtár között átfedés leginkább a régi, jellemzően 17. századi útleírások tekintetében van: néhány „klasszikus”, jellemzően Európán kívüli területekre vonatkozó, legtöbbször francia vagy angol útleírást ideológiai hovatartozás nélkül tisztelt (és folyamatosan olvasott) az egész 18. század. Léteznek kis számban olyan szövegek is, amelyek ugyan kortársak, de minden tábor fenntartás nélkül tisztelte és becsülte.

A továbbiakban tehát egy olyan útleírást (és főleg annak recepcióját) vizsgálunk, amely minden érintett fél elismerését kiváltotta: La Condamine Amazonas menti utazását.¹³ A kérdés természetesen az: mit tudott nyújtani a tudós La Condamine, hogy műve egyike lett annak a néhány útleírásnak, amelyet gyakorlatilag egyhangúan ideálisnak tekintett az egész, sok más kérdésben (és sok más útleírás kapcsán) rendkívül megosztott francia közvélemény?

La Condamine élete és utazása egyaránt jól ismert a 18. századi tudományos élet szakértői előtt, így e helyütt ennek egészen rövid összegzésére szorítkozunk. Charles-Marie de La Condamine 1701-ben született Párizsban, tanulmányait

¹⁰ Noha itt nem áll módunkban részletesen kitérni számszerű adatokra, érdemes megjegyezni: a legkülönbözőbb forrásokhoz nyúlva állandóan visszatérnek az utazási irodalom jelenlétével kapcsolatban gyakorlatilag ugyanazok az arányok: 3–4%. Ez az utazási könyvek átlagos könyvtári jelenléte szinte mindvégig a század során (a termelés tehát arányosan növekszik a robbanásszerűen megnövekedett összesített könyvtermeléssel), csakúgy, mint az utazási könyvek aránya a legnépszerűbb (könyvtárakban leggyakrabban szereplő) 100 könyv között, és az utazási könyveket ismertető újságcikkek aránya a korabeli sajtóban stb. Részletes adatokat lásd Gelléri 2005.

¹¹ Misson 1691; Le Blanc 1745.

¹² Grosley 1764 és 1770; Du Bocage 1770.

¹³ La Condamine 1981 (eredeti megjelenés 1745).

az egyik leghíresebb gimnáziumban, a (ma is létező) Lycée Louis-le-Grand-ban végezte. Rövid ideig a hadsereg kötelékében állt, de már huszoneves korában a tudomány felé fordult. Több utazást tett Észak-Afrikában, mielőtt egyike lett azoknak a tudósoknak, akiket 1735-ben a Francia Tudományos Akadémia Peruba küldött a Föld alakjának meghatározására, illetve egy délkör hosszúságának megállapítására. Az expedíció tudományos felelősei kollégái, Louis Godin és Pierre Bouguer voltak, de hármójuk közül La Condamine volt az, aki az eredeti vállalkozás lezárása után még egy feladatot vállalt: első európai tudósként, néha egészen szélsőséges körülmények között végigkövette az Amazonas útvonalát. Az utazás igen komoly eredményekkel járt több tekintetben is: ezek közül egyesekre visszatérünk még, de említsünk meg néhányat itt: a kínafa első leírását, illetve a gumi és a kuraré felfedezését az európaiak számára. Amikor 1745-ben visszatért Franciaországba, az utazás során összeállított több mint 200 darabos gyűjteményét a természettudós Buffonnak adta át, aki 1760-as felvételekor La Condamine-t az Akadémia tagjai között köszöntötte. Voltaire és Maupertuis barátja volt, az előbbi oldalán a himlő elleni védőoltás nagy harcosa volt (ő maga gyerekkorában átesett e betegségen). La Condamine 1774-ben hunyt el.

Utazásáról több párhuzamos dokumentum készült, amelyek ismerete szükséges lehet ahhoz is, hogy értékelni tudjuk utazásának fogadtatását. Az utazás tényleges végeredménye a Föld alakjáról szóló, Bouguer-val közösen írott értekezése: a *Traité de la figure de la terre* (Párizs, 1749). De már hazatérése pillanatában, 1745-ben ő volt az, aki az expedíciót szervező Tudományos Akadémia előtt beszámolót tartott eredményeiről. Mint útleírása előszavában írta: „ez alkalommal kevésbé gondolhattam a szórakoztatásra, és sokkal inkább az okításra: mindaz, ami nem a földrajztudományhoz, az asztronómiához vagy a fizikához tartozott, csak digresszióknak tűnhetett, mely tárgyamtól eltávolít”.¹⁴ La Condamine ugyanakkor tudatában volt annak, hogy a szélesebb közönség is kíváncsi utazásaira, sőt, azzal is tisztában volt, hogy ennek a szélesebb közönségnek az elvárásai gyökeresen mások, mint a tudományos közéleté. Így megjelentette utazásainak egy olyan változatát is, amely a tudományos apparátusból csak a legszükségesebbeket (az átlagos művelt olvasó számára is értelmezhető elemeket) tartalmazta – ellenben kitért olyanokra, amelyek az akadémia előtt, mint láthattuk, oda nem illőnek, „digresszióknak” tűntek volna. Sikerének egyik kulcsa volt, hogy La Condamine ily módon felismerte a különböző típusú szövegek eltérő funkcióját, a különféle olvasóközönségek eltérő elvárásait, és ezeknek meg is tudott felelni.

La Condamine mindemellett gondosan vigyázott arra, hogy ne essen ki a tudós utazó szerepéből: ugyanis miközben a nagy utazókat töretlen tisztelet övezte, az utazásokkal és az útleírásokkal kapcsolatban épp elég kritikus vélemény hangzott el a korszakban (ezek általában Sztrabón híres mondásának parafrázisai voltak: „Mindenkí, aki a saját bolyongását beszéli el, dicsekedni [de más, a 18. századi francia kultúrában megjelenő fordítások szerint egyenesen „hazudni”!]

¹⁴ A rövidített változat előszava, La Condamine 1981: 32.

szokott”¹⁵). Így tehát lecsupaszította a tudományos apparátust, de semmiképp sem szeretett volna hiteltelenné válni vagy az anekdotázás felé sodródni: kimondottan „a két szélsőség közötti arany középutat” kereste.¹⁶ Előszavában kifejezetten kiemelte, hogy nem hagyományos útleírást alkotott, és ne is számítsanak olvasói ilyenre: „Hogy ne okozzak csalódást azoknak, akik egy útleírásban csak különleges eseményeket és más népek szokásainak kellemes leírását keresik, figyelmeztetnem kell őket, hogy e könyvben kevés dolgot találnak majd, ami kedvükre lesz”.¹⁷ Itt az óvatosság már egyenesen túlzó: nagyon is vizsgálta az idegen népek szokásait, és könyvében szerepelnek különleges események is. De az elővigyázatosságnak biztosan megvolt az a haszna, hogy az olvasók így csak pozitívan csalódhattak: a könyvéről megjelent három kritikából kettő kiemelte, hogy az útleírás végeredményben többet nyújt, mint amennyit ígér.

Mielőtt ismertetnénk a La Condamine utazásairól született kritikákat, a könyvével kapcsolatban írt cikkek értékeléséhez egészen röviden át kell tekintenünk a korabeli francia sajtókritika állapotát is. A 18. század negyvenes éveitől volt az az időszak, amikor a modern értelemben vett irodalomkritika már az első hajtásait hozta. Az 1720-as évekig a kritikai cikkek megjelentetése kizárólag két nagy tudományos folyóirat, a *Journal des Savants* és a jezsuita *Mémoires de Trévoux* kiváltsága volt – de ez esetükben is inkább bíráló elemeket is tartalmazó ismertetést, mintsem modern értelemben vett kritikát jelentett.¹⁸ Az előbbi egykori munkatársa, a kalandos (és botránys) életű Desfontaines abbé volt az első, aki kifejezetten irodalmi jellegű kritikákra épített folyóiratokat az 1730-as években,¹⁹ amelyekkel a bírált szerzők körében számosnak a megvetését váltotta ki, ugyanakkor kétségtelen piaci sikert alapozott meg, és bizonyos fajta olvasóközönség körében (mindenekelőtt a Párizs új szellemi irányzataival nem mindig rokonszenvező vidéken) igen komoly elismertségre tett szert. Noha a kor meghatározó forrásai inkább irodalmi páriaként jellemezték,²⁰ az irodalomtudomány az utóbbi évtizedekben már felismerte benne a modern irodalmi újságkritika egyik legfontosabb előfutárát.²¹

¹⁵ A francia fordítások közül például az *Enciklopédia* már említett „utazás” szócikkében fordítja Jaucourt lovag hazugságnak a másutt lódításként, túlzásként értelmezett görög szót.

¹⁶ La Condamine 1981: 32.

¹⁷ La Condamine 1981: 32.

¹⁸ Utóbbi teljes neve *Mémoires pour l'histoire des sciences et des beaux-arts*, első nyomtatási helye alapján nevezik *Mémoires de Trévoux*-nak. A két folyóiratot a továbbiakban JS és MT rövidítéssel jelöljük, az idézett cikk dátumával; ezek részletes adatait lásd a *Források* alatt.

¹⁹ Valahányszor folyóiratát a tiltakozások nyomán betiltották, új folyóirat alapításához kért engedélyt. Ezek sorrendben: *Le Nouvelliste du Parnasse ou réflexions sur les ouvrages nouveaux* (1730–1732); *Observations sur les écrits modernes* (1735–1743); *Jugemens sur quelques ouvrages nouveaux* (1744–1746). Pierre François Guyot-Desfontaines (1685–1745) ugyan kiugrott pap volt, de megtartotta az „abbé” elnevezést.

²⁰ Erre a legjobb példa az öreg Voltaire ifjú barátja, Delisle des Sales, aki az „irodalom csapásának” nevezte. Deslisle des Sales 1800.

²¹ Legrészletesebben Benhamou 1989, de előtte már a nagy francia újságíró-lexikon is: Sgard (szerk.) 1976.

Miután megismerkedtünk a korabeli sajtó meghatározó orgánumai közül néhányal (a fentiek mellett Prévost abbét és az ő *Pour et Contre*-ját említhetnénk még, illetve általában a francia határon kívüli francia nyelvű folyóiratokat), akik egyszersmind a bemutatandó eset fő forrásai is, tekintsük át a könyvekkel kapcsolatos újságcikkek lehetséges megjelenési formáit. Ezek nagyjából piramisban helyezkednek el, és gyakran külön rovatokat alkotnak az újságok hasábjain.²² Az első és a legalapvetőbb megjelenési forma az „*annonce bibliographique*”, a könyvbejelentés volt: egy megjelent vagy csak megjelenésre váró könyv címének és kiadójának közlése. Jellemző az utazókat körülvevő 18. századi érdeklődésre, sőt néha már-már kultikus tiszteletre, hogy megesett, hogy a nevesebb utazók elindulását is így jelentették be, már előre jelezve, hogy a nevezett utazás évek múlva útleírásban jelenik majd meg.²³ A második szint a „*nouvelle littéraire*”, az irodalmi hír: ez a címen kívül már minimális rezümét is adott (bár megesett, hogy az illető összefoglaló gyakorlatilag azonos volt a könyv terjedelmes alcímével). A harmadik és a negyedik szint lesz számunkra a legfontosabb, annál is inkább, mivel éppen abban a korszakban vagyunk, amikor ezek elváltak egymástól: az „*extrait*” (részlet) és a „*compte rendu*” (könyvismertető). Gyakorlatilag a Desfontaines abbé által elindított reformfolyammal terjedt el az utóbbi kritikai forma: korábban a minimális ismertetést részletek közlése követte, akár több, egymást követő lapszámban. Néhány évtizeddel később már megesett, hogy egyes könyvekkel kapcsolatban az újságírók kifejezetten kiemelték, hogy lehetetlen ismertetőt írni róla – ez lehetett pozitív vagy, gyakrabban, negatív megjegyzés is.²⁴

A fentiek ismeretében La Condamine útleírásának első elismerése már pusztán az a tény is, hogy a kor három meghatározó sajtóorgánuma egyaránt terjedelmes kritikai elemzést és bemutatást közölt róla, bár mindegyik a saját szemszögének megfelelően más kérdésekre helyezte a hangsúlyt.

A könyvről elsőként a *Journal des Savants* jelentetett meg ismertetést.²⁵ A tudós folyóirat cikke először röviden bemutatta az expedíció lefolyását, majd áttért La Condamine önálló utazásának fő tárgyára, az Amazonasra. Áttekintette az utazás történeti előzményeit: azokat az európai utazókat és utazásokat, amelyek már részletesen beszéltek a folyamról. La Condamine utazásának menetét annak időrendi sorrendjében követte, és nem feledkezett meg a földrajztudósról

²² Az egymásnak némileg ellentmondó kategorizálási változatokból a legmeggyőzőbb Marcil 2000.

²³ Marcil 2000: 91.

²⁴ A már említett poligráf Pierre Jean Grosley (1718–1785) itáliai utazásával kapcsolatban például: „E megfigyelések egy utazás eredményei, és az egyetlen elem, amely összeköti őket, az utazás célpontja: ezen okból nem szolgálhatnak folyamatos elemzés tárgyául” (JS 1765. részletek október, 649–661. és december, 767–774. – megjegyzés 649); „nem is gondolunk egy ilyesfajta mű elemzésére” (MT 1765. május, 1157–1176, 1760.). Ellenben a Grosley-t nagyra tartó *Journal Encyclopédique*-ben: „igencsak lebecsülnénk ezt a művet, ha pontos elemzést próbálnánk adni róla” (*Journal Encyclopédique*, 1765. Vol. IV. 47. – a műből három számon át közöltek részleteket: május, 44–64; június, 21–41; és 47–63, melyből az utolsó nem szerepel az újság repertóriumában).

²⁵ JS 1746. január, 48–56.

ért egyes különleges eseményekről és az őt fenyegető veszélyekről sem: így például megemlítette, hogy annak – nem kis rémületére – liánhidakon kellett átkelnie. A *Journal* nem csekély elismeréssel adózott La Condamine-nak azért, hogy ezek a veszélyek nem tántorították el utazásától, sőt még megfigyelésének valódi tárgyaitól sem.

La Condamine ugyan szabadkozott, hogy a korabeli ízléshez képest keveset foglalkozott az idegen népek szokásaival, az olvasók azonban bőven találtak benne ilyen elemeket, és az újságok is szívesen kitértek e témára; a *Journal* ezeket örömmel ismertette.²⁶ Az alapvetően „könyvismertető” jellegű cikk egy pillanatra át is tévedt e területen a „részlet” jellegű cikkek terrénjára, és hosszabb idézet közölt az útleírásból: nevezetesen azt a szakaszt, amelyben La Condamine bírálta az indiánokat, amiért nem foglalkoztak a jövővel és általában semmi olyannal, ami nem pillanatnyi szükségleteikhez tartozott. Az újság teljesen egyetértett az utazóval, sőt ki is terjesztette a megjegyzés érvényét: véleményük szerint ez minden, a misszionáriusok által leírt primitív népre igaz. (Anélkül, hogy e már sokszor elemzett kérdésre kitérnénk, aláhúzhatjuk, hogy a felvilágosodás „haladás” fogalma gyakran olyan felfogással párosult, amelyet ma leginkább „etnocentrikusnak” neveznénk.)

A *Journal* az általános bemutató után alig-alig foglalkozott az útleírás fő céljával, a földrajzi leírással, annál több teret szentelt az egyes törzsek nyelvének, szokásainak és tárgyi kultúrájának. Egy rövid mondatban érintettek egy olyan kérdést, amelyet La Condamine hosszabban tárgyalt, és amely még visszatért más kritikákban: ez pedig az amazonok legendás törzse volt. La Condamine utazása során mindvégig érdeklődött az indiánoknál az Orellana útja alkalmával leírt, harcos nőkből álló törzs után: ebből azt tudta leszűrni, hogy a törzs talán létezett egykor, de addigra már vagy elköltözött a vidékről, vagy felszámolódott.²⁷ A *Journal* lapjain az e törzssel kapcsolatos megjegyzések pontosan ugyanakkora jelentőséget kaptak, mint bármely más, valóságos találkozás alapján leírt törzs, vagyis ismertették La Condamine velük kapcsolatos fő tételeit. A magát hangsúlyosan komoly tudományos orgánumnak beállító *Journal* azonban csak ekkora terjedelemben volt hajlandó egy ilyen, félig-meddig a legendák világába tartozó kérdéssel foglalkozni, sőt, ennyit is csak La Condamine tudományos elismertsége miatt. Jóval bővebb teret kapott a növény- és állatvilág bemutatása, különösen az európaiak számára eddig ismeretlen fajok leírása. Összegezve a *Journal* által nyújtott képet elmondhatjuk, hogy az ismertetésben egy olyan téma dominált, amelyet La Condamine ugyan útleírása fontos elemének tekintett, de semmiképp sem a meghatározónak: az idegen népek leírása, mely alól talán csak a méltatlan témának tekintett amazonok jelentettek kivételt. A cikk végső következtetése a lehető legpozitívabb volt. La Condamine több tekintetben is példaértékű

²⁶ JS 1746. január, 51–52.

²⁷ Francisco de Orellana (?–1545) konkvisztádor volt a teljes Eldorádó-legendakör elterjesztője. Krónikása, Gaspar de Carvajal atya jegyezte fel, hogy 1542. június 14-én harcos nők támadták meg expedíciójukat.

utazóként jelent meg benne: nem pusztán tudományos eredményei, de hősiessége okán is. A kritika komoly elvárásokkal fordult a könyv felé, amely végül maradéktalanul meg is felelt ezeknek – sőt, mint láthattuk, többet adott annál, amit ígért. A könyvismertető végső megjegyzése is fontos számunkra: aláhúzta, hogy az újságban közölt elemzés és részlet a legcsekélyebb mértékben sem pótolhatja az eredeti útleírás megismerését, amennyiben az olyan érdekes és értékes, mint az itt elemzett mű. Az utóbbi kitétel fontos: nem minden útleírással kapcsolatban igaz, hogy a közönség, illetve a kritika azt teljes terjedelmében érdeklődésre méltónak tartotta volna, az utazási gyűjtemények éppúgy „pótolhatták” az eredetit, mint a folyóiratokban közölt bőségesebb részletek.²⁸ De jelen esetben a folyóirat kiemeli, hogy az eredeti pótolhatatlan, és olvasóit arra ösztökélte, hogy azt feltétlenül olvassák el. Ismerve a *Journal* művelt olvasóközönségét, illetve tudva, hogy La Condamine útleírása a legtöbb magán- és közkönyvtárban, illetve olvasókabinokban megtalálható volt, feltételezhetjük, hogy az ismertetés számos olvasója valóban kezébe vette magát az útleírást is.

A következő könyvismertető természetesen a kor másik meghatározó folyóiratának, a *Mémoires de Trévoux*-nak a hasábjain jelent meg.²⁹ Erről a cikkről először is azt állapíthatjuk meg, hogy felépítésében sokkal inkább tükrözi az eredeti útleírás terjedelmi arányait, mint a súlypontot az idegen népek viselkedése felé eltoló *Journal*. A *Mémoires* cikke összefoglalásképpen ki is mondta, hogy La Condamine-ban mindenekelőtt a „földrajztudós utazót” tisztelik „a világ egyik legnagyobb folyóján”.³⁰

Ezek után két irányban ágazott el az elemzés. Az egyiket már említettük, ám e helyütt minden korábbinál hangsúlyosabban jelent meg: a nehézségeken felül emelkedő tudós utazó mint hős témája. Abban, hogy első európaiként, az eredeti expedícióból egyedül ő vállalta ezt az utazást, találhatunk nem kevés bátorságot, de ugyanígy „komoly vágyat a tudomány előrevitele iránt”. Ám ezek után az ismertetés fő iránya követi a könyv eredeti felépítését, és komoly földrajztudományi értekezés bontakozik ki az olvasó előtt. A cikk maga jóval több volt egyszerű könyvismertetőnél: további információkkal szolgált az olvasóközönség számára. Így felvezetés gyanánt ismertette az Amazonason tett korábbi európai utazásokat, és általában Dél-Amerika folyóinak általános földrajzi jellemzőit. Bizonyos tekintetben azt is állíthatjuk, hogy kilépve a *compte rendu* műfajából, a cikk önálló földrajzi értekezésnek tekinthető. Tudományos színvonalát jól jelzi, hogy a megfogalmazott kritikákat La Condamine olyannyira fontosnak tartotta, hogy részletes választ küldött a folyóiratnak.³¹ Ezt a *Mémoires* közölte is, és

²⁸ Gondolunk itt elsősorban a Prévost abbé által szerkesztett *Histoire générale des voyages*-ra (Prévost 1746–1770) és annak változataira, de ugyanígy a vele konkurens Delaporte abbéra (Delaporte 1765–1795).

²⁹ MT 1746. április, 610–645.

³⁰ MT 1746. április, 645.

³¹ MT 1746. október, 2275–2293. Itt nem térünk ki részletesen a tudományos vita egyes elemeire, amelyek az eredeti útleírás, illetve a kritika egyes szöveghelyeihez és témáihoz kapcsolódnak.

a válaszhoz írott bevezetőjükben külön kifejezték örömüket afelett, hogy a szerző szívesen és tudományos módon foglalkozik a továbbiakban is munkájával és az azt ért kritikákkal, legyen az saját igazának bizonyítása vagy a neki címzett bírálatok udvarias cáfolata. Mint írták: „egy nagy utazás leírása olyan, mint egy hajó felszerelése, ahol [...] mindig akad valami tennivaló”.³² Az, hogy a vita udvarias, személyeskedésektől mentes, a tudományos elemekre összpontosító hangneme miatt volt ilyen fontos a *Mémoires* szerzői számára, akkor érthető meg igazán, ha összevetjük például Voltaire több (így akár tudományos) munkáját követő, gyakran gyalázkodó összecsapásokkal. La Condamine tehát tökéletes utazó volt a *Mémoires* cikkírója számára: ő az élete kockáztatására kész tudós utazó és egyzersmind a kulturált vitára kész, méltó tudományos partner.

Mint említettük, ez a könyvismertető a *Journalban* megjelenénel hívebben követte az eredeti útleírást: az ismertetés egyik fő vonala maga az utazás kronologikus menete volt, és ahogy La Condamine-nál, itt is elszórva jelentek meg a zoológiai és az „antropológiai” elemek. Az utóbbiakban az amazonok törzse alig egy mondatot érdemelt: ebben is csak azt az örvendetes tényt emelve ki, hogy a kérdést egy ismert tudós „pontosan és tömören” megvizsgálta.³³

Itt meg kell álljunk egy pillanatra. Mivel magyarázhatjuk azt, hogy a jezsuita tudományos orgánium kevéssé foglalkozott az Európán kívüli népek viselt dolgaival és szokásaival, miközben közismert, hogy ez a terület a jezsuiták számára alapvető fontosságú volt? A válasz természetesen összetett lesz, sőt, voltaképpen apró morzsákat, mozaikokat tudunk csak összeszedni magyarázat gyanánt. A korabeli sajtó cikkeinek tematikus összetételéről készült két kvantitatív elemzés például egyáltalán nem nyújt magyarázatot.³⁴ Az Ehrard és Roger által a *Journal* és a *Mémoires* cikkeinek tematikus megoszlásáról készült elemzés éppen azt mutatja, hogy a „Történelem” téma (és az idegen népek szokásai ide sorolandók) erőteljesebben volt jelen a jezsuita *Mémoires*-ban, mint a *Journalban*.

Így olyan válaszelemeket is figyelembe kell vennünk, amelyek akár banálisnak is tűnhetnek, de mindemellett nem teljesen kizárhatóak. Az egyik ilyen, hogy az indiánok szokásainak kérdését a *Journal* cikke már részletesen bemutatta: a két folyóirat olvasótáborá között nem csekély volt az átfedés (a „művelt”, tudományos olvasók mindkettőt állandóan figyelték), így nem akartak ismétlésekbe bocsátkozni. A második egyszerű, de figyelembe veendő elem, hogy – mint láthattuk – a *Mémoires* ismertetőjének szerzője hívebben követte az eredeti útleírás felépítését, mint a *Journal* munkatársa. A harmadik, ugyanennyire bizonytalan elem az lehet, hogy a jezsuita folyóirat számára „antropológiai” jellegű adatok szolgáltatására alkalmasabb lett volna egy misszionárius, mint egy világi gondolkodású tudós: tény, hogy a *Mémoires* mindig kiemelten foglalkozott a jezsuita vagy a jezsuitákhoz valahogyan kapcsolható utazókkal. La Condamine tökéletes

³² MT 1746. október, 2275.

³³ MT 1746. április, 634–636.

³⁴ Ehrard–Roger 1965 – a *Journal* és a *Mémoires* cikkeinek összetételét vizsgálja három időszakban; Rétat–Sgard (szerk.) 1978 – a teljes 1734. évi sajtótermelést tekinti át.

tudományos partner volt a földrajztudomány tekintetében, ám az idegen népek szokásai terén talán némileg fenntartásokkal kellett kezelni. Összegezve azonban megállapíthatjuk: nem igazán lehet egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogy miért a *Journal* tárgyalta részletesen az idegen népek szokásainak témáját, és miért szorult ez kifejezetten – jóllehet az eredeti útleírás felépítésének megfelelően – háttérbe a *Mémoires* lapjain.

A harmadik, La Condamine utazásáról ismertetést közlő folyóirat cikkének vizsgálatával egy új, a másik két ismertetőben nem érintett kérdéskör kerül elő: az útleírás *megírhatóságának* kérdése. A 16. század vége, 17. század eleje (tehát az újkori utazások „hőskora”) óta vissza-visszatérő kérdés volt, hogyan egyeztethető össze a tudományos színvonal a kellemes stílussal, az útleírás hasznossága a szöveg nyújtotta olvasási élménnyel. Ezen túl e harmadik *compte rendu* a folyóirat olvasóközönsége okán más szemszögből közelítette meg La Condamine útleírását, más oldalról találta ismét csak kiemelkedőnek, így a kritikát is más szempontból színesítette.

A *Jugemens sur quelques ouvrages modernes* (1744–1746) a korábban már említett Desfontaines abbé időrendben harmadik, egyben utolsó saját folyóirata volt. Az ezt megelőző *Observations sur les écrits modernes* (1735–1743) jelentette a tényleges áttörést Desfontaines és a fentiekben már bemutatott új típusú újságírás számára. Egyes körök továbbra is az irodalom páriájának tartották, sőt – legtöbbször a Voltaire által hozzá intézett, és az abbé által szorgalmasan viszonzott pamfletekben – néha (állítólagos) homoszexualitása is előtérbe került, lapjainak példányszáma és az abbé személyes népszerűsége azonban csúcán volt.³⁵

Desfontaines maga 1745 végén elhunyt, tehát még azelőtt, hogy a La Condamine útleírásáról készült ismertető a folyóirat legutolsó számában megjelent volna.³⁶ Ugyanakkor tudjuk, hogy ezt az utolsó számot kollégái (köztük a filozófusok későbbi hírhedt ellenfele, Desfontaines legjobb követője, Fréron) állították össze részben saját cikkeikből, részben az abbé halálakor hátramaradt írásaiból – összességében tehát nem dönthető el egyértelműen, vajon az illető cikk az ő tollából való-e. Feltételezéseinkbe persze bocsátkozhatnánk egyes stílusjegyek és szófordulatok alapján (egyrészt találkozhatunk rá jellemző, a cinizmust súroló ironikus megjegyzésekkel, ugyanakkor az írásai többségében használt egyes szám első személy itt elmaradt) – ennél fontosabbnak tűnik viszont az, hogy az ismertető egyértelműen illeszkedik az abbé által megteremtett szellemiségbe, az új, bírálatokra mindig kész irodalmi újságkritika vonulatába.

³⁵ Karrierje elején, még a *Journal des Savants* újságírójaként kétszer is perbe fogták homoszexualitás vádjával, amelyhez a második alkalommal a fiatalkorú megrontásának vádpontja is hozzáadódott. Összességében halálos ítéletre is elegendő vád állt össze, de befolyásos barátai – köztük ekkor még Voltaire – máig sem egészen tisztázott körülmények között elérték, hogy csak száműzzék tíz évre Párizsból. Voltaire-rel való vitájának alapja az volt, hogy Voltaire szerint Desfontaines örök halálával tartozik neki közbenjárásáért, és nem kritikai cikkeket kellene írogatnia róla. Desfontaines viszont fenntartotta a kritika jogát, és minimalizálta Voltaire tényleges hozzájárulásának mértékét szabadulásához.

³⁶ *Jugemens sur quelques ouvrages modernes* (a továbbiakban JO) 1746. t. XI. 217–225.

Az, hogy a *Jugemens* kritikájában a tudományos oldal gyakorlatilag hiányzik, cseppet sem meglepő: a cikk szerzője ki is emelte, hogy azért nem tért ki e kérdésekre, mert a folyóirat olvasóközönsége (leginkább a vidéki olvasókörök látogatói) nem a földrajzi részletek iránt érdeklődik leginkább.³⁷ Ehhez bátran hozzátehetjük azt is, hogy a cikkíró maga sem igazán lehetett a téma szakértője, így a tudományos tételek tekintetében pontosan arra szorítkozott, amit maga La Condamine elmondott útleírása programjáról, illetve áttekintette az expedíció legfontosabb állomásait. Abban azonban egyetértett a *Mémoires de Trévoux* cikkével, hogy az útleírás többet nyújtott, mint amennyit ígért, viszont számára a többlet más szempontból jelent meg. „Mindemellet nem tekinthetünk e műre úgy, mint egy száraz és minden kellemtől mentes naplóra. Felfigyelhetünk arra, hogy egyes pontokon a szerző éppannyira igyekszik szórakoztatni, mint okítani. Általában a földrajztudósnak és az asztronómusnak ír, de egyes pontokon áldozatot hoz, és lemond a tudós megfigyelésekről, és olyannyira emberivé válik, hogy még az olvasók érdeklődését is kielégíti.”³⁸ A megjegyzés hangvétele jellegzetesen desfontaines-i, sőt annak felépítése is: a dicséretbe ügyesen beépített egy általános bírálatot azon tudósok utazásaival, útleírásaival kapcsolatban, akik tudományos pontosságuk oltárán feláldozták az olvashatóságot és az olvasók (illetve a szélesebb olvasóközönség) tényleges elvárásait. La Condamine útleírása tehát – fogalmazzunk így – biztató eset volt irodalmi tekintetben, főleg mivel a tudós, mint láthattuk, tisztában volt a különböző olvasóközönségek eltérő elvárásaival. Az ismertető gondosan kiválasztotta ezeket az „emberi” pillanatokot, az útleírás „kevésbé hasznos, ám kellemesebb” passzusait.³⁹

A cikk, mint már korábban a *Journal des Savants* ismertetője, különleges érdeklődéssel fordult az idegen népek szokásai iránt. Ezt éppúgy magyarázhatja az, hogy Desfontaines maga is a *Journal*-nál kezdte pályafutását, mint az, hogy az idegen népek szokásai, mint erre már számosan rámutattak, meghatározó témát jelentettek a 18. századi Franciaországban. Ezúttal tehát nemcsak hogy örömmel üdvözölte az indiánokkal kapcsolatos megfigyeléseket, de azokat egyenesen kevesellte is: többet szeretett volna megtudni például azok anyagi kultúrájáról. És ezt a kérdést vitte tovább egy olyan témának a kibontása, amelyet La Condamine kifejezetten kutatott és viszonylag részletesen tárgyalt, de amely a két tudós újságban nem kapott különösebb hangsúlyt, talán mert komolytalan témának tekintették: ez pedig az amazonok törzse volt.⁴⁰

Az, hogy e témát a cikk kiemelten tárgyalta, természetesen az olvasóközön-séggel magyarázható. Ezúttal azonban nemcsak Desfontaines folyóiratainak már említett kevésbé tudományos, gyakran vidéki közönségére kell hivatkoznunk, hanem egy eddig nem említett csoportra, a női olvasókra. Nem voltak

³⁷ JO 1746. t. XI. 217.

³⁸ JO 1746. t. XI. 217–218.

³⁹ Az olvasási szempontból tekintett „kellemesség”, illetve a hős-tudós utazó képének találkozási pontja, a liánhídon való átkelés természetesen itt is megjelent.

⁴⁰ JO 1746. t. XI. 222–224.

jellegetesen női folyóiratok Desfontaines lapjai sem, de irodalmi irányultságuk jóval közelebb állt a női olvasók legnagyobb részéhez: a ritka korabeli női könyvtárak alapján ugyanis látható, hogy a nők elsősorban a szépirodalom felé fordultak, sőt az utazásokból is az „irodalmi” vagy „festői” utazások felé.⁴¹ Az amazonok törzse olyan téma volt, amely így kiemelten érdekes lehetett a női olvasók számára mind „személyes érintettségük”, mind annak kevésbé tudományos, már-már mesébe hajló jellege miatt.

Az ismertetés tehát messze terjedelmesebb volt e tekintetben, mint a korábbi két cikkben erről írottak: sőt, ugyanúgy önálló értekezéssé vált, ahogy a *Mémoires* cikke a földrajzi kérdésekben, a különbség csak annyi volt, hogy erre La Condamine nem válaszolt külön. Ennek oka lehetett az, hogy talán nem figyelte a társaságában lenézett irodalmi újságban megjelenő kritikát, vagy tudott róla, de nem válaszolt, mivel vagy méltatlannak találta a vita helyszínét, vagy magát nem tekintette hiteles vitapartnernek egy olyan kérdésben, amely nem tartozott valódi szakterületéhez, és amellyel alapvetően csak a közönség érdeklődése miatt foglalkozott.

A cikk kiindulásként ismertette La Condamine vizsgálatait, illetve végső következtetését e kérdésben, mely szerint az amazonok léteztek, de ez esetben elköltöztek vagy alávetették őket. A cikk írójának persze nem állt módjában az indiánok körében ellenőrizni La Condamine állításait, sem a helyszínen kutatást folytatni. Más szemszögből kellett folytatnia az elemzést, ez a másik szempont pedig leginkább a „szobatudós” nézőpontja volt. Így már az elején leszögezte, hogy egy csak nőkből álló nemzet létezése „morális lehetetlenség”, mégis, a számos róluk tudósító beszámoló és a La Condamine által megkérdezett indiánok tanúsága arra utalt, hogy létezik vagy legalábbis valamikor létezett. De hogyan jöhetett létre? A cikk egy teljesen eredeti magyarázatot kínált válaszként: párhuzamot vont a kegyetlen gazdák elől megszökött afrikai rabszolgákból létrejött dél-amerikai népcsoportokkal (ezeket ma maroni vagy „bozótneger” néven ismerjük). Mint a cikk megállapította, lehetetlennek tűnik ugyan a csak nőkből álló nép, de talán elképzelhető, ha tagjai menekültek voltak: „de a nők sanyarú körülményei ma az amerikai kontinensen nem kelthették fel bennük azt a gondolatot, hogy lerázzák zsarnokaik igáját?”⁴² A cikk nem vitte tovább ezt a mai szemmel is érdekes gondolatot, de meghatározhatjuk összetevőit: egyrészt láthatunk benne némi tudományos képzettséget (ami Desfontaines-nél a *Journal*

⁴¹ A 18. század második legnagyobb női könyvtárának tulajdonosa, Mme Pompadour könyvtárában a halálakor felállított leltár szerint a 3525 tétel több mint 52%-a szépirodalom, és a regények a teljes állomány 20%-át teszik ki. Mint általában a női könyvtárakban, kevés utléírást találhatunk (17 db, azaz kb. 0,5%, és ezek között is főleg „festői”, illetve egzotikus utazásokat), viszont ugyanennyi képzelt utazást. Lásd Pompadour 1765. A legnagyobb 18. századi francia női könyvtár Comtesse de Verruë 20 000 kötetre becsült gyűjteménye (a párizsi *Arsenal* könyvtár gyűjteményének alapja) a hagyatéki leltár rendezetlensége miatt nehezebben áttekinthető; de erre is igaz, hogy a szépirodalom dominál benne, míg az utazások kevéssé vannak jelen (kb. 50 tétel). Esetében nem találkozhatunk festői utazásokkal, az utazási könyvek jobbára friss ismereteket tartalmazó, gyakran egzotikus utléírások. (Verruë 1737.)

⁴² JO 1746. t. XI. 223.

des Savants-nál töltött időszak okán megvolt); a legendák felé csúszó téma iránti őszinte érdeklődést; illetve, talán a lehetséges női olvasók okán, a nők jogaival és helyzetével kapcsolatban egy nagyon is modern, „protofeminista” felfogást.

A cikk utolsó szakaszában kitért röviden a stílusra, bírálva néhány szokatlan szóhasználatot, majd – a legutolsó mondatban! – megemlítette, hogy La Condamine korrigálta néhány, az Amazonas kérdésével korábban foglalkozó földrajztudós tévedéseit. Az olvasóközönség különbözősége okán az útleírás elemeinek fontossági sorrendje teljesen megfordult. Idézzük végül a *Jugemens* ismertetőjének utolsó mondatát, mert az már saját konklúziónk felé vezet majd: „Ez az útleírás minden pontján rendelkezik azzal az igazság-jelleggel, amely az olvasót lebilincseli. Stílusa egyszerű, tiszta, pontos, és nem is mondhatnék róla nagyobb dicséretet, mint hogy méltó szerzőjéhez, illetve ahhoz a nagynevű akadémiához, amelynek ő tagja.”⁴³

A dicséző jelzők halmazából emeljünk ki egy elemet: „igazság-jelleg”. A korabeli útleírásokat övező, fentebb már említett gyanakvással („minden utazó hazudik”) szemben a kiutat azok az útleírások jelentették, amelyek olyan hangot ütöttek meg, hogy az olvasó fenntartás nélkül elfogadta azok igazságát, más, szintén a befogadói oldalon megfogalmazódott vélemények ezt az „igazság hangja” névvel illették. A kétely felszámolásához persze szükségesek voltak a stílusbeli elemek (lásd „egyszerű, pontos, tiszta” stílus) és a szerző hitelessége (La Condamine, az elismert tudós, aki az akadémia tagja volt), és ezek együttállása esetén optimális körülmények jöttek létre az útleírás „igaz”-ként való elfogadásához. Láthattuk azt is, hogy La Condamine esetében fenntartás nélkül elfogadta nemcsak ez a cikk, hanem a másik kettő is azt, amit ő az indiánok elmondásából ismert. Más útleírásokban gyakran alacsonyabb rendűként, de legalábbis gyanakvással kezelték a „hallomásból tudott” információkat, itt ezekre is igaz, hogy a szerző személye, illetve az az intézmény, amelyet személyében képviselt (a Tudományos Akadémia), garanciát jelentett az információk igazságára és eredetiségére.

* * *

Formey „ideális könyvtárában” így írt La Condamine-ról egy másik tudós utazóval összevetve: „Utazása több kellemmel van megírva, és több dolgot tesz elérhetővé olvasói számára, de mindezt úgy, hogy ettől még nem lesz kevésbé filozofikus.”⁴⁴ A „filozofikus” jelző itt feltehetően a „tudományos” megfelelője, és az ítéletet tekinthetjük úgy is, mint ami magába sűríti mindazt, amit az útleírásról megjelent három ismertetőből megtudhattunk.

A három újságcikk részben eltérő szempontból vizsgálta meg La Condamine útleírását, és részben eltérő szempontból ugyan, de egyhangúan példaértékűnek

⁴³ JO 1746. t. XI. 224.

⁴⁴ Formey 1756: 95. Az idézett megjegyzés csak a második, bővített kiadásban szerepel.

találták. A vélemények ilyesfajta egyezése kortárs útleírásokkal szemben távolról sem szükségszerű, és három, más-más világot képviselő sajtóorgánum egyetértése pedig végképp nem. A cikkek átfedései, a mindegyikben, illetve egyikben vagy másikban megjelent elemek összevetése reményeink szerint igazolja, hogy miért javasoltuk, hogy az „ideális” utazás képének vizsgálata során a befogadói oldalnak jelentősebb szerepet tulajdonítsunk.

Összegzés gyanánt talán nem haszontalan áttekinteni még egyszer, melyek voltak az ismertetésekben megjelent pozitív elemek, mivel ezeket tekinthetjük általában is az ideális utazás lehetséges ismérveinek. Az útleírás kiemelt erényei voltak:

- a tudományért élete kockáztatására is kész tudós-utazó, az utazó-hős (*Journal des Savants, Mémoires de Trévoux, Jugemens sur quelques ouvrages modernes*);
- a tudományos eredmények pontos, de közérthető bemutatása (*Journal, Mémoires*);
- a szerző kész a további, jó hangnemű tudományos vitára (*Mémoires*);
- a szerző ugyan jórészt tudományos munkát ígért, de többet kínált annál, mint amit ígért; felismerte olvasóközönségei eltérő elvárásait (*Journal, Mémoires, Jugemens*);
- jelentős botanikai és zoológiai felfedezések (*Journal*);
- a területen élő népcsoportok életének megfigyelése, tárgyalása (*Journal, Jugemens*);
- az amazonok legendás törzsével kapcsolatos kutatások, a téma felvetése tudományos szempontból (*Journal, Mémoires*) és részletesebb tárgyalása (*Jugemens*);
- az utazó, illetve az általa képviselt Akadémia autoritása hitelesíti az állításokat (*Jugemens*);
- pontos, egyszerű, tiszta stílus (*Jugemens*).

Vessük össze ezekkel az elhangzott kritikákat:

- az indiánok szokásainak tárgyalása lehetne bőségesebb (*Journal, Jugemens*);
- néhány vitát kiváltó elem a földrajzi tételekben (*Mémoires*);
- kis számú nem szerencsés kifejezés, archaizmus (*Jugemens*).

Noha egy útleírás tényleges megítélése nem a pozitívumok és a negatívumok listájának számszerű összevetését jelenti, mégis úgy gondoljuk, hogy mind a két felsorolás elemeinek száma, mind azok nagyságrendje rendkívül figyelemreméltó, és reményeink szerint e listák gazdagíthatják ismereteinket azzal kapcsolatban, hogy mitől lehetett ez az utazás, illetve általában egy utazás „ideális”. Kimondhatjuk, hogy La Condamine sikerrel vett egy olyan akadályt, amely nem minden elismert tudósnak sikerült: úgy adta át utazásai eredményeit mindenki számára elfogadható formában, hogy mindeközben semennyit sem vesztett tudományos hitelességéből. Ha frappáns megfogalmazást próbálunk találni sikere okára, azt

mondhatnák, hogy az *Amazonas–amazonok* tengely jelenti a siker alapját: előbbi az átélt veszélyeket és a tudományos eredményeket, utóbbi a népek szokásai iránti érdeklődést, a legendák és a tudomány határvidékén lévő elemek tudományos vizsgálatát, illetve a széles olvasóközönség elvárásai iránti nyitottságot jelöli.

La Condamine utazása és mindenekelőtt útleírásának fogadtatása természetesen egy különösen látványos, a vizsgálódásra különlegesen jó lehetőséget kínáló példa az egymást részben fedő olvasói elvárások szemléltetésére. Mindemellett azt reméljük, hogy elemzésünk, illetve a hozzá kapcsolt előzetes állítások és (olvasás)módszertani megjegyzések megfelelően alátámasztják a cikkünk alapját jelentő két állítást. Ezek közül az első az utazások tudományos vizsgálata során nélkülözhetetlenül szükséges interdiszciplinaritás volt, amely ez esetben feltétlenül ki kell terjedjen az irodalomtudományra is (egyrészt a lejegyzési formák és szándékok sokasága, másrészt az útleírás korabeli, félig irodalmi megítélése okán). A második pedig, hogy az „ideálist” e területen sem feltétlenül elvont traktátusokban, hanem legalább ugyanennyire a konkrét gyakorlathoz szervesen kapcsolódó diskurzusokban (is) érdemes keresni.

FORRÁSOK

- M.*** 1773: *Coup d'œil éclairé d'une bibliothèque à l'usage de tout possesseur de livres*. Paris
 Chaudon, Louis-Mayeul 1772 : *Bibliothèque d'un homme de goût ou Avis sur le choix des meilleurs livres écrits en notre langue sur tous les genres de sciences et de littératures, avec les jugements que les plus impartiaux ont porté sur les bons ouvrages, qui ont paru depuis le renouvellement des lettres jusqu'en 1772, par L.M.D.V.* 2 vols. Avignon
 Delaporte, abbé 1765–1795: *Le Voyageur Français ou La Connaissance de l'Ancien et du Nouveau Monde*. Paris
 Delisle des Sales, Jean-Baptiste-Claude 1800: *Essai sur le journalisme depuis ses débuts jusqu'à l'an 1800*. Paris
 Du Boccage, Anne-Marie 2005: *Lettres sur l'Angleterre et la Hollande, Saint-Pierre-de-Salerno*. Gérard Monfort
 Formey, Jean-Henri-Samuel 1756: *Conseils pour former une bibliothèque peu nombreuse mais choisie*. Berlin
 Grosley, Pierre-Jean 1764: *Nouveaux mémoires ou observations sur l'Italie et sur les italiens, par deux gentilshommes Suédois, trad. du suédois*. Paris
 Grosley Pierre-Jean 1770: *Londres*. Paris
 La Condamine, Charles-Marie de 1981: *Voyage sur l'Amazone*, Paris, F. Maspéro. (Eredeti megjelenés: *Relation abrégée d'un voyage fait dans l'intérieur de l'Amérique Méridionale, depuis la côte de la mer du Sud jusqu'aux côtes du Brésil et de la Guiane*, Paris, 1745.)
 Le Blanc, François 1745: *Lettres d'un François*. Hague
 Misson, Maximilien 1691: *Nouveau voyage d'Italie, fait en l'année 1688, avec un mémoire contenant des avis utiles à ceux qui voudront faire le mesme voyage*. La Haye

- Pompadour 1765: [Pompadour, marquise de – Jeanne Antoinette Poisson] *Catalogue des livres de la bibliothèque de feu Mme la Marquise de Pompadour*. Paris
- Prévost, Antoine François (ford., majd szerk.) 1746–1770: *Histoire générale des voyages, ou nouvelle collection de toutes les relations de voyages par mer et par terre qui ont été publiées jusqu'à présent dans les différentes langues de toutes les nations connues*. 19 kötet (később számos folytatás és kiegészítés), Paris
- Verruë 1737: [Verruë, comtesse de] *Catalogue des livres de feu Mme la Comtesse de Verruë*. Paris

Journal des Savants (1665–1792)

Jugemens sur quelques ouvrages nouveaux (1744–1746)

(*Mémoires de Trévoux*) *Mémoires pour l'histoire des sciences et des beaux-arts* (1701–1767)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Benhamou, P. 1989: The review in Desfontaine's *Nouvelliste du Parnasse*: the development of literary criticism. *Studies in 18th century culture* XIX (Baltimore). 367–381.
- Chartier, Roger 1988: Texts, Symbols and Frenchness. Historical Uses of Symbolic Anthropology. In: *Cultural History: between practices and representations*. Cambridge, 95–113.
- Darnton, Robert 1979: *The Business of the Enlightenment. A Publishing History of the Encyclopedie 1775–1800*. Cambridge
- Ehrard, Jean – Jacques Roger 1965: Deux périodiques français du 18e siècle: le «Journal des Savants» et les «Mémoires de Trévoux». In: Furet, François (szerk.): *Livre et société dans la France au XVIIIe siècle*. Paris–Hague, 33–59.
- Gelléri Gábor 2005: *Écrire le voyage, lire le voyage. Une communication littéraire au 18e siècle*. Doktori értekezés, ELTE Irodalomtudományi Doktori Iskola, Budapest
- Hartog, François 1980: *Le miroir d'Hérodote. Essai sur la représentation de l'autre*. Paris
- LaCapra, Dominick 1998: Chartier, Darnton, and the Great Symbol Massacre. *Journal of Modern History* 60. 95–112.
- Marcil, Yasmine 2000: *Récits de voyage et presse périodique au XVIIIe siècle: de l'extrait à la critique*. Doktori értekezés, 2 kötet, EHESS, Paris
- Mornet, Daniel 1910: Les enseignements des bibliothèques privées (1750–1780). *Revue d'Histoire littéraire de France*. 449–496.
- Rétat, Pierre – Jean Sgard (szerk.) 1978: *Presse et histoire au 18e siècle : l'année 1734*. Paris
- Sgard, Jean (szerk.) 1976: *Dictionnaire des journalistes, 1600–1789*. Grenoble
- Stagl, Justin 1995: *A History of Curiosity, Travel theory 1550–1800*. Harwood
- Touati, Houari 2000: *Islam et voyage au Moyen Âge. Histoire et anthropologie d'une pratique lettrée*. („Univers Historique”) Paris

Kármán Gábor

Identitás és határok

17. századi magyar utazók nyugaton és keleten

„Aligha van olyan útleírás, melyről legalább egyszer el nem mondták volna, hogy többet árul el szerzőjéről, mint azokról az országokról és kultúrákról, melyek leírásával állítólag foglalkozik.” Michael Harbsmeier enyhén túlzó megállapítását 1982-ben írta le egy programadónak szánt, az útleírások mentalitástörténeti felhasználhatóságáról értekező cikkében.¹ Ha áttekintjük a 17. századi magyar utazókról szóló szakirodalmat, láthatjuk, egyes utazóink esetében a Harbsmeieri megjegyzés teljes mértékben helytálló: Szepsi Csombor Márton vagy Szenci Molnár Albert útleírásait egyaránt a szerzők egyéniségének jellemzésére használta a róluk író Kovács Sándor Iván.² Ha azonban a Harbsmeier írásának későbbi részeivel, a benne felvázolt programmal vetjük össze a hazai szakirodalmi termést, kevés hasonlóságot találunk.

Harbsmeier modellje szerint az útleírások jelentőségét a mentalitástörténeti kutatás számára az adja, hogy azok „a kiindulási kultúra egyfajta önkéntelen kulturális önfelmutatásai.”³ Ez a meglehetősen komplex definíció nem jelent mást, mint hogy az utazó nemcsak, sőt nem is elsősorban a meglátogatott hely kultúrájáról nyilatkozik, mert minden élménye a saját kulturális horizontjának szűrőjén át jut el olvasóihoz. A meglátogatott hely másságát az utazó saját maga konstruálja meg, azzal, hogy bináris ellentétpárokat állít fel otthona és a meglátogatott hely kultúrája között. Az otthoni kultúra ilyen módon történő felmutatását Harbsmeier önkéntelennek nevezi, hiszen az útleírás szerzője – azonfelül, hogy ítéleteit hangoztatva különböző normákkal veti össze a meglátogatott terület kultúráját –, témáinak megválasztásán keresztül reflektál hazájának kultúrájára is. Arra a kultúrára, amelyet a másoktól való eltérés révén egységesnek láttat, megteremtve ezáltal a magát és olvasóközönségét magába foglaló „mi”-tudatot, az „ők”-kel szemben. Ha nem is érthetünk egyet Harbsmeier minden módszertani következtetésével, az az útmutatása, hogy az útleírásokban kihangsúlyozott különbségek megkeresésével próbáljunk közelebb jutni a kibocsátó ország lakóinak önképéhez, sikeresen alkalmazható. Dolgozatom célja tehát az lesz, hogy bemutassam, milyen önképpel rendelkeztek a 17. századi magyarországi és erdélyi utazók.

1 Harbsmeier 1982: 1. A cikk magyar fordítását lásd jelen kötetben: *Korall* 26. 25–53.

2 Kovács 1975; Kovács 1979.

3 Harbsmeier 1982: 2.

Nem véletlen, hogy a „másokról alkotott kép” történetének klasszikusai nem a kora újkorra fókuszáltak vizsgálódásaikat. Akár Edward Said nagy vitát kiváltó, és a szakmára tagadhatatlanul óriási hatást gyakorló *Orientalizmus*-át, akár az újabb, és régióinkhoz közelebb álló, a Balkán-kép történetét kutató Maria Todorova írását tekintjük, mindkettő számára az imperialista évszázad áll az elemzés középpontjában.⁴ A hasonló, kora újkorral foglalkozó művekből egy sokkal fragmentáltabb, kevésbé rendszeres kép tárul elénk.⁵ Amennyiben úgy véljük, a másokról alkotott kép rendszerbe szerveződése az esszencializmusban – tehát egy adott, egyetlen jellemzője által meghatározott csoport levetkőzhetetlen tulajdonságokkal való felruházásában – gyökerezik, nincs is ezen mit csodálkozni. Legalábbis ha egyetértünk Aziz al-Azmehhel, aki szerint az esszencializmus a romantikával, a *Volksgeist* „felfedezésével” érte el teljes kifejlődését.⁶ Kutatásom azonban mégsem hiábavaló: ha nem is nyer olyan explicit megfogalmazást, mint a 19. századtól kezdve, a kora újkori ember is rendelkezik a „Másikról” alkotott képpel. Legyen az akár a Kelet-Európa „feltalálása” révén hangoztatott elmaradottság-diskurzus, vagy a kora újkori oroszországi utazók civilizációs önképéből eredő másság-konstrukció, a 16–18. századi utazók is bőven ellátják kutatóikat a mentalitástörténet számára hasznos alapanyaggal.⁷

A nyersanyag a magyarországi és erdélyi 17. századi utazók esetében is rendelkezésünkre áll. Az utazás – és azon belül is elsősorban a peregrináció – kérdés nagyjából a 70-es évek második felétől került az érdeklődés középpontjába, és a számos, ebben az időszakban megjelent forrás sokkal magabiztosabb következtetések levonására ad esélyt, mint az akár az 1980-as években lehetséges lett volna. Jó néhány forrás továbbra is kiadásra vár, ám a korpusz mostanra elérte azt a méretet, amelynek ismeretében meg lehet kísérelni annak értelmezését. Utazástörténetet sokféle szempontból lehet írni: Peter Burke áttekintő tanulmánya hosszasan sorolja a különböző módszereket a klasszikus műfaj történetitől az utazás anyagi feltételeit kutatón keresztül a Másikról alkotott kép vizsgálatáig.⁸ A magyar kutatásban egyes szempontok gyakrabban érvényesültek, mint mások: a fentebb említettek közül az útleírást mint műfajt vizsgálta több írásában Kovács Sándor Iván, míg az erdélyi peregrinusok utazásának materiális hátterével a róluk készített adattár előszava foglalkozott.⁹ A témánkhöz közelebb álló kérdésfelvetéssel Paul Cernovodeanu írt

⁴ Said 2000 (az eredeti kiadás 1978-ból); Todorova 1997. A Said elleni támadások egy része kifejezetten azt használta fel, hogy az amerikai–palesztin szerző az általa leírt jelenséget – meglehetősen felszínesen – az ókorban is kimutatni vélte, így a Nyugat iszlámhoz való esszencialista hozzáállását ostromozó művében maga is esszencialista módon építette fel saját Nyugat-képét (Ahmad 1991; Çirakman 2002: 7–34).

⁵ Çirakman 2002: 35–104.

⁶ al-Azmeh 1996: 18–33.

⁷ Wolff 1994; Scheidegger 1993.

⁸ Burke 2000. A cikk magyar fordítását lásd jelen kötetben: Korall 26. 5–24.

⁹ Kovács Sándor Iván több tanulmánya közül összefoglaló jellegű: Kovács 1988. Az erdélyi peregrinusokról: Szabó–Tonk 1992, illetve az esettanulmányát széles kontextusba helyező Szabó A. P. 2004. Az egyetlen, kifejezetten kora újkori magyarországi utazástörténettel foglalkozó disszertáció, amely szintén jó példa lehetne a kora újkori utazás anyagi hátterének és megszervezésének

tanulmányt az erdélyiek Anglia-képéről, ám – amellet, hogy regisztrálta az Anglia-kép töredékességét, illetve a két ország közötti gazdag kapcsolatokat – ő sem vetett fel az önképpel összefüggő kérdéseket.¹⁰ Dolgozatomat így egy újabb terület megnyitásának, új kérdés bevezetésének számom.

Ahhoz, hogy minél teljesebb képet nyerhessünk a kora újkori magyar utazók önképéről, vizsgálatunkat ki kell terjesztenünk minél több irányba: nemcsak a nyugat felé indulók leírásait kell tanulmányoznunk, hanem a hazánktól keletre–délkeletre fekvő területekről készült feljegyzéseket is. Nyugat-Európa mellett tehát az Oszmán Birodalomnak is meg kell jelennie számunkra a magyar és erdélyi utazók „mentális térképén”. Végül a hely mellett az idő kiválasztása is indoklásra szorul: a 17. század ígérkezik annak az időszaknak, amikor még nem kell számolnunk a nagy változásokat hozó felvilágosodás hatásával, de már elegendő mennyiségű útleírás áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy az elemzés során általánosításokra vállalkozhassunk.

A „MŰVELT NYUGAT”?

A vizsgált időszakban a Magyarországról és Erdélyről Nyugat-Európába tartó utazások legnagyobb része *peregrinatio academica* volt. Az utazás Justus Lipsius-i eszményét – miszerint az *utile* és *dulce*, hasznos és kellemes egyszerre – nemcsak a nyugati egyetemeket elsősorban a műveltség elnyerése céljából látogató ifjak tették magukévá. Ennek a csoportnak jellegzetes képviselője az egyetlen, a korszakban kiadott magyar útleírás szerzője, Szepesi Csombor Márton. A polgári származású, saját épülésére, különböző polgári mecénások segítségével utazó fiatalember mellett a korszak magyar utazóinak jellemző típusát jelentik azok a fiatal arisztokraták is, akik szüleik által gondosan meghatározott útvonalon, nagyobb kísérettel, az európai *Kavalierstour* magyar változatát prezentálják.¹¹ Az ő esetükben a tanulás és tapasztalatszerzés mellett kétségkívül fontos szerepet játszott rokonságuk nyugati politikai kapcsolatainak ápolása is. Thurzó Imre wittenbergi rektorsága a fiatalember művelődése mellett apja, a nádor és a német birodalmi evangélikus központ, a szász választó udvara közötti közvetlen kapcsolatok elmélyülését is szolgálta.¹² Még egyértelműbb példa az erdélyi fejedelem unokaöccse, Bethlen Péter európai körútja: az utazásról 1626-ban Kecskeméti K. Gergely tollából Franekerben megjelent beszámoló gyakorlatilag csak a fiatalembernek

vizsgálatára, éppen ellentétes irányú utazással, a Magyarországra látogató II. Józseffel foglalkozik (Kulcsár 2004). A magyar kutatáshoz hasonlóképpen a német historiográfia is a 80-as években fedezte fel magának az utazást mint témát – igaz, itt sokkal gyorsabban fókuszba kerültek a mentalitástörténeti szempontok, ha nem is váltak kizárólagossá (mint azt a szintén az utazás mindennapjaival foglalkozó kiváló áttekintés is mutatja, lásd Gräf-Pröve 2001. A korai újkori német utazási historiográfiáról rövid áttekintést ad Eßer 2003: 33–37).

¹⁰ Cernovodeanu 2001.

¹¹ A *Kavalierstour* fogalmának magyar példán való alkalmazására lásd Toma 2005.

¹² Ring 2001.

rendezett udvari fogadásokról szól, reprezentálva ezáltal az európai nagyközönségnek a nagybácsi, Bethlen Gábor messzire érő politikai kapcsolatrendszerét.¹³ Természetesen a fordított helyzet is hasonló eredménnyel jár: a fiatal magyar főurak szigorúan véve diplomáciai-reprezentatív küldetésein is nagyon fontos szempont volt a nagyvilág minél alaposabb megismerése. A birodalmi gyűléseken és koronázásokon való jelenlét, a politikai szocializációt közvetlenül szolgáló tevékenység mellett a délnémet városok bejárása, a világlátás komoly szerepet játszott olyan ifjak utazásaiban, mint Esterházy Pál vagy Batthyány Ádám.¹⁴

Az utazók személye és az utazások célja azért fontos dolgozatomban szempontjából, mert a tanító célzat erőteljesen befolyásolta az utazásokról készült feljegyzéseket is. Így a korszak magyar utazói tollából fennmaradt források nagy része a peregrinációs napló, vagy levél műfajába tartozik: az irodalomtörténeti szempontból sokkal nagyobb jelentőségű emlékirat-irodalom ebből a szempontból kisebb szerepet játszik.¹⁵ Utazási élményekkel akár a legváratlanabb helyeken is találkozhatunk: I. Rákóczi György 1645-ös hadjárata idején a lednicei (Eissgrub) Liechtenstein-kastély – elsősorban is annak kertje – a sereg több tagját is megihlette. Kemény János csak annyit közöl, hogy a kertnél „mi magyarok soha szebbet nem láttunk”,¹⁶ a fejedelem maga már bővebben dicséri a látványt, még azt is megígéri feleségének, hogy megpróbálja a kertészt a fejedelmi udvarhoz csábítani.¹⁷ Kálnoki István székely kapitány már hosszú sorokat szentel – amúgy meglehetősen szikár stílusú – naplójában a látottaknak, a pálmát azonban kétségkívül Szalárdi János viszi el, aki krónikájában az események bemutatását megszakítva, nem kevesebb, mint hét oldalt szentel annak, hogy bemutassa a fejedelem és a svéd hadvezetés közötti találkozó helyszínét.¹⁸ A nyugat-európai udvarokat látogató diplomaták ezzel szemben, bár a 17. században Erdély és – elsősorban a század második felében – a magyar rendek egyes csoportjainak képviselőiben számos képviselőjük akad, levelezésükben nem érezték szükségét, hogy reflektáljanak a meglátogatott területekre. Így fennmaradt írásaik – műfajukból adódóan – gyér forrásanyagot szolgáltatnak.¹⁹

A tanulási céllal Nyugat-Európába utazók azonban nem teheték meg, hogy ne készítsenek feljegyzéseket a meglátogatott területekről. A korszakban virágkorát élte az utazás módszertanával foglalkozó, úgynevezett apodemikus irodalom.²⁰

¹³ Kulcsár Péter tartalmi összefoglalását lásd Kecskeméti 1990.

¹⁴ Horn 1989; Várkonyi 1993.

¹⁵ A magyar utazási irodalom műfajainak rövid áttekintését adja Kisbán 1982, részletesebben lásd Kovács 1988.

¹⁶ Kemény 1980: 284.

¹⁷ I. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannának (Lampersdorf, 1645. aug. 6.) MHHD XXIV. 347.

¹⁸ Kálnoki 1862: 147–148; Szalárdi 1980: 259–266.

¹⁹ A diplomata és az utazó nézőpontjának különbségére jó példa Vass György naplója, aki 1691–92-ben volt Erdély bécsi követe, majd 1698–1700 közt rezidensként is szolgálta államát, de egyébként terjedelmes naplójában még akkor is csak elvétve találkozunk bármilyen reflexióval, ha udvari látványosságokat ír le (Vass 2000).

²⁰ Stagl 1980; Kovács 1988.

Az egyre bővebb kínálatból választható munkák – melyek közül magyarországit is ismerünk, a késmárki David Frölich munkáját – a ramista logika alapján, enciklopédikus szemlélettel segítették elő a látottak rendszerezett befogadását és akkurátus feljegyzését.²¹ Nehezen feltételezhetjük, hogy a magyar közönség behatóan ismerte volna az apodemika könyvtárnyi irodalmát és a meglehetősen merev és kezelhetetlen mennyiségű szempontot felvonultató rendszert egyetlen utazónk sem tudta maradéktalanul érvényesíteni munkájában. Az azonban bizonyos, hogy ezen útmutató könyvek által közvetített látásmód a korszak útleírásain, a tárgyalt témákon és alighanem a tárgyalás módján is rajta hagyta bélyegét. Az arisztokrata peregrinusok esetében erről a melléjük rendelt tutor gondoskodhatott, míg az egyedül utazó egyetemjárók az általánosan bevett szokásoknak engedelmessé váltak, amikor a meglátogatott tudósok és diáktársak bejegyzéseit tartalmazó album gondozása mellett szorgalmasan vezették utazási diáriumukat is.

Az utazási naplókra az általános elismerő hang jellemző. A leírások legnagyobb része nem csillogtat különösebb stilisztikai erőnyeket, és a peregrinusok gyakran hagyják minden megjegyzés nélkül az akár oldalakon keresztül közölt, részletes leírásokat a meglátogatott városok középületeiről. Nem különösebben nehéz feladat azonban megtalálni a szikár ismertetések sorában az érzelmi töltésről tanúskodó, akár csak elejtett megjegyzéseket. Elég sokan vannak azok az 1655-ben Bécset megjáró Rhédei Lászlóhoz hasonló, lelkes utazók, akik „kibeszélhetetlen sok szép dolgokat” látnak.²² De még a haza küldött leveleiben szinte kizárólag sanyarú pénzügyeit és tutorával való összetűzéseit ismertető Teleki Pál is talál rá alkalmat, hogy megemlítse, Angliát „felette szép”-nek találja.²³ Az elismerő megjegyzések vonatkozhatnak a méretekre: Vízaknai Bereck György Hamburg „roppantságán álmélkod[ik]”, míg Bethlen Miklósnak arra is van lehetősége, hogy akár több fővárost is összevessen: „a városnak rettenetes nagy voltába csak belébámultam, de Párist esztendeig sem győzné az ember kitanulni, amint Londinumot is”.²⁴ Szepsi Csombor Márton egyes elismerő megjegyzései még mindig nem a hagyományosan esztétika körébe sorolható jelenségekre vonatkoznak: a holland szarvasmarhák után az angolok teheneit is megdicséri, kiemelve hatalmas méretüket.²⁵

Kérdéses azonban, mit tartottak a 17. század magyar utazói az esztétika körébe tartozónak. Bán Imre írta le először – a század nemzeti műveltsége egységeségének egyik jeleként – hogy a képzőművészet iránti érzék hiánya felekezetre való tekintet nélkül jellemzi a kor magyarjait.²⁶ Kovács Sándor Iván hasonlóképpen elmarasztalólag szólt Bethlen Péter útitársáról, Cseffei Lászlóról, akit Itáliában nem „a paloták, szobrok, képek érdekelték, hanem csak olyan kuriózus

²¹ Kovács 1988: 126–134; Pavercsik 1996; Hajós 1997.

²² Rhédei 2000: 21.

²³ Teleki Pál levele Vér Judithoz (London, 1697. jún. 17.) FRS III: 175.

²⁴ Vízaknai Briccius 1860: 86; Bethlen 1980: 594.

²⁵ Szepsi Csombor 1979: 191.

²⁶ Bán 1980: 239–240.

dolgok, mint a tehénlegeltetés módja, a madárevés szokása, vagy a lóidomítás.”²⁷ Bár nézeteit később – részben talán a kritikák hatására – finomította, 1988-as tanulmánya még mindig elítélően szól a „raritások és műalkotások között különbséget nehezen tevő Bethlen Mihály”-ról.²⁸

A vitatott kérdés nem is annyira az, írnak-e a korszak magyar utazói a képzőművészeti alkotásokról, hiszen azokkal foglalkozó szöveghelyeket számtalanul lehetne sorolni – ahogyan arra Szelestei Nagy László is felhívta a figyelmet.²⁹ A problémát mindkét jeles irodalomtörténész számára inkább az okozta, hogy a magyar útleírók érzéketlenséget mutatnak a „mai értelemben vett műérték iránt”, esztétikai kategóriák helyett csupán az elkészítéshez szükséges pénz és munka mennyiségét csodálják, esetleg a természetűséget. Nem vesznek továbbá tudomást a művészek nevééről: egész egyszerűen hiányzik belőlük a szerzőség tudata.

A Kovács Sándor Iván nézeteit bíráló Gácsi Hedvig – ha eredményei nem is megnyugtatóak – jó úton indult el a jelenség értelmezésében, amikor felvette, hogy a magyar utazók nem állnak egyedül számunkra különösnek tűnő esztétikájukkal, hiszen a 17. századi holland festészetet is hasonló, funkcionális elvek alapján értékelte korabeli közönsége.³⁰ Több száz, főleg nyugat-európai útleírás ismeretében Antoni Mączak hasonló jelenséget írt le: a kora újkor utazóit – hacsak nem voltak maguk is művészek, vagy kifejezetten szakértők – vajmi kevésbé foglalkoztatta a megtekintett műalkotások pénzben ki nem fejezhető, esztétikai értéke, még kevésbé tudtak emlékezni készítőik nevére. Az útikönyvek, melyek feltüntették a szerzőket, kétségkívül nagy szerepet játszottak a közönség „kiművelésében”,³¹ és a 17. század közepén már sokan támaszkodtak az onnan szerzhető tudásra, ám a modern turizmusra jellemző, a látóival közönség közötti változást segítő elvek kialakulása hosszú folyamat volt.³²

Úgy tűnik tehát, a kora újkori magyar utazók nemcsak utazásuk módszertanában, hanem a meglátogatott helyek listájában és a hozzájuk való viszonyban sem tértek el jelentősen nyugat-európai társaiktól. Útleírásaikban egymás után sorjáznak a látott épületek, könyvtárak, fegyvertárak, kertek és raritásgyűjtemények leírásai. Utóbbiakkal kapcsolatban érdemes felhívni a figyelmet Mączak megállapítására: azok tulajdonképpen a múzeumok elődei, a korabeli tudósi érdeklődés középpontjában álló kollektívák, így a magyar utazók semmiképp nem marasztalhatók el azért, ha szintén nagy kedvvel látogatták őket.³³

Az ismeretlen vidékre érkező utazónak, mint más korokban is, ebben az időszakban is meg kellett küzdenie az idegenség élményével. Általános jellemző, hogy

²⁷ Kovács 1982: 194.

²⁸ Kovács 1988: 184.

²⁹ Szelestei Nagy 1985, illetve 1988.

³⁰ Gácsi 1987.

³¹ Az útikönyvek szerepére hívta fel a figyelmet Király Erzsébet és Kovács Sándor Iván, amikor Zrínyi Miklós könyvtárában meglévő Itália-útikönyv alapján próbálták a költő és hadvezér itáliai peregrinációs élményeit rekonstruálni: Király–Kovács 1981.

³² Mączak 1995: 205–209.

³³ Mączak 1995: 201–204.

a szerzők még tanulási célzatú utazásaikat is bujdosásnak hívják, és sokan alkalmaznak Szepsi Csombor Mártonhoz hasonló toposzokat, aki a franciaországi Épernay nevével játszva felsóhajt: bárcsak inkább Eperjesen volna.³⁴ Az utazók sosem szakadnak el teljesen az otthoniaktól. Folyamatosan figyelik a Magyarországról jövő híreket, bár ritka az olyan utazó, mint Haller Gábor, aki az Odera menti Frankfurt egyetemén tartózkodva jóformán semmilyen más politikai eseményt nem jegyez fel naplójába, csak azokat a híreket, amelyek Erdélyből eljutottak hozzá.³⁵ Szepsi Csombor büszkén jegyezte fel, ha szállásadói dicsérték a magyarok helytállását „az pogányok ellen” folytatott küzdelemben, igaz, az utazóknak adott instrukciók időnként felhívták a figyelmet arra, hogy a peregrinálók inkább azokkal beszélgeszenek a magyarországi helyzetről, „az kik szánakozzanak inkább sorsunkon, mint megpökjenek bennünket”.³⁶ Ha a dicsérettel nem találkozott is, a Bethlen Péter kíséretében utazó Cseffei László nagy meglepéssel írhatta haza, hogy Angliában „a közember is tudja Bethlen Gábort említeni”.³⁷

Egyes elemek egészen nyilvánvalóan fokozhatták az utazók idegenségérzetét. A legtöbben említést tesznek arról, hogy a határt átlépve ruhát kellett váltaniuk. Ez nem mindig ment végbe problémamentesen.³⁸ A magyar határt Szilézia felé elhagyó Pápai Páriz Ferenc Boroszlóban csináltatott magának „német köntöst, nagy drágán, rosszat”.³⁹ A ruhaváltás szükségességére nem kisebb ember hívta fel Thurzó György nádor figyelmét, mint János György szász választó: ha el akarja kerülni, hogy fiát a többi ifjak kinevessék, csináltasson neki német öltözéket.⁴⁰ Időnként pedig a kicsúfolásnál sokkal nagyobb kockázattal járt a magyar öltözék: Kemény János számol be róla, hogy Morvaországban, Bethlen Gáborral ellenséges vidéken felismerték ruhájáról, hogy magyar és „kezdének gyülekezni dorongokkal, fejszékkel”, hogy végül menekülőre kellett fognia.⁴¹ Persze a ruhaváltás visszafelé is hatott: a Konstantinápolyba utazó svéd követ, Claes Rålamb Bécsben magyar ruhát vásárolt, hogy megőrizhesse inkognitóját.⁴² A ruha váltásának természetesen nemcsak gyakorlati, de szimbolikus oldala is volt: a korszak nyelve is ismeri a ruhaváltást a jellem- és lojalitásváltással azonosító szóképeket.⁴³

³⁴ Szepsi Csombor 1979: 227.

³⁵ Haller 1862. Szabó András Péter felvetése szerint ennek oka inkább az, hogy a pizskozatban megírt naplóba annak tisztázásakor Haller bevezette a legfontosabb erdélyi eseményeket (Szabó A. P. 2004: 12.).

³⁶ Nadányi 1990: 120. Az előző adat forrása: Szepsi Csombor 1979: 234.

³⁷ Cseffei László levele monostorszegi Kun Istvánnak (Velence, 1628. aug. 28.) Cseffei 1990: 418.

³⁸ Bethlen Miklós levele Bethlen Pálnak (Bécs, 1661. jún. 21.) Bethlen Miklós 1987: 118. Zalányi Boldizsár arról számol be védenice, Teleki Pál anyjának, Vér Juditnak, hogy nem sikerült német öltözéket készíttetnie (Bécs, 1695. szept. 6.) FRS III: 14. Lásd még Vizaknai Briccius 1860: 85.

³⁹ Pápai Páriz 1977: 144–145.

⁴⁰ János György levele Thurzó Györgynek (Neusorg, 1615. júl. 31.) FRS I: 83.

⁴¹ Kemény 1980: 55.

⁴² Kármán 2002: 121.

⁴³ Erről részletesen lásd Jankovics 1990.

Elemzésünk szempontjából a fontos kérdés azonban az, hogy az idegenség-érzethez csatlakozott-e valamiféle alárendeltség-érzet is. A meglátogatott csodás helyek a legritkább esetben készítették önreflexióra a 17. század magyar utazóit: a későbbi utazási irodalomban megszokott összehasonlítás a hazai állapotokkal – melyből egyenesen következik az utóbbiak feletti lamentálás – ebben a korszakban szinte teljesen hiányzik. Az egyetlen eset, amelyben egy utazó nyilvánvalóvá teszi, hogy a külföldön látott viszonyokat szívesen látná viszont hazai közegben, egyértelműen a kommunikációs helyzet eredménye. Pálóczi Horváth János – aki szintén Bethlen Péter útitársa – hazáért levelében Oxford és Cambridge kollégiumairól áradozik és felkiált: „hazánk bárcsak egyetlenegy is birtokolna ezekből a kollégiumokból!”⁴⁴ Levelének címzettje nem más, mint Bethlen Gábor öccse, István, és Pálóczi Horváth nem rejti különösebben véka alá, hogy célja a fejedelmi oktatáspolitikára befolyásolása. Ennek tudható be az is, hogy a levél további részében hosszasan fejtegeti, milyen hasznos Anglia számára, hogy királya és országa költségén 8000 diák nevelkedik ezen a két egyetemen, hiszen belőlük lesz az „egyházi és politikai élet vezetésének terhét” viselő réteg.⁴⁵

Ha a 17. századi magyar utazók hasonlítgatják is valamihez a látottakat, az a legritkább esetben magyarországi hely. Esterházy Pál számára az utazása kezdetén meglátogatott Bécs jelenti a viszonyítási alapot, minden későbbi látni-valót ahhoz mér, egyetlen eset kivételével, de akkor is két németországi templom a viszonyítás tárgya: az ulmi katedrális itéli magasabbnak a korábban látott regensburginál.⁴⁶ Bethlen Mihály ugyancsak a drezdai *Kunstammer*rel és az amszterdami admirálisal hasonlítja össze dániai megfelelőiket.⁴⁷ Mindkét arisztokrata a korszak európai utazóihoz hasonlóan jár el, amikor a látványokat egymással hasonlítgatja: „Ghent annyi, mint Nápoly háromszor, meg még egy kicsi” – hangzik Hieronymus Münzer emblematikus feljegyzése.⁴⁸

Ha az utazók mégis hazai mintákhoz hasonlítják a látottakat, az soha nem értékelő, csupán magyarázó jellegű. Így fordulhatnak elő Szepsi Csombor Mártonnál olyan leírások, hogy a Beszkidek ruszin falvaiban a parasztok lakása „hasonló az erdélyi oláhoknak lakásukhoz”, vagyis hosszú faluban laknak.⁴⁹ A poroszországi Neuburg (Nowe) városáról ugyanő írja le, hogy fekvése Telkibányához hasonló, de Bethlen Mihály is alkalmazza a módszert, amikor a XIV. Lajos elleni liga táborának nagyságát így érzékelteti: „szép nagy tábor, fekütt olyan hosszan,

⁴⁴ Pálóczi Horváth János levele Bethlen Istvánnak (Párizs, 1628. ápr. 13.) Binder 1976: 88. (Kiss Magda fordítása.)

⁴⁵ Pálóczi Horváth János levele Bethlen Istvánnak (Párizs, 1628. ápr. 13.) Binder 1976: 88. (Kiss Magda fordítása.)

⁴⁶ Horn 1989: 22. A regensburgi példa Esterházy 1653: 107. Köszönettel tartozom Horn Ildikónak, aki lehetővé tette, hogy Esterházy Pál kéziratos latin itineráriumát az ő nyersfordításában olvashassam.

⁴⁷ Bethlen Mihály 1981: 78, 80.

⁴⁸ Maćzak 1995: 255.

⁴⁹ Szepsi Csombor 1979: 101.

mind Küküllővár [Betlen]szentmiklóshoz”.⁵⁰ Témánk szempontjából legérdekesebb a már többször említett Cseffei László, aki a látottak jelentőségét azzal érzékelteti, hogy az Angliában látott házakat az erdélyi szászokéihoz hasonlítja. „Nagy erős emberek, mind falui, várasi, mint szinte az szászok miközöttünk”⁵¹ – hangzik a bemutatás, de ha egy másik levelét is figyelembe vesszük, érthetőbbé válik, mire gondol: „az faluik, mint a szászok falui, kőből rakott és cserepes.”⁵² Vagyis Cseffei kifejezetten azért használja a szász analógiát, hogy érthetővé tegye: az angol falu kőházakból áll.

A meglátogatott nyugat-európai országok a magyar utazók számára tehát számos csodálatos és feljegyzésre érdemes látnivalóval szolgáltak, a szövegekből azonban hiányzik a reflexiónak az a későbbiekben igencsak elterjedt típusa, amelynek során a meglátogatott ország állapotát a szerző összeveti a hazai állapotokkal, és a (várhatóan számára kevésbé hízelgő) eredményekből további következtetéseket von le. Gondolhatnánk, hogy ez a kora újkori magyar utazási irodalom műfaji jellegzetességeiből ered: az apodemikus jellegű utazási naplók – ahogy ezt korábban jeleztük – általában kerülnek a minősítések osztogatását. Csakhogy a fentebbi megállapítás a memoáirodalomra is érvényes: Bethlen Miklós számos alkalommal bírálja műveletlen és nehézkes, rosszindulatú és tudatlan erdélyi kortársait, a peregrinációjáról írott hosszas részben azonban egyetlen alkalommal sem hasonlítja össze az általa meglátogatott helyeket hazájával. A Londonról dicsverset író erdélyi menekült, Ádám János is bőséggel megáldott, boldog országgént idézi fel az Erdélyt, amelyet a török dúlás után kénytelen volt odahagyni, hogy II. Károly angol király testőre legyen.⁵³

Larry Wolff sokat vitatott könyve szerint Európa nyugat–keleti irányú kulturális felosztása, illetve ezek civilizatorikus skálán való elhelyezése a 18. század műve.⁵⁴ Ez azonban mindössze annyit jelent, hogy a felvilágosodás volt az első, amely rendszerbe foglalta a korábbi utazók benyomásait és tapasztalatait: az Európa keleti felébe utazók közül már a korábbi századokban is számosan akadtak, akik idegen és szegényes kultúrával rendelkező barbárnak tartották a meglátogatott népeket. A hazai és a nyugat-európai világ összehasonlításának hiánya a magyar utazóknál azt a benyomást kelti, hogy a szövegek szerzői vagy nem voltak tisztában azzal a különbséggel, amelyről a nyugat-európai utazók írnak, vagy elutasították annak elismerését.

⁵⁰ Bethlen Mihály 1981: 108; az előző adat forrása: Szepsi Csombor 1979: 118.

⁵¹ Cseffei László levele monostorszegi Kun Istvánnak (Velence, 1628. aug. 28.) Cseffei 1990: 417.

⁵² Cseffei László levele anyjának, Hatvani Zsigmondné Tomori Annának (Párizs, 1628. ápr. 8.) Binder 1976: 81.

⁵³ Ádám 1990: 504.

⁵⁴ Wolff 1994. Recenzensei közül többen is felhívták rá a figyelmet, hogy a tétel, mely szerint a két régió elkülönítése a 18. század műve, nehezen védhető: a különbségekre már a korábbi századokban felfigyelnek, míg a „keleti–nyugati” elnevezés igazából csak később terjed el (Wirtschafter 1995, Poe 1996, Bassin 1996). Korábban Hans Lemberg szintén a 19. századra helyezte a kelet–nyugat irányú civilizációs tartalommal telítődését Európában (Lemberg 1985).

A már említett Claes Rålamb 1657-ben utazott keresztül Észak-Magyarországon, illetve Erdélyen, és csípős megjegyzéseket tett majd mindenre, amit ott talált. Kritikájának kiindulópontját a Svédországban épp abban az időszakban elterjedő barokk kultúra, és a Jürgen von Kruedener által institucionalizált fogyasztási kényszernek nevezett jelenség képezte. A svéd arisztokrácia ekkoriban nézett szembe azzal, hogy társadalmi rangjuk megőrzésének legfontosabb eszköze az – akár erőn felüli – reprezentáció: ha nem építenek csodálatos palotákat, nem rendeznek fényes bálakat, nem hordanak díszes ruhákat, ez deklasszálódásukhoz vezet.⁵⁵ Rålamb ugyanennek az értékrendnek hiányát, vagy legalábbis korlátozott érvényesülését kérte számon Magyarországon és Erdélyen.

Annál meglepőbb, hogy ugyanabban az évtizedben Esterházy Pál hasonló szempont miatt marasztalja el a pfalz-neuburgi herceg günsburgi prefektusát. A peregrináló fiatal magyar arisztokrata kifejti: nem érti, hogy engedheti meg magának egy herceg helytartója, hogy szegényes ruhákat hordjon, hitvány kocsi-ban járjon, és külön megjegyzést szentel a herceg előkelőségéhez egyáltalán nem illő palotának.⁵⁶ Az Esterházynál szegényebb, de szintén arisztokrata családból származó Bethlen Mihály szintén nem rejti véka alá véleményét, amely szerint a westminsteri apátságban a papok öltözete rossz és mocskos.⁵⁷ Bethlen Miklós fiának szövege virtuális párbeszédet folytat Rålambéval, hiszen az erdélyi arisztokrata megállapítja, hogy a svéd régebben „igen paraszt nemzetség volt,” és csak XI. Károly idejében – tehát Rålamb utazása után – történt meg, hogy „mindenket corrigáltak és jobb rendbe vettek,” de azt is úgy, hogy „mindenekben a franciákat követvén, kinek majmai egészen többire, mind ételek, szokások, köntösek, politíájok is, és már épületek szerint is igen követik őket.”⁵⁸

Több olyan szöveghelyet is találunk, ahol magyar utazók a meglátogatott helyek rossz erkölcséről tesznek megjegyzéseket. Ez történhet ironikus felhanggal, de rosszállóan is. Előbbire jó példa Kemény János, aki emlékezete szerint Sziléziában lát először olyan női viseletet, „hogy mellyek mezítelen, kinyitva légyenek”, ám nála ez a megjegyzés nem a sziléziai erkölcsök bírálatát vonja maga után: az író inkább a viselet iránt serény érdeklődést mutató erdélyi Mikó Ferencen köszörülő nyelvével.⁵⁹ Vele ellentétben Szepsi Csombor Mártonnál az angolok „szertelen gyenge, leánytermészetű”-ként való jellemzése nyilvánvaló elmarasztalás, és a Danzig ismertetésekor is egyértelmű, mi a véleménye arról, hogy a mesteremberek vasárnap is dolgoznak: rögtön a következő mondatban

⁵⁵ Kruedener 1973; Kármán 2002: 118.

⁵⁶ Esterházy 1653: 96–97.

⁵⁷ Bethlen Mihály 1981: 87.

⁵⁸ Bethlen Mihály 1981: 73–74. Más megjegyzések ugyanakkor egyértelműen nem valamilyen elvont normát, hanem a megszokott színvonalat kéri számon – mint Batthyány Ádám, amikor I. Miksa bajor választófejedelem bécsi esküvőjéről írja, hogy „énnekem úgy látszott az vígasságra nézve, hogy nem volt nagy vígasság, az mint az menyekszöknék szokott lenni.” (Bécs, 1635. júl. 18.) Koltai 2001: 91. Az idézet helyesírását normalizáltam.

⁵⁹ Kemény 1980: 57.

megállapítja ugyanis, hogy bordélyházból is sok van.⁶⁰ Még explicitebb Szepsi Csombor bírálata, amikor az angol nép „deáktalanságán” csodálkozik – azon, hogy London utcáin sokáig keres valakit, akivel latinul beszélhetne, és végül egy olasszal kénytelen magát útbaigazíttatni.⁶¹ Ezt a bírálatot ráadásul kivételesen a nyugati utazók is megerősítik, két szempontból is: egyrészt más nemzetekből származó utazóknak is viszonylag korán feltűnik az angliai latintudás hanyatlása, másrészt a Magyarországra látogatók rendszeresen feljegyzik az itteni latintudás elterjedtségét – az általuk közvetített kép kimondottan hízelgő még a hazai forrásokkal való összevetésben is.⁶²

Ám a legerőteljesebb példát az ellen, hogy a magyar utazók magukénak érezték volna bármiféle Nyugat-Európát a civilizációs létra magasabb fokára helyező elképzelést, Sennyey László szolgáltatja. A nagyszombati egyetem jezsuita rektora 1687-ben járt Rómában és Itália-élménye meglehetősen különbözik a nála nyolcvanhat évvel korábban, tanulási céllal odaérkező Kolozsvári Alárdi Mihályétól. Míg utóbbi diáriumja nem szűkölködik az elragadtatott hangú beszámolóiban az Örök Város csodálatos épületeiről és a pompázatos ünnepekről,⁶³ Sennyey lelkesedése jóval visszafogottabb. Bár részletesen beszámol a látnivalókról és hosszasan ecseteli a meglátogatott templomok és paloták gazdagságát, nem kendőzi el azt sem, hogy útja során számos itáliai városban látott gyenge kőművesmunkát, és hogy a városokban a piszok időnként feledtette az épületek szépségét. Az olaszokat általában véve meglehetősen lustának, dologtalannak láttatja, ám ennél rosszabbról is beszámol. Diáriumának egy részében azon ironizál, hogy egy itáliai pap tenyerét a mise előtti kézmosás előtt teleköpte, míg egy másik pap egész mise alatt a tetveket szedte a nadrágjából. „Tiszteletre méltó elfoglaltság!” – gúnyolódik Sennyey.⁶⁴ A jezsuita rektor kritikája – a korszakban nem használt kifejezéssel – „civilizációs” jellegű, nemcsak az itáliai építmények állapotát kéri számon, hanem a mindennapi viselkedést meghatározó kulturális elemeket is: pontosan azokat, amelyek hiányosságai miatt az itáliai misszionáriusok nagy előszeretettel minősítettek barbárnak minden, az Alpoktól északra eső területet.⁶⁵ Az pedig, hogy fontosnak tartja kiemelni, hogy a tetvészkedő pap francia volt, még határozottabbá teszi a nyugat-európaiakkal folytatott látens vitájának súlyát. Azét a vitét, amelyet sok kortársa folytatott, még ha kevésbé explicit módon is: kerülve a direkt összehasonlítást hazája és a gazdagabb, jobb művelődési lehetőségeket biztosító peregrinációs célpontok között.

⁶⁰ Szepsi Csombor 1979: 187, 140–141. A másik, szexuális kicsapongásai miatt gyakran elítélt város Velence: Bethlen Miklós Velence-élményének lecsapódásáról illetve a politika és paráznság rejtett szimbolikájáról az *Önéletírás*-ban lásd Bene 2002.

⁶¹ Szepsi Csombor 1979: 184.

⁶² Burke 1991; Tóth 1999.

⁶³ Kolozsvári Alárdi 1990: 296–298.

⁶⁴ Sennyey 1990: 551, a korábban idézett részek 528, 550–551. A rektor későbbi római utazásain is vezetett naplót, ám ezek témánk szempontjából nem tartogattak újabb adatokat: Iványi 1929.

⁶⁵ Tóth 2001: 850–851.

AUTOSZTEREOTÍPIÁK

Ha az előző fejezetben vizsgált szöveghelyek tanulsága az volt, hogy a 17. századi magyar utazók nem fogadták el a Nyugat-Európából a három részre szakadt Magyarországra érkezők, számukra sokszor hátrányos ítéletét, ennek a jelenségnek más szövegeken is nyomot kellett hagynia. A saját kultúra minősítése nemcsak az idegen kultúra minősítésén keresztül, de ennél direktebb módon is történhet. Ha a rendelkezésre álló források mennyisége ez esetben nem is annyira kedvező, mint az indirektebb példánál, néhány alkalommal olyan kora újkori utazókat is találunk, akik saját honfitársaikról állítanak fel általánosító tételeket.

Az egyértelműnek tűnik, hogy a 17. századi magyar utazási irodalom szerzői számára közhely volt valamiféle „magyar jelleg” létezése. Ez vonatkozhatott egyszerűen a külső megjelenésre is: amikor Szenczi Molnár Albert a wittenbergi kis híd előtt meglátja Ungvári Andrást, arcáról és öltözetéről azonnal rájön, hogy magyar és magyarul is szólítja meg.⁶⁶ Ugyanakkor létezett elképzelés a magyarokra általában jellemző viselkedésformák, beállítódások együtteséről is, más-képp Kemény János nem beszélhetne arról, hogy Báthori Zsigmond fejedelemben „olaszos és egyéb idegen nemzetek conversatiójában nevelkedvén, az magyar humor is corrupáltatott.”⁶⁷ Szepsi Csombor Márton *Europica varietasa* nemcsak a területek és városok, de a népek különbözőségének bemutatását is célul tűzi ki, és – más nemzetbeli, sőt néhány magyar kortársához hasonlóan – szívesen ír általános jellemzéseket a megismert nemzetekről.⁶⁸

Ha azonban ennek a „magyar humornak” konkrét tartalmára kérdezzük rá, utazóink nem sok támpontot adnak. Az egyetlen viselkedésforma, amely általánosan a magyarokra jellemzőként jelenik meg: az iszákosság. Természetesen legtöbb utazónk kárhoztatja ezt: Kemény apjáról írja, hogy hiába volt beteg másnap, azért „az magyari rossz szokás szerint, mihelt barátit s idegen embereket kaphatott, igen eliddogált vélek.”⁶⁹ Az erdélyi Nadányi Mihály, fiának, Jánosnak írott instrukciójában szintén hivatkozik erre a közkeletű vélekedésre, amikor kéri, hogy „magyar módra” ne azt kérdezze először, amikor egy városba érkezik, hogy hol a kocsmá, hanem – az apodemikus módszertant követve – először tudakozódjék a hatalmi viszonyokról, a város urának személyéről, a fő nevezetességekről és az ott meglátogatható tudósokról, illetve az ott követett vallásról.⁷⁰

Nem mindenki tartotta azonban kárhoztatandónak és a külföld előtt szégyellendőnek a magyarságnak tulajdonított asztal melletti képességeket. Éppen ellenkezőleg: diáriuma szerint Esterházy Pál még rá is játszott a sztereotípiákra. A IV. Ferdinánd 1653-as római királlyá koronázása körüli ünnepségsorozat egyik epizódjaként került sor a trieri választófejedelem által rendezett lakomára. Ezen

⁶⁶ Szenczi Molnár 1976: 474.

⁶⁷ Kemény 1980: 21.

⁶⁸ A magyar példákat lásd Jankovics 1993: 560–561.

⁶⁹ Kemény 1980: 19.

⁷⁰ Nadányi 1990: 118.

az asztalnál körbejárt egy hatalmas, császárok kincstárából származó kupa. Esterházy egyetlen hajtásra kiitta, majd elégedetten az asztal közepére csapta az egy icce úrtartalmú kelyhet, mert meg akarta mutatni, „milyen a dicső magyar nemzet.”⁷¹ Már ezzel nagy feltűnést keltett az előkelő társaság körében, de a hatást a fiatalember még tovább fokozta azzal, hogy míg az urak álmélkodtak, ő felpatant „csodálatos vadságú” lovára és elvágtatott. Viselkedése – amely a 19. században nagyon népszerűvé váló „magyar virtus” egyik korai példája – tulajdonképpen azt a tudatot sugározza: ha a tőlük sztereotipikusan elvárt módon viselkedő magyarok mások is, mint a meglátogatott nemzetek fiai, vadságuk semmiképp nem alacsonyabbrendű náluk.

Érdekes perspektívát jelent végül az önkép és az Európa nyugati felén élők vizsgálatához a magyar utazók véleménye a lengyelekről. Nemcsak azért, mert a magyar, illetve a lengyel királyság területei egyaránt Közép-Európa részei – vagyis a 20. századi történelmi absztrakció szerint egyaránt Kelet és Nyugat között helyezkednek el. A két ország politikai berendezkedésének hasonlóságai, a rendek képessége arra, hogy hatalmukat a centralizációs kísérletekkel szemben megőrizték, már a kortársak számára is világosak voltak. Ugyanígy a kultúra hasonló vonásai, amelyek felszíni jegyeire, a nyugatitól eltérő öltözködésre, Szepsi Csombor Márton is utal, aki szerint a két nép „az török ruhájában kezd gyönyörködni”.⁷²

Ha arra számítunk, hogy a sajátához közeli kultúra nagy szimpátiát eredményez a magyar utazók leírásaiban, csalódnunk kell. Kemény János a politikai rendszeről mond lesújtó ítéletet, amikor a IV. Ulászló törökellenes terveinek végrehajtását megakadályozó szejmet „felfualkodott és egyetlen nemzet”-ként aposztrofálja.⁷³ Szepsi kritikája sokkal szélesebb kört érint, a lengyel nemzeti jelleg egészét írja le kevéssé hízelgő módon: „Népe ez országnak magahányó, kevély, cifrára űző, hirtelen haragú, buja”, és hiába fűzi hozzá utána, hogy kegyességük kiemelkedő és egymással jól bánnak, az általános kép meglehetősen negatív marad. A helyzet pikantériáját az adja, hogy Kemény és Szepsi pontosan azokért a tulajdonságokért marasztalják el a lengyeleket, amelyek a közvélekedés szerint a magyarokkal rokonítják őket. Az a féktelenség, amellyel Esterházy Pál meg akarja mutatni a „dicső magyar nemzetet”, szálka a szemükben, ha más népnél tapasztalják.

BARBÁROK

Az előző két fejezetből láthattuk, hogy a 17. századi magyar utazók számára nem volt egyértelmű, hogy egyet kellene érteniük a hazájukba látogató nyugat-

⁷¹ Esterházy 1653: 44–45. Az epizód magyar nyelvű fordítását lásd Horn 1989: 46.

⁷² Szepsi Csombor 1979: 104. Még akkor is állíthatjuk ezt, ha egyes szövegek szerzői mindent megtettek, hogy elhatárolják egymástól a magyar és lengyel kultúrát. Ennek tudható be, hogy a II. Rákóczi György esküvőjére küldött lengyel követ naplójában folyamatosan kritikus megjegyzéseket olvashatunk az erdélyi konyháról (Várkonyi 2002).

⁷³ Kemény 1980: 290.

európaiak elítélő véleményével. Nemcsak kerültek saját kultúrájuk alacsonyabbrendűségének kifejezését, de időnként ők kritizálták a meglátogatott vidékek civilizációs állapotát, vagy játszottak rá a sztereotípiákra annak érdekében, hogy feloldják őket. Mentális térképük azonban korántsem nevezhető kulturális határok nélkülinek, ami világhosszá válik, ha az Európa keleti–délkeleti részére utazók megállapításait vesszük szemügyre.

Míg a nyugatra utazók esetében az utazás keretét az esetek túlnyomó többségében a peregrináció jelentette, kelet–délkelet felé elsősorban diplomaták utaztak. Mivel utóbbi irányban nem voltak kívánatos tudást nyújtó egyetemek, nyilvánvaló, hogy ezek a területek a diákok célpontjaként nem jöttek számításba. A korábbiakban ismertetett, műfaji okok miatt azonban a diplomatalevelek szükségképpen kevesebb információval szolgálnak témánkhoz. Ez a kevesebb is elég viszont ahhoz, hogy egyes következtetéseket levonhassunk.

Meglehetősen egyedinek tűnik Szepsi Csombor Márton esete, aki a Temze partján sétálgatva találkozik három oroszral, akik saját, keleties ruhájukat viselik, és a látvány – emlékeztetve őt hazájára – nagy hatással van a peregrinusra: „bizony, gondolkodásaim miatt alig tudhattam, hol vagyok.”⁷⁴ Kelet-Európa egységének még akár ilyen felszíni hasonlóságon alapuló érzete is teljesen idegen volt a 17. századi magyar utazóktól. Sokkal jellemzőbbek Zrínyi Miklós sorai, aki így elmélkedik a török ellen nyerhető moszkvai segítség lehetőségéről: „az ő népük goromba, az ő hadakozásuk semmirekellő, vitézségük nevetséges, politikájuk ostoba, birodalmuk tirannis”.⁷⁵ És hogy nemcsak katonai és politikai, hanem civilizációs szempontból is akadt kivetnivaló az oroszokon, azt Bethlen Mihály teszi egyértelművé, aki Stockholmban orosz hajókat látva, úgy véli, azok „igen rút csinálmányúak, formájok és kötelek, vitorlájok és eledelek éktelen és barbarismusát le nem írhatom.”⁷⁶

Még egyértelműbb a több szempontú elmarasztalás a közvetlen szomszéd román fejedelemségek lakóinak esetében. Bár magyar szerzők tollából származó útleírásokat Havasalföldről és Moldváról igen ritkán találunk, a források körének kiterjesztésével kirajzolódik az általános, és meglehetősen negatív kép. Lorántffy Zsuzsanna az 1645-ben a fejedelem megsegítésére érkező havasalföldi segédcsapatok fegyelmetlensége kapcsán az egész országot kaotikusnak állítja be, amikor így ír: „az kurtányok rosziul kezdtek bánni az szegénységgel, megüzéném azért nekik, nem Havasalfölde ez.”⁷⁷ Oláh Miklóst, az Erasmussal levelező nagy műveltségű humanistát, a magyar katolikus egyház nagy tekintélyű fejét a 16. században paszkvillus-sorozat támadta román származása miatt.⁷⁸ És hogy a következő évszázadban

⁷⁴ Szepsi Csombor 1979: 190.

⁷⁵ Zrínyi 2003: 406–407. A szöveg helyi forrásait nemrégiben Dukkon Ágnes kísérte meg feltárni, bevonva a vizsgálatba David Frölich az oroszokról szintén lesújtó képet nyújtó kalendáriumát is: Dukkon 2002. A nyugat-európai Oroszország-leírások is bőven foglalkoztak az általuk zsarnoknak leírt politikai rendszerrel: Radnóti 1997: 29–31; Radnóti 2001: 17–18.

⁷⁶ Bethlen Mihály 1981: 58.

⁷⁷ Lorántffy Zsuzsanna levele I. Rákóczi Györgynek (Pocsa, 1645. jún. 29.) MHHD XXIV. 334.

⁷⁸ Almási Gábor kutatásait idézi Péter 2004: 27.

sem volt könnyű a román vajdaságok lakóinak áttörni az esszencialista ítéleteket, azt Kemény János esete jelzi. A későbbi fejedelem 1645-ben I. Rákóczi György képviselőjében vett részt Janusz Radziwiłł litván herceg és Vasile Lupu moldvai vajda leányának esküvőjén, Iași-ban. Kemény emlékiratában hosszasan sorolja a sok drága ételt és pompás ruhát, ezüsttálgat és más mívés dísztárgyakat, amelyeket a lakodalom során láthatott. Amint írja, az ünnepek nagy pompával, „nem oláh paraszti barbariással, hanem keresztény királyi formán való dispositiókkal” zajlottak.⁷⁹ Meglepetése nyilvánvalóan tükrözi a 17. századi erdélyi főnemes elvárásait a román vajdaságok lakóival szemben: a már Bethlen Mihály által is „szegényes, barbár, méltóságon aluli” értelemben használt „paraszti” jelző itt is előkerül. Ahogy a nyugatról érkező utazók egy része, így Claes Rålamb is nagy előszeretettel használta azt – a magyarokkal szemben.⁸⁰

A „barbaries” nemcsak a viselkedésben mutatkozó problémákat, az udvari kultúra hiányát jelentette, hanem sokkal konkrétabb értelemben, a latin műveltség hiányát is. Kemény moldvai útjáról írott beszámolójában meglepetéssel írja, hogy a párt összeadó kijevi metropolita, a moldvai vajdai családból származó Petro Mohila „jó deák”, sőt a környezetében lévő papok is „olyak valának, hogy el nem hihetém azelőtt lenni abban az rendben olyan tudós embereket.”⁸¹ Más a tapasztalata a II. Rákóczi György fejedelmet Konstantinápolyban szolgáló török deáknak, Harsányi Jakabnak. Egy jelentésében a következőket írja: „Itt minden keresztény követek, rezidensek tudósok, csak az oláhok barbarusok”⁸² – értvén ez alatt műveletlenségüket. Míg Keménynél az újonnan szerzett élmények írták felül a közvélekedés által kínált ítéletet, Harsányi esetében az idézet kontextusa tompítja annak élet, hiszen az erdélyi fejedelem állandó követeivel folyamatosan perpatvarban álló török deák így folytatja: „kiktől nem sokat különböz az mi rezidensünk is.”

A „barbár” jelző számos alkalommal jelenik meg más kontextusokban is, Esterházy Pál például pfalzi látogatása alkalmával osztogatja ezt a minősítést, a katolikusokkal rosszul bánó helybéli lutheránusok leírására.⁸³ Azonban leggyakrabban a törökről írott szövegekben bukkanunk rá. Meglepő módon nemcsak Baranyai Decsi Jánosnak a Báthori Zsigmond törökellenes háborúi magasztalására íródott krónikájában számít felcserélhetőnek a „török” és „barbár” terminus, hanem Bojti Veres Gáspáréban is, aki pedig a török segítséggel hatalomra

⁷⁹ Kemény 1980: 265.

⁸⁰ Kármán 2002: 127–128.

⁸¹ Kemény 1980: 265. Petro Mohila (a román írásmód szerint Petru Movilă) egyébiránt tényleg kimagasló műveltséget mondhatott magáénak az ortodox világban: a moldvai fejedelmi családból származó fiatalember Párizsban tanult, és miután 1632-ben, harmincöt évesen kijevi metropolita lett, jezsuita mintára reformálta meg Kijev kollégiumát. Lásd Subtelny 1994: 120–121; Magocsi 1996: 189–191.

⁸² Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. szept. 7.) MHHD XXIII. 458.

⁸³ Esterházy 1653: 25.

került Bethlen Gábor udvari krónikásaként írta meg történeti művét.⁸⁴ Utóbbi esetben pontosan azért szükséges a török barbárságának hangsúlyozása, hogy ezzel lehetővé váljon a hatalomátvétel békés jellegének kiemelése, az, hogy Bojti Veres jelezze: Bethlen még ezeket a vad embereket is képes volt kordában tartani és megóvni hazáját a nagyobb pusztítástól.

Számos tanulmány foglalkozik a magyarországi törökkép különböző aspektusaival. A korábbi kutatások feltárták a későközépkori, törökről alkotott elképzelések magyarországi recepcióját, a lutheri „a török mint Isten megérdemelt ostora”-elképzelés átvételét, és ennek 16. század végi összeolvadását a „Magyarország a kereszténység védőbástyája” toposszal Magyar István és mások munkáiban.⁸⁵ A magyarországi recepció különlegessége, hogy egyes, török forrásból származó elemek, így az apokaliptikus elem, miszerint a török bukása csak az „aranyalma” – amelynek konkrét tartalma állandóan változik – megszerzése után várható, szintén bekerülnek a köztudatba.⁸⁶ Elmondható, hogy akár csak Európában, a 17. századra Magyarországon is nagyjából kialakul egy állandósult törökkép. Új elemek később már nem jelennek meg, és a politikai status quo megszilárdulásával együtt a törökről alkotott kép is közhelyszerűvé válik. A politikai köznyelv a törököt mint a kereszténység természettől való ellenségét tartja számon, és még azok a politikusok is kerülnek – ritka kivételektől eltekintve – hogy pozitívan nyilatkozzanak róla, akik komoly politikai előnyökre tesznek szert a vele való együttműködésből.⁸⁷ Az erdélyi fejedelemségben uralkodó törökkép nagyjából hasonló jellegzetességeket mutat, természetesen azzal a megszorítással, hogy – lévén a fejedelemség oszmán adófizető – a közhelyszerűen mindenhol előforduló törökellenes gondolatok kevesebb nyilvánosságot kaptak, mint a királyi Magyarországon. Ha áttekintjük a 17. századi erdélyi krónikákat, csak a törökellenes háború idején íródott Baranyai Decsit találjuk nyíltan törökellenesnek. A 17. század közepének törökellenes háborúit az Apafi-korban összefoglaló, három különböző nyelven krónikát író Georg Kraus, Szalárdi János és Bethlen János nem írnak explicit ítéletet a törökökről, véleményüket csak a tények

⁸⁴ Baranyai Decsi 1866; Bojti Veres 1980. Bár a szakirodalom, a Birodalom etnikai sokszínűségének reprezentálása végett, egyre inkább az „oszmán” kifejezést preferálja, ebben az esetben indokoltnak tűnik, ha a kortársak által is használt „török”-kel hivatkozunk a Magyarországot délről fenyegető expanzív állam képviselőire.

⁸⁵ Terbe 1936; Hopp 1992; Imre 1995; B. Szabó 1995; Fodor 1997; Szabó A. 2000.

⁸⁶ Fodor 1997: 39–48.

⁸⁷ Benczédi 1985. Kivételes esetet képviselnek a *Szigeti veszedelem* török hősei, akik példamutató erejükkel, bölcsességükkel, bátorságukkal dicsekedhetnek. Pozitív tulajdonságokkal való felruházásuk azonban mindössze azt a célt szolgálja, hogy még jobban kiemelje a velük megküzdő magyar hősök hasonló tulajdonságainak felsőbbrendűségét és maximálissá tegye azok morális győzelmét (Jankovics 2000). Éppen ellenkezőleg, mint a raguzai Đivo Gundulić *Osman* című eposzában, melyben a főhős az 1621-ben meggyilkolt Oszmán szultán, aki igazi nyugati lovagként ábrázolatik. Ebben az esetben a lovagias Oszmán halála a romlott Birodalom végzetét vetíti előre – a Birodalomét, mely Gundulić szerint egy Oszmánnal kezdődött és egy Oszmánnal végződik, pont ezer évvel a hidzsra után (Zlatar 1992: 425–454).

válogatása, a török dúlás rémségeinek részletes leírása és – Szalárdi esetében – a felette való lamentálás jelzi.⁸⁸

Témánk, az utazók külföldről alkotott képe – és azon keresztül önképük – szempontjából Erdélynek van kiemelt fontossága. Az Oszmán Birodalom központi területeire – néhány száműzöttet leszámítva – túlnyomórészt diplomáciai küldetésben érkeztek magyar utazók a 17. században. A magyar rendi politika ugyan sorozatos kísérleteket tett arra, hogy befolyást nyerjen a Habsburg uralkodók törökpolitikájára,⁸⁹ ám rendszeres magyar portai képvisellel csak az erdélyi fejedelemség rendelkezett. A diplomatalevelezések témánk szempontjából szűkös forrásanyaga csak utóbbiak esetében éri el a kritikus mértéket, és válik elemzésre alkalmassá.⁹⁰

A Konstantinápolyba helyezett erdélyi követek között teljes konszenzus uralkodik abban a kérdésben, hogy a törökök pénzsóvárok. Bár a modern szakirodalomban találkozhatunk olyan véleménnyel, hogy az oszmán adminisztrációban mindenkinek adandó – általában pénz – ajándék, a *rüşvet* olyan mértékben volt integráns része a rendszernek, hogy nincs értelme megvesztegetésnek hívni,⁹¹ ám a korabeli erdélyi diplomaták nyilvánvalóan nem osztották ezt a nézetet. „Pénzzel az török előtt mindent végben vihetni, de csak igirettel nem szokott új legeltetni.” – írta Paskó Kristóf,⁹² és I. Rákóczi György is hasonlóképpen nyilatkozott: „ki-ki az adomot várja, maga hasznát nézi, elunja az ember őket tölteni.”⁹³ A már említett Harsányi Nagy Jakab találta a legszellemesebb metaforákat. „Az török malmát csak az adom hajtja.” – írta egyszer, míg máskor így nyilatkozott: „az török szeme adom nélkül nem lát, nyelve néma.”⁹⁴

Kapzsiséga mellett a török legfőbb ismertetőjele, hogy megbízhatatlan. „Nem kell hinni, mert csak török hír” – kommentált egy frissen szerzett, kedvezőtlen információt fejedelmének Borsos Tamás, és ismét csak Harsányi az, aki explicit következtetést von le: „Az törökben állhatatos szó ritka.”⁹⁵ A török politikai kultúrát az erdélyi diplomaták szerint általánosan jellemezte az Erdélyben elterjedt szólás: a török *fortune filius*, a szerencse gyermeke. Nem abban az értelemben, hogy mindig szerencséje lenne, hanem – ahogy Harsányi elmagyarázza fejedelmének – „az török mindenkor az győzödelmes féllal tartja [...] ha az szerencse

⁸⁸ Szalárdi 1980: 437; Bethlen János 1993: 126; Kraus 1994: 317.

⁸⁹ Hiller 1992.

⁹⁰ Sajnálatos módon az egyetlen hosszabb, nem diplomatától származó emlékirat, amely a száműzött Komáromi János tollából származik, kizárólag topografikus természetű, kerüli a leírt vidék – Konstantinápoly – méltatását, így témánk szempontjából nem bír forrásértékkel. Vö. Komáromi 1990.

⁹¹ Ágoston 1999: 141.

⁹² Paskó Kristóf levele I. Apafi Mihálynak (Konstantinápoly, 1666. febr. 6.) TMÁO IV. 303.

⁹³ I. Rákóczi György levele Kőrössy Istvánnak (Gyulafehérvár, 1633. aug. 30.) Beke-Barabás 1888: 88.

⁹⁴ Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. febr. 3.) MHHD XXIII. 307; illetve Harsányi és Balogh Máté levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. okt.) EÉKH II. 224.

⁹⁵ Borsos Tamás levele Bethlen Gábornak (Konstantinápoly, 1619. szept. 28.) Borsos 1972. 325; illetve Harsányi levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1655. dec. 17.) EÉKH I. 567.

nem talál nagyságodnak szolgálni, nyelvek, karjok az törököknek [...] nagyságod ellen meghosszabbodik; egyébként ha isten nagyságodnak dolgát szerencsésíti, nyelvek megnémul, karjok megrövidül.”⁹⁶

Mivel az idézetek diplomaták leveleiből származnak, nem csodálkozhatunk, ha az érintett tulajdonságok is azok közé tartoznak, amelyek a politikai kapcsolattartás mindennapjaiban ismerhetők meg. Általánosabb törökképet, amely a nyugati *turcica*-irodalomból rajzolódik ki, hiába keresnénk, mivel Erdélyben és Magyarországon nem íródtak a nyugatiakhoz hasonló traktátusok.⁹⁷ A traktátus műfajához talán legközelebb Bocatius János jutott, aki 1606-ban, Bocskai kíséretében találkozott a törökkel, és a diplomáciai tárgyalások végeztével még arra is volt lehetősége, hogy meglátogassa Buda várát. Erről az élményről humanista szellemben írt episztolája dinamikus törökképet közvetít. Erős retorikai eszközökkel építi fel a Rákos mezejére utazás leírását, nem győzi ecsetelni saját félelmét, a rettegést, hogy a barbárok közé megy, ahonnan esetleg sem ő, sem a fejedelem nem tér vissza soha. A „kegyetlen barbárokról” szóló általános képet aztán megkérdőjelezi azzal, hogy felfedezi a török pompa és udvariasság vonzerejét: „Sohasem gondoltam volna, hogy ez a kegyetlenkedésre hajlamos nép ilyen szép testi és lelki adottságokkal rendelkezessék.” – írja.⁹⁸ Episztolájának későbbi részei azonban ellentételezik a túlzottan pozitív benyomásokat is: Bocatius mind a törökök ételéről, mind zenéjéről ironikus megjegyzéseket sorol, kiemelve, hogy bár azok a török szemében nyilvánvalóan kedvesek voltak, az ő ízlésének teljesen idegenek, sőt visszataszítóak. Az elidegenítést teljessé teszi Buda leírása: Bocatius kizárólag romos házakat, műveletlen embereket talál, az egykori nagyság homályos visszfényét látja: „Sehol egy ép ház, majdnem a földdel egyenlő valamennyi. Bent igen kevés az ember, az is csak az emberek legalja.”⁹⁹ Bocatius törökjé ugyan nem az a mindent felégető barbár, akivel nem lehet szóba állni, de a szerző minden eszközt megragad, hogy jelezze: ezek az emberek mások, mint mi vagyunk, és kényszerű szövetségesként felhasználhatók, de végső soron mégiscsak ellenségek és romlást hoznak az országra.

Ahogy Bocatius példáján is láthattuk, hiba lenne azt gondolni, hogy minden, ami török, elutasításra talált az utazók szövegeiben. Bezerédi Zsigmond velencei

⁹⁶ Harsányi levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. okt. 16.) MHHD XXIII. 484. Földvári Ferenc ezt összevonja a korábban ismertetett, megvesztegethetőségről szóló elképzeléssel: „ez az török nemzetiség oly, hogy az szerencse után igen jár, az adomért igen elhajúl.” Levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1651. júl. 31.) MHHD XXIII. 82.

⁹⁷ Az egyetlen erdélyi szerző által írott mű éppen a sokat emlegetett Harsányi Nagy Jakab munkája, amelyet azután írt, hogy el kellett hagynia Erdélyt: 1672-ben, Brandenburgban jelent meg (Harsányi Nagy 1672). A munka teljesen atipikusnak tartható, mert nagyon pozitív törökképet tartalmaz – monografikus elemzésére külön tanulmányban vállalkozom a közeljövőben. A visszafoglaló háborúk idejének törökképet R. Várkonyi Ágnes a traktátusok hiányában magánlevelezésekből állítja össze: R. Várkonyi 1994.

⁹⁸ Bocatius 1988: 73. (Itt, és a további idézetekben is Csonka Ferenc fordításában.)

⁹⁹ Bocatius 1988: 90. Bár Bocatius magát a szövegben németnek vallja, túlzás nélkül állítható, hogy élményei korának magyarjaira is jellemzőek voltak, még ha az ő esetükben nem is nyertek ilyen világos retorikai formát.

utazása során kedvtelve nézegeti az oszmán flotta fogságba ejtett hajóit, „szépek voltak, czifrák” – írja.¹⁰⁰ Túlnyomórészt azonban mégis a negatív képzetek vannak jelen, de legalábbis a megértés lehetetlensége miatti elutasítás attitűdjé kapja a domináns szerepet, ahogy Bocatus útítársa, Homonnai Drugeth Bálint is írja: „Csuda nemzet ez.”¹⁰¹

A negatív törökkép – akárcsak az oroszokról és románokról alkotott negatív kép – értelmezése sokkal egyszerűbb feladat elé állít, mint az Európa nyugati részéről alkotott elképzeléseké. Nem mondhatjuk biztosan, hogy a nyugati kultúra dicsérete egyben azt is jelentené, hogy a saját kultúrát elmaradottabbnak tartják a szerzők, az azonban bizonyosan állítható, hogy amikor a keletieket barbárnak tartják, akkor ezzel elhatárolódnak tőlük. Ha nem is rajzolódik ki teljes biztonsággal, milyen a saját kultúra és a saját néphez tartozóktól elvárt viselkedés, az mindenképpen látszik, milyen *nem*. A negatív kép tehát negatív tükröt tart a hazai kultúra elé.

Amikor Michael Harbsmeier az útleírások olvasásával nyert kép spontaneitásáról beszél, ettől hangsúlyosan elhatárolja az útleírásokban felbukkanó explicit értékítéleteket. Figyelmeztetése a magyar anyagon is figyelmet érdemel: valóban a tényleges magyarországi–erdélyi helyzethez mérnék az utazók és diplomaták az idegenben megtapasztalt élményeket? Pontosan a „barbárokról” alkotott negatív kép bizonytalaníthat el ebben. Elég csak Kemény János és Bethlen Miklós kortársairól szóló véleményét olvasni ahhoz, hogy nyilvánvaló legyen: a 17. századi Erdélyből sem hiányoztak a tudatlan, kapzsi és megbízhatatlan emberek. Csak-hogy az utazók nem ahhoz mérték az általuk meglátogatott területeket, amit otthon valójában tapasztaltak, hanem az általuk vallott normákhoz: ahhoz, hogy ígéreteket egyáltalán nem szabadna megváltoztatni, különösen nem pénzért, ahhoz, hogy elítélhetőnek tudniuk kell jól latinul és reprezentatív alkalmakkor reprezentatív módon kell viselkedniük és így tovább. Az utazók beszámolójából arról nem értesülünk, mennyire érvényesültek ezek a kulturális elemek a korabeli Erdélyben és Magyarországon, de arról igen, hogy az igény megvolt rájuk.

Jankovics József 1993-ban publikált egy tanulmányt, amelyben a magyar peregrinusok Európa-képét vizsgálta. Arra a következtetésre jutott, hogy az általa vizsgált szerzők tisztában voltak azzal, hogy egy teljesen más, a születő kapitalizmus által meghatározott világban tesznek látogatást és nyugati utazásaik ültették el bennük az ideál otthoni megvalósításának igényét.¹⁰² Mindez látszólag teljes ellentmondásban van ezen cikk eredményeivel, hiszen vizsgálatunk pontosan azt mutatta ki, hogy a Magyarországból és Erdélyből Nyugat-Európába utazók

¹⁰⁰ Bezerédi 1883: 350–351.

¹⁰¹ Homonnai Drugeth 1988: 114.

¹⁰² Jankovics 1993.

írásaiban nem lelhető fel a hazai kultúra számára hátrányos összevetés, sőt egyes szerzők kifejezetten a nyugat-európaiak részéről érezhető leereszkedő attitűd ellenében írnak, az övékével azonos kritériumok alapján kérve számon a civilizációs normákat nyugati társaikon.

A kettősségre Graeme Murdock is rámutatott, összevetve Szepsi Csombor Márton és Apáczai Csere János Európa-képét.¹⁰³ Elemzése szerint bár Szepsi Csombor számos csodálatra méltó dologról számol be *Europica varietas*ában, teljességgel hiányzik belőle annak a nyugattal szembeni hátramaradottságnak az érzete, amelyre Apáczai építi fel *Oratio de studio sapientiae*-jének érvelését. Ennek okát Murdock abban látja, hogy Apáczainak célja volt a lemaradás hangoztatásával: saját iskolareform-tervezetének akart támogatást szerezni. A brit történész következtetése általánosabban is megfogalmazható: az utazók nyilvánvalóan tapasztalják, hogy Nyugat-Európa országai anyagi javak tekintetében éppúgy gazdagabbak, mint a szellemi élet szervezettsége és a szellemi javak társadalmi elterjedtsége terén. Azonban a saját állapotok és a meglátogatott terület állapotának összehasonlítására csak akkor kerítenek sort, ha erre különleges okuk van, ha az – akár Apáczai vagy Pálóczi Horváth, vagy a Jankovics által említett több szerző esetében – saját elképzeléseikhez szolgáltatót érveket.

A Kelet-Európából érkező, és a nyugaton talált gazdagsággal szembesülő utazók a századok folyamán többféle stratégiát alkalmazhattak a különbségek kifejezésére: a kritikátlan csodálattól – amely sűrűn az otthoni állapotok könyörtelen elítélését hozza magával – egészen a teljes elvetésig és a hazai kultúra alternatív értékeinek magasztalásáig.¹⁰⁴ A 17. századi magyar utazók azt, a kora újkorban amúgy is elterjedt stratégiát választották, hogy az utazásaikról írott beszámolóikban nem foglaltak állást a hazai és a meglátogatott területeken talált kultúra különbségeinek eredetéről. A csodás dolgokból, amelyeket az utazás során találtak, aztán ki-ki azt válogatta ki, ami neki tetszett: a magyar művelődéstörténet számos esetben mutatta ki az anyagi kultúra terén nyugati minták közvetlen követését, és I. Rákóczi György kísérlete a lednicei kertész hazavitelére korántsem egyedülálló jelenség.¹⁰⁵ A számukra pozitívnak tűnő elemek kiemelése és felhasználása azonban a kora újkor magyar utazói számára nem vezetett el ahhoz a következtetéshez, hogy saját kultúrájuk egészét elhelyezzék egy civilizációs skálán. Szepsi Csombor Márton könyve már címében jelzi: témája az európai változatosság, amelyben a változatok egyenrangúak lehetnek, és a különbségek nem szorulnak magyarázatra vagy mentegetőzésre.

Ez az elnéző attitűd valamilyen szinten még a problematikus lengyelekkel szemben is érvényesül. Nem minden normának képesek ugyan megfelelni – amint láttuk, elsősorban azoknak nem, amelyekkel való szembenézés

¹⁰³Murdock 2006. Köszönettel tartozom Graeme Murdocknak, amiért megjelenése előtt lehetővé tette számomra kéziratának elolvasását.

¹⁰⁴Gondolatgazdag áttekintést ad, elsősorban a 18. század végével kezdődő időszakra koncentrálnak: Bracewell 2004.

¹⁰⁵A kora újkori magyar főúri kertkultúráról lásd legújabban: Kustán 2005.

önkritikára is készíthetné a 17. századi magyar utazót –, ám a kritikus hangot velük szemben általában tompítják a hozzájuk szintén társított pozitív jelzők. A teljesen negatív bemutatás csak a keletre–délkeletre fekvő területek lakóinak jut osztályrészül: velük szemben nem érvényesül az *Europica varietas* eszménye. A reformáció utáni vallásszakadás után nem valószínű, hogy még mindig azért zárnák ki ezeket a területeket, mert nem nyugati keresztények: a magyar peregrinusok szövegeiben közismerten fontos szerepet játszik felekezetük állandó dicsérete a többiek rovására.¹⁰⁶ Azonban a nyugati kereszténységből eredő kulturális implikációk, a humanista latin műveltség, az egyetemek világa igenis meghatározó. Ahogy nyugati társaik közt, itt is az erudíció, vagy legalább megszerzésének lehetősége jelöli ki a határokat, így kerül – ahogy Jankovics József is megállapította – Európájuk keleti és déli határa Erdély határaitra.¹⁰⁷ Hiába osztja meg őket a katolikus–protestáns ellentét, nagyobb léptékben mérve mégis egységessnek tartják azt a régiót, amelyet már egyre gyakrabban hívnak ők is Európának, és amelynek minden szempontból részének tartják magukat.

FORRÁSOK

- Ádám János 1990: London. In: Kovács Sándor Iván – Monok István (szerk.): *Magyar utazási irodalom 15–18. század.* (Magyar remekírók) Budapest, 504–511.
- Baranyai Decsi János 1866: *Magyar históriája 1592–1598* (Szerk. Toldy Ferenc.) (Monumenta Hungariae Historica. Ser. I. Scriptores, 17.) Pest
- Beke Antal – Barabás Samu (szerk.) 1888: *I. Rákóczy György és a Porta.* Budapest
- Bethlen János 1993: *Erdély története 1629–1673.* (Ford. P. Vásárhelyi Judit, szerk. Jankovics József.) Budapest
- Bethlen Mihály 1981: *Útinaplója [1691–1695].* (Szerk. Jankovics József.) (Bibliotheca historica) Budapest
- Bethlen Miklós 1980: Élete leírása magától. In: V. Windisch, Éva (szerk.): *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* (Magyar remekírók) Budapest, 399–981.
- Bethlen Miklós 1987: *Levelei (1657–1698).* (Szerk. Jankovics József.) (Régi magyar prózai emlékek, 6.) Budapest
- Bezerédi Zsigmond 1883: Utazási naplója. (Kiad. Marczali Henrik.) *Történelmi Tár* 1883. 348–358.
- Binder Pál 1976: *Utazások a régi Európában: Peregrinációs levelek, útleírások és útinaplók (1580–1709).* (Téka) Bukarest
- Boccius János 1988: Relatio vel episolica commemoratio... In Csonka Ferenc – Szakály Ferenc (szerk.): *Bocskai kíséretében a Rákosmezőn: Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lalla Mehmed nagyvezír találkozójáról, 1605. november 11.* (Bibliotheca historica) Budapest, 59–96.

¹⁰⁶ Kovács 1988; Jankovics 1993; Murdock 2006.

¹⁰⁷ Jankovics 1993: 557. A nyugat-európai utazók számára is sok esetben a műveltség jelölte ki Európájuk határait, ahogyan azt az angol Fynes Moryson példáján mutatja ki Christensen 1987: 273.

- Bojti Veres Gáspár 1980: A nagy Bethlen Gábor viselt dolgairól. In: Makkai László (szerk.): *Bethlen Gábor emlékezete*. Budapest, 27–133.
- Borsos Tamás 1972: *Vásárhelytől a Fényes Portáig: Emlékiratok, levelek*. (Szerk. Kocziány László.) Bukarest
- Cseffei László 1990: Utazási levelei. In: Kovács Sándor Iván – Monok István (szerk.): *Magyar utazási irodalom 15–18. század*. (Magyar remekírók) Budapest, 414–419.
- EÉKH I–II. = Szilágyi Sándor (szerk.) *Erdély és az északkeleti háború I–II*. Budapest, 1890–91.
- Esterházy Pál 1653: *Itinerarium ad Germaniam*. Magyar Országos Levéltár P 125 Esterházy Pál nádor iratai, fasc. 56.
- FRS I = Dományházi Edit et al. (szerk.): *A Thurzó család és a wittenbergi egyetem*. (Fontes rerum scholasticarum, 1.) Szeged, 1990.
- FRS III = Font Zsuzsa (szerk.): *Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok 1697–1700*. (Fontes rerum scholasticarum, 3.) Szeged, 1989.
- Haller Gábor 1862: Naplója. In Szabó Károly (szerk.): *Erdélyi történelmi adatok IV*. Kolozsvár, 1–97.
- Harsányi Nagy Jakab 1672: *Colloquia Familiaria Turcico Latina seu Status Turcicus Loquens*. Coloniae Brandenburgicae
- Homonnai Drugeth Bálint 1988: Naplója. In Csonka Ferenc – Szakály Ferenc (szerk.): *Bocskai kíséretében a Rákosmezőn: Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lalla Mehmed nagyvezír találkozójáról, 1605. november 11*. (Bibliotheca historica) Budapest, 97–145.
- Iványi Béla 1929: *Báró Sennyey László S. J. nagyszombati rektor római utazásai (1687., 1693., 1696.)* (A Szent István Akadémia Történelmi-, Jog-, és Társadalomtudományi Osztályának felolvasásai, 2/1.) Budapest
- Kálnoki István 1862: Naplója. In: Szabó Károly (szerk.): *Erdélyi történelmi adatok IV*. Kolozsvár, 133–156.
- Kecskeméti K. Gergely 1990: Ulysses Pannonicus. In: Kovács Sándor Iván – Monok István (szerk.): *Magyar utazási irodalom 15–18. század*. (Magyar remekírók) Budapest, 408–413.
- Kemény János 1980: Kemény János önéletírása. In: V. Windisch, Éva (szerk.): *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. (Magyar remekírók) Budapest, 7–310.
- Kolozsvári Alárdi Mihály: Római útinaplója. In: Kovács Sándor Iván – Monok István (szerk.) *Magyar utazási irodalom 15–18. század*. (Magyar remekírók) Budapest, 295–300.
- Komáromi János 1990: Konstantinápoly leírása. In: Kovács Sándor Iván – Monok István (szerk.) *Magyar utazási irodalom 15–18. század*. (Magyar remekírók) Budapest, 572–585.
- Kraus, Georg 1994: *Erdélyi krónika 1608–1665*. (Ford. és kiad. Vogel Sándor.) Budapest
- MHHD XXIII. = Szilágyi Sándor (szerk.): *Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez*. (Monumenta Hungariae Historica. Ser. I. Diplomataria, 23.) Budapest, 1874
- MHHD XXIV. = Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica. Ser. I. Diplomataria, 24.) Budapest, 1875

- Nadányi Mihály 1990: Instrukciója fiának, Jánosnak. In: Kovács Sándor Iván – Monok István (szerk.): *Magyar utazási irodalom 15–18. század.* (Magyar remekírók) Budapest, 116–123.
- Pápai Páriz Ferenc 1977: Naplója. In: Uő: *Békességet magamnak, másoknak.* (Szerk. Nagy Géza.) Bukarest, 135–176.
- Rhédei László 2000: Naplója. In: S. Sárdi Margit (szerk.): *Bécsi utazások. 17–18. századi útinaplók.* (Hungarica varietas) Budapest, 19–22.
- Sennyey László 1990: Római utazása. In: Kovács Sándor Iván – Monok István (szerk.): *Magyar utazási irodalom 15–18. század.* (Magyar remekírók) Budapest, 520–560.
- Szalárdi János 1980: *Siralmas magyar krónikája.* (Szerk. Szakály Ferenc.) (Bibliotheca historica) Budapest
- Szenczi Molnár Albert 1976: Naplója. (Ford. Szabó András.) In: Vásárhelyi Judit (szerk.): *Szenczi Molnár Albert válogatott művei.* Budapest, 467–551.
- Szepsí Csombor Márton 1979: *Europica varietas.* (Szerk. Kulcsár Péter.) Budapest
- TMÁO IV. = Szilády Áron – Szilágyi Sándor (szerk.): *Török-magyarorkori állam-okmánytár IV.* Budapest, 1870.
- Vass György 2000: Naplója. In: S. Sárdi Margit (szerk.): *Bécsi utazások. 17–18. századi útinaplók.* (Hungarica varietas) Budapest, 23–70.
- Vizaknai Briccius György 1860: Naplója. In: Szabó Károly – Szilágyi Sándor (szerk.): *Történeti emlékek a Magyar Nép községi és magán életéből.* II. kötet. Pest, 77–116.
- Zrínyi Miklós 2003: Az török áfium ellen való orvosság, avagy az töröknek magyarral való békessége ellen való antidotum. In: Kovács Sándor Iván (szerk.): *Zrínyi Miklós összes művei.* (Magyar remekírók) Budapest, 402–427.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ágoston Gábor 1999: Információszerzés és kémkedés az Oszmán Birodalomban a 15–17. században. In: Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás (szerk.): *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben* (Studia Agriensia, 20.) Eger, 129–156.
- Ahmad, Aijaz 1991: Between Orientalism and Historicism. *Studies in History* n. s. 7. 1. 135–163.
- al-Azmeh, Aziz 1996: Culturalism, Grand Narrative of Capitalism Exultant. In: Idem: *Islams and Modernities.* 2nd ed. London, 17–40.
- Bán Imre 1980: Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség. In: Benda Kálmán (szerk.): *Európa és a Rákóczi-szabadságharc.* Budapest, 225–243.
- Bassin, Mark 1996: Wolff 1994 recenziója. *Geographical Review* 86. 631–634.
- Benczédi László 1985: A török orientáció a XVII. század végi magyar politikában. In: Németh Péter (szerk.): *A török orientáció a XVII. századi magyar politikában.* Vaja, 27–33.
- Bene Sándor 2002: Politika, paráznaság és házasságtörés a magyar irodalmi hagyományban: Bethlen Miklós Velencében. In: Szentmártoni Szabó Géza (szerk.): *Ámor, álmom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete: Tudományos konferencia, Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29.* Budapest, 299–324.

- Bracewell, Wendy 2004: East Looks West: East European Travel Writing on Europe 1600–2000. In: Nicolae Bocşan – Ioan Bolovan (szerk.): *Călători români în Occident: Secolele XVII–XX*. Kolozsvár, 11–23.
- B. Szabó János 1995: Vázlat egy ellenségkép történetéről I.: A tatárok emlékezete Erdélyben, 1241–1621. *Aetas* 1–2. 5–21.
- Burke, Peter 1991: *Heu domine, adsunt Turcae*: A Sketch for a Social History of Post-Medieval Latin. In: Burke, Peter – Porter, Roy (szerk.): *Language, Self, and Society: A Social History of Language*. Cambridge, 23–50.
- Burke, Peter 2000: Directions for the History of Travel. In: Andersson, Lars M. et al. (szerk.): *Rätten. En festskrift till Bengt Ankarloo*. Lund, 177–198.
- Cernovodeanu, Paul 2001: Viziunea Angliei la cărturarii din Transilvania în secolul al XVII-lea. In: Violeta Barbu – Tüdös S. Kinga (szerk.): *Historia manet. Volum omagial Demény Lajos / Demény Lajos emlékkönyv*. Bukarest–Kolozsvár, 167–185.
- Christensen, Stephen Olaf Turk 1987: The Image of Europe in Anglo-German Travel Literature. In: Jean Céard – Jean-Claude Margolin (szerk.): *Voyager à la Renaissance: Actes du colloque de Tours 30 juin – 13 juillet 1983*. Párizs, 258–280.
- Çırakman, Aslı 2002: From the „Terror of the World” to the „Sick Man of Europe”: European Images of Ottoman Empire and Society from the Sixteenth Century to the Nineteenth. (Studies in Modern European History, 43.) New York
- Dukkon Ágnes 2002: Egy mondat az oroszokról: Irodalom és politika kapcsolatai Kelet-Európában a 17. század derekán. *Irodalomtörténeti Közlemények* 106. 334–349.
- Eßer, Raingard 2003: Cultures in Contact: the Representation of ‘the Other’ in Early Modern German Travel Narratives. In: Guðmundur Háldanarson (szerk.): *Racial Discrimination and Ethnicity in European History*. (Clio’s Workshop, 2.) Pisa, 33–47.
- Fodor Pál 1997: Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája: A török a 15–16. századi magyar közvéleményben. *Történelmi Szemle* 39. 1. 21–49.
- Gácsai Hedvig 1987: A XVII. századi erdélyi főúri peregrinációs irodalom művészettörténeti vonatkozásairól. *Aetas* 5. 1. 5–30.
- Gräf, Holger Thomas – Proße, Ralf 2001: *Wege ins Ungewisse: Eine Kulturgeschichte des Reisens 1500–1800*. Frankfurt a. M.
- Hajós József 1997: Frölich Dávid. *Magyar Könyvszemle* 113. 16–32.
- Harbsmeier, Michael 1982: Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen. Überlegungen zu einer historisch–antopologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen. In: Maćzak, Antoni – Teuteberg, Hans Jürgen (szerk.): *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung*. (Wolfenbütteler Forschungen 21.) Wolfenbüttel, 1–31.
- Hiller István 1992: *Palatinus Nikolaus Esterházy: Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie 1625 bis 1645* (Esterházy-Studien, 1.) Wien–Köln–Weimar
- Hopp Lajos 1992: Az „antemurale” és a „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban (Humanizmus és reformáció, 19.) Budapest
- Horn Ildikó 1989: Esterházy Pál: Itinerarium ad Germaniam, 1653. *Sic Itur ad Astra* 4–5. 21–48.
- Imre Mihály 1995: „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában* (Csokonai könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 5.) Debrecen

- Jankovics József 1990: Régi magyar irodalmunk „viseletképe”. In: *Régi erdélyi viselet: Viseletkódex a XVII. századból*. Budapest, 5–21.
- Jankovics József 1993: A magyar peregrinusok Európa-képe. In: Békési Imre et al. (szerk.): *Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. Budapest–Szeged, 556–564.
- Jankovics József 2000: The Image of Turks in Hungarian Renaissance Literature. In: Bodo Guthmüller – Wilhelm Kühlmann (szerk.): *Europa und die Türken in der Renaissance*. Tübingen, 267–273.
- Kármán Gábor 2002: Fatányér és kőkorsó. Magyarok és havasalföldiek egy 17. századi svéd diplomata szemével. *Korall* 9. 107–136.
- Király Erzsébet – Kovács Sándor Iván 1981: Zrínyi Miklós római útikönyve. *Irodalomtörténet* 63. 299–331.
- Kisbán Eszter 1982: „Europa et Hungaria” in Reiseberichten der frühen Neuzeit. In: Antoni Mańczak – Hans Jürgen Teuteberg (szerk.): *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung* (Wolfenbütteler Forschungen, 21.) Wolfenbüttel, 193–199.
- Koltai András 2001: Komédia és diskurzus: Batthyány Ádám följegyzései a császári udvarról (1635–1641). *Levéltári Közlemények* 72. 77–94.
- Kovács Sándor Iván 1975: Szenci Molnár Albert utazási emlékei. In: Uő: *Pannóniából Európába. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*. Budapest, 80–110.
- Kovács Sándor Iván 1979: Szepsi Csombor Márton és az *Europica Varietas*. In: Szepsi Csombor Márton: *Europica Varietas*. (Szerk. Kulcsár Péter.) Budapest, 7–83.
- Kovács Sándor Iván 1982: Magyarok Rómában Janus Pannoniustól Zrínyi Miklósig. *Vigilia* 47. 191–198.
- Kovács Sándor Iván 1988: A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében. In: Uő: *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Két tanulmány*. Budapest, 98–200.
- Kruedener, Jürgen Freiherr von 1973: *Die Rolle des Hofes im Absolutismus* (Forschungen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 19.) Stuttgart
- Kulcsár Krisztina 2004: *II. József császár utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773* (Doktori mestermunkák) Budapest
- Kustán Magdolna 2005: Az arisztokrácia kertjei a 16–17. századi Magyarországon. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Budapest, 468–490.
- Lemberg, Hans 1985: Zur Entstehung des Osteuropabegriffes im 19. Jahrhundert: Vom „Norden” zum „Osten” Europas. *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas* 33. 48–91.
- Mańczak, Antoni 1995: *Travel in Early Modern Europe*. Cambridge
- Magocsi, Paul Robert 1996: *A History of Ukraine*. Seattle
- Murdock, Graeme 2006: “They Are Laughing at Us”? Hungarian Travellers and Early Modern European Identity. In: Wendy Bracewell – Alex Drace-Francis (szerk.): *Under Eastern Eyes: A Comparative History of East European Travel Writing*. Budapest (Megjelenés előtt)
- Pavercsik, Ilona 1996: David Frölich sajátkezű feljegyzései műveiről. *Magyar Könyvszemle* 112. 292–319, 429–450.
- Péter Katalin 2004: *A reformáció: kényszer vagy választás?* (Európai iskola) Budapest

- Poe, Marshall 1996: Wolff 1994 recenziója. *Russian Review* 55. 713.
- Radnóti Klára 1997: Itáliai utazók Oroszország-képe a 15–16. században. *Világtörténet* 1997. Ősz–Tél 24–36.
- Radnóti Klára 2001: A Nyugat és Oroszország a 15–16. században a híradások tükrében. *Világtörténet* 2001. Ősz–Tél 3–22.
- Ring Orsolya 2001: Thurzó Imre neveltetése. *Sic Itur ad Astra* 12. 1–2. 33–51.
- R. Várkonyi Ágnes, 1994: Búcsú és emlékezet (A visszavonuló török képe a magyar közvéleményben). In: Uő: *Europica varietas – Hungarica varietas*. Budapest, 158–182.
- Said, Edward W. 2000: *Orientalizmus*. Budapest
- Scheidegger, Gabriele 1993: *Perverse Abendland – barbarisches Russland. Begegnungen des 16. und 17. Jahrhunderts im Schatten kultureller Missverständnisse*. Zürich
- Stagl, Justin 1980: Der wohl unterwiesene Passagier. Reisekunst und Gesellschaftbeschreibung vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. In: Krasnobaev, Boris I. – Robel, Gert – Zeman, Herbert (szerk.): *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforchung*. (Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen im Mittel- und Osteuropa, 6.) Berlin, 353–384.
- Subtelny, Orest 1994: *Ukraine: A History*. 2nd ed. Toronto
- Szabó András 2000: Die Türkenfrage in der Geschichtsauffassung der ungarischen Reformation. In: Bodo Guthmüller – Wilhelm Kühlmann (szerk.): *Europa und die Türken in der Renaissance*. Tübingen, 275–281.
- Szabó András Péter 2004: Haller Gábor peregrinációja. *Kút* 3. 1–43.
- Szabó Miklós – Tonk Sándor 1992: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. (Fontes rerum scholasticarum, 4.) Szeged
- Szelestei Nagy László 1985: Pongrácz Imre leírása a Vatikánról az 1670-es évek végén. *Vigilia* 50. 623–630.
- Szelestei Nagy László 1988: „Látni méltó...” (Bevezető). In: Uő (szerk.): *Batthyány Krisztof európai utazása 1657–1658*. (Peregrinatio Hungarorum, 2.) Szeged, 7–13.
- Terbe Lajos 1936: Egy európai szállóige életrajza (Magyarország a kereszténység védőbástyája). *Egyetemes Philológiai Közöny* 60. 297–350.
- Todorova, Maria 1997: *Imagining the Balkans*. New York
- Toma Katalin 2005: Nádasdy István európai tanulmányútja (1669–1670): *A Kavaliers-tour* alkalmazása a magyar főúri nevelési gyakorlatban. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták...: Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Budapest, 192–214.
- Tóth István György 1999: Latin as a Spoken Language in Hungary during the Seventeenth and Eighteenth Centuries. In: Andor Eszter et al. (szerk.): *CEU History Department Yearbook 1997–1998*. Budapest, 93–111.
- Tóth István György 2001: Galántáról Japánba: Olasz misszionáriusok a 17. századi Magyarországon és Erdélyben. *Századok* 135. 819–890.
- Várkonyi Gábor 1993: Magyarok a római király választásán 1636-ban. In: Horn Ildikó (szerk.): *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára*. Budapest, 187–214.
- Várkonyi Gábor 2002: Jerzy Bałaban és az erdélyi szakácművészet: Egy táplálkozás-történeti forráshely lehetséges értelmezése. In: Nagy Péter Tibor – Vargyai Gyula (szerk.): *Történelem, tanítás, módszertan: Emlékkötet Szabolcs Ottó 75. születésnapjára*. Budapest, 259–267.

-
- Wirtschafter, Elise Kimmerling 1995: Wolff 1994 recenzioja. *The Slavic and East European Journal* 39. 643–644.
- Wolff, Larry 1994: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford
- Zlatar, Zdenko 1992: *Our Kingdom Come: The Counter-Reformation, the Republic of Dubrovnik, and the Liberation of the Balkan Slavs* (East European Monographs, 342.) Boulder

Kulcsár Krisztina

A politikai és társadalmi elit utazásai

18. századi utazások vizsgálatáról németországi kutatások kapcsán

„A világ egyetlen korszakában sem utaztak oly sokat, mint a miénkben, mikoris az utazás szinte járvánnyá vált [...]” – írta 1784-ben a *Teutscher Merkur*.¹ A folyóirat e mondata is bizonyítja: a kortársak is észlelték, mily mértékben nőtt az utazási kedv a 18. században. De nem csupán az utazók száma emelkedett, hanem azoké is, akik a látottakat, a tapasztaltakat, úti élményeiket papírra vetették és megosztották az olvasóközönséggel. „Úgy tűnik, szinte nincs olyan utazás e korban, amelyet nem azzal a szándékkal tettek volna meg, hogy utána egy könyvet írjanak róla.”² Az útleírások népszerűségét és keresettségét jelzik azok a számok is, amelyeket egy korabeli német irodalmi recenziáló folyóirat, a berlini *Allgemeine Deutsche Bibliothek* köteteit átnézve állapíthatunk meg: 1765 és 1788 között, azaz 24 esztendő leforgása alatt 125 eredeti vagy németre fordított útleírásról, földrajzi vagy kartográfiai műről született recenzió. Évente ez átlag öt e tárgyba vágó ismertetést jelent a folyóirat külön e célra kialakított *Geographie und Reisebeschreibungen* részében, és ezzel együtt évi közel ugyanennyi új könyv megjelenését.

A 19–20. század fordulóján a művelődéstörténet kutatói, majd az 1980-as évektől kezdődően nem csupán történészek és geográfusok, hanem más tudományok művelői: irodalomtörténészek, szociológusok és néprajzkutatók is felfedezték az utazás, a mobilitás és így az útleírások jelentőségét. Mostanra már azt is bizonyossággal kijelenthetjük, hogy az útleírások és utazások vizsgálata meghaladja a kezdeti „rövidéletű divatjelenség” fogalmát; az elmúlt 30–35 esztendő alatt a történeti kutatások külön ágává vált. Az utóbbi évtizedek eredményeit figyelembe véve Európa-szerte az útleíró-irodalom kutatásának virágkoráról beszélhetünk.³ A fő célkitűzést sokáig az útleírások tipológiája jelentette. Az irodalomtörténészek napjainkra meghatározták a különféle típusok műfaji sajátosságait. A történeti vizsgálatok az utazásokra, és eddig javarészt a kora újkori (16–17. századi) nemesi tanulmányútra, az ún. *Kavalierstourra*, valamint a 18. századi polgárok utazásaira koncentráltak, nem utolsósorban feltehetően azért, mivel ezekről íródtak széles körben elérhető, jól dokumentált, nyomtatásban is megjelent úti beszámolók.⁴

¹ Idézi: Griep 1980: 739.

² Laermann 1976: 77.

³ Brenner 1989: 7. Vö. német nyelvterületen legújabban: Maurer 1999.

⁴ Magyarországon különösen G. Györffy 1991; a külföldi szakirodalmi termés bemutatása: Kulcsár 2004a: 15–20.

UTAZÁSTÖRTÉNETI KUTATÁSOK ÉS EREDMÉNYEK NÉMETORSZÁGBAN

Németországban az utazásokat és az útleírásokat történeti, illetőleg irodalomtörténeti szempontból mintegy négy évtizede kutatják. Kezdetben olyan utazók és az ő nyomtatott útleírásai, útirajzaik álltak a vizsgálatok középpontjában, akik a német irodalomtörténetben jelentős szerepet játszottak. Az 1980-as évektől kezdődően a német irodalomtörténészek is az utazások és főként az útleírások tipologizálásával, műfaji jellegzetességeivel foglalkoztak.⁵ Mindehhez azonban elengedhetetlen volt a forrásbázis feltárása.

A brémai egyetemen 1978-tól indult meg a 18. századi német nyelvű és német nyelvre fordított útleírások katalogizálása és felkutatása, 1981-től pedig már elektronikus adatbázisban rögzítették az összegyűjtött adatokat.⁶ A brémai útleíró-irodalom kutatás az 1990-es években újabb lendületet vett, amikor 1992-ben megalakult az *Eutiner Forschungsstelle zur historischen Reisekultur* nevű kutatóközpont, ahova átköltözött a brémai egyetemi projekt is. Az észak-németországi kutatóközpont munkatársai német és francia történészek közreműködésével multidiszciplináris kutatóbázist alakítottak ki, ahol nemcsak katalogizálják és dokumentálják, hanem gyűjtik és elemzik is a nyomtatásban megjelent útleírásokat. Az *Eutiner Landesbibliothek* könyvtárának speciális gyűjteménye főként a 16–19. század útleírásaira és szakirodalmára fókuszál, esetenként 20. századiakra is.⁷ A könyvtár jelenleg három elektronikus adatbázist tart fenn és gondoz.⁸ A legterjedelmesebb az ún. *Verzeichnis deutschsprachiger Reiseliteratur, 1700–1810*, amely nem csupán a helyi, hanem az európai könyvtárak 1700 és 1810 között megjelent német nyelvű útleírásainak katalógusa, több mint 11 000 tétellel.⁹ A *Verzeichnis der Reiseliteratur und Geographica in der Eutiner Landesbibliothek* a könyvtár saját állományában őrzött útleírásokról közöl részletes bibliográfiai és tartalmi adatokat, ideértve a szakirodalmat, az útikönyveket, a másolatban vagy mikrofilmen olvasható utazási irodalmat is. A harmadik adat-

⁵ Összefoglalóan lásd Brenner 1990.

⁶ A vállalkozásról lásd Griep 1985; Sadowsky 1994. Az ott kiadott *Neue Bremer Beiträge* című sorozat is a 18. századi útleírásokat állította vizsgálatá középpontjába. Lásd Griep–Jäger 1983; Griep–Jäger 1986.

⁷ Eutinban jelenleg 3000 eredeti kiadású útleírás mellett további 2000 kötetet őriznek másolatban, mikrofilmen vagy mikrofilmeken, de az állomány folyamatosan bővül, nem csupán nyomtatott, hanem a 19. és 20. század elején keletkezett kéziratos útleírásokkal is.

⁸ Honlapja: <http://www.bibliothek-eutin.de/lb/index.htm>. Köszönöm Susanne Luber (Eutin) segítségét.

⁹ Az adatbázis nem egyszerű felsorolása a nyomtatásban megjelent művek címeinek, hanem annotációkat is tartalmaz, főként könyvészeti megjegyzéseket az egyes kiadásokról, szerzőkről, kiadókról, a könyv fejezeteiről, fordításokról. Az adatbázis egykorú recenziókat sorol fel például az *Allgemeine Deutsche Bibliothek*, a *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen*, az *Allgemeine Literatur-Zeitung*, *Büschings wöchentliche Nachrichten* és az *Allgemeine geographische Ephemeriden* hasábjairól, de azt is feltünteti, melyik lexikonban, aukciós katalógusban vagy könyvjegyzékben említik a kötetet. Az adatbázis közli, melyik európai vagy németországi könyvtárban érhető el a könyv egy-egy példánya.

bázis pedig, a 19. századi német nyelvű irodalmat felsoroló katalógus (*Datenbank deutschsprachiger Reiseliteratur des 19. Jahrhunderts*) még kiépítés alatt áll, jelenleg mintegy 3000 tételt tartalmaz.

A nyomtatott útleíró források ily módú katalogizálása a német nyelvű utazási irodalom szinte teljes körű felmérését jelenti, és alapvető segédeszközt nyújt ahhoz a kutatáshoz, amely eddig egyébként is főként erre a forrásbázisra koncentrált.¹⁰ Ezzel ellentétben elhanyagoltnak tűnik a kéziratos forrásoknak, a kéziratban fennmaradt útleírásoknak a vizsgálata. A nyomtatott forrásanyag bősége, valamint az elszórt, kevés információ miatt talán kevésbé csodálható, hogy rendszeres kutatások még nem folytak e téren. A Herzog August Bibliothek szervezésében 1981-ben tartott konferenciát így nem csak azért tarthatjuk úttörő jelentőségűnek, mert a német történészek ekkortól számítják az utazások és útleírások interdiszciplináris vizsgálatának kezdetét, hanem ezen a tudományos tanácskozáson fektették le azt a kívánalmat, hogy a történeti kutatásba be kell vonni a kéziratos forrásokat is.¹¹ Ez az indítvány közel húsz évig mindössze javaslat maradt. Az 1990-es évek végén merült fel először, hogy több jelentős szempontot hagyhatnak figyelmen kívül, ha egyedül a nyomtatott forrásanyagot használják a 18. századi utazások vizsgálatához. Több társadalmi csoport utazásainak feljegyzései ugyanis nem irodalmi igénnyel íródtak, és ezek általában nem jelentek meg egykorúan nyomtatásban.¹²

Ezt a forráscsoportot állította középpontjába az *Europareisen der politischen Funktionsträger des alten Reichs (1750–1800)* elnevezésű potsdami kutatási projekt, amelynek az 1996-ban alapított Forschungszentrum Europäische Aufklärung Potsdam¹³ biztosította a hátteret. A kutatás művészettörténész, irodalomtörténész és történész résztvevői nem az útleírások egy válfaját vagy egy utazástípust, esetleg egyetlen társadalmi réteget vagy mindössze néhány utazót választottak ki. 1998 és 2004 között a kora újkori utazók elhanyagolt csoportjának, az általuk „politikai és társadalmi funkcióviselők”-nek definiált elit (*Funktionsträger*) utazásait vizsgálták,¹⁴ mert míg a 18. századot megelőző évszázadok nemes tanulmányútjairól (*Kavalierstour*) már számos vizsgálatot folytattak, az 1760-tól ismét növekvő számú utazásokra, az uralkodói, hivatalnoki és nemesi elit utazásaira alig fordítottak figyelmet.

A kutatás időhatárának kezdetben 1763-at, vagyis a hétéves háború lezárásának évét és az újból megnövekvő utazási kedv kezdetét, valamint 1789-et határozták meg. A projekt ideje alatt azonban változtattak ezeken az önkényesen

¹⁰ Frank–Rees–Siebers–Tilgner 1999.

¹¹ Maćzak–Teuteberg 1982. Vö. Krisán 1982: magyar nyelvű beszámoló a hazai kutatások fő vonulatait is említve.

¹² A történészek szórványosan ugyan foglalkoztak uralkodók, nemesek, polgárok kéziratos irataival (leginkább akkor, amikor az színesítette a biográfia alanyául választott személy életútjának bemutatását), de ezt a forrásanyagot még nem tárták fel kellőképpen, és ennek következtében elhanyagolták rendszerezését és elemzését. Rees–Siebers–Tilgner 2002b: 35–38.

¹³ Honlapja: <http://www.uni-potsdam.de/u/fea/>

¹⁴ Frank–Rees–Siebers–Tilgner 1999.

történelmi eseményekhez kötött határéveken, és a 18. század második felét egészen bevonták kutatásaikba. A projekt vizsgálati alanyai a Német-római Birodalom országaiból származók vagy ottani hivatalviselők voltak, de (főként a levéltári iratanyag őrzési helyei miatt) ezt is leszűkítették kihagyva belőle a Habsburg Birodalmat. Kutatásaikhoz az uralkodói családok tagjait, az udvari hivatalviselőket (udvarmestereket, házitanítókat), továbbá a miniszeri és hivatalnoki elit vezető képviselőit, egyházi méltóságokat és a városi polgárság tagjait választották ki.¹⁵ E csoport jelentőségét privilegizált társadalmi helyzetükben, személyes döntési lehetőségeikben és abban látták, hogy példa értékű tevékenységük által (legalábbis egy-egy területen) ízlésformáló és -meghatározó szerepük volt. A projekt jelentőségét és újszerűségét tehát az adja, hogy új hangsúlyokat jelöltek ki. Egy eddig elhanyagoltnak számító időszakot (18. század második fele) és egy eddig figyelmen kívül hagyott társadalmi réteg (nemesi (főnemesi) származású, politikai és társadalmi befolyással rendelkező elit és hivatalviselők) utazásait választották vizsgálatuk tárgyául.

A projekt – a források ismeretlensége és feltáratlansága következtében – első lépcsőben csupán a kéziratos források felmérésére és kategorizálására összpontosított egy nem teljes, de témaorientált feltárás formájában, amelynek a célja az volt, hogy meghatározza, milyen mértékben hatottak az európai felvilágosodás eszméi a privilegizált politikai elit (funkcióviselők) körére, és hogyan befolyásolták ezzel politikai tevékenységüket és kultúrájukat.¹⁶ Ezt a levéltárakban és könyvtárakban végzett szisztematikus, de mégsem teljességre törekvő feltáró munkát a német államhatáron belül valósították meg.¹⁷ A projekt résztvevői a feltárt utazások között az utazás úti célja szerint válogattak, s a későbbi egységes problémafelvetések és kutatási célok érdekében kizárólag a Német-római Birodalmon kívül (külföldön) megtett utazásokat vonták be a vizsgálatba. Kizárták a vizsgálati körből továbbá a katonák ún. katonai és hadinaplóit (hadmozgások, hadjáratok leírásait), és csupán a polgári célú utazásokat vették figyelembe.

¹⁵ Frank–Rees–Siebers–Tilgner 1999: 276.

¹⁶ Rees–Siebers–Tilgner 2002b: 51.

¹⁷ A releváns forrásanyag felkutatására két módszert alkalmaztak az előzetes felmérés során. Egyrészt prozopográfiai módszerrel közel 1100 hivatalviselő életéről folytattak biográfiai és bibliográfiai kutatást lexikonok, nekrológok segítségével, így állapítva meg, ki, mikor és hova utazott. Majd az adatok ismeretében azt kutatták, hogy egy-egy adott személy iratanyaga, hagyatéka mely levéltárba kerülhetett. Másrészt szisztematikusán megvizsgálták, mely köz- és magángyűjtemények (levéltárak, könyvtárak) fondjai és állagai tartalmazhatnak útleírásokat, vagy utazásokra vonatkozó dokumentumokat. Ehhez főként az uralkodói családok levéltáiról, diplomáciai kirendeltségekről és személyi hagyatékokról nyomtatásban már megjelent levéltári fond- és állagjegyzékeket, továbbá kézirattárak nyomtatott katalógusait hasznosíthatták. Írásos megkeresést intéztek továbbá 40 állami, 150 városi, 25 egyházi és 90 jelentősebb nemesi családi levéltárhoz (kevés eredménnyel), valamint 36 állami és tartományi könyvtár, 40 egyetemi és szakkönyvtár és 15 nagyobb városi könyvtár kézirattárához. A felmérés alapján a fontosság és a várható találati arányok függvényében kutatóutakat szerveztek, majd személyes kutatás során tárták fel az ismeretlen forrásanyagot a helyszíni segédletek (katalógusok, mutatókönyvek, jegyzékek, katalóguscédulák) segítségével.

A kutatók végeredményként többféle forrástípust tártak fel és katalogizáltak.¹⁸ Ezek egy-egy utazás dokumentációjában vegyesen található meg, hiszen esetenként komplex forrásbázis maradt fenn: több útinaplóval, terjedelmes levelezéssel, utazási instrukcióval, számlákkal, diplomáciai ügyiratokkal rendelkezünk.

A fennmaradt források három fő csoportba oszthatók.¹⁹ A narratív, elbeszélő források a németországi feltárt mennyiségnek mintegy 70%-át teszik ki. Műfajuk szerint naplók, jelentések, feljegyzések, jegyzetek vagy az utazás alatt írt levelek. Szubjektív jellegük miatt leginkább ezek tanúskodhatnak az utazó személyes, egyéni nézőpontjáról, nézeteiről és meglátásairól. Az elbeszélő dokumentumok forráskritikai elemzése elengedhetetlen, és eközben további altípusokat állapíthatunk meg. Elsősorban azt kell megvizsgálni, kinek íródott a napló, sőt azt is, ki vezette. Megtörténhetett ugyanis, hogy csak egy kísérő útitársról maradt ránk útinapló, aki feljegyzéseit esetleg merőben más szempontból vezette, mint az, aki az utazás fő alakja volt. A korszakban szokásos volt, hogy több főnemes vagy uralkodó nem saját maga vezetett naplót, hanem diktálta, esetleg megbízott valakit a látottak összefoglalásával.

A második típushoz, a dokumentációs források közé tartoznak a számlák, nyugták, vásárlási listák, az utazás alatt beszerzett nyomtatványok listája, közel 15%-nyi mennyiségben. Segítségükkel megismerhetjük az utazások anyagi kultúráját: az utakat, kocsikat, egyéb szállító járműveket, vendéglőket és a fogadók berendezését, az utazás során használatos kellékeket, az ellátást – mindezekre a kiadott útleírások esetében legtöbbször inkább csak elejtett megjegyzésekből következtethetünk. Adataik fontos információkkal szolgálhatnak az útitársak személyéről, a kísérők, szolgák számáról, részvételéről. A számlák segítségével például rekonstruálható az útvonal és ellenőrizhető a naplóban leírt beszámoló. Ha felderíthetővé válik a kiadások mechanizmusa, az felvilágosítást adhat a célország anyagi kultúrájáról és az utazó személyes érdeklődéséről is, hiszen jellemző lehet, mire költöttek és költhettek a szükségeseken kívül (például könyvek, technikai újdonságok, metszetek, porcelán, műalkotások). A pontos, alaposan vezetett tételes költségjegyzékek feltüntetik többek között a borralalóra kiadott összegeket: így rekonstruálhatók a programpontok, vagy akár az utazás alatti ellátás minősége is.

A harmadik részbe tartoznak a kiegészítő források (*Umkreisquellen*), az utazás előtt, közben és után íródott hivatalos ügyiratok, instrukciók, ajánlólevelek, a pénzügyi tervezésről szóló iratok, a távollét idejére szóló rendelkezések. Ezek között főként a technikai előkészítést és az útitársak „beszervezését” illető ügyiratok találhatóak, de gyakoriak az utazás céljáról és várható eredményeiről szóló megnyilatkozások is.²⁰

¹⁸ A tervezet: Frank–Rees–Siebers–Tilgner 1999: 278.

¹⁹ Rees–Siebers–Tilgner 2002b: 51–53.

²⁰ Az ebbe a csoportba sorolt, udvarmesterek számára összeállított instrukció különleges forrástípust képez. A főnemesi szülők ebben pedagógiai és nevelési elveiket foglalták össze, sőt, a dokumentumok átvitt értelemben magukról a korabeli rendi elképzelésekről, azok állandóságáról és változásáról is számot adhatnak.

A részletes forrásfeltárás eredményeként tipologizálhatókká, rendszerezhetővé váltak az elit utazásai. A német kutatók az alábbi utazástípusokat állapították meg az általuk vizsgált társadalmi csoportokon és korszakon belül, fő kritériumnak az utazás célját választva:

1. Uralkodói utazás (*Regentenreise, Fürstenreise*): uralkodók, fejedelmek olyan utazásai, amelyekre nem a korábbi, úgynevezett udvari utazás reprezentációja a jellemző,²¹ hanem sokkal inkább a megváltozott utazási célok. A ceremóniával terhes udvari utazások a 18. század második felében fokozatosan háttérbe szorultak, és az újabb utazásokat a szokványos rendi érdeklődés és reprezentációs tevékenység helyett leginkább politikai és diplomáciai vonások jellemezték. A felvilágosult uralkodó idealizált képéhez egyre inkább hozzátartoztak az információszerző, tapasztalatgyűjtő utazások, amelyen kísérőként magas rangú szakminiszterek is részt vettek, tanáccsal, szakértelemmel elősegítve az uralkodó ismeretanyagának bővülését. E csoportba értendőek nem csupán a trónon levő uralkodó, hanem az uralkodócsalád többi tagjának utazásai (például a trónörökösé) és a női családtagok korábban elhanyagolt utazásai is.²²

2. Nemesi tanulmányút (*Kavalierstour, Kavaliersreise*): főnemesi vagy gazdag polgárcsaládból származó fiatalok gyakran egyetemi tartózkodással összefonódott képzési formája. Ez az utazási típus (a korábbi, 17. századi mintához illeszkedve) a rendi művelődési eszményt szolgálta, és mintegy megkoronázta a nevelkedést, közvetlen tapasztalatszerzési lehetőséget nyújtva az udvari életről. A nemesi *Kavalierstour* így egyrésztől lezárta az otthoni nevelést, másrészt bevezetést jelenthetett a határokon átívelő nemesi világba: integrált az európai nemesi társadalomba és elhatárolta a többi társadalmi rétegtől. Mindeközben az otthoni közegből kiszakadt fiatal nemesek megtapasztalhatták az önállóságot, és bizonyos fokú szabadságot élvezhettek.²³

3. Diplomáciai utazás (*diplomatische Reise*): ide tartoznak a főállású diplomaták vagy az uralkodóház tagjainak utazásai, elsősorban politikai tárgyalások, tanácskozások (a 19. század folyamán kongresszusok) alkalmából.

4. Hivatali utazás (*Berufsreise*): olyan személyek utazásai, akik állami megbízásból vagy önállóan, saját kezdeményezésből tapasztalat-, illetve ismeretszerzés céljából indulnak útnak (például tudományos-technikai érdeklődés alapján).

5. Tanulmányút (*Studienreise*): e csoportba osztották azokat az utazókat, akik önállóan, tehát nem hivatalból vagy megbízásból, általános ismeretek megszerzéséért indultak útnak.

²¹ Az udvari utazások főbb jellemzőire lásd Kulcsár 2004a: 32–37.

²² Vö. Raschke 2002.

²³ Rees–Siebers–Tilgner 2002b: 40. Hasonló utazásokon részt vehettek az ifjú trónörökösök is, de a nemesifjak tanulmányútjaihoz képest számos eltérő vonást fedezhetünk fel az ő utazásaikban: előírt ceremonális kötelezettségek, részletes és alapos instrukciók formájában fontos az udvari uralkodói neveltetés, jelentős számú a kíséret, sőt szerepet kap esetenként a diplomáciai jelleg is. Vö. Rees–Siebers–Tilgner 2002b: 42–43.

A projekt során összegyűjtött kéziratos források katalógusa röviddel ezelőtt megjelent nyomtatásban is. A kötet azonos szempontok szerint ismerteti 56 utazás feltárt, összesen 195 forrását. Az utazó életrajzán és a látogatás adminisztratív hátterén túl feltünteti a megfigyelések és a jelentéstétel főbb vonásait, valamint szövegrészleteket is közöl. Mellékletben kapott helyett az úticélok, az utazók és a források jegyzéke.²⁴ A forrásjegyzék segítségével olyan vizsgálatok is lehetővé válnak, amelyek nem egy-egy személyre vagy utazásra koncentrálnak, hanem több utazást fognak át: megvizsgálhatjuk például az utazások gyakoriságát, a kedvelt úti célokat, útvonalakat, az utazók összetételét, vagy azok személyét, akikkel az utazás során kapcsolatba kerültek. A nagyszámú utazás adatainak ismeretében az is kitűnhet, vannak-e területi és felekezeti sajátosságok az utazók szokásai vagy az úticélok stb. vonatkozásában.²⁵

Az utazások számát tekintve a német kutatók megállapították, hogy hozzávetőleg évtizedenként regisztrálható változás. Már az 1740 és 1750 közötti időszakot is folyamatos növekedés jellemezte, 1770 és 1790 között pedig megduplázódott az utazások száma. A francia koalíciós háborúk idején, nem meglepő módon, drasztikusan csökkent az utazások száma, bár a fennmaradt útinaplók mennyisége ebben az időszakban is viszonylag állandó maradt. A forrástípusok vizsgálatakor azt is megállapították, hogy a 18. század végére megnőtt a száma az utazások alatti levélben tett jelentéseknek, és csökkent a naplóknek a száma.

E rendkívül komplex forrásanyagnak, többféle egymást kiegészítő forrásnak ilyen nagy arányú feltárása eredményeként már fontos következtetéseket lehet levonni, jóllehet számos, forrásokkal tényszerűen bizonyítható utazás részletes dokumentációja nem maradt fenn,²⁶ és ennek az iratanyagnak a mennyisége nem egyenesen arányos az utazások gyakoriságával. A projekt során vizsgált német birodalmi utazók főként (80%-ban) Franciaországot, Itáliát, Hollandiát, Svájcot és Nagy-Britanniát választották úticélnak. Feltűnő, hogy Kelet-Európa kevésbé szerepelt a célok között, Oroszország elvétve és Spanyolország szinte egyáltalán nem.²⁷ A tartózkodás és a látogatás jelentősége természetesen függött az utazás időtartamától, de érdekes vizsgálati szempontot jelenthet a rövidebb idejű tartózkodás azokban az országokban, amelyeken éppen csak átutaztak (tranzitországok, főként Svájc és Hollandia). A vizsgált időszak végére észlelhetően csökkent a meglátogatott külföldi országok száma, az utazók egy-két határmenti országban tettek utazást, miközben megnőtt a Német-római Birodalmon belüli utazások száma, egyre fontosabbá váltak a látogatások a német fejedelmek udvaraiban.

²⁴ Rees–Siebers 2005. Köszönöm Toma Katalin (Bécs) segítségét.

²⁵ Rees–Siebers–Tilgner 2002b: 56.

²⁶ Ezt olyan összegyűjtött adatok alapján lehet kijelenteni, amelyeket nem közvetlenül, hanem másodlagos forrásokból tártak fel. Ilyenek például az udvaroknál vezetett jegyzőkönyvek (német nyelvterületen különféle elnevezésekkel: *Zeremonialprotokoll*, *Hofjournal*, *Hofstagebuch*). Ezek az általában a (fő)udvarmester vagy ceremóniamester által vezetett kötetek ugyanis kötelező jelleggel feltüntetik az érkező és elutazó magas rangú személyeket és hivatalnokokat. Többször maguk az útinaplók is tanúskodnak más utazókkal történt találkozásokról.

²⁷ Rees–Siebers–Tilgner 2002b: 54.

A feltárt források segítségével több, eddig elfogadott utazástörténeti tendencia felvázolható, illetőleg módosítható. Így például a főnemesek és az uralkodóház tagjai körében továbbra is szokásban maradtak a zárandokutak, a fürdőutak, a diplomáciai utak és a családi okból megtett udvari (reprezentáló) utazások: esküvőre, keresztelőre, koronázásra. A felvilágosodás korában viszont újdonságnak számítanak a reformpolitikai jellegű nemesi és uralkodói tanulmányutak (*Reformstudienreise*). A 18. század derekán egyre divatosabbá váltak az uralkodók, uralkodóházak tagjai körében az inkognitóutazások, és megnőtt a polgári származású szakhivatalnokok száma a kíséretükben.²⁸ A nemesi tanulmányutak (*Kavalierstour*) megszűnését az utazástörténeti szakirodalom eddig, a kéziratos források feltárása hiányában, az 1740 és 1760 közötti időszakra tette, láthatóan helytelenül. Ez a hagyományos, a rendi státust demonstráló, s a klasszikus nemesi tanulmányút elemeit felvonultató utazási típus ugyanis továbbélt nem csupán a polgárok, hanem a nemesi családok körében is.

A feltárt forrásokat több új kutatási irányzat hasznosíthatja. Így többek között a felvilágosodás kori kultúra alakítási folyamatának (*Kulturtransferforschung*) vizsgálata, amely az 1980-as évektől vált egyre intenzívebbé, különösen a 18. századi francia–német kapcsolatok viszonylatában. A kultúra közvetítésének elemzéséhez eddig leginkább olyan (főként polgári származású) személyt választottak, aki huzamosabb ideig élt egy másik országban, és így közvetítő szerepet tölthetett be. Annak megismerése, milyen volt a kölcsönhatás a kiindulási és célkultúra között, különféle kommunikációs csatorna vizsgálata során lehetséges. A magánlevelezések, személyes beszélgetések, az idegen nyelv tudása és tanulása mellett megvizsgálandók a folyóiratok és újságok, a könyvek forgalma és kereskedése, a könyvfordítások. Az utazások kétségkívül jelentős szerepet játszanak, de fontosak a diplomáciai kapcsolatok, az európai intézményi és társasági, egyesületi kapcsolatok, sőt a művészeti is. Mindezekhez a kutatásokhoz újabb szempontokat nyújtanak a politikai-társadalmi elit utazásainak kéziratos dokumentumai.²⁹

A másik vizsgálati módszer az ún. *Reisefolgenforschung*, vagyis annak kutatása, hogy az utazási tevékenység milyen konkrét (ki)hatással volt az utazók kiindulási kultúrájára; milyen tudást szereztek meg, és hogyan ültették át az otthoni gyakorlatba a máshol tapasztalt és megszerzett kulturális, gazdasági, technikai és szervezeti újításokat. Ehhez az egyik legalkalmasabb vizsgálati csoportot az uralkodók, fejedelmek jelentik.³⁰

²⁸ Rees–Siebers–Tilgner 2002b: 56–57.

²⁹ Rees–Siebers–Tilgner 2002b: 48–49.

³⁰ A német kutatók szerint utazásaikat életrajzi vizsgálatokhoz már használták, ám azzal a kérdéssel, hogy az illető utazása milyen kihatással és következményekkel volt a későbbi uralkodói gyakorlatra, Németországban eddig még nem találtak. Rees–Siebers–Tilgner 2002b: 44. Az e tárgyban eddig folytatott kutatások osztrák részről: Wagner 1965; magyar részről: Kulcsár 2004a.

A POLITIKAI ÉS TÁRSADALMI ELIT UTAZÁSAI – MAGYARORSZÁGI VIZSGÁLATI LEHETŐSÉGEK

A német kutatási célkitűzések, a bemutatott feltérési módszer és vizsgálati lehetőségek tetszetősnek tűnnek, így a továbbiakban azt vizsgáljuk, mennyiben alkalmazhatóak ezek Magyarországon. Az alábbiakban egy-egy konkrét, kiválasztott személy és utazása alapján vázlatosan bemutatjuk, milyen eltérések és milyen hasonlóságok fedezhetők fel például az utazások célját tekintve az előzőekben bemutatottakhoz képest. A felsorolt példákkal nem célunk az utazó személyének, utazásának teljes körű ismertetése, leírása és elemzése. Mindössze azt szeretnénk bemutatni, hogy (egy-két módosítással) milyen utazástípusokhoz milyen kézirat forrásokat, milyen forrástípusokat lehetne itthon is felhasználni, mindent leginkább a „kölcsonhatás és a következmények” szempontjából, és egyúttal megkísérelni a németországihoz hasonló tipológia felvázolását. Talán ezáltal is bizonyítást nyer, hogy érdemes és szükséges a levéltárakban, kéziratárakban őrzött, eddig ismeretlen források felkutatása, feltárása, és vizsgálatukat követően rendszerezésük is elengedhetetlen.

A németországi példák megfelelő analógiát nyújtanak ehhez a rendszerezéshez, amelyre alább kísérletet teszünk, s amelyhez hasonlóra hazánkban még nem került sor.³¹ A vizsgálatok során különféle kritériumok alapján osztályozhatjuk az utazókat, az utazásokat és a forrásokat. Alapvetőnek tekinthetjük az utazás célját, illetőleg módját – ezek hasonlatosak a német kutatók által felállított típusokhoz. Az utazások helyszínét illetően államjogilag a külföldi utakhoz számítandók a Temesi Bánságban 1778-ig, a visszacsatolásig, valamint a kora újkort tekintve az Erdélyben tett látogatások. Kutatásaink alapján egyértelműen kijelenthetjük, ha az utazások következményeit és hatásait kívánjuk megismerni, a külhoni látogatások mellett feltétlenül a vizsgálat látószögébe kell vonnunk az országon belül megtett utazásokat is,³² amikor az országismeret és a reformtevékenység szempontja kerülhet előtérbe. Ezzel függ össze az utazó személyének kérdése, hiszen az utazó származásától függően (külföldi, Habsburg Birodalomból érkező, magyarországi) más-más megfigyelésekre számíthatunk. A forrásokat tekintve pedig döntő kritériumnak számít, mi volt a napló célja, ki volt a címzettje és milyen nyelven íródott. A 18. századot vizsgálva ugyanis a hivatalos útinaplók és jelentések többsége német nyelvű volt, míg a főnemesség és az uralkodói családok tagjai a francia nyelvű levelezéseken kívül a naplókat is gyakran vezették franciául. A korábbi évszázadok latin nyelvű dokumentumai mellett továbbá egyre inkább megjelennek a magyarul íródott útinaplók is.

³¹ Az utazások magyarországi kutatástörténetére lásd Kovács 1988: 96–100; G. Györfly 1991: 9–11; Kulcsár 1996; Kulcsár 2004a: 16–18.

³² Az ismertetett potsdami projekt ugyan nem vette figyelembe az államhatárokon belüli utazásokat, de hangsúlyozták jelentőségüket és a 18. század derekától egyre növekvő számukat.

I. Uralkodói utazások (*Regentenreise*)

A németországi mintához képest alapvető eltérést tapasztalhatunk a fejedelmi, uralkodói utazásnál. Az osztrák örökös tartományok és Csehország élén álló uralkodóház tagjai ugyan perszonálunióval kapcsolódtak a Magyar Királysághoz (majd 1699-től az Erdélyi Fejedelemséghez is), de a kora újkorban nem beszélhetünk Magyarországon nemzeti uralkodóról. Ezért a potsdami kutatási programban vizsgált német-római birodalmi fejedelmekéhez képest nálunk más minőségűnek számít a (Habsburg–Lotharingiai) uralkodók utazása. A hatások, kihatások és kölcsönhatások így általában nem közvetlenül csak Magyarországra értelmezendők, hanem valamennyi tartományra. A női családtagok utazásait tekintve is hasonló a helyzet, akkor is, ha magyarországi látogatásaikat vesszük figyelembe. Mária Terézia ugyan számos kisebb „kirándulást”, utazást tett például Pozsonyba, ahol lányát, Mária Krisztinát és vejét, Albert szász–tescheni herceget látogatta meg, de az utazás tényének megállapításán túl kevés dokumentációt találunk ezekről.³³ Az uralkodócsalád női tagjai közül Mária Krisztina főhercegnő férjével együtt több nyugat-európai államban megfordult, I. Ferenc és József nádor kíséretében pedig hitvesei is útra keltek (a 19. században), de az önállóan megtett utazások egyáltalán nem jellemzőek.³⁴ Ezt az utazási típust tehát szinte kizárhatjuk vizsgálatainkból.

Ha mindezen eltéréseket figyelembe is vesszük, az uralkodócsalád férfi tagjainak utazásai beletartoznak a vizsgálati halmazba. Ahogy azt a német kutatók is hangsúlyozták, egyértelműen az uralkodó példáján keresztül mutatható ki a leginkább, milyen hatással járhat egy-egy külhoni (és belföldi) látogatás az országon, birodalmon belüli állapotokra.³⁵

Erre a vizsgálatra egyértelműen II. József a legalkalmasabb személy. Utazásainak gyakorisága, célja, megfigyelés-rendszere, valamint törekvése, hogy változtasson, jobbítson országainak berendezkedésén, szinte predesztinálja e vizsgálati módszerre. Közismert, hogy II. József sokat utazott, de mégsem járt Európa valamennyi országában. Külhonban leginkább testvéreit látogatta meg, és ennek révén (vagy ürügyén?) indult ismerkedő, tapasztalatszerző utakra külföldön. Hoszszabb ideig csupán Oroszországban időzött (ott kétszer is), Hollandiában, Svájcban mindössze rövid ideig, átutazás alkalmával. 1777-ben felvetett látogatási programjában Anglia mellett Svédország, Hollandia, Flandria, Hamburg és Dánia is szerepelt volna, de erre végül nem került sor.³⁶ Utazásainak gazdag dokumentációja miatt meglepő lehet, hogy mindezüdig külföldön csupán egy tanulmány elemezte

³³ A pozsonyi látogatásokra lásd például Österreichische Staatsarchiv, (= ÖStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA) Hofarchiv, Zeremonielldepartement (= Zer. dep.) Zeremonialprotokolle (= ZP) Bd. 31. (1766) passim, Bd. 32. (1767–1768) passim.

³⁴ József nádor és Alexandra Pavlovna 1800. évi magyarországi utazásáról például a postameszterekhez intézett fogalmazványok tanúskodnak: Magyar Országos Levéltár (= MOL) C 95. Az uralkodóház és tagjainak utazásai. 1800 József főherceg (10. doboz).

³⁵ Erre példák: Wagner 1965; Kulcsár 2004a.

³⁶ Cauchie 1912: 168–169.

a császár útinaplója alapján, hogyan tudta saját uralkodói praxisába átültetni, alkalmazni a külföldi utazás során szerzett tapasztalatait és élményeit.³⁷

József utazásainak dokumentumait közel 11 dobozban őrzik Bécsben, közöttük nem csupán a saját kezű, szűkszavú útijegyzetei és diktált, részletesebb naplói találhatóak meg, hanem előzetes útvonaltervek, a kíséret összetételének listája, elszámolások, továbbá az út során összegyűjtött vegyes iratok, mellékletek – mindezek egy-két részközléstől eltekintve kiadatlanok.³⁸ Máshol őrzött egyéb források, mint például egy kéziratos útinapló II. József 1780. évi oroszországi útjáról, valamint Katalin levelei kiegészítik és árnyalják a látogatásról kialakult képünket, leginkább az utazás lefolyására, a technikai részletekre, esetleg a személyes találkozásokra nézve.³⁹

II. József esetében nem hagyhatjuk említés nélkül a több hónapra nyúló látogatásait saját országaiban és tartományaiban.⁴⁰ Ezek jelentősége és a társ-, majd az egyeduralkodására gyakorolt hatásai vitathatatlanok. A gazdag forrásanyag⁴¹ lehetővé teszi annak megállapítását, hogy utazásai során mi és milyen hatással volt rá. Útinaplóinak megjegyzései, jelentéseinek fontosabb pontjai és tételei, az összegyűjtött beadványok, az Államtanács ülésein megtárgyalt témakörök és végül az uralkodói rendeletek nem csupán a kölcsönhatásról és a következményekről adnak számot, hanem az is nyomon követhető, milyen folyamaton (akár változásokon), tárgyalási és döntési állomásokon ment át egy-egy probléma és felvetés az államapparátus működése során.⁴²

A császár utazásait nem oszthatjuk be a klasszikus uralkodói utazások körébe, sem a célokat, sem az utazás módját tekintve, még a külföldön, inkognitóban, Falkenstein grófjaként tett látogatásai is inkább ismeretszerzők voltak, nem pedig reprezentációs célokat szolgáltak. E *Reformstudienreise*-k mellett kevésbé ismertek a diplomáciai célú utazásai Oroszországban, valamint a II. Frigyesselel való találkozásai (1769, 1770). Ez utóbbi esetében a diplomáciai kirendeltség levelezésében található az utazás tervére, egyes állomásaira és a programokra vonatkozó adatokat, amelyek nem közvetlenül az uralkodó véleményét tükrözik, hanem például a Berlinbe akkreditált szász miniszterét.⁴³

³⁷ A tanulmány utalások szintjén, II. József látogatásának programpontjai alapján mutatta be a szociális intézményekben (kórházakban, ispotályokban, szegényházakban) szerzett tapasztalatait és a későbbi egyeduralkodása alatt francia példák nyomán bevezetett reformintézkedéseit. (Wagner 1965: 232–234.) Szintén a franciaországi mintának tulajdonítható, hogy II. József is előírta a könyvkiadóknak, megjelent könyveikből legyenek kötelesek példányokat átadni a királyi (egyetemi) könyvtárnak. (H. Balázs 2005b: 291, 293.)

³⁸ II. Józsefnek Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban tett utazásairól szóló útinaplóit a MTA Bolyai János kutatási ösztöndíja segítségével készítettem elő kiadásra.

³⁹ Nyomtatásban: Donnert–Reinalter 1996; Piszma 1872. A Bécsben őrzött iratok: ÖStA HHStA, Habsburg-Lotharingisches Familienarchiv (= FA) Hofreisen Kt. 11.

⁴⁰ Kulcsár 2004a. Az utazások hatására lásd különösen a 4. fejezetet, 358–422.

⁴¹ A forrástípusok részletezése: Kulcsár 2004b.

⁴² Minderre lásd a magyarországi, erdélyi és temesi bánsági viszonyok kapcsán: Kulcsár 2004a.

⁴³ Vö. az 1766-ban tervezett találkozásra: ÖStA HHStA Staatskanzlei, Diplomatische Korrespondenz, Kt. 14. alter Fasc. 20. Relationen des Grafen Wurmbrand aus Dresden an die Staatskanzlei. Nr. 32. fol. 141–142. Melléklet, másolat, 1766. jún. 30.

Kevésbé ismertek és kevésbé kutatottak II. József unokaöccsének, a későbbi I. Ferenc osztrák császárnak és magyar királynak az utazásai, pedig nagybátyjához hasonlóan Ferenc is sokat utazott, sőt rendkívül gazdag és változatos dokumentáció maradt fenn 19. századi látogatásairól, közel 50 dobozban. A saját kézzel vezetett feljegyzések mellett útinaplói tisztázata és számos, különféle melléklet is fennmaradt: táblázatok, összeírások és adólisták másolatban, az audienciára járultak névsora, tisztviselők kimutatásai, ezredjelentések, térképek, tervrajzok (például a Magyarországon megépített és építendő csatornákról). E sokrétű forrásbázis különféle kutatási lehetőségekre alkalmas: megismerhetők a technikai előkészületek, az információgyűjtés szempontjai és az adatszolgáltatás mechanizmusa. Ezeket felhasználva még közvetlenebbül fel lehetne tárni Ferenc utazásainak eredményeit és következményeit. II. József unokaöccse különféle utazásokon vett részt: katonai szemleutakon és hadgyakorlatokon, vadászatokon, rövid látogatásokon magánbirtokain, továbbá hivatalos, esetleg diplomáciai céllal megtett utazásokon (országgyűlésekre, politikai kongresszusokra, tanácskozásokra), és több látogatást tett birodalmán belül is.⁴⁴ Számunkra igen fontos a császárpár 1817. évi öthónapos utazása Galíciában, Erdélyben, majd a Temesi Bánságban.⁴⁵ Bár az útvonal megegyezett II. Józsefével, ez az utazás külsőségeiben mégis megtartotta a korábbi időszakok udvari utazásainak kötelező ceremóniáját: Ferenc hitvesével együtt hivatalos tiszteletadásokon, fogadásokon, bálokon vett részt.

II. Tanulmányút (*Kavalierstour*)

a) Miksa főherceg

Első helyen egy olyan személy, Habsburg–Lotharingai Miksa főherceg szerepel, aki származása szerint jogosan kerülhetne az előző részfejezetbe. A választott utazás típusát, az utazás módját és célját tekintve azonban inkább ebbe a csoportba illik. Mivel mind József, mind Lipót főhercegek fiatalon házasodtak, neveltetésük nem zárulhatott tanulmányúttal. Mária Terézia fiai közül csak a legifjabbat, Miksát küldték a klasszikus európai tanulmányútra. Utazása plasztikus példája a 18. századi nemesi-fejedelmi *Kavalierstournak*, amely elsősorban nem a leendő uralkodó lexikális tudását, hanem társadalmi kapcsolatait, látószögét kívánta szélesíteni és viselkedésmintákat közvetíteni, mindezt rokonlátogatásokkal ötvözve. Ráadásul a korszak egy másik divatjelensége, az uralkodói családoknál a 18. század második felében előszeretettel alkalmazott inkognitó is megfigyelhető, mivel nem legmagasabb rangja alatt, hanem Burgau örgrófjaként tette meg utazását.⁴⁶

⁴⁴ Az utazások iratanyaga: ÖStA HHStA FA Hofreisen Kt. 13–61.

⁴⁵ Teleki 1869; Taborsky 1937. A magyarországi útinapló és a mellékletek: ÖStA HHStA FA Hofreisen. Kt. 29–34.

⁴⁶ ÖStA HHStA Hofarchiv, Zer. dep., Ältere Zeremonialakten (= ÄZA) Kt. 87. „Note des Oberst-Hofmeister über das Zeremoniell bei der Abreise des Erzherzogs Maximilian. 1774, 26/IV.”

A főherceg utazásának célja a társasági érintkezés révén a tapasztalatszerzés és a jellemformálás volt. II. József viszont ellenezte az utat, mivel túl fiatalnak tartotta a 17 és fél éves Miksát ahhoz, hogy egy európai utazás hasznára lehessen.⁴⁷ A főherceg 1774. évi útvonallistáján nagy súllyal szerepeltek a meglátogatott német egyházi és világi fejedelemségek (Mainz, Trier, Baden, Pfalz, Württemberg, Bajorország), ahol megismerkedhetett udvarukkal és udvari életükkel. Különben leginkább rokonlátogatás ürügyén járt (Brüsszel, Franciaország, Róma és az itáliai udvarok).⁴⁸

A fiatal főherceget kezdetben a Magyar Királyság helytartójának szánták, és így meg kellett ismerkednie az országgal, annak berendezkedésével és (mint annak leendő főkapitánya) a katonai erejével is. 1776 tavaszán Szombathelyen katonai képzésben részesült, majd egy esztendővel később az egész országot bejáró utazásra indult, hogy saját szemével tekintse meg, élményeket, tapasztalatot gyűjtsön. Főként postautakon utaztak, hiszen azokon lehetett a leggyorsabban haladni, ezért Miksa – a határszakaszokat kivéve – császár fivérének útvonalát követve tekintette meg a királyságot. Ezúttal azonban nem a korabeli inkognitó fogalom szerint, Burgau örgrófjaként kelt útra. II. Józsefhez hasonlóan ő is „rangrejtve”, vagyis saját rangjában, de csökkentett ceremóniával utazott,⁴⁹ és az utazás megszervezését a katonai és a polgári hatóságok ez alkalommal is közösen végezték.⁵⁰

Látogatásairól a korabeli sajtón kívül a bécsi levéltárak őriznek forrásokat. Külföldi tanulmányútjának elsődleges forrásanyaga egy töredékes útinapló, amely az első tíz hónapról hiányzik. Miksa élményeit anyja levelei is megőrkítik, és Mária Terézia véleményét tükrözi a részletes, nagy gonddal összeállított instrukció szövege is.⁵¹ A főherceg a birodalom keleti részén tett látogatás után – feltehetően II. József ösztönzésére és előírására – írásban összefoglalta a látottakat, és bár az utazás elsődleges célja katonai és gazdasági volt (az erődítmények és bányaművek megtekintése), jelentésében helyet kapott Magyarország gazdasági és kulturális állapotának jellemzése is.⁵² E források kevés szubjektív megjegyzést tartalmaznak, feltehetően inkább feladatként osztották rá a napló vezetését, így nem igazán alkalmas arra, hogy megállapíthassuk, milyen személyes, egyéni megfigyeléseket tett a főherceg, ráadásul Miksa életútjának ismeretében nehéz alkalmas forrásnak tekinteni az utazások hatásának és következményeinek vizsgálatához. 1778-ban a bajor örökösödési háború alatt ugyanis megbetegedett, és a hónapokig elhúzódó betegség szövődményei miatt már nem volt képes a katonai

⁴⁷ ÖStA HHStA FA Hofreisen Kt. 2. „Reiseprojekt von Erzherzog Maximilian. 22. Jul. 1775.” Vö. Braubach 1961: 28.

⁴⁸ Az utazás leírását lásd Braubach 1961: 28–38.

⁴⁹ Vö. Wienerisches Diarium 1777. Nr. 50. 1777. jún. 2.

⁵⁰ Vö. MOL C 42 Fasc. 85. Nr. 592. 1770. fol. 3–30.

⁵¹ Braubach 1961: 28–30.

⁵² Braubach 1961: 40–41; Braubach 1991: 386–387. Az utazás anyagát lásd ÖStA HHStA FA Hofreisen Kt. 2. fol. 575–618. és ÖStA HHStA FA Estensisches Archiv. Kt. 149. (az útinapló másolata és „információs” anyagok Magyarországról, például másolatok a magyar udvari kancellária és a helytartótanács jegyzőkönyveiből, az 1777 és 1779 közötti időszakról).

szolgálatra, így meghíusultak a bécsi udvar azon tervei, hogy a legifjabb főherceg kerüljön Magyarország helytartói posztjára.⁵³ Az ország javára tett változtatások és reformok tehát tőle nem voltak várhatóak, hiába látta saját szemével a rábízandó területet. Hosszabb, célzott és közvetett vizsgálatok árán lehetne feltehetően bemutatni azt, milyen hatással voltak későbbi tevékenységére (ő volt az utolsó kölni választófejedelem) a külföldi utazások, illetve a magyarországi látogatás.

b) Nemesek tanulmányúttjai

Vitathatatlan, hogy a magyar és a külföldi szakirodalom a legintenzívebben a nemesi tanulmányúttal, főként a 17. századi utakkal foglalkozott.⁵⁴ A 18. századot tekintve a magyarországi kutatás érdeklődése előszeretettel fordult a protestáns nemesifjak (és kíséretükben a polgári származásúak) külföldi utazásai és egyetemjárásai felé, a témában még forrásközlések is megjelentek. Teleki József gróf (1738–1796) például terjedelmes magyar nyelvű naplót vezetett az 1759 és 1761 közötti európai utazásáról és Bázelen, Leydenben folytatott egyetemi tanulmányairól, és pedánsan feljegyezte napi kiadásait is.⁵⁵ Családi levéltáraink és könyvtáraink kéziratтары – a németországiakhoz hasonlóan – számos ismeretlen, kézíratos forrással rendelkeznek a 18. századi tanulmányutakról. Az elsődleges források (útinaplók, feljegyzések) és az esetleges levelezés mellett több kiegészítő forrástípus létezik, amelyekre érdemes felhívni a figyelmet.

Tanulságos például József fiának, Teleki Lászlónak (1764–1821) az utazása. A fiatal grófort apja, saját korábbi utazásához hasonlóan, külföldi tanulmányútra küldte. László 1784 és 1786 között göttingeni tanulmányai előtt és után tett utazást Nyugat-Európában.⁵⁶ Utazásainak állomásait azonban egyedül a fennmaradt útinapló alapján nem rekonstruálhatjuk. Egy másik forrástípust viszont segítségül hívhatunk, amelyet egyébként a potsdami projekt résztvevői nem emeltek ki: az emlékkönyvet.⁵⁷ Teleki László emlékkönyveinek 95 bejegyzése nem időrendben követi egymást, de a sorrendiséget helyreállítva felvázolható az útja.⁵⁸

⁵³ Braubach 1961: 46–49.

⁵⁴ A *Kavaliertour*ról szóló legújabb külföldi és magyar szakirodalom összefoglalását lásd Toma 2005: 207–208.

⁵⁵ Tolnai 1987. A költséglista: 268–310.

⁵⁶ Teleki László útinaplója és emlékkönyvei, MTA Könyvtára, Kézirattár (= MTAK K) Történeti Napló 8° 13.; Vegyes 8° 1. és 5. – Említése tanárnőmnél: H. Balázs 1967: 87, 109. H. Balázs Éva javaslatára Teleki László utazásáról előadást tartottam Tours-ban 1992-ben az „International Students of History Association” IV. konferenciáján: *A way of making acquaintance with Europe: Study and Grand Tour in the 18th century – Teleki László, 1784–1786*.

⁵⁷ Vö. Henning 1981.

⁵⁸ 1784 novemberében Pestről Bécsbe, majd onnan észak felé vezető utazása. Prága és Drezda után Weimar érintésével 1785 nyarán már Göttingenben, az egyetemi városban volt, amelyet egy esztendővel később, 1786. szeptember 21-én hagyott maga mögött. (MTAK K Történeti Napló 8° 13. fol. 2.) Ezt követően kísérelével, István fivérével és Cornides Dániellel továbbindultak Angliába, Franciaországba, Hollandiába és Svájcba.

Az emlékkönyvek bejegyzései pedig felvilágosítást adhatnak a kapcsolatrendszeréről, a korabeli „divatos” személyiségekről, a tanulmányút kötelező állomásairól.

A potsdami kutatók a *Kavariertour*hoz sorolták a gazdag polgárcsaládok finnak utazásait, tanulmányútjait is. Magyarország esetében, a helyi sajátosságok miatt, kevés olyan forrást találhatunk, amely kimondottan csak polgárfiútól származik.⁵⁹ A magyar polgárság kevésbé volt fejlett, mint a nyugat-európai, így kevesebb lehetősége volt önálló külföldi utazásokra, leginkább egy-egy nemesifjú kísérijeként láthatott világot. A források is szerényebben őrződtek meg számunkra. A kutatást nehezítheti továbbá, hogy a leggazdagabb történeti városi levéltárak, amelyekben ilyen útinaplókat őrizhetnek, nem a mai államhatáron belül találhatóak (Szlovákiában, Romániában).

III. Hivatali utazás (*Berufsfreise*)

a) Utazások állami megbízásból

Egy hivatalviselő külföldi és a Habsburg Birodalom tartományaiban tett utazásaira példa Karl von Zinzendorf gróf. Zinzendorf egy Alsó-Ausztriából Szászországba menekült protestáns grófi családban született Drezdában 1739-ben. 1757 és 1760 között a jénai egyetemen jogi tanulmányokat folytatott, majd féltestvére, Ludwig von Zinzendorf gróf meghívására Bécsbe utazott. 1762-ben az alsó-ausztriai kereskedelmi tanács tanácsosa lett. Miután áttért a katolikus hitre, osztrák állami szolgálatba léphetett: 12 esztendő alatt (1764 és 1776 között) az udvar megbízásából Norvégiát és az Oszmán Birodalmat kivéve beutazta a korabeli Európát, valamint a Mária Terézia uralkodása alá tartozó országokat és tartományokat.⁶⁰ Ezután hat esztendőn át, 1776 és 1782 között Trieszt kormányzója volt. II. József 1782-ben Bécsbe hívta, és az Udvari Számvevőszék elnökévé nevezte ki. I. Ferenc uralkodása alatt állam- és konferenciaminiszter, majd vezető államminiszter volt; a közeletről 1809-ben vonult vissza. 1765-ben megélhetése miatt belépett a német

⁵⁹ Egy példa: Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, XV. 20. Kéziratok könyvek gyűjteménye, 8. doboz, Nr. 49. Benne például az 1781 és 1789 közötti, főként szászországi tartózkodásra utaló bejegyzések. Köszönöm Dominkovits Péter (Győr-Moson Sopron Megye Soproni Levéltára) segítségét.

⁶⁰ Zinzendorf 1764-ben Tirolban, Svájcban, Dél-Franciaországban és Észak-Itáliában, 1765-ben Máltán és a Földközi-tenger vidékén (Spanyolországban, Szardíniában és Szicíliában) járt. 1766-ban beutazta Itáliát és Görögországot, egy évvel később Németalföldet, Franciaország egy részét, Spanyolországot, valamint Portugáliát. 1768-ban került sorra Anglia, Skócia és Írország, 1769-ben Franciaország, Hollandia és Németalföld. Ezután közel egy évet töltött Brüsszelben. 1771-ben kezdte meg a Habsburg Birodalom országainak és tartományainak felmérését, először az osztrák örökös tartományokban, majd 1772-ben Magyarországon, Szlavóniában, Erdélyben és a Temesi Bánságban járt. 1773-ban Csehország, Morvaország és Szilézia következett, egy évvel később a keleti és északi területek: Galícia, Bukovina, Lengyelország, Oroszország, Finnország és Svédország. 1775-ben Dániában, Schleswigben, Hamburgban tett látogatást.

lovagrendbe, lemondva a házasságkötés és a családalapítás lehetőségéről. 1801-től haláláig, 1813-ig a lovagrend ausztriai kerületének tartománymestere volt.⁶¹

A képzett, olvasott gazdaságpolitikai szakember tehát hivatalból, megbízásból utazott: a bécsi udvar kiküldetésében mérte fel az európai államoknak és a Habsburg Birodalom országainak és tartományainak gazdasági helyzetét, potenciálját, ipari és kereskedelmi lehetőségeit.⁶² Számos utazása során alapos ismeretekre, hasznos tapasztalatokra és széles látókörre tett szert – ezáltal igazi modellalakja lehet az európai kultúra-közvetítési folyamat kutatásának és a *Reisefolgenforschung*nak is.⁶³ Nem véletlenül, mert a grafomán gróf felbecsülhetetlen értékű naplóköteteket, jelentéseket, hatalmas mennyiségű iratanyagot hagyott hátra.

Zinzendorf fáradhatatlan naplóíró volt: tizenhárom éves korától kezdve élete végig 55 naplókötetet töltött meg napi élményeivel. Ezek mellett gondosan megőrizte hivatalos ügyiratait, iratmásolatait, a jelentéseit, hivatali feljegyzéseit is. Tudatosan törekedett arra is, hogy rendezett állapotban fennmaradjon írásos hagyatéka, amelyet végrendeletében a bécsi Hofbibliothekra hagyott. Az Államtanács a hagyatékot politikailag olyan jelentősnek és fontosnak értékelte, hogy a hivatali iratokat és a naplókat lefoglalta és a saját levéltárába szállíttatta.⁶⁴ A családi (magán) levelezése, családtörténeti kutatásainak eredményei, könyv- és térképgyűjteménye a német lovagrendre vonatkozó iratokkal egyetemben a német lovagrend levéltárába kerültek, amely napjainkban is őrzi azokat.

Ilyen hatalmas mennyiségű és különféle típusú iratanyag kapcsán nem meglepő, ha napjaink utazás- és útleírás-kutatása a gróf látogatásait előszeretettel helyezi vizsgálatai középpontjába. Mindezt azonban nehezítette, hogy a forrásbázis sokáig csupán kéziratos formában volt elérhető. A grófról és főként utazásairól csak esettanulmányok, valamint naplóiból egy német nyelvű válogatás jelent meg.⁶⁵ Hans Wagner előmunkálatai alapján végül 1997-ben szemelvények láttak napvilágot a gróf ifjúkori naplóiból,⁶⁶ és a vállalkozást felkarolta az Osztrák Tudományos Akadémia Újkori Történeti Bizottsága (*Kommission für Neuere Geschichte Österreichs*). Walter elhunya után Grete Walter-Klingenstein vezetésével Grazban egy kutatócsoport alakult külföldi történészek közreműködésével. Mivel a naplók teljes kiadása olyan hatalmas feladat, amely jelenleg megvalósíthatatlannak tűnik, a cél a részleges közlés, elsősorban az utazásokra koncentrálva.⁶⁷

⁶¹ Életére lásd Pettennegg 1897; H. Balázs 2005a (az 1975-ben megjelent magyar tanulmány újraközlése).

⁶² H. Balázs 2005a: 133.

⁶³ Eddigi vizsgálatok: Gürtler 1985; Klingenstein 1990; Fattinger 2002; Faber–Garms–Cornides 2005.

⁶⁴ Klingenstein 2003: 249.

⁶⁵ Wagner 1963: 140; Wagner 1972. A gazdaságtörténészekon kívül Magyarországon tanárnőm, H. Balázs Éva hívta fel Zinzendorfra a figyelmet. H. Balázs 1975 (magyarul 2005a).

⁶⁶ Breunlich–Mader–[Wagner] 1997.

⁶⁷ Vö. Fattinger 2003. A kutatócsoportban osztrák, francia, belgiumi, svájci, brit, olasz és magyar kutatók vannak, akik a gróf egy-egy utazásának feljegyzéseit rendezik sajtó alá. Kivétel ez alól a trieszti kormányzóság időszaka, amely teljes egészében kerül publikálásra, a remények szerint hamarosan. Előkészületben van az Angliában, Skóciában és Írországban, valamint a Svájcban tett

Zinzendorf alapos felkészülése kétségkívül példa nélküli: feljebbvalói szóban tudatták vele az államérdekből fontos szempontokat és a megtekintendő objektumokat, a gróf pedig nyomtatott „forrásanyag”-ot, például útleírásokat olvasott, ha léteztek és fordításban elérhetőek voltak számára ilyenek a beutazandó vidékre nézve. Nagy olvasottságának köszönhetően már ifjabb korában több alapvető művet és gazdaságelméleti munkát kézbe vett, de egy-egy utazást megelőzően tudatosan okította magát, és vásárolta meg a szükséges műveket. Hagyatékából kitűnik, hogy részletes adatgyűjtést végzett az aktuális gazdaságpolitikai és állami-gazgatási rendeletekről. Erdély esetében például saját maga fordított latinból egy országleírást,⁶⁸ és az esetleges nyelvi korlátokon segédanyag összeállításával próbált túljutni.⁶⁹ Kiterjedt külföldi kapcsolatai révén előre gondoskodott az ajánlólevelekről.⁷⁰ Felmérő utazásai nem csupán közvetlen hasznot hajtottak az állam számára, hanem személye által közvetített is: megszerzett ismeretei, tapasztalatai révén mint gazdasági szakember alkalmassá válhatott a későbbiekben vezető funkcióra. Megbízatai tehát egyértelműen „befektetés”-nek tekinthetők,⁷¹ az általa felvetett megoldások, az elméletek gyakorlati alkalmazása közvetlenül is lemérhetővé vált mind a kortársak, mind a későbbi korok történésze számára.

Zinzendorf magánnaplói különleges forrástípust jelentenek, mivel nem kimondottan az utazás idejére vonatkoznak, hanem élete krónikájának is részét képezik. Megjegyzései a napi programjáról, találkozásairól, az olvasott és áttanulmányozott, helyiektől átvett jelentésekről, az esti társasági életről (színházról, estélyekről) és a napi időjárásról, klimatikus viszonyokról szólnak. Adatgazdagsága miatt több történeti diszciplína meríthet naplóból.⁷²

Zinzendorf utazásainak szakmai jellegét, a látogatások hatásait, a megtekintett országokban szerzett tapasztalatokat leginkább a hivatalos jelentéseiből ismerhetjük meg. Beszámolóit utazásai végeztével készítette el, a klasszikusnak nevezhető jelentés formában: többször külön részben tárgyalta az egyes területeket, városokat, és megfigyeléseit tematikus rendben is összegezte. Mária Terézia felkérésére 1772 februárjában Zinzendorf feljegyzést készített addigi jelentéseiről. Számadatait olvasva elképesztő a gróf grafomániája és munkabírása: alkalmazásának nyolc éve alatt 84 jelentést készített: 31 relációt írt a Svájcban és a Német-római Birodalomban tett utazása során, tizenkilencet itáliai, szardíniai, máltai,

látogatás kézírata is. Az *Internationales Forschungsprojekt Zinzendorf* tagjaként és tanácsadójaként H. Balázs Éva irányította és koordinálta a magyarországi útinapló kiadásának munkálatait.

⁶⁸ ÖStA HHStA Kabinettsarchiv (= KabA) Nachlaß Zinzendorf (= NZ) Kt. 6. Ungarn. fol. 239r–272v. Például vámokról és harmincadvámokról szóló rendelkezések gyűjteménye. ÖStA HHStA KabA NZ Kt. 6. Siebenbürgen. fol. 1–104v. „Kurzgefaßte Nachricht von dem Fürstenthum Siebenbürgen und denen demselben einverleibten Stühlen der Königreich Ungarn 1760 aus dem Lateinischen ins Deutsche übersetzt 1763...”

⁶⁹ ÖStA HHStA KabA NZ Kt. 6. Ungarn. fol. 16r. Latin-német szöszedet a közigazgatási funkciókról, tisztviselekről, szakkifejezésekről, például nádor, mezőváros, közgyűlés stb.

⁷⁰ Fattinger 2002: 137–142.

⁷¹ Fattinger 2002: 134–136.

⁷² H. Balázs 2005a: 130.

tizenkettőt portugáliai és spanyolországi tartózkodása után. Franciaországról öt jelentést, a nagy-britanniai látogatásról tizet nyújtott be az uralkodónőnek. Az osztrák Németalföld és a belső-ausztriai területek állapotáról összesen hét relációt vetett papírra.⁷³ Ezek főként a gazdaság, az ipar, a szárazföldi és tengeri kereskedelem, a közlekedés kérdéseit tárgyalták. Hivatalos relációinak terjedelméről és tartalmáról valamelyest képet alkothatunk a Temesi Bánságról fennmaradt töredékes, 226 lapos összeállítása alapján. Az 1772. évi látogatás részletes jelentései ugyanis (a gróf több más kéziratával egyetemben) a második világháborúban a kabineti levéltár kiköltöztetett részei között elpusztultak.⁷⁴ A bánsági viszonyok kapcsán bőséges és aprólékos adatközlést olvashatunk, így többek között történelmi áttekintést, a terület közigazgatási felosztásának, gazdaságának és bányászatának jellemzését, a behozott árukról táblázatos adatokat, továbbá a katonaság és az erődök bemutatását.⁷⁵ Zinzendorfnak a kortársak által is elismert jelentőségét jelzi, hogy iratairól közel egykorú másolatok készültek – ezek feltárásához (és feltalálásához) szintén célzott kutatás és némi szerencse szükséges.⁷⁶ A gróf jelentéseinek elemzése, javaslatainak elfogadása, alkalmazása megfelelő vizsgálati alapot jelenthet a *Kulturtransferforschung* és a *Reisefolgenforschung* számára: e vizsgálatokhoz felhasználhatóak még az egykorú hivatali ügyiratok is (Államtanács, kamarai ügyiratok, kancelláriai ügyiratok).

Zinzendorf hagyatéka egy másik olyan forrástípusban is gazdag, amelyet a németországi projekt az elsődleges narratív források között említ: a gróf terjedelmes magánlevelezése kiegészíti naplóját, és újabb adalékokkal szolgál az ott olvasható élményeiről és esetenként szubjektív megfigyeléseiről. Évi 250–450 levele széles körű személyes kapcsolatairól, eszmecseréről, különböző gazdaságpolitikai elképzelésekről – valódi információcseréről tanúskodik.⁷⁷

A hivatali utazás magyar megfelelője Hadik András Habsburg Birodalomban tett útjai. Hadik András (1711–1790) köznemesi család szülöttje volt, leginkább katonaként ismert Magyarországon. Katonai pályafutása 1732-ben zászlósként indult, halálakor viszont már a Habsburg Birodalom legfőbb katonai szervének, a bécsi székhelyű Udvari Haditanácsnak az élén állt. Közismert a hétéves háborúban 1757-ben végrehajtott nevezetes vállalkozása, „Berlin megsarcolása”.⁷⁸ 1763-tól a pesti kerületi lovasság felügyelője lett, és katonai haditetteiért grófi, majd

⁷³ ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv (= FHKa) Hofkammerarchiv (= HKA), Handschriften 78. No. 299/d.

⁷⁴ Coreth 1958: 522. A 72 darab elpusztult kézirat között a 121–123. kötetekben.

⁷⁵ ÖStA HHStA KabA NZ Kt. 6. Banat. A teljes kézirat több mint 319 oldal volt, javaslatokkal.

⁷⁶ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (= OSzK K) Quart. Germ. 139. „Erörterung der Frage, ob in denen an der Krone Hungarn gehörigen Provinzen der Oesterreichischen Monarchia das nämliche Mauth-System, wie in den Böhmisch und oest. Erbländern und zwar ohne Schaden für diese Letztern eingeführt werden könne”. és uo. Fol. Germ. 266. „Des Grafen von Zinzendorf Gedanken über die Zöllnen und Mauth nebst deren Anwendung auf das gegenwärtig in den K. K. Deutschen und Ungarischen Erbländern vorwaltende Maut.” 1782-ben, feltehetően Széchényi Ferenc kérésére készített másolatok.

⁷⁷ Példák: H. Balázs 2005a: 136.

⁷⁸ Markó 1944 és katonai pályafutásáról Farkas 2000: 11–16.

1777-ben birodalmi grófi rangra emelték. Korának több háborújában vett részt, sőt még 79 évesen is közel fél évig főhadparancsnokként irányította a csapatokat a törökök elleni hadjáratban.

Katonai feladatkörei mellett Mária Terézia számos polgári ügyben is bizalmat szavazott neki: 1769-ben őt nevezte ki a karlócai illír nemzeti kongresszus, vagyis a metropolitaválasztó egyházi gyűlés királyi biztosává, majd 1770-ben a Szent Jobb Budára vitelekor is biztosi szerepet töltött be. Két évvel később az újonnan megszerzett terület, Galícia főhadparancsnoka, 1774-től pedig polgári kormányzója lett. Ehhez hasonlóan kettős, egyszerre katonai és polgári funkciót töltött be Erdélyben. A királynő 1764. április 17-én, Adolf Nicolaus Buccow főhadparancsnok elhunytát követően ugyanis három esztendőre Hadikot nevezte ki az Erdélyi Fejedelemség főhadparancsnokává és a gubernium királyi biztosává.⁷⁹

A gróf egyik feladata volt, hogy felmérje, megismerje a rábízott katonai csapatokat és bejárja az országot (*Landesvisitation*). Hogy ez mennyire volt a katonai vezető állandó feladata, azt csak további összehasonlító vizsgálatok alapján lehet megállapítani.⁸⁰ Mivel országjáró utazását katonaként tette meg, látogatását teljes mértékben a katonaság szervezte, így a vizitációval kapcsolatosan nem találunk hivatalos előkészítő iratokat az erdélyi polgári szervek, kormányhatóságok iratanyagában.⁸¹ A bejárás első felét 1766. szeptember 16-án kezdte meg, és november 13-án fejezte be.⁸² Második utazása másfél hónapig tartott: 1767. május 31. és augusztus 17. között.⁸³

Markó Árpád, a tábornagy életrajzírója – Halmágyi István guberniumi titkár nyomán – arról tudósít, hogy Hadik „száz oldalnál vastagabb emlékiratban számolt be tapasztalatairól”. Feltételezése szerint ennek a bécsi Kriegsarchiv iratai között kellett lennie.⁸⁴ Az 1930-as években Bécsben a Haus-, Hof- und Staatsarchivban talált terjedelmes, anonim összeállítást⁸⁵ Makkai László felvetése

⁷⁹ Hadtörténelmi Intézet, Hadtörténelmi Levéltár (= HL) VII. 35. 1764/VI–7. 1764. ápr. 17.

⁸⁰ 1772-ben Johann Peter Preiss tábornokot, erdélyi főhadparancsnokot arra kérték fel, hogy segítsen II. József császár erdélyi utazásának megtervezésében. A tábornok válaszlevelében megemlítette, hogy Erdélybe érkezésekor saját maga is végiglátogatta a nagyfejedelemséget. ÖStA Kriegsarchiv (= KA) Hofkriegsrat (= HKR) Akten 1772–77–1. Moritz Lacy Preisshez, 1771. dec. 24. és Preiss válasza, 1772. jan. 31.

⁸¹ Köszönöm Bakács Bernadette (MOL) segítségét. – A szervezéssel kapcsolatos hivatalos ügyiratok feltehetően az erdélyi katonai főhadparancsnokság iratanyagában voltak, amelynek töredékét most Nagyszebenben őrzik (Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Sibiu).

⁸² ÖStA KA HKR Prot. Bd. 981. fol. 877r–v. 1766. aug., uo. fol. 1021v. 1766. szept. 30. – Rettegi György feljegyzései szerint Hadik 1766. június 15-én volt Kolozsvárott, onnan továbbindult Somlyóra, majd augusztus 3-án Füzesre érkezett. Rettegi 1970: 209, 211. A főhadparancsnok jelentésének ismeretében bizonyos, hogy Rettegi eltévesztette a dátumot, és egy esztendővel korábbra datálta a gróf Erdély dél- és északnyugati részén tett látogatását.

⁸³ Hadik sajátkezű naplójában összesen 5 hónapot, kétszer két és fél hónapot említ. HL VII. 35. K/1. Synoptische Lebensbeschreibung... 300. oldal. (Hadik saját számozása szerint 200. oldal.)

⁸⁴ Markó 1944: 238.

⁸⁵ ÖStA HHStA Ungarn. Hungarica Specialia. Fasc. 362. Transsylvania separata 1761–1825. Konv. A. fol. 249r–276v. – Eredeti, mára már elpusztult példánya az ÖStA HHStA KabA Staatsrat iratai között feküdt, 1769/951. szám alatt. Vö. Tóth 1938; Berlász 1939; Makkai 1957.

nyomán a történeti szakirodalom napjainkban általánosan Hadiknak tulajdonítja, illetve egyik erdélyi szakértő segítójének, Frivaldszky Jánosnak.⁸⁶ Makkai ugyan nem állította egyértelműen, hogy ez az elaborátum megegyezne a Markó által is említett jelentéssel, de igen valószínűnek tartotta.⁸⁷ Azt e helyütt nem tudjuk, és nem is feladatunk megvizsgálni, hogy az említett elaborátum Hadik Andrástól származik-e, de azt bizonyossággal állíthatjuk, hogy a gróf utazásairól nem azt a jelentést állította össze. Igazi jelentései Magyarországon eddig ismeretlenek, és a történészek még nem használták.

Hadik András mindkét utazása után hivatalos naplót és jelentést állított össze (feltehetően hivatali kötelessége volt), és elküldte felettes hatóságának, a bécsi Udvari Haditanácsnak. A dokumentumokat, ahogy Markó feltételezte, ma is a hadi levéltár őrzi.⁸⁸ 1766-ban csaknem 300 oldalas, részletes, napokra bontott útinaplót töltött meg megfigyeléseivel, javaslataival. A napi események során közvetlenül reflektált az aznap látottakra, így az útinapló és a jelentés egy szövegben, összeolvasztva olvasható. 1767-ben már több részre osztotta második jelentését. Külön fejezetet kapott útinaplója (*Journal*), amely klasszikus felépítésű, vagyis napi dátumok szerint tagolt: napról-napra haladva felsorolta a megtekintett helységeket, a váltóhelyeket és az éjszakai szállást. Személyes megjegyzések csak hivatalával összefüggésben fordulnak elő, különben csak objektív adatokat közöl, például leginkább a távolságokról és az útszakasz megtételéhez szükséges időről ejtett szót, és – főként a védelmi szempontokat figyelembe véve – a környezeti tényezőkről. A hegyek, völgyek, folyók és patakok nevét pontosan feljegyezte.⁸⁹ A többi fejezet tematikus felépítésű, és egyaránt tükrözi a főhadparancsnok hivatali és személyes érdeklődését. A legnagyobb részt természetesen a katonaság, a határőr-csapatok és a katonai építmények (erődök, erődített helyek, határátkelők stb.) leírása és jellemzése teszi ki, ami Hadik bejáró útjának a fő célja volt. A védelem, a csapatok felvonulása szempontjából az utak állapotának felmérése, míg a gazdaság számára a kereskedelem, a bányászat helyzete volt megvizsgálásra érdemes. Szubjektív megjegyzéseknek e naplóban nincs helye, de egy területen mégis felvillan Hadik személyes érdeklődése, amikor bemutatja a meglátogatott erdélyi ókori emlékhelyeket, történeti romokat és a különböző természeti érdekességeket, például hatalmas sziklákat és barlangokat, Ulpia Trajana városát, római lakóházakat, középkori várakat stb. A jelentést négy oldalon a nagyfejedelemség vallási viszonyaival zárta, de csak néhány aspektust emelt ki: a római katolikus templomok rossz állapotát, a megélhetés (állami alkalmazás)

⁸⁶ Legújabbban: ifj. Frivaldszky 2002: 393.

⁸⁷ Makkai 1957: 38.

⁸⁸ ÖStA KA HKR Akten, 1767 27 April 160. „Journal. Die Landesvisitation des Großfürstenthum Siebenbürgen”. fol. 89r–226r (mellékletekkel). Második része: uo. 1768 27 März 478. „Relation der den 31ten May 1767 fürgenommenen Landes-Visitation des Grosfürstenthum Siebenbürgen”. fol. 49r–145r. Köszönöm Hermann Róbert (Bécsi katonai levéltári kirendeltség) segítségét.

⁸⁹ ÖStA KA HKR Akten, 1768 27 März 478. fol. 49r–63v.

érdekében magukat katolikusnak vallók problémáját és a határőrök oktatási-nevelési szükségletét.

A főhadparancsnok jelentéseit feltehetően megtárgyalták a haditanácsban, és megfigyeléseit hasznosíthatták, de ennek megállapításához az ügyiratok további vizsgálata szükséges. E források jelentőségét azonban az Udvari Haditanács iratai egyértelműen bizonyítják. Hadik helyére a három év elteltével Carl Claudius O'Donell tábornok került.⁹⁰ Számára ismeretlen volt a tartomány, annak berendezkedése és viszonyai. Moritz von Lacy gróf, az Udvari Haditanács elnöke (Hadik elődje e poszton) ezért arra kérte a leköszönő főhadparancsnokot, hogy O'Donell tábornoknak adja át útijelentésének nála maradt fogalmazványát, és egyéb, általa fontosnak tartott dokumentumokat, hogy ezek által is megkönnyítse számára új feladatkörét.⁹¹ A két katonatiszt Budán találkozott, ahol az irományok gazdát cseréltek, és Hadik András részletesen, önéletrása szerint két nap alatt számolt be a nagyfejedelemségben tapasztalt viszonyokról.⁹²

A hivatali utazások körébe sorolhatjuk azokat az utakat is, amelyek diplomáciai jellegűek voltak. A németországi projekt keretében feltárt diplomáciai utazásokhoz hasonlóakat azonban nehéz találni Magyarországon. Egyedi helyzetük miatt a magyarok nem folytathattak önálló külpolitikai tevékenységet, de tény, hogy a 18. században igen sokan álltak a Habsburg(–Lotharingiai) uralkodók alkalmazása alapján diplomáciai szolgálatban huzamosabb időre (például Reviczky Károly) vagy alkalmi megbízásból. Ilyen (diplomáciai, udvari) feladattal többször is megbíztak magas rangú magyar főnemeseket. Pálffy Károly gróf, a magyar udvari kancellár fia kísérte el például 1760-ban a lengyel király fiait Varsóba.⁹³ Ide számíthatjuk továbbá a ceremóniális (tudósító és gratulációt közvetítő) küldetéseket: esküvőkről szóló híradásokat a külföldi udvarokból,⁹⁴ gratuláció átadását például egy unoka születése vagy betegségből való felgyógyulás alkalmából. E küldetések ismeretében azonosíthatunk utazókat és utazásokat, és tudatos, szervezett kutatómunka során – a családi, diplomáciai, ceremóniális iratok között – megvizsgálható, hogy a diplomáciai küldetés során készült-e leíró vagy más típusú forrás.⁹⁵

⁹⁰ HL VII. 35. 1767/XI–4. 1767. nov. 4.

⁹¹ HL VII. 35. 1768/II–1. 1768. febr. 26., és uo. K/1. 302. oldal.

⁹² ÖStA KA HKR Prot. Bd. 993. fol. 368r. 1768. ápr. 10. – Hadikot 1771-ben felkérték Joseph Maria Auersperg gróf, kinevezett gubernátor informálására is: HL VII. 35. 1771/IV-1. 1771. ápr. 18.

⁹³ Kulcsár 2005: 1188.

⁹⁴ Albert herceg és Mária Krisztina főhercegnő esküvőjének hírével Drezdába Pálffy Lipót gróftól küldték el: ÖStA HHStA Hofarchiv, Zer.dep., ZP Bd. 31. (1766) fol 184v. 1766. ápr. 10. A gróf megérkezése Drezdába: Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden (= SächsHStA), Hofbehörden, Obersthofmarschallamt, E. No. 9. fol. 8r. 1766. ápr. 14.; ÖStA HHStA, Staatskanzlei, Diplomatische Korrespondenz, Kt. 14. alter Fasc. 20. 1766. Relationen des Grafen Wurmb- rand aus Dresden an die Staatskanzlei. Nr. 20. fol. 51r. Drezda, 1766. ápr. 21.

⁹⁵ Erre egy példa: HL VII. 35. K/14. Hadik András sajátkezű naplója a császárral a cseh- és morvaországi táborokban 1770-ben tett utazásról. Vö. Markó 1944: 246–258.

b) Hivatali utazás saját kezdeményezésre

Egy magyar nemes ilyen típusú külföldi utazására példa báró Vay Miklós útja. Az északkelet-magyarországi református családból származó birtokos nemes Vay Miklós (1756–1824) a bécsi katonai akadémián folytatott hadmérnöki tanulmányokat. A császári hadsereg tisztjeként Magyarországon, Csehországban és az osztrák Németalföldön teljesített szolgálatot. 1793-ban felmentését kérte a katonai szolgálat alól, mivel Belgrád ostrománál megsérült a jobb szeme. Az 1783-tól bárói rangot viselő Vay Miklós ezt követően gazdasági és közéleti szerepet töltött be. Több vállalkozásban volt érdekelt, így a borkereskedelemben, a Batthyány Károly gróffal együtt üzemeltetett burgauai textilüzemben és a nyírségi salétromkitermelésben. 1802-től 1824-ig, haláláig királyi biztosként a kelet-magyarországi folyószabályozásokat felügyelte.

A báró életére nagy hatással volt hosszú, 1785 tele és 1788 januárja között megtett nyugat-európai utazása, amelyre szabadságot (majd több ízben hosszabítást) kért feletteseitől. Vay ugyan a Habsburg Birodalom hadseregének katonatisztje volt, utazását mégsem megbízásra, külön megadott céllal folytatta, bár állítólag feljebbvalói tudtával és jóváhagyásával indult útnak. Célja kétségkívül ismereteinek, hadmérnöki tudásának bővítése volt a francia és brit technikai és természettudományos újítások tanulmányozása révén. Franciaország és Nagy-Britannia meglátogatásán kívül eredetileg tervbe vette a Holland Köztársaság megtekintését is, de hosszúra nyúlt angliai tartózkodása, valamint a hadiesemények miatt oda már nem tudott ellátogatni.

Nyugat-európai utazásának élményeit csaknem 500 oldalon vetette papírra fivére ösztönzésére. A napló különleges abból a szempontból, hogy meghatározók benne a szakmai megfigyelések. Vay Miklós hadmérnökként, szakemberként érkezett Nyugat-Európába, és megfigyelései is elsősorban tudományos, technikai, technológiai és építészeti jellegűek. A nyelv megválasztása is talán ezzel indokolható, hiszen a báró szakmai nyelve a német volt, a szakkifejezéseket is németül tanulta. Emellett természetesen találhatunk benne magánjellegű, szubjektív, politikai stb. megjegyzéseket is, bár, kétségkívül, szerényebb számban.⁹⁶

Vay utazása a német tipológia alapján leginkább a tanulmányút (*Studienreise*) és a hivatali utazás (*Berufsreise*) elegye, és közvetlen vizsgálati lehetőséget nyújt a külhonban tapasztalt újdonságok és szokások hazai, magyarországi alkalmazásának vizsgálatához.⁹⁷ Katonatisztként, hadmérnökként tett megfigyeléseiről feljebbvalóit is tudósította, terjedelmes jelentéseket juttatott el Bécsbe az Udvari Haditanácshoz például a cherbourgi flottabázisról, de megszemlélte a párizsi gabonacsarnokot és a touloni hadikikötőt is. Az, hogy e jelentései milyen hatással voltak a bécsi katonai körökre, információit felhasználták-e, még tisztázásra szorul.

⁹⁶ Vö. Szakály 2003a: 117. Az utazás leírása: Szakály 2003b: 63–87.

⁹⁷ Ilyen vizsgálatokat végzett életrajzírója résztanulmányokban is: Szakály 2000a és 2000b.

Vay Brüsszelen át először Párizsba utazott, ahol két és fél hónapot maradt. Lyon, Marseille, Nantes után Cherbourgba látogatott el, ahol megtekinthette a hadihajókat és a kikötőt is. A szigetországban sokat tartózkodott Londonban, majd angliai és írországi körutazása szintén a hadmérnök és a gazdasági szakember számára érdekes helyszínekre vezetett: Birminghambe az ipar, Portsmouth-ba és Plymouth-ba a hadikikötők miatt. Northamptonban a csatornaépítést vizsgálta meg (információkat és tapasztalatokat gyűjtött a későbbi magyarországi folyószabályozásokhoz), Derbyben egy selyemüzemben, egy porcellán-vállalkozásnál és egy vasgyárban járt. Szokatlan úti célnak számított Írország és Dublin.⁹⁸

Vay is előkészítette látogatásait: német fordításban elérhető útleírásokat olvastott, a helyszínen térképeket, szótárakat és nyelvkönyveket szerzett be, továbbá klasszikusnak számító munkákat vásárolt, így a felvilágosodás szépirodalmát (például Shakespeare, Voltaire, Diderot, Montesquieu és Rousseau műveit), vallási tárgyú köteteket, szakkönyveket (így Adam Smith gazdaságelméleti művét). Vay beszerzett könyveinek listája az a fajta forrástípus, amely nem csupán a célország anyagi kultúrájáról és a szellemi divatirányzatokról, hanem az utazó érdeklődéséről is képet ad, és feltételezhető ezek információ- és kultúra-közvetítő hatása.⁹⁹

Vay utazása alkalmas példa a személyes kapcsolatok és a kultúra alakítási folyamatának vizsgálatára: utazása során helyi szakemberekkel és tudósokkal találkozott. Műszaki érdeklődését jelzi, kiket és milyen foglalkozásúakat keresett fel (akár ajánlólevelek révén), és kikkel került kapcsolatba: főként hadmérnököket, építészeket ismert meg. Londoni idejének jó részét a londoni Royal Society összejövetelein töltötte (amely 1787-ben tagjává választotta),¹⁰⁰ és szoros kapcsolatba került a tudóstársaság tagjaival, például annak elnökével, Sir Joseph Banks-szel, de orvostudós, kémikus, csillagász, főkönyvtáros, csatorna- és híd-építő szakember is volt a társasági körében, akikkel élénk szakmai eszmecserét folytathatott. Utazásának közvetlen, gyakorlati hasznára több példát is találunk: Londonban részt vett egy olyan modern szintező kifejlesztésében, amelyet később a magyarországi Körös-szabályozások munkálatainál, itthon elérhető szakszerek hiányában alkalmazott. Szintén Angliában vásárolt egy technikai újítást, egy fonógép modelljét, amelyre a burgauai fonóüzemet alapították.¹⁰¹

A MAGYARORSZÁGI KUTATÁS PERSPEKTÍVÁI

E néhány példa is elég bizonyíték talán arra, hogy a kéziratos források feltárása és rendszerezése Magyarországon (illetőleg Magyarország vonatkozásában) is különleges, ismeretlen és értékes eredményekkel kecsegtet. Akár többszemélyes projekt, akár egyéni vállalkozás keretében folyik a kutatás, elsősorban az anyaggyűjtés

⁹⁸ A napló írországi részének szövegkiadása: Szakály 2002; Szakály 2003a.

⁹⁹ Szakály 2003b: 82, 86.

¹⁰⁰ Szakály 2000a: 225.

¹⁰¹ Szakály 2003b: 79, 231, 163–164; Szakály 2000a.

kritériumai és határai az eldöntendő: milyen őrzési helyeket kell és érdemes figyelembe venni, milyen származásúak a vizsgálandó utazók és mi az úti céljuk (külföld, belföld), valamint milyen célból utaztak. Kérdés, hogy milyen korszakhatárok között kell dolgozni, kell-e esetleg a forrásokat nyelvezetük szerint osztályozni, és milyen feltárási módszert érdemes követni. Megvizsgálandó, vannak-e esetleg sajátosan „magyar” jellemzők, amelyek megkönnyítik a források feltárását és az utazók meghatározását.¹⁰²

Egyedi és újabb kutatási szempontot jelentenek az országon belüli utazások, amelyeket, mint láttuk, a potsdami projekt nem vont be a vizsgálati körbe, mi viszont nagy jelentőségűnek tartjuk. Ezek a hivatalos utazások, útinaplók, leírások és jelentések az ország állapotáról, jellegzetességeiről, hiányosságokról és előnyökről tudósíthatnak, de akár változó tendenciákról is. Az esetben pedig, ha egy adott korszakból több régióról rendelkezünk hasonló jellegű és minőségű forrásokkal, a komparatív vizsgálatok is lehetővé válnak. Ilyen egyedülálló lehetőséget kínálnak a II. József uralkodása alatt kinevezett kerületi biztosok kötelező utazásainak eredményeként összeállított jelentések.¹⁰³

A történeti vizsgálat tehát az utazások eredményeként a közigazgatási, gazdasági, társadalmi téren megjelenő innovációs törekvéseket veszi nagytító alá, elsősorban az állam, az államigazgatás és a gazdaságpolitika szempontjából. E kézirat forráscsoport irodalomtörténeti vizsgálatához tartozna a forráskritika, az új és ismeretlen források tipologizálása, annak megállapítása, milyenek az eltérések a nyomtatott dokumentumokhoz képest stb. A művészettörténész számára a beszerzett tárgyak listája alapján a már többször említett anyagi kultúra és egyéni igények vizsgálata, a „divatirányzatok” elterjedésének folyamata (például a kertépítés terén) lehet kutatásra érdemes. Példákkal mutattuk be, hogy milyen eredményekkel járhat, ha sikerül feltárni az utazó személyes kapcsolatait, hivatali és magán életében.¹⁰⁴ Remélhetőleg Magyarországon is megindul ezeknek a kézirat forrásoknak a vizsgálata, hiszen a feltárandó dokumentumok feltehetően terjedelmes, részben még ismeretlen és publikálatlan forrásbázist jelentenek az utazástörténeti, az udvari kultúra és rezidencia-kutatás, az elit-, a társadalmi nemek és az ego-dokumentumok vizsgálatához, valamint a kora újkori társadalom-, mentalitás- és kommunikációtörténeti kutatások számára.

¹⁰²A protestáns diákok külföldi egyetemjárását például Magyarországon uralkodói engedélyhez kötötték, amelyet a Helytartótanács állított ki. Ezek a kérvények és engedélyek megfelelő alapot jelentenek a prozopográfiai gyűjtéshez. Az állagról, annak segédletéről és adatairól: Trostovszky 1988.

¹⁰³Szántay 2005: 242–265, aki jelenleg e biztosi jelentések kiadásán dolgozik.

¹⁰⁴Frank–Rees–Siebers–Tilgner 1999: 281–282.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL), Helytartótanácsi Levéltár

C 42 A Magyar Királyi Helytartótanács regisztratórája, Acta miscellanea

C 95 A Magyar Királyi Helytartótanács regisztratórája, Vegyes iratok

Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, XV. Gyűjtemények

Hadtörténelmi Intézet, Hadtörténelmi Levéltár (HL)

Personalia, VII. 35. Hadik András iratai (VII. 35.)

Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA)

Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA)

Habsburg-Lothringisches Familienarchiv (FA)

Estensisches Archiv

Hofreisen

Hofarchive

Zeremonielldepartement (Zer. dep.)

Ältere Zeremonialakten (ÄZA)

Zeremonialprotokolle (ZP)

Kabinettsarchiv (Kaba)

Nachlaß Zinzendorf (NZ)

Staatsrat

Staatskanzlei

Diplomatische Korrespondenz

Ungarn Specialia

Translyvania separata

Kriegsarchiv (KA)

Hofkriegsrat (HKR)

Akten

Protokolle (Prot.)

Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA)

Hofkammerarchiv (HKA)

Handschriften

Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden (SächsHStA)

Albertinisches Herzogtum und Kurfürstentum – Königreich Sachsen. Hofbehörden

10006 Obersthofmarschallamt

E (Ankünfte und Anwesenheit fremder Herrschaften)

O (Diaria) Warschauer Hofjournale

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár (MTAK K)

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OszK K)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- H. Balázs Éva 1967: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus, 1763–1795*. Budapest
- H. Balázs Éva 1975: Karl von Zinzendorf et ses relations avec la Hongrie à l'époque de l'absolutisme éclairé. In: *Etudes Historiques Hongroises*. Budapest, 1975. I. 449–468. és ugyanez: *Studia Historica Academia Scientiarum Hungaricae* 104. 1. 5–20.
- H. Balázs Éva 2005a: A francia-magyar kapcsolatok egy rendhagyó fejezete. A fiziokrata tanok útja Magyarországra. In: Uő: *Életek és korok. Válogatott írások*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 37.) Budapest, 129–139.
- H. Balázs Éva 2005b: Négy nap Párizsban. II. József 1777. évi útinaplójából. In: Uő: *Életek és korok. Válogatott írások*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 37.) Budapest, 289–295.
- Berlász Jenő 1939: A Mária Terézia-kori kivándorlások szociális háttere. *A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve* 9. 1–44.
- Braubach, Max 1961: *Maria Theresias jüngster Sohn Max Franz. Letzter Kurfürst von Köln und Fürstbischof von Münster*. Wien–München
- Braubach, Max 1991: Eine Denkschrift des Erzherzogs Maximilian über Ungarn, 1777. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 99. 385–393.
- Brenner, Peter J. 1989: Einleitung. In: Uő. (szerk.): *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*. Frankfurt am Main, 7–13.
- Brenner, Peter J. 1990: *Der Reisebericht in der deutschen Literatur: ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte*. (Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, Sonderheft 2.) Tübingen
- Breunlich, Maria – Mader, Marieluise – [Wagner, Hans] (szerk.) 1997: *Karl Graf von Zinzendorf. Aus den Jugendentagebüchern 1747, 1752–63*. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 84.) Wien
- Cauchie, Alfred 1912: Le comte Louis Charles Marie de Barbiano di Belgiojoso et ses papiers d'État conservés à Milan. Contribution à l'histoire des réformes de Joseph II. en Belgique. *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire* 81. 117–332.
- Coreth, Anna 1958: Das Schicksal des k. k. Kabinettsarchivs seit 1945. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 11. 514–525.
- Donnert, Erich – Reinalter, Helmuth 1996: *Journal der Rußlandreise Kaiser Josephs II. im Jahre 1780*. Thaur bei Innsbruck
- Faber, Eva – Garms-Cornides, Elisabeth 2005: Die „Entdeckung“ Siziliens zwischen Kreuzfahrt, Kommerzreise und Grand Tour. Zinzendorf versus Riedesel. In: Babel, Rainer – Paravicini, Werner (szerk.): *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert. Akten der internationalen Kolloquien in der Villa Vigoni 1999 und im Deutschen Historischen Institut Paris 2000*. Paris, 343–356.
- Farkas Györgyi (szerk.) 2000: *Mária Terézia hadvezére. Válogatás Hadik András tábornagy [sic!] Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból*. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok) Budapest
- Fattinger, Elisabeth 2002: Gestaltung und Gewinn einer Auftragsreise: Karl Graf Zinzendorf in Großbritannien (1768). In: Rees, Joachim – Siebers, Winfried – Tilgner, Hilmar (szerk.): *Europareisen politisch-sozialer Eliten im 18. Jahrhundert. Theoretische Neuorientierung – kommunikative Praxis – Kultur- und Wissenstransfer*. (Aufklärung und Europa 6.) Berlin, 129–158.

- Fattinger, Elisabeth 2003: Editionsvoorhaben. Die Tagebücher Karl Graf Zinzendorfs (1739–1813). In: Klingenstein, Grete – Fellner, Fritz – Hye, Hans Peter (szerk.): *Umgang mit Quellen heute. Zur Problematik neuzeitlicher Quelleneditionen vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart.* (Fontes rerum Austriacarum. II/92.) Wien, 105–109, 263–266.
- Feneşan, Costin 1997: Maximilian Franz von Habsburg: Jurnal de călătorie prin Banat (1777). *Studii și materiale de istorie medie* 15. 215–233.
- Frank, Christoph – Rees, Joachim – Siebers, Winfried – Tilgner, Hilmar 1999: Euroreisen der politischen Funktionsträger des Alten Reichs (1750–1800). Reisen und Aufklärung in interdisziplinärer Perspektive. *Frühneuzeit-Info* 10. 276–283.
- ifj. Frivaldszky János 2002: Hadik András Minerva szolgálatában. *Hadtörténelmi Közlemények* 115. 389–398.
- G. Györffy Katalin 1991: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon (Idegen utazók megfigyelései)*. (Művészettörténeti füzetek 20.) Budapest
- Griep, Wolfgang – Jäger, Hans-Wolf (szerk.) 1983: *Reise und soziale Realität am Ende des 18. Jahrhunderts.* (Neue Bremer Beiträge 1.) Heidelberg
- Griep, Wolfgang – Jäger, Hans-Wolf (szerk.) 1986: *Reisen im 18. Jahrhundert. Neue Untersuchungen.* (Neue Bremer Beiträge 3.) Heidelberg
- Griep, Wolfgang 1980: *Reiseliteratur im späten 18. Jahrhundert.* In: Grimminger, Rolf (szerk.): *Deutsche Aufklärung bis zur französischen Revolution 1680–1789.* (Hansers Sozialgeschichte der deutschen Literatur 3.) München, 739–764.
- Griep, Wolfgang 1985: Deutschsprachige Reiseliteratur, 1700 bis 1810. Ein Forschungsprojekt an der Universität Bremen. *Jahrbuch der historischen Forschung in der Bundesrepublik Deutschland 1984.* München–New York–London–Paris, 45–48.
- Gürtler, Gernot O. 1985: Impressionen einer Reise. Das England-Itineraire des Grafen Karl von Zinzendorf 1768. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 93. 333–370.
- Henning, Hans 1981: Die Weimarer Stammbuchsammlung in der Zentralbibliothek der deutschen Klassik. Vorträge gehalten anlässlich eines Arbeitsgesprächs vom 4. bis 6. Juli 1978 in der Herzog-August-Bibliothek In: Fechner, Jörg-Ulrich (szerk.): *Stammbücher als kulturhistorische Quellen.* (Wolfenbütteler Forschungen 11.) München, 37–63.
- Klingenstein, Grete 1990: Spanien im Horizont der österreichischen Aufklärung. Zinzendorfs Kommerzialisreise nach Spanien im Jahre 1767. In: Ebner, Herwig – Haselsteiner, Horst – Wiesflecker-Friedhuber, Ingeborg (szerk.): *Geschichtsforschung in Graz.* Graz, 83–91.
- Klingenstein, Grete 2003: Die Anfänge der Zinzendorf-Forschung. In: Beer, Siegfried – Marko-Stöckl, Edith – Raffler, Marlies – Schneider, Felix (szerk.): *Focus Austria. Vom Vielvölkerstaat zum EU-Staat. Festschrift für Alfred Ableitinger zum 65. Geburtstag.* Graz, 246–254.
- Kovács Sándor Iván 1988: *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Két tanulmány.* Budapest
- Krisán Eszter 1982: Utazás és útleírás a történeti kutatásban. Egy symposionról. *Századok* 116. 1091–1094.
- Kulcsár Krisztina 1996: 18. századi német utazók Magyarországon (1740–1785). *Sic itur ad astra* 1–3. 83–113.

- Kulcsár Krisztina 1999: II. József „udvari” utazása, 1764. *Levéltári Közlemények* 70. 39–77.
- Kulcsár Krisztina 2004a: *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban, 1768–1773*. Budapest.
- Kulcsár, Krisztina 2004b: Die Quellen zu den Hofreisen im Habsburg-Lothringischen Familienarchiv aus den Jahren 1766 bis 1788. In: Pauser, Josef – Scheutz, Martin – Winkelbauer, Thomas (szerk.): *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch*. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 44.) Wien–München, 108–119.
- Kulcsár Krisztina 2005: Bécs és Varsó. Két herceg az udvari élet forgatagában. *Századok* 139. 1169–1205.
- Laermann, Klaus 1976: Raumerfahrung und Erfahrungsraum. Einige Überlegungen zu Reiseberichten aus Deutschland vom Ende des 18. Jahrhunderts. In: Piechotta, Hans Joachim (szerk.): *Reise und Utopie. Zur Literatur der Spätaufklärung*. Frankfurt am Main, 57–97.
- Maćzak, Antoni – Teuteberg, Hans-Jürgen 1982: *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung. Vorträge gehalten anlässlich des 9. Wolfenbütteler Symposions vom 22. bis 25. Juni 1981*. (Wolfenbütteler Forschungen 21.) Wolfenbüttel
- Makkai László 1957: Hadik András az erdélyi mezőgazdaságról. *Agrártörténeti Szemle* 1. 40–50.
- Markó Árpád 1944: *Futaki gróf Hadik András tábornagy*. Budapest
- Maurer, Michael (szerk.) 1999: *Neue Impulse der Reiseforschung*. (Aufklärung und Europa) Berlin
- Pettenegg, Eduard Gaston 1897: *Ludwig und Karl Grafen und Herren von Zinzendorf. Ihre Selbstbiographien*. Wien
- Pizma 1872: Pizma Imperatrici Jekatyerini II. Velikomu Knyázu Pavlu Petrovicu i Velikoj Knyagnije Marin Oszodorovije vo vremja putyjesesztvija 1780 g. *Szbornik Russzkogo Isztoricseszkiego Obszesztva*. 9. S. Petergrad, 39–63.
- Raschke, Bärbel 2002: Fürstinnenreisen im 18. Jahrhundert. Ein Problemaufriss am Beispiel der Rußlandreise Karolines von Hessen-Darmstadt 1773. In: Rees, Joachim – Siebers, Winfried – Tilgner, Hilmar (szerk.): *Europareisen politisch-sozialer Eliten im 18. Jahrhundert. Theoretische Neuorientierung – kommunikative Praxis – Kultur- und Wissenstransfer*. (Aufklärung und Europa 6.) Berlin, 183–207.
- Rees, Joachim – Siebers, Winfried – Tilgner, Hilmar (szerk.) 2002a: *Europareisen politisch-sozialer Eliten im 18. Jahrhundert. Theoretische Neuorientierung – kommunikative Praxis – Kultur- und Wissenstransfer*. (Aufklärung und Europa 6.) Berlin
- Rees, Joachim – Siebers, Winfried – Tilgner, Hilmar 2002b: Reisen im Erfahrungsraum Europa. Forschungsperspektiven zur Reisetätigkeit politisch-sozialer Eliten des Alten Reichs (1750–1800). *Das achtzehnte Jahrhundert* 26. 1. 35–62.
- Rees, Joachim – Siebers, Winfried 2005: *Erfahrungsraum Europa. Reisen politischer Funktionsträger des Alten Reichs 1750–1800. Ein kommentiertes Verzeichnis handschriftlicher Quellen*. (Aufklärung und Europa 18.) Berlin
- Rettegi György 1970: *Emlékezetre méltó dolgok. 1718–1784*. (Sajtó alá rendezte Jakó Zsigmond.) Bukarest

- Sadowsky, Thorsten 1994: Reisen und Reiseliteratur. Anmerkungen zur Einrichtung einer neuen Forschungsstelle für historische Reisekulturforchung und zu einigen Neuerscheinungen. *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 46. 172–177.
- Szakály Orsolya 2000a: A gépesített pamutipar kezdetei a Habsburg birodalomban. A burgauai fonóüzem, 1790–1808. In: *Tanulmányok a 18. század történetéből H. Balázs Éva professzor tiszteletére. Sic Itur ad Astra* 225–244.
- Szakály Orsolya 2000b: Borkiviteli kísérletek a Tokaj-Hegyaljáról a XVIII. század utolsó harmadában. *Agrártörténeti Szemle* 301–320.
- Szakály, Orsolya 2002: Eighteenth-century Dublin in the eyes of a Hungarian aristocrat. *Journal of Irish Economic and Social History* 56–70.
- Szakály Orsolya 2003a: Báró Vay Miklós írországi utazása. In: Ormos Mária (szerk.): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Budapest, 117–128.
- Szakály Orsolya 2003b: *Egy vállalkozó főnemes. Vay Miklós báró (1756–1824)*. Budapest
- Szántay, Antal 2005: *Regionalpolitik im Alten Europa. Die Verwaltungsreformen Josephs II. in Ungarn, in der Lombardei und in den österreichischen Niederlanden, 1785–1790*. Budapest
- Taborsky Ottó 1937: Művelődéstörténeti adatok Ferenc király 1817-i erdélyi utazásához. *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére*. Budapest, 562–576.
- Teleki Domokos 1869: Ferenc osztrák császár, magyar király és Erdély fejedelmének erdélyi útja. *Budapesti Szemle* 14. 83–101.
- Tolnai Gábor (s.a.r.) 1987: *Egy erdélyi magyar gróf a felvilágosult Európában. Teleki József utazásai, 1759–1761* (Régi magyar prózai emlékek 7.) Budapest
- Toma Katalin 2005: Nádasdy István európai tanulmányútja (1669–1670). A Kavaliers-tour alkalmazása a magyar főúri nevelési gyakorlatban. In: Etényi Nóra, G. – Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Budapest, 192–214.
- Tóth András 1938: *Az erdélyi román kérdés a XVIII. században*. Budapest
- Trostovszky Gabriella 1988: A Helytartótanácsi Levéltár „Acta studiosorum acatholicorum” című állagának mutatója. *Levéltári Szemle* 38. 1. 59–60.
- Varga Margit 1985: *Magyarország 1772-ben egy osztrák államminiszter szemével. Gróf Karl von Zinzendorf naplója*. Diplomamunka, ELTE BTK
- Wagner, Hans 1963: Historische Lektüre vor der Französischen Revolution. Aus den Tagebüchern des Grafen Karl von Zinzendorf. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 71. 140–157.
- Wagner, Hans 1965: Die Reise Josephs II. nach Frankreich 1777 und die Reformen in Österreich. In: *Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag*. Graz–Wien–Köln, 221–246.
- Wagner, Hans 1972: *Wien von Maria Theresia bis zur Franzosenzeit. Aus den Tagebüchern des Grafen Karl von Zinzendorf*. Wien

Irina V. Popova-Nowak

A nemzet felfedezésének Odüsszeiája

Magyarok Magyarországon és külföldön, 1750–1850

Gilbert Keith Chesterton megjegyzése szerint „a legszembetűnőbb egy idegen nemzetben nem is annyira az, hogy megtaláljuk-e az ismerős dolgokat, vagy sem; inkább az, hogy nem a megszokott helyen találjuk őket.” A szellemes angol így fogalmazta meg az utazás mint két világ – az utazó által otthagytott ismerős és az utazó által felfedezett új világ – közötti állandó mozgás lényegét. Írásom középpontjában éppen az utazók és világaik kölcsönhatása áll. Az utazástörténet szerint az utazónak a két világ közötti mozgása azt jelenti, hogy éppen „seholy sincs”, így „az utazó nem kísérli meg hatalmát ráerőltetni az idegen kultúrára, hanem inkább megfigyeli és racionalizálja azt.” Az utazás, épp ezért, „nem egy előre meghatározott jelentésnek egy semlegesített, identitással nem rendelkező másikra vetítése”.¹ Számos más kutató az utazó és környezete dialogikus viszonyára mutat rá, vagyis arra, hogy az egyén érdeklődésének tárgyait különböző szemszögekből vizsgálja meg és fedezi fel, összekapcsolja őket saját világával és ismerőssé alakítja őket, ezáltal definiálva és újradefiniálva saját identitását.²

Írásom a magyar utazókat és a földrajzi és szimbolikus határok állandó átlépésére sarkalló indokaik sokféleségét mutatja be. Az utazást és az útleírásokat a modernizálódó térhasználati gyakorlat és az utazók változó identitásának prizmáján keresztül látja, és számításba veszi azt a kihívást is, amelyet a nyugati narratívák állítottak Magyarország elé. Megvizsgálja, miképpen juttathatta kifejezésre a belföldi, illetve külhoni utazás a nemzeti identitások változatait azáltal, hogy lehetővé tette az utazók számára az elképzelt nemzeti közösség internalizálását, a tagjai közötti kapcsolatok létrehozását és elmélyítését. Ugyancsak utal majd az írás arra, miképpen kérdőjelezték meg az utazók a hagyományos társadalmi térhasználat gyakorlatát és hogyan találtak új utakat identitásuk kifejezésére és feltérképezésére.³ A dolgozat első része a magyar utazási szokások és lehetőségek rövid áttekintését nyújtja, második része az utazás funkcióit térképezi fel: többek

¹ Musgrove 1999: 31–32, 39.

² Stagl 1995: 2–3. Az interkulturális kommunikációval foglalkozó legutóbbi vizsgálatok hasonlóképpen azt mutatják, hogy a kulturális választóvonalak átlépésével folytatott kommunikáció az identitások állandó újratárgyalását, vagyis magunk és a másik állandó újradefiniálását eredményezi. Lásd Holliday–Hyde–Kullman 2004: 160.

³ Az utazásról mint a világ feltérképezésének módjáról lásd Wolff 1994. Az utazásról mint az identitások kinyilvánításának és alakításának módjáról lásd Etkind 2001. Lásd még Elkar 1980: 60; Bödecker 1993; Siebers 1992.

között számba veszi az akadémikus kutatás, oktatás, szakmai gyakorlat, vagy gazdasági és politikai reformok kielérelése céljából gyakorolt utazást. A harmadik rész azt vizsgálja, miképpen tükrözte és segítette elő az utazás a magyar identitás változásait, illetve miképpen reagáltak a magyar utazók a Magyarországról szóló nyugati narratívákra. Végül az írás a nemzetiségek utazási mintáinak tárgyalásával zárul, a szlovák utazók példáján keresztül.

UTAK, KOCSMÁK, HAJÓK ÉS AZ UTAZÁS TUDOMÁNYA

A magyarországi népesség földrajzi mobilitása az útszolgálat kiépülésének és a közlekedés modernizációjának köszönhetően szignifikánsan megnövekedett a 18–19. században. 1790 és 1848 között az útszolgálat teljes hossza jelentősen nőtt: a helyi utakat is beleszámolva elérte a csaknem 7000 km-t.⁴ A korszak magyar szerzői számára az úthálózat expanziója a szabadság növekedésével és a társadalmi távolságok áthidalásával volt egyértelmű.⁵ Az úthálózat összekötötte a birodalmi fővárost Budával, Pozsonnyal és Magyarország minden fontosabb városával.⁶ Míg a gazdagabb utazók saját közlekedési eszközeiket használhatták, a középosztálybeliek az osztrák társaságok által megindított tömegközlekedésre számíthattak: ezek 1749-ben indították az első rendszeres személyszállító kocsiszolgálatot, amelynek Bécs és Buda közötti forgalma három év múlva kezdődött meg és terjeszkedése az 1750-es évekre már Erdélyt is elérte. Az osztrák kocsik menetrend szerint közlekedtek, a helyeket előre le kellett foglalni, továbbá esti szállást és étkezést is garantáltak, ezáltal strukturálták és modernizálták az utazási szokásokat. A 18–19. század folyamán az útszolgálat kiterjedése és a közlekedési eszközök fejlődése lecsökkentette az utazás időtartamát: a Bécs és Buda közötti út megtétele például a 18. század végén még két napot vett igénybe, az 1830-as években azonban már csak harmincegy órát.⁷

Az 1830–40-es években a magyar „gyors parasztok” komoly kihívást kezdtek jelenteni az osztrák közlekedési cégeknek, hiszen olcsóbb és gyorsabb, bár kényelmetlenebb utazási alternatívát jelentettek a magyar és külföldi utazók számára.⁸ Ugyanebben az időszakban a magyar újságok arra biztatták a közönséget, hogy a nemzeti társaságokat használják még akkor is, ha kényelmetlenek és nem tartják be a menetrendet. A kocsik, amelyekben Nagy Titusz keresztülutazott az országon 1839-ben, „valóban ronda és alkalmatlan” volt és „inkább cigányásatorhoz hasonlított”. Ennek ellenére Nagy lelkesedett érte, hiszen a nemzeti közlekedési

⁴ Czére 1997: 225–226, 80; Hanzély 1960: 40–41.

⁵ Fábíán 1838: 240–243.

⁶ Antalfy 1944: 123–124.

⁷ Benczély 1840: 21–23.

⁸ Például Biasini Kajetán járművei, amelyek Pest, Debrecen, Nagyvárad és Kolozsvár között közlekedtek, jócskán megnövelték az utazás sebességét: két nap helyett csak tizennyolc órára volt szükségük. Ugyanígy, a parasztok gyorsabb szolgáltatást nyújtottak Bécs és Buda között (tizenhét–húsz óra). (Antalfy 1944: 180; Czére 1997: 82.)

vállalkozással utazhatott, és a szegényes külsejű járművek vászonnal borított ablakaikkal is sokkal jobbak voltak, mintha egyáltalán nem lett volna nemzeti közlekedés, mivel a jövőbeli fejlődés lehetőségét jelentették.⁹ Másrésztől, Nagy még dicsekedett is a pontatlansággal, szinte erényként állítva be azt, miszerint ő, „mint magyar ember”, elkéshet az indulási időpontról, anélkül, hogy attól kelene tartania, hogy a kocsi nélküle indul el.¹⁰ Nagy számára a kényelmetlenebb nemzeti közlekedés választása nemzeti identitásának érvényre juttatását jelentette és szorosan kapcsolódott az ország gazdasági növekedésének lehetőségeihez, megelőlegezve az 1840-es évek kossuthi Védegyletének gondolatvilágát.

Az utazás jelensége túllépett a hagyományos társadalmak térhasználati gyakorlatán, így a vidéken utazási szolgáltatásokat nyújtó személyek sokszor úgy vélték, az utazók terhükre vannak; igaz, az utazók más-más attitűdöt figyeltek meg a magyar, német és zsidó fogadósoknál. Berecz Károly szerint a magyarok általában egyáltalán nem voltak olyan vendégszeretők és udvariasak, mint a zsidók.¹¹ Petőfi gúnyosan jegyezte meg: „Fizetned kell, hogy szóljon hozzád egy-két szót, enni pedig fizetésért sem ad. Ha kérsz tőle valamit, azt mondja, hogy nincs, vagy hogy ő biz ezért nem rak tüzet.” Két Bihar megyei kocsmában is megtörtént, hogy nem azt adták Petőfinnek, amit kért, hanem azt, amihez kedvük volt, és még ezt is úgy, „mintha isten irgalmából adnák”.¹²

A magyarországi gazdaság modernizációja és a folyamszabályozási munkálatok a 19. század első felében megnövelték a hajózható folyók forgalmát.¹³ A Dunán a rendszeres gőzhajóforgalom az 1829-ben alapított Első Duna-Gőzhajózási Társaság (DGT) hatására indult el (a vállalat neve Császári és Királyi Első Szabadalmazott Duna Gőzhajózási Társaság, vagy *Erste Österreichische Kaiserliche und Königliche Privilegiierte Donau Dampfschiffahrts Gesellschaft*ként is ismert). 1835 és 1842 között a társaság a Fekete-tengerig terjesztette ki útvonalát, flottája ötről huszonnégy hajóra nőtt, a Dunán utazók száma pedig 17 727-ről 211 401-re emelkedett.¹⁴ Ugyanakkor a Társaság nem volt képes kielégíteni a helyi utazási igényeket és szembe kellett néznie a nemzeti alapon kialakuló vállalkozások kihívásával, amilyen a Száva–Kulpa Gőzhajótársaság is volt.

A gőzhajózás mellett számos esetben felemelte a szavát Széchenyi István, aki maga is a Duna Gőzhajózási Társaság részvényese volt és honfitársait is közlekedési beruházásokra biztatta. Úgy vélte, a közlekedés fontos a reformok útjára lépett ország számára, már csak azért is, mert fejlődési mintákra van szüksége. Mellette szólt még, hogy a közlekedés segít a világtól elzárt helységek és

⁹ Nagy 1839: 321.

¹⁰ Nagy 1839: 321.

¹¹ Berecz 1842: 1210.

¹² Petőfi 1956: 57.

¹³ Vásárhelyi 1838a; Vásárhelyi 1838b. A folyamszabályozásokról lásd Töry 1972; Győri 1832–1834; Schmidt 1929.

¹⁴ *Ülési Jegyzőkönyve az ausztriai cs. kir. szabaditékú első Dunagőzhajózási Társaság közgyűlésének*, 1841-iki február 26-ikán. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (= MTAK K) K 177/28.

birtokok elszigeteltségének feloldásában, ráadásul lehetővé teszi, hogy az emberek szabadon mozogjanak az országban, felfedezhessék természeti és történeti emlékeit.¹⁵ Széchenyi remélte, hogy a fejlett közlekedés – és különösen a folyami közlekedés – által több külföldi utazó keresi majd fel Magyarországot, így lehetővé válik a nyugati útleírások negatív Magyarország-képének megváltoztatása.¹⁶

Azok a magyar utazók, akik gőzhajóra ültek, meglehetősen kozmopolita környezetet találtak az osztrák hajókon. Kazinczy Ferenc 1831-ben gőzhajón utazott Pestről Győrbe, és arról számolt be, hogy az angol kapitány vezérlete alatt álló hajón számos külföldi is utazott. Kazinczy úgy „domesztikálta” a helyet, hogy a magyar politikáról vitatkozott útitársaival. Jegyzetei többvektorú mozgást mutatnak a földrajzi tereken keresztül: felfelé a Dunán, de egyúttal – a beszélgetések révén – a hajó más utasai által meglátogatott helyeken is. Kazinczy számára a gőzhajó egyébként is újdonságnak számított: részletes leírást közölt a hajó külső és belső megjelenéséről is.¹⁷

A *Kisfaludi* gőzhajó, amely 1846-ban állt forgalomba a Balatonon, a magyar közönség számára az igazi nemzeti vállalkozás szimbolikus jelentőségét hordozta. Nevét a kiváló magyar költőkről, Sándorról és Károlyról kapta; egy felemelkedőben lévő nemzeti üdülőövezetben, a közélet nyári színterén közlekedett, magyar legénysége volt (bár holland kapitánya) és éttermében magyar ételeket szolgáltak fel.¹⁸ A *Kisfaludi* összekötötte a Balaton körüli településeket rendszeres forgalma és nemzeti jellege révén. A balatoni gőzhajózás az Ausztria és Magyarország közötti közlekedési kapcsolatot szintén fejlesztette: kocsijarat kötötte össze Sopront Keszthellyel, ahol az utasok gőzhajóra szállhattak és négy óra múlva már Balatonfüreden voltak.¹⁹

Az utazás sokszor veszélyes vállalkozásnak számított, mind a személyes biztonság, mind az egészség szempontjából, ezért, hogy kedvet csináljanak az utazáshoz, néhány magyar író – maguk is tapasztalt utazók – kísérletet tettek annak racionalizálására és részletes útmutatással szolgáltak arról, miképpen kell egy hosszú útra felkészülni. Írásaik, ahogy a korabeli magyar útleírások is, azt tükrözik, hogy az utazás – amellet, hogy fizikailag kimerítő volt – komoly kihívást jelentett az élelem és szállásszerzés, személyes biztonság és higiéné terén is. Illés (Edvi) Pál lutheránus lelkész és tanító szerint az utazónak kényelmes és praktikus öltözetet kell viselnie és fel kell szerelkeznie térképekkel, iránytűvel, egy töltött pisztollyal (legalábbis a kocsin utazóknak), valamint úti okmányokkal. Mivel mind Európában, mind Magyarországon sokan utaztak gyalog, Illés arra nézve is adott tanácsokat, hogyan kerülhető el a fáradtság és fájdalom gyaloglás közben. Azt ajánlotta, ne gyalogoljunk többet napi hat óránál, és ha elfáradtunk, a vízzel kevert pálinka a legjobb orvosság. A szűk cipők okozta hólyag ellátására egy

¹⁵ Széchenyi 1893: 42.

¹⁶ Széchenyi 1893: 40, 43; Zelovich 1925: 15.

¹⁷ Kazinczy 1995: 334–336.

¹⁸ Jókai 1894: 18. Lásd még Antalfy 1984: 15–17.

¹⁹ Antalfy 1984: 17.

vékony szelet szalonnát javasolt.²⁰ Illés részletes tanácsokkal szolgált arra nézve is, hogyan kezeljük a lehetséges egészségügyi kockázatokat, ha vidéki fogadóknál szállunk meg, amelyek sokszor nem rendelkeztek fűtéssel és higiéniai viszonyaik is igen rosszak voltak. Az utazónak kerülnie kellett a forralatlan víz és gyanús külsejű hús fogyasztását.²¹ Illés arra is utalt, mennyire sérülékenyek az utazók, akik kiszakadtak ismerős környezetükből és azt tanácsolta, ne kössenek közeli barátságot ismeretlen emberekkel, hiszen azok csalók is lehetnek, illetve ne adjanak direkt válaszokat az utazásuk célját firtató kérdésekre.²²

OKTATÁS, SZAKMAI GYAKORLAT ÉS INFORMÁCIÓGYŰJTÉS MAGYARORSZÁGON ÉS KÜLFÖLDÖN

A 19. századi Magyarországon – akárcsak Európa más részeiben – az oktatás és a szakmai gyakorlat közvetlenül kötődött az utazáshoz. Az utazás fontos taneszköznek számított az arisztokrácia, a nemesség és a városi középrétegek számára.²³ A diákok, tanáraik irányításával, sokszor indultak az országon belüli vagy külföldi képzeletbeli utazásokra az iskolában. Bél Mátyás arra hívta fel diákjait a pozsonyi evangélikus gimnáziumban, hogy tágítsák földrajzi világukat falujuk határain túlra és írjanak megyeleírásokat az általa összeállított kérdőív alapján.²⁴ Korabinszky Mátyás térképész, földrajztudós és tanár Bélt követte, amikor diákjaival lemásoltatta a már létező megyetérképeket, beíratta velük a hiányzó információkat, hogy aztán képzeletbeli utazást indíthassanak pálcájukkal, „végigutazva” az szárazföldi és vízi utakon minden fontos településre, megemlékezve az adott helyek történelmi emlékeiről, az onnan származó vagy ott lakó hírességekről.²⁵ Bélhez és Korabinszkyhez hasonlóan, a 19. században Illés Pál is összehangolta a helyi, regionális és nemzeti szinteket az 1830-as években kiadott tankönyveiben. A gyerekeknek meg kellett tanulniuk az országon belüli utazás akadályait, a postautakat és a kapcsolódó szolgáltatásokat, a szállások típusait és a történelmi emlékeket – mindehhez pedig Magyarország térképét használták.²⁶ Illés módszerei lehetővé tették, hogy a diákok beépítsék tudásukba a térképeket és azok a földrajzi mobilitás szimbólumaivá válhassanak számukra.

A külföldi utazás része volt a szakma tanulásának és az állandó szakmai fejlődésnek: például a budai mérnökképző, az *Institutum Geometricum* ígéretes

²⁰ Illés 1825: 89–90. A gyalogos utazások alatt gyűjtött élményekre lásd Reguly 1994: 36, 42, 43; Fejerpataky-Belopotocký 1975: 89–91.

²¹ Illés 1825: 94. Sokszor azonban az utazó csak krumplihoz és tojáshoz jutott messzi települések fogadóiban, lásd Reguly 1994: 43, 46.

²² Illés 1825: 91–92.

²³ Siebers 1992: 20. Pulszky Ferenc például 1838 nyarán Ausztrián és Németországon keresztül Itáliába utazott, lásd Pulszky 1958: 76–92.

²⁴ Bél 1753 volt Magyarország legnépszerűbb tankönyve, 1767-ben és 1777-ben is újranyomták.

²⁵ Korabinszky 1786: 4–5.

²⁶ Illés 1836: 149–150, 169 (jegyzet), 182–184; Illés 1844.

diákjai is külföldre utaztak, hogy a fejlettebb technológiákkal megismerkedjenek.²⁷ Akárcsak Európa és a Habsburg Birodalom többi részének egymás után kialakuló tudós társaságai és nemzeti akadémiái, a munkálatait 1830-ban megkezdő Magyar Tudományos Akadémia is a tudományos információk gyűjtésének eszközeként tekintett az utazásra. Már az Akadémia megalapítása előtt is kialakult a magyar tudósok és térképészek körében az a hagyomány, hogy az országot járva gyűjtsék az annak történelmére, természetrajzára és földrajzára vonatkozó adatokat. Ezek a kutatóutak hozták létre és erősítették meg a nemzeti társadalom- és természettudományos közösség tagjai közötti kapcsolatokat.²⁸

Más szavakkal: az egyes helységek és gyűjtemények az utazás révén nyerték el jelentőségüket a nemzeti tudományosság számára, vagyis nemzeti tudományos kontextusba helyeződtek. Miközben a fiatal Kolonich gróf társaságával keresztülutazott Magyarországon, a neves tanító és térképész, Görög Demeter megyetérképeket vásárolt és statisztikai adatokat gyűjtött, amelyeket aztán felhasználta a megye területének kartografikus leírásához.²⁹ 1815-ben Brestyánszky Albert, a győri királyi akadémia tanára a Budai-hegységben és Felső-Magyarországon vizsgálódott, minden tapasztalatát papírra vetette és ásványgyűjteményét is kiegészítette. Tizenhat évvel később Kazinczy Ferenc a pannonhalmi apátság és Esztergom könyvtáraiban kutatott. Utazók dolgoztak a külföldi könyvtárakban és levéltárakban is, ahol dokumentumokat kerestek a magyar történelem megírásához. Berzeviczy Albert 1819-ben a Vatikán levéltáraiban, a római Barberini és a milánói Ambrosiana Könyvtárban dolgozott, Tessedik Ferenc pedig Dél-Franciaország gyűjteményeiben kutatott a magyar történelem szempontjából fontos iratok után.³⁰

A 19. század első felében ugyancsak számos kísérlet történt az utazásnak mint a kultúrák közötti kommunikációnak és a külhonról szóló ismeretek gyarapításának egyik eszközének a strukturálására és szervezetté tételére. Vedres István, Szeged városépítész, úgy vélte, hogy az általa tervezett csatornákból származó bevételt a nemzeti gazdaságra és kultúrára, illetve utazási társaságok alapítására kellene költeni. 1807-ben kiadott könyvében átfogó programot javasolt az utazások három társaság formájában való szervezetté tételére. Nyugati (Nyugat-Európa), északi (Európa más részei és Oroszország) és keleti (Oszmán Birodalom, Egyiptom, Távol-Kelet) utazási társaságokat tervezett, hogy ezáltal territorializálja a világról való tudást, vagyis hogy földrajzi területeket rendeljen a tudás egyes elemeihez.³¹ A társaságok célja az volt, hogy a magyar történelemmel kapcsolatos dokumentumokat kutassák és tudást szerezzenek idegen kultúrákról és technológiákról is. Hogy küldetésüket beteljesíthessék, az utazási társaságoknak olyan

²⁷ Fodor 1955: 29, 25–28; *Választmányi jelentés* 1843: 3. rész 3–20.

²⁸ Márton 1834; Molnár 1975; Brestyánszky 1818: 116.

²⁹ Márton 1834; Molnár 1975.

³⁰ Brestyánszky 1818; Kazinczy 1878: 67; Srádeczky 1889: 23–24, 31; Tessedik 1831: 17–18.

³¹ Az utazásról mint a tudás territorializálásáról a kormány, akadémikus intézmények és egyes utazók számára lásd Stagl 1995.

expedíciókat kellett volna szervezniük, amelyeken a földrajztudós, filológus, orvos, festő, vízépítő mérnök, műszerész, technológus, agrármérnök és katonai szakértő hivatások egy-egy képviselője is részt vesz. Az expedíciók gyűjteményeket állítottak volna össze és jelentést tettek volna az őket kiküldő társaságnak.³²

A munkáját 1831-ben megkezdő Magyar Tudományos Akadémia pénzügyi lehetőségei nem tettek lehetővé egy olyan programot, amely a külföldi utazásokat és az országon belüli kutatást is átfogta volna, de az Akadémia képes volt – a magyar kormányzat, elsősorban József főherceg nádor segítségével – önálló kutatások, csakúgy, mint egyes útleírások megjelentetésének finanszírozására. Az első kiadott úti beszámolók között volt Tessedik Ferenc 1829-es dél-franciaországi útjáról szóló is. A tudományos utazás mindazonáltal sokáig azok terepének számított, akik elég lelkesek voltak ahhoz, hogy saját pénzükön utazzanak, mint például Friváldszky Imre, a Nemzeti Múzeum zoológiai osztályának vezetője, aki saját forrásait az Akadémiától kapott szerény ösztöndíjával kiegészítve az Oszmán Birodalomba és a Közel-Keletre utazott, hogy elmélyítse tudását az ottani természetrajzról.³³

A tudományos világ és a közvélemény számára is a legfontosabb kutatóutak azok voltak, amelyek keletre, a magyarság múltjának feltárására indultak, és amelyek újraértelmezték a földrajzi távolságot a történeti múlttal való összefüggésében. (Nigel Leask terminusával élve: a földrajzi tér temporalizációját hajtották végre.)³⁴ 1819-ben Kőrösi Csoma Sándor Ázsiába ment, hogy a magyarok gyökereit megtalálja.³⁵ 1839-ben Reguly Antal utazott Oroszországba, hogy észak-uráli és szibériai etnikai csoportokat tanulmányozzon. Útleírásából látható, hogy miközben napokon keresztül róttá Szibéria lakatlan földjeit, egyben a történelmi időben is egyre mélyebbre jutott, a pogány hitvilág és premodern társadalmi struktúrák nyomainak megtalálásával.³⁶ A földrajzi tér temporalizációja ugyancsak jelen van Jerney János munkájában, aki 1844-ben utazott Moldvába és Ukrajnába. Miután átlépte a moldvai határt, Etelközként üdvözölte a földet, és a feltételezett moldvai magyar múlt a jelen részévé vált azáltal, hogy Jerney az ott élő magyarokra fordította figyelmét.³⁷

Az utazások ugyancsak előkelő szerepet játszottak a magyar gazdaság modernizálása és az ország fejlődési lehetőségei körüli vitákban.³⁸ Mikor Széchenyi 1822-ben, Wesselényi Miklós társaságában Angliába utazott a lótenyésztés tanulmányozása és lóvásárlás céljából, mindketten földrajzi, társadalmi és civilizációs határokat léptek át és két világ között mozogtak. Elismerték a nyugati civilizáció vívmányait és állandóan érezték a fejlődésbeli távolságot, amely Magyarországot

³² Vedres 1807: 40–45.

³³ Friváldszky 1838; *MTT évkönyvek* 8.: 40.

³⁴ Leask 2002: 46.

³⁵ Eötvös 1842–1844.

³⁶ Leask 2002: 44; Pintér 1903: 4–19; *MTT évkönyvek* 7: 66; *MTT évkönyvek* 8: 40.

³⁷ Lukácsy 1995: 166–168; *MTT évkönyvek* 7: 66–67.

³⁸ Magyar utazók: 114–115.

a „civilizált” világtól elválasztotta. Ugyanakkor a civilizációs határ folyamatos érzékelését azzal semlegesítették, hogy számos olyan helyre mutattak rá Európában, amelyet – mint például a rambouillet-i francia királyi birtokot – tulajdonosaik elhanyagoltak.³⁹

Amikor Széchenyi 1832-ben, illetve 1833–34-ben Angliába utazott, alaposan megfigyelte a nyugati technológiai újításokat. A gróf naplói tele vannak gőzhajók, gőzmalmok, hidak, csatornák és acélművek részletes leírásaival. Az Egyesült Államok liverpooli konzulához, Barber Ogdenhez Széchenyi kérdések hosszú listáját intézte, amelyek a hídépítés jogi és gyakorlati feltételeire vonatkoztak, és svéd diplomatákkal is a svédországi csatornaépítési munkálatokról és költségeikről tárgyalt. Mivel az élet terének angol tervezését tekintette példaképének, aprólékosan lemásolta annak külsőségeit is. Naplóiból kitetszik az ambivalens viszony, amely a nyugathoz fűzte: a nyugati technológiai vívmányok részletes feljegyzése jelzi a fejlett technika és a társadalmi gyakorlat „kisajátítását,” a velük való szoros azonosulást. Ugyanakkor a nyugati haladás jelei arra készítették Széchenyit, hogy Magyarország elmaradottságára is reflektáljon és naplójában számos pesszimista megjegyzést találunk az ország fejlődési perspektíváiról.⁴⁰

ÁTALAKULÓ IDENTITÁSOK, VÁLTOZÓ UTAZÁSI MINTÁK

A 18–19. század során a magyar utazók feltérképezték mindazokat a helyi közösségeket, vallási, szellemi, társadalmi és etnikai csoportokat, amelyek határain keresztülutaztak. Az útleírások összekötötték az ország helyeit és minden egyes szöveg struktúrája felfedte szerzője identitását. Az utazók túlnyomó többsége soha nem jegyezte fel élményeit. A hosszas utazás, különösen pedig a külföldi utazás nem volt gyakorlat Magyarországon, hiszen – Pulszky Ferenc visszaemlékezése szerint – akik megengedhették volna maguknak, azok is csak fürdőbe, vagy hivatalos ügyekben Bécsbe utaztak. Ha valaki „tovább utazott, egész életében beszélt külföldi kalandjairól”.⁴¹ Pulszky mondata arról is árulkodik, miért jegyezték fel tapasztalataikat: így számíthattak a sokszor életre szóló élmények életre szóló megörökítésére.

A század során az utazók társadalmi háttere megváltozott – csakúgy, mint utazási céljaik és identitásuk, s ez a folyamat két szakaszra osztható. 1750 és 1810 között a magyarok elsősorban rendi kategóriák, illetve azon közigazgatási territórium által határozta meg magukat, amely minden nemzetiségnek és etnikai csoportnak közös hazát nyújtott (*natio Hungarica*),⁴² valamint földrajzi régió, vallás és társadalmi rang, kevésbé a beszélt nyelv szerint. Utóbbi csak a 18. század

³⁹ Wesselényi 1925: 65, 104, 20–30, 86, 64, 74.

⁴⁰ Széchenyi 1934: IV. 292, 294, 297, 319, 323, 329, 352, 465, 466. A diskurzusról, amely a hely definiálása és kisajátítása révén alakítja át azt, lásd Lefebvre 1991: 130–140.

⁴¹ Pulszky 1958: I. 75.

⁴² Islamov 1992: 166–167.

utolsó két évtizedében vált az identitás hangsúlyos elemévé, azon nyelvi megújulást követően, amelyet II. József integrált, centralizált, német kormányzatú és kultúrájú államot célzó intézkedései váltottak ki. Társadalmi szempontból az utazók között hivatalnokokat, arisztokratákat és nemeseket találunk; vallási hovatartozásuk szempontjából a protestánsok csoportja szembevetendő az utazók közt, hiszen lehetőségeik a magyarországi felsőoktatásban való részvételre korlátozottak voltak. Ezeket a realitásokat tükrözve, a korszak útleírásai a vallási és társadalmi csoportokra fókuszáltak. A protestáns Radvánszky György zólyomi alispán bécsi utazásainak célja vallása szabad gyakorlásának biztosítása és a magyarországi evangélikusok és reformátusok társadalmi és kulturális „karanténjának” feloldása volt. Radvánszky azt remélte, hogy Mária Terézia megváltoztatja a protestánsokkal szembeni attitűdjét és 1741. február 13-i audienciáján – ahol a királynő hangot adott azon szándékának, hogy megerősíti a vallási kisebbség csorbult jogait – arra biztatta a Mária Teréziát, hogy látogassa meg Magyarországot. Mária Terézia cseh királynővé koronázásának alkalmából, 1743-ban utazott Prágába és naplójában részletes leírást közölt a hatalom kifejezésének eszközeiről.⁴³

Nyugat- és észak-magyarországi utazásai során, Bécs felé tartva a kálvinista Kazinczy útleírásában kiemelt figyelmet fordított a protestáns közösségekre. Más felekezetekkel való találkozásai hasonló szempontok miatt kaptak hangsúlyt, így az egri püspök esetében, aki rezidenciáján ugyanolyan szívesen látta a protestánsokat, mintha katolikusok lennének.⁴⁴ Kazinczy szövege ugyancsak életszerű portrét rajzol a magyar nyelv fejlesztésében részt vevő értelmiségiekről, az író Dugonics Andrásról, a fordító Batsányi Jánosról, a tanár és térképész Görög Demeterről, az író Szaicz Leóról, „az Igaz Magyar író”-ról, aki a püspökhöz hasonlóan szintén nem viseltet ellenséges érzelmekkel a protestánsok irányában. A Kazinczy által rajzolt kép másik jellemzője, hogy a magyar tájakat az európai felvilágosodás keretében helyezi el.⁴⁵

Az utazásról szóló magyar fiktív művek, csakúgy, ahogy nem fiktív társaik, segítették az utazás mint az utazó identitásának kinyilvánítására és módosítására szolgáló eszköz elterjedését. Gvadányi József versében (*Egy falusi nótáriusnak budai útazása*) Zajtay, egy szatmári nótárius lóháton, Debrecenen és a pusztán keresztül (amelyről úgy hiszi, hogy az igaz nép- és nemzeti lélek szentélye) utazik az ország központjába. Amikor Budát eléri, a nótárius tapasztalhatja a választóvonalat a periféria és annak hagyományos értékei, illetve a „nemzetietlenített” nemzeti központ nyelvezete között.⁴⁶ Gvadányi bemutatja, hogy a nótárius

⁴³ Radvánszky György 1733 január-februárjában, 1741 februárjában és áprilisában, 1753 júniusában és 1757-ben utazott Bécsbe, hogy a magyarországi protestánsok petícióját átadhassa. Magyar Országos Levéltár (= MOL) P 566 III. A, LIII. cs. (42. cs.) 34–51, 52–71, 84–87, 90–93, 97.

⁴⁴ Kazinczy 1995: 59. Lásd még Teleki 1993: 10–12.

⁴⁵ Kazinczy 1995: 49, 59.

⁴⁶ Gvadányi 1790: X–XI, 6, 8–9, 45, 53–55, 110.

utazása identitásának újraértékelésével jár együtt, és kísérletet tesz arra, hogy összeegyeztesse a hagyományos értékeket a városi elitével.

A külföldi utazás és az idegen kultúrákkal való ismerkedés során a magyar utazók hangsúlyt fektettek a hazájuk és Európa közötti hasonlóságokra. Sándor István, egy magyar Európa-útikönyv szerzője a jövőbeli utazókat számos információval látta el a távolságokról, élelemről, pénzváltásról, szállásokról és közlekedési eszközökről. Ugyancsak elárult számos részletet a nemzetiségekről, életmódjukról, természeti erőforrásaikról és a meglátogatott földek lakosságának iparúzési szokásairól. Az országokat azonban nem osztotta be a fejlett–fejletlen kategóriákba, hiszen elsősorban a Magyarország és Európa között fennálló hasonlóságok érdekelték.⁴⁷ Sándor „elrejtette” az osztrák–magyar határt azáltal, hogy a magyar történelemmel kapcsolatban álló osztrák városokkal foglalkozott részletesebben, például Bécsújhellyel, amelyhez egyszerre kötődik magyar dicsőség és bukás emléke.⁴⁸ Sándornak a Habsburg területeken keresztül vezető útja tulajdonképpen a kulturálisan heterogén országok egyetlen politikai egységbe való integrálását végezte el – még mielőtt az Osztrák Császárság 1804-ben ténylegesen létrejött volna. Utazása azonban egyidejűleg „bizonyította,” hogy a Habsburgok egyes földjei (Cseh- és Morvaország) a Német-Római Császársághoz és a német kulturális szférához tartoznak.

A fejlődésszemléletű osztályozás a keletre tartó utazásokról szóló magyar beszámolóokban érhető tetten. Batthyány Vince, aki 1805-ben Moldvába, Havasalföldre és Törökországba utazott, a román fejedelemségekben pusztulást és mocskot talált, a fejlett politikai struktúrák hiányát, fejletlen kultúrát és – általa ázsiaiként definiált – török hatást. Törökországban azonnal figyelmes lett az országot a „mi világrészeink”-től elválasztó éles határra. Ebben a környezetben minden találkozás az ismerős világgal a bensőségesség érzetét hordozta: amikor Batthyány porosz tisztekkel találkozott Törökországban, fivérékként ölelték meg egymást.⁴⁹

Az 1820–40-es években a magyar elit olyan reformprogramba kezdett, amely egyszerre befolyásolta az ország gazdaságát, politikai életét és nyelvét, és a nemzet hagyományos, nemességhez kötött felfogását is kiszélesítette.⁵⁰ A reformok, bár korlátozott mértékben jutottak érvényre, úgy változtatták meg a nemzet fogalmát, hogy abba beletartozzék az állampolgárok territoriális alapon meghatározott közössége, amelyet összeköt az alkotmány, a közös nyelv és a Habsburg Birodalom és Európa részeként értett ország gazdasági haladásához való hozzájárulás. A reformkor megváltoztatta az elit felfogását a magyar territóriumról, amelyet – úgy vélték – utakkal és közlekedéssel kell integrálni. A változó közgondolkodás az 1830–40-es években számos nagyszabású építkezésben manifesztálódott, amelyek között folyószabályozást, út- és vasútépitést is találunk, és amelyek az utazók

⁴⁷ Sándor 1793: 176–178, 309–310.

⁴⁸ Sándor 1793: 16–17.

⁴⁹ Batthyány 1811: 92–93, 98–99, 102–103, 107, 108–109, 114–119, 126–127, 131, 133–134.

⁵⁰ Péter 1993: 196.

számának megnövekedését is eredményezték. Az utazók társadalmi képe megváltozott, egyre nagyobb számú köznemest és a városi középréteg számos elemét foglalta magába, különösen a Magyarországon belüli utazások esetében. Ebben az időszakban sokszorozódott meg a nem magyar nemzetiségekből származó utazók száma is, akik ellenállása a magyarul beszélő politikai elit asszimilációs törekvéseivel szemben nem kevés konfliktus forrása lett.

Az 1840-es években megsokasodó kiadott útleírások technikai vállalkozásokat, új nyelvi társaságokat, oktatási intézményeket, klubokat és nemzeti csoportokat rajzoltak a térképre. A megközelítési mód változása annak a Kazinczynak az úti jegyzeteivel illusztrálható, aki felfigyelt a magyar nyelv terjedésére a nem-magyar nyelvű nemzetiségek között. 1831-es észak-magyarországi útja alkalmával Kazinczy örömmel üdvözölte a losonci református kollégium és evangélikus gimnázium kezdeményezését, ahol a tanárok minden erejükkel azon voltak, hogy magyarul tanítsák a német és szlovák anyanyelvű gyerekeket. Nagyon boldog volt, amikor hallotta, hogy recitálták a gyerekek mindenféle akcentus nélkül Kis, Berzsenyi, a Kisfaludy fivérek és Vörösmarty verseit.⁵¹

Kazinczy nem volt egyedül a magyar nyelv terjesztésére fordított figyelem terén: más szerzők is identitásuk központi elemeként kezelték a nyelvet, feltérképezték azokat a területeket, illetve azokat a társadalmi és vallási csoportokat, amelyekben a magyar nyelv volt domináns (vagy éppenséggel azokat, ahol nem beszéltek a magyart), és kitértek a nyelvi határok, illetőleg az etnikumok közötti kommunikáció problémáira.⁵² Horváth Elek a német nyelv dominanciája miatt siránkozott Győrben, örült a magyar nyelvhasználatnak az esztergomi bencés apátságban és a nemi különbségekre is rámutatott, amikor leírta, hogy sok magyar asszony alig beszél anyanyelvét, és nem képes megértetni magát, amikor szolgájához beszél.⁵³ Azon családok pozitív példáit, amelyekben mindenki jól beszélt magyarul, az utazók általában elégedetten emlegették.⁵⁴

1839-es magyarországi utazása kapcsán Nagy Titusz kiemelte a különbségeket város és vidék között, amelyeket a kulturális fejlődés különböző lépcsőfokai-ként értékelt. Szövege olvasókörokról, oktatási intézményekről, színházakról és kaszinókról számolt be mint a társadalmi tér új típusairól, melyek Pesten alakultak ki és továbbterjedtek a megyék felé. Írásában Nagy *Kulturträger*-i pozíciót hordoz és attitűdje az „idegenség ökológiáját”⁵⁵ pusztító gyarmati utazókéhoz hasonlít, hiszen ő is meglehetősen felületességgel kezeli a helybélieket, így munkája keserű reakciókat vált ki belőlük. Győr társadalma például kikelt a Nagy által rájuk akasztott „fejletlen” jelző ellen és a fejlődés és haladás jeleire hívta

⁵¹ Kazinczy 1995: 369–370.

⁵² Reguly – emlékei szerint – nem volt képes közlekedési eszközre szert tenni a szlovák Revisztye faluban, ahol senki nem beszélt magyarul és non-verbális kommunikációjával sem aratott sikert, egész addig, amíg egy magyar nő „meg nem mentette”, lásd Reguly 1994: 42.

⁵³ Horváth 1832.

⁵⁴ F. E...dot 1832.

⁵⁵ Vö. Musgrove 1999: 31.

fel a nagyközönség figyelmét.⁵⁶ Esetenként Nagy maga is felfigyelt a fejlődésre és haladásra, mint például a debreceni református kollégium új épülete kapcsán, amelyről lelkes sorokat írt. A kollégium tiszta területe – mentesen attól a sártól, amelyből Nagy oly sokat látott a vidéki középületek körül – a nemzet oktatás terén feltáruló fejlődési lehetőségeinek megtestesülése volt számára. Nagy úgy vélte, a tisztaság és világosság (modernség és racionalitás) majd átveszi a sötétség és pizok (premodernitás és irracionalitás) helyét nemcsak a középületek terén, hanem a magyarság öndefiníciójában is.⁵⁷

A 19. század első felében új jelek helyeződtek Magyarország szimbolikus térképére: a gazdasági növekedés helyei, manufaktúrák, virágzó birtokok és tömegközlekedési eszközök. Az utazók egyaránt feltérképezték a fejlődés zónáit és az elmaradottság területeit – utóbbiak sűrűn egybeestek a nem magyar nemzetiségek által lakott régiókkal, ahogy Mednyánszky Alajos báró 1824-es északmagyarországi útleírásának esetében is. Az Észak-Magyarországon keresztülutazók feljegyezték a lakosság szörnyű szegénységét és tradicionális szokásait – igaz, más szerzők a régió gyárait, manufaktúráit és oktatási intézményeit térképezték fel.⁵⁸ Sok utazó számára a fejletlenség határai nagyrészt egybeestek az etnikai határokkal: az elmaradottságot a szlovákok által lakott vidékkel társították, ellenében az elsősorban németek által lakott városok fejlettségével.⁵⁹

Az 1840-es évek másik népszerű utazási célpontja a Balaton volt, a feltörekvőben lévő nemzeti üdülőhely. Jókai Mór ezt a földrajzi egységet a magyar társadalmi szerkezetnek megfelelően írta le: a Balaton a táblabírókkal és a középosztállyal kötődött össze, szemben Erdély arisztokratikus szépségével.⁶⁰ Balaton körüli utazása alkalmával egy nagyon szorosán összetartó és vendégszerető közösséggel ismerkedett meg: „Ha magyar ember vagy, lehetetlen, hogy ott az első percben ismerősödre ne találj, mert ott minden ember magyar, s minden ember megismeri egymást, az érkező gyorskocsira pedig épen mindenki vár, és oda incognito nem lehet megérkezni.” Balatonfüred olyan fiatal város volt, amelyet európai tudósok is látogattak, és ennek hatására Jókai felhívta honfitársait, hogy ápolják az ország gazdag kincseit és tegyék Balatonfüredet elegáns fürdőhellyé, a társadalmi rétegek találkozóhelyévé.⁶¹

A külföldre utazás tekintetében az útleírások két földrajzilag és szimbolikusan is ellentétes úticélt vázoltak fel: a nyugati utazások a jövőbe, míg a keletiek a múltba irányultak. Ugyanakkor a keletre, például Oroszországba utazók figyelmet fordítottak úticéljaik civilizációs sokszínűségére is. Trefort Ágoston és Podmaniczky Frigyes báró az 1830-as években Oroszországba utaztak és megjegyzéseket tettek a cári önkényuralom által az emberek elé állított korlátokra,

⁵⁶ Zmeskál 1839: 463, 464.

⁵⁷ Nagy 1839: 305–309, 306, 821–826, 840–842.

⁵⁸ Mednyánszky 1844; Pongrác 1845: 48–50, 110, 125.

⁵⁹ Fényes 1836: 14, 105, 110, 140.

⁶⁰ Jókai 1894: 11–12.

⁶¹ Jókai 1894: 11–16.

ugyanakkor csodálták Szentpétervár építészetét.⁶² Utóbbi hatására Trefort úgy érezte, távol került Oroszországtól, ugyanakkor a moszkvai építészet és a mongol-arcvonások Ázsiára emlékeztették.⁶³

Az 1830–40-es években Magyarország átalakításáról a politikai elit parázs vitákat folytatott, és a nyugat felé irányuló utazások ezek gyűjtőanyagává lettek. A nyugati technológiai haladással szembesülve a reformpárti magyar köznemesség és városi középrétegek szorgalmasan töltögették útleírásaikat az idegen kultúrákkal és fejlett technológiákkal való ismerkedés eredményeivel.⁶⁴ Felhívták a figyelmet arra, hogy a fejlett technológiák, mint például a vasút, a nyugati élet integráns részévé váltak és meg voltak győződve róla, hogy a tanulás a nyugattól és az ismeretek alkalmazása elengedhetetlen ahhoz, hogy országuk előreléphessen Európa civilizációs skáláján.⁶⁵

Az útleírások nemcsak a fejlett technológiába vezették be a magyar közöniséget, hanem a kapitalista gazdaság problémáiba és a radikális társadalmi gondolkodásba is, így a chartizmus, a francia politikai radikalizmus és az utópikus szocializmus világába.⁶⁶ Egyes utazók átélhették azt az ambivalencia-érzetet is, amelyet az európaiság jelentett Amerika etnikailag vegyes és önszabályozó társadalmában, szemben a Habsburg Birodalom társadalmi és politikai korlátaival és a magyarországi elmaradottsággal. Bölöni Farkas Sándor, aki 1831-ben utazott Amerikába, folyamatosan ütköztette egymással Európa és az Egyesült Államok politikai és gazdasági struktúráit és gazdasági fejlődését. Magyarországra való visszatekintései ugyanakkor elkésérítették, hiszen azt mutatták, hogy az ország politikai és gazdasági szempontból is elmaradott. Ahogy írja, szégyellte megemlíteni Magyarországot az amerikai közönséggel folytatott beszélgetéseiben és ha mégis előkerült, mindannyiszor megpróbált témát váltani, elterelni a beszélgetést hazája fejletlenségéről és az ott uralkodó melankóliáról. Átkosnak érzett hátere nem akadályozta meg abban, hogy élvezze a találkozást az amerikai magyarokkal, különösen, mivel azok osztották az egyéni jogokat tiszteletben tartó amerikai társadalom iránti lelkesedését.⁶⁷

Bölöni Farkashoz hasonlóan a Nyugat-Európába utazó magyarok tudatát is megosztotta a középosztályra épülő nyugati felvirágzás és a saját országukban tapasztalt erőteljes társadalmi ellentétek kontrasztja. Hunfalvy Pál, a kiváló nyelvész és a Magyar Néprajztudományi Társaság alapítója elismerően szólt a kitűnő német úthálózatról és közlekedésről, amely lehetővé tette, hogy a látogató a legtávolabbi helyekre is eljusson, miközben Magyarország egyes helyeivel kapcsolatban az embernek kósza hírekkel kellett beérnie.⁶⁸

⁶² Trefort 1840: 225–259; Trefort 1991: 32–34; Mann 1982: 10–11; Fenyő 1968a: 75–77, 78.

⁶³ Lukácsy 1995: 138–144.

⁶⁴ A reformkor utazóiról lásd Lukácsy 1965, Fenyő 1968b.

⁶⁵ Szemere 1983: 27, 36–40, 65, 135, 193–196, 236–237, 252–253. Lásd még Fenyő 1968b; Irinyi 1846: I. 87, 93.

⁶⁶ Fenyő 1968b: 120–124.

⁶⁷ Bölöni 1943; lásd még Lukácsy 1995: 466–469; Fenyő 1968b: 114.

⁶⁸ Húnfalvi 1839.

Azok a középosztálybeli utazók, akik nem engedhették meg maguknak, hogy hosszú európai útra induljanak, elképzelték, hogy nézhet ki Európa a magyar helyekhez képest. Pongrácz Lajos, egy meglehetősen arisztokrata-ellenes író a nemzeti tájakra irányította a közfigyelmet és kijelentette: Magyarországon (és Ausztriában) is megvannak mindazok a csodálatos látnivalók, amelyekért honfitársai Európába utaznak. Pongrácz Magyarország szemlélésén keresztül képzelte el Európát: bevallotta ugyan, hogy sosem járt Svájcban, de úgy vélte, hogy a Svájci-Alpok olyanok lehetnek, mint a Selmec melletti Tepla-Szkleno völgy.⁶⁹

Az Ausztriába vagy Ausztrián keresztül utazó magyarok számára a Habsburg Birodalom osztrák fele úgy tűnt fel, mint afféle fél-nyugat, vagy a nyugat felé vezető átjáró.⁷⁰ A Monarchia magyarországi feléről érkezők csaknem mindegyike megjegyezte, milyen kedvezőtlen és barátságtalan fogadtatásban volt részük az osztrák oldalon: a szigorú vámőrök, a német hivatalnokok és Bécs polgárainak arroganciája egyaránt megjelenik írásaikban.⁷¹ A modern technológiák és politikai struktúrák szempontjából Ausztria a magyar utazók többsége számára Nyugat-Európa peremének számított és a Habsburg országok nagyon vonzó célpontnak bizonyultak kulturális hagyományok és természeti szépségek tekintetében is. Osztrák útikönyvek és saját benyomásai felhasználásával 1839-ben Telegdi László olvasói figyelmét a „hagyományosan” szép, de földrajzilag nagy távolságra lévő Rajna-völgytől a hasonlóképp csodálatos, de könnyebben elérhető, Duna-menti, Linz és Bécs közötti helyekre irányította – a szigetekre, örvényekre és vízesésekre, vad romantikus látványokra, várakra, kastélyokra, városokra, falvakra és apátságokra.⁷² A folyó mélységével és hajózható mellékágaival kapcsolatos részletek tömkelege azt mutatja, hogy az útvonal újnak számított, Telegdit pedig igazán csak érdekelte a hajózás mestersége. Szintén nagy hangsúlyt helyezett az osztrák és magyar tájak hasonlóságaira: számára a melki apátság fenséges látványa csak Budáéval, Péterváradéval és Esztergoméval volt mérhető.⁷³

A külföldi utazókkal ellentétben, akik éles határt húztak Magyarország és Ausztria között, a magyar utazók a hasonlóság jeleit vették észre Ausztriában. Pongrácz, aki Pozsonyból rövid kirándulást tett Ausztriába, azt jegyezte fel, hogy a határ túloldalán pontosan olyan rossz állapotban vannak az országúthoz kapcsolódó mellékutak, mint Magyarországon. Ausztria gazdaságilag fejlettebb volt, de Pongrácz kiegyenlítette a kontrasztot a Monarchia két része között azáltal, hogy felelevenítette a magyar–osztrák közös hadjáratok emlékezetét.⁷⁴ A többi Habsburg tartomány közül a magyar utazók még Csehországot kommentálták szívesen. Szalai László szerint – aki 1838–39-ben, Franciaország felé mentében

⁶⁹ Pongrácz 1845: 4, 90, 59, 75, 89, 78.

⁷⁰ Novák 1842.

⁷¹ Fejérpataky-Belopotocký 1975: 35–36. Lásd még Hurban 1983: 33.

⁷² Telegdi a *Pitoreske Donaufahrt von Ulm bis Konstantinopel et.c. mit einer Stromkarte* (Bécs, 1838) és a *Donaufahrt von Linz bis Wien* (1838) című könyveket használta.

⁷³ Telegdi 1839.

⁷⁴ Pongrácz 1845: 24–25, 27–28.

látogatta meg az országot – a cseh szellemi és irodalmi élet a magyarországra hasonlított, különösképp a nemzeti nyelv megtisztítására tett kísérletek, a nemzeti epikus költészetéről, német mintát követve folytatott kutatások, a népdalok kiadása és a külföldi költők fordítása terén.⁷⁵

SZEMBEN A NYUGAT KIHÍVÁSÁVAL

A 19. században a javuló közlekedési lehetőségek megnövelték a Magyarország felé irányuló nemzetközi forgalmat. A nyugati útleírásokban olvasható élmények Magyarország civilizációs kettőssége miatti nyugtalanságot tükröznek. A külföldi utazók nem oszthatták be Magyarországot egyszerűen a barbárság vagy civilizáció kategóriájába, ezért az átmenet országának vagy területének hívták.⁷⁶ A 19. század első felében az ideérkező külföldiek az átmeneti zónák sokaságát találták Magyarországon belül, amelyek állításuk szerint egybeestek az országon belüli etnikai–civilizatorikus határokkal.

A legnépszerűbb, Magyarországról szóló útleírást Edward Brown még 1669-ben jegyezte le: Észak-Magyarországon utazott, majd az oszmán hódoltsági területeket is meglátogatta, a Duna mellett dél felé haladva.⁷⁷ A 18–19. században majdnem minden nemzetközi utazó az ő útvonalát követte. Dél-Magyarországot, vagy a pusztát csak kevesen látogatták meg: John Paget és társai 1835-ös útjukkal azon kivételes esetek közé tartoznak, akik az Alföldön indultak felfedezőútra.⁷⁸ A nyugati utazók nagy mértékben támaszkodtak magyar forrásaik információira, amikor a gazdaságról, politikai struktúrákról, nyelvről és irodalomról értekeztek útleírásaikban. Általában helyi készítésű térképeket használtak: Paget például Lipszky Jánosét (1806) és Csaplovics Jánosét (1829). Lipszky térképe annyira részletesnek bizonyult, hogy Pagetnek még arra is lehetősége nyílt, hogy „azokat is útbaigazítsa, akik úgy vélték, jól ismerik az országot.”⁷⁹

Ő volt a szerzője a – mind Nyugat-Európában, mind Magyarországon – egyik legbefolyásosabb nyugati Magyarország-leírásnak. Művében az ország és Széchenyi mint vezető reformpolitikus bemutatása annyira hatásos volt, hogy néhány angol mérnök komolyan elgondolkodott azon, ne itt keressen-e munkát, hogy kivitelezhessék „terveiket az utak és csatornák kialakítására, a folyami hajózás fejlesztésére”, vagy részt vehessenek „a föld művelésében a Bánátban vagy máshol.”⁸⁰ Széchenyi nagyon nagyra becsülte Pagetet, de úgy vélte, „száz

⁷⁵ Szalai 1839.

⁷⁶ Pardoe 1840: 156.

⁷⁷ A 16–18. századi úticélokról lásd Gömöri 1994.

⁷⁸ Birkás 1948: 78–79.

⁷⁹ Paget 1850: I. XII, 103. A két térkép: Lipszky 1806; Magyarország etnográfiai térképe, az *Ethnographische Karte des Königreichs Ungern sammt Croatien, Slavonien, der ungrischen Militärgrenze und der Seeküste nach Lipszky*, Csaplovics hosszabb művének (Csaplovics 1829) egy részlete.

⁸⁰ William Needham levele, amelyet Paget továbbküldött Széchenyinek (1840. szept. 18.) MTAK K, K 207/135.

[külföldi] közül kevesebb, mint húsz (vagy talán tíznél sem több) olyan akad, aki valódi nyereség lenne számunkra.” Széchenyi vitatkozott azzal a nyugati elképzeléssel is, miszerint Magyarország dúskálna javakban, amelyeket „a helybéliek túlzottan lusták, avagy különösek [strange] ahhoz, hogy kihasználjanak,” és úgy vélte, hogy országára a legnagyobb fejlődés várhatna, amennyiben a törvények, a kormányzat és a lakosság szokásainak változása lehetővé tenné azt.⁸¹

Ahogy Széchenyi a *Hitelben* írta, a makro- és mikroszintű reformok és változások – mint az utak és a mezőgazdaság karbantartása, a virágzó kereskedelem, a városias fejlődés, a tudományok haladása, a nemesi patriotizmus és a polgári erények – szükségtelessé tennék, hogy a magyar házigazdák külföldi vendégeiket mind az ország kirakat-látnivalóihoz vigyék.⁸² Véleménye szerint az országról külföldön élő negatív kép a teljes ország hibájából alakult ki és megváltoztatásához egész Magyarország anyagi kultúrájának fejlesztésére van szükség. A magyar társadalomról írott átfogó kritikára adott válaszában Dessewffy József gróf azt állította, hogy művével Széchenyi az egész világ elé teregette Magyarország problémáit. Dessewffy írása szerint a nemzeten belül lehet kritizálni állapotokat és kacagni a hibákon, de nyilvánosan legfeljebb mosolyogni szabad rajtuk – ezzel a gróf jelezte, hogy szükségesnek tartaná a külföldi látogatóknak átadandó információk ellenőrzését.⁸³

A magyar liberálisok – a politikai nézetkülönbségek dacára – szintén arra vágytak, hogy megsűrűsítsék a külföldi utazókkal folytatott kommunikációt. Julia Pardoe munkájára reflektálva – aki 1839–40-es magyarországi utazásairól részletes leírást adott közre – Kossuth Lajos a *Pesti Hírlap* vezércikkében azt állította, hogy az első öt sor kivételével a mű „az egész ország tudomására merő hazudság, s pedig nem annyira eszünket, mint szívünk s jellemünket igen érzékenyen sértő hazudság.”⁸⁴ Kossuth kárhoztatott minden olyan magyart, aki a külföldi utazóknak – és különösen Pardoe-nak – hamis és tudatosan eltorzított információkat adott. Szerinte ahhoz, hogy megváltozzék a magyarokról alkotott kép, a magyaroknak meg kell változtatniuk a módot, ahogyan külföldiekkel beszélnek és csak gondosan kiválogatott információkat szabad nekik átadniuk. Más szóval, a magyar vendéglátónak kötelessége volna, hogy a külföldivel folytatott kommunikációja alkalmával a nemzeti identitás és a magyarországi élet pozitív elemeit domborítsa ki.⁸⁵ Pardoe-nak egyébként nem állt szándékában magyar vendéglátóinak megsértése, épp ellenkezőleg: Magyarország olyan hatással volt rá, hogy elkezdte magyar írók portréit gyűjteni és egy angliai álarcosbálba is magyar parasztnak öltözve akart elmenni.⁸⁶ A magyar szerzők azon törekvése

⁸¹ Széchenyi Paget-nek írott levelének fogalmazványja (1840. okt. 24.). A levél befejezetlen, és nem világos, Széchenyi valaha elküldte-e a címzettnek. MTAK K, K 197/56, 58.

⁸² Széchenyi 1930: 468.

⁸³ Dessewffy 1831: 28.

⁸⁴ Pardoe 1840: 266–267; *Pesti Hírlap*, 1841. 10. sz. (jan. 3.), 12, 17, 57, 100. sz. Pardoe 1840: I. 247–248. Elizabeth Pardoe levele Döbrentei Gábornak (1840. ápr. 8.) MTAK K, Lev. 4o. 2, 15.

⁸⁵ Kossuth 1841: 73.

⁸⁶ Pardoe levelei Döbrenteinek (1840. jan. 30., ápr. 8.) MTAK K, Lev. 4o. 2, 15.

ellenére, hogy a külföldi látogatók ismereteit csak az ország legszebb részeire korlátozzák, az utazókat végül senki nem akadályozta meg abban, hogy más részekről is információkhoz jussanak, vagy oda elutazzanak.

A nyugati útleírások Magyarországról alkotott borúlátó képének kihívására adható alternatív válaszképpen egyes szerzők, mint Berecz Károly, összes képzelőerejüket mozgósították, hogy a lehető legfestőibb színben tüntessék fel Magyarország tájait. A magyar városok roppant barátságos atmoszférát sugároznak és az utazás biztonságos – utasította el Berecz a magyarországi rablókról szóló bécsi történeteket. Műve arra tett kísérletet, hogy ütköztesse a Magyarország elmaradottságáról szóló nyugati elbeszéléseket egy, a tájak csodáiról szóló történettel, és hogy új színeket adjon ahhoz a komor képhez, amelyet az országról Európa nagy részében élt.⁸⁷

Egyes szerzők megpróbálták az ország alaposabb megismertetésének segítségével szembeszállni a nyugati narratívák kihívásaival. Bredetzky Samuel – aki németül írt magyar protestáns közönségének – mutatott rá arra, hogy a külföldi utazók az Edward Brown által 1669-ben meghatározott utat követték, amivel csak az ország elenyésző részével kerültek kapcsolatba.⁸⁸ Megjegyezte azt is, hogy a külföldi utazók nem is értnek az ország nyelvén és általában nagyon sietnek, hogy Magyarországról visszatérhessenek Bécsbe. A régióval kapcsolatos nyugati tudatlanság kihívására Bredetzky saját könyveivel válaszolt és arra biztatta a művelt rétegeket, hogy fedezzék fel újra országukat. Annak érdekében, hogy „igaz” információkat terjesszen külföldön erről a *terra incognitáról* – tudniillik Magyarországról – és megdöntse azt az elterjedt nézetet, hogy egyszerűen csak Ausztria egyik része lenne, Orosz József elsődlegesen az európai olvasóközönség számára foglalta össze a magyar alkotmányt és történelmet, illetve – kisebb terjedelemben – a gazdasági helyzetet.⁸⁹ Csaplovics János párhuzamokat vont Magyarország és Anglia között, és az országot miniatűr Európának nevezte.⁹⁰

Más szerzők megpróbálták újragondolni az utazás jelentőségét az ország számára. Karacs Teréz, a korszak egyik ismert térképészének, Karacs Ferencnek lánya olyan utazási stratégiát javasolt, amely az ország intim közelségből való megismerését teszi lehetővé ahelyett a módszer helyett, amelyet a felsőbbrendűségüket, dominanciájukat és arroganciájukat fitogtató külföldiek gyakorolnak. Bemutatta azt is, hogyan segíthet az utazás a nyugati sztereotípiák leleplezésében és a nemzeti identitás építésében. Regényének főszereplője, Rózsaváry Vilma grófnő, „nemzetietlen” hölgy volt, aki Bécsben nőtt fel, de buzgón kívánta, hogy megismerhesse az országot és progresszív reformokat vezethessen be. Karacs hangsúlyozta, hogy a magyarországi utazások kiemelkedő szerepet játszottak Vilma identitásának újraalakításában és arra hívta fel olvasóit is, hogy gondolják

⁸⁷ Berecz 1842: 1207.

⁸⁸ Bredetzky 1803: XVII–XXI. Brown 1673.

⁸⁹ Orosz 1835.

⁹⁰ Csaplovics 1842: 1.

újra az osztályuk és társadalmi nemük által rájuk kényszerített társadalmi szabályokat és tabukat.⁹¹

A nyugati utazók és közvéleményük Konstantinápoly és a kelet felé vezető út állomásának látták Magyarországot.⁹² A magyarok – különösen pedig a köznemességet képviselő magyar liberálisok – ezzel szemben országuk nyugat felé mozgását érzékelték, hiszen Magyarország földrajzilag a kontinens része volt, és a független államiság hagyományaival rendelkezett, amely jellemzők nyugati vonásként tűntek fel.⁹³ Ebben a tekintetben a Magyarország és Európa közötti hasonlóságok keresése az útleírásokban új értelmet kapott – azok az ország fejlődési potenciáljának jelei lettek. Gorove István meg volt győződve róla, hogy Buda-Pest nemsokára az európai civilizáció és a kelet közötti közvetítővé fog válni, és egyetlen nemzet sem inkább hivatott erre a célra, mint éppen a magyar.⁹⁴

A magyar utazóknak, akik hazájukról külföldi könyveket olvastak és folyamatosan Magyarországról kérdezték nyugati beszélgetőpartnereiket, állandóan csalatkozniuk kellett elvárásaikban: az országról létező tudás minimális és gyakran torz volt. Szemere Bertalan, aki nagyon érzékeny volt hazája nyugati értéklésére, olvasói felé a következő képet közvetíthette: gyönyörű ország, aranyban és ezüstben gazdag, akárcsak Peru, ám ritkán lakott, rendetlen (rendőrség nélkül), a házakat szörnyű hideg hó takarja, így az emberek alig tudnak az utcára menni, vad farkasok és medvék „úgy ugrálnak a havon, mint a bárányfiúk” és mindenféle rablók hordái garázdálkodnak.⁹⁵

A MAGYARORSZÁGI NEMZETISÉGIK UTAZÁSI MINTÁI

Az 1840-es években a magyar politikai elit az ország nyelvi homogenitásának elérésére törekedett és a magyar nyelv előmozdításán fáradozott. Ez azonban a nem-magyar nemzetiségek nemtetszésével találkozott, akik megteremtették az ellenállás útleírásait.⁹⁶ Ugyanakkor a nem magyar nemzetiségek útleírásai a magyar útleíró irodalom mintáit követték. Jelen fejezetben a szlovákokkal foglalkozunk részletesen. A szlovák értelmiségiek tisztában voltak azzal, hogy nemzetiségük nélkülözte a független államiság hagyományát, ezért a csehek, horvátok és oroszok gazdag kulturális örökségére hivatkoztak, hogy megerősítsék nemzeti identitásukat és igényeiket. Identitásuk másik hangsúlyos elemét Felső-Magyarország tájai képezték. Miroslav Hurban szerint „a szlovákok szelleme a Tátra

⁹¹ Karacs 1853: 3–63.

⁹² Lásd például Richard 1817: 455; N. K. 1837.

⁹³ Sz...ki 1837.

⁹⁴ Gorove 1844: I. 21, 30.

⁹⁵ Szemere 1983: 21–22. (az idézet a 22. oldalról), 92–93.

⁹⁶ Csaplovics 1842: 5–6, 17–18, 20. A német eredeti fordítása.

szelleme”, amely „lenyűgöző, magasztos, hatalmas és szilárd szellem, ahogyan a Tátra is hatalmas, magasztos és szilárd.”⁹⁷

Ján Kollár, a pánszláv eszmék élharcosa olyan közösségként írta le a nemzetet, amelyet nyelve – és annak szabad használata –, erkölcsi minősége és vére köt össze.⁹⁸ A szlávok összessége megfelelt ennek a definíciónak, dacára vallási, politikai és nyelvi megosztottságuknak, amelyeket a szláv integrációnak és kölcsönösségnek kellett volna elfednie.⁹⁹ Kollár szerint a kölcsönösségnek a szellemi találkozásokban, illetve a szláv értelmiségiek közösségének kialakításában kellett volna megnyilvánulnia. 1841-es utazásai Magyarország szlávok lakta részein, Itáliában és Németországban az egységes szlávok és a kölcsönösség eszméit támasztották alá azzal, hogy nagy hasonlóságokat mutattak ki a különböző szláv nemzeti csoportok között.¹⁰⁰

Ellentétben Kollárnak az egységes szláv közösségre irányuló fókuszával, Ludevít Štúr és a szlovák értelmiségiek ifjabb generációja saját nemzeti csoportja érdekében lépett fel Magyarországon, és elsődlegesen szlováknak, másodsorban szlávoknak vallotta magát.¹⁰¹ Štúr úticéljai között is szerepeltek Magyarország más szláv-lakta területei, mint Horvátország, Kárpátalja és Szlavónia, de ő a Magyarországon belüli szlovák nemzeti érdekeket helyezte előtérbe.¹⁰² Ezek hangsúlyozása nem jelentette a magyar királyság területi integritásának megkérdőjelezését: Štúr és társai időről időre kinyilvánították lojalitásukat az ország felé.¹⁰³ Mind a pánszláv, mind a szlovák identitással szemben alternatívát nyújtott Jozef Miroslav Hurban, aki a csehekkel a Habsburg Birodalom keretén belüli kapcsolatok kiépítését javasolta, és elismert cseh tudósokat szerepeltetett 1839-es csehországi útleírásában.

Štúr követői feltérképezték a szlovák nyelvjárásokat és a nemzetiség evangélikus gyülekezeteit, ezáltal nyelvi és vallási alapra helyezve identitásukat.¹⁰⁴ Kimutatták a szlovákok magyarokhoz és csehekhez fűződő történeti kapcsolatát, akiknek egyes hősei helyet kaptak a szlovák nemzeti hősök panteonjában is.¹⁰⁵ A szlovák értelmiségiek saját útleírásokat írtak, de le is fordítottak egyes, Felső-Magyarországot taglaló beszámolókat. Karol Alexander Modrányi és Karol Zorkóci Mednyánszky útját követték a Vág mentén. Az előbbi németből lefordította a báró tizenhét esszéjét és saját, Felső-Magyarország városairól írott vázlatát illesztette hozzájuk, majd – kiegészítve Zorkóci két esszéjével – az egész munkát

⁹⁷ Hurban 1983: I. 33, 52, 85, 92–93, 254, II. 2, 23.

⁹⁸ Kollár 1972: 219; Pynsent 1994: 54.

⁹⁹ Kollár 1884: 60. A pánszlávizmusról lásd Kohn 1953, a szlovák nemzeti mozgalomról Brock 1976, Gogolák 1963–1969.

¹⁰⁰ Kollár 1843: IV–VII; Klátik 1968: 81–109.

¹⁰¹ Štúr 1954: 49, 51, 61, 80, 210–228.

¹⁰² Klátik 1968: 141–145.

¹⁰³ Lásd Csaplovics János és Szontagh Gusztáv írását a *Századunkban*: 4 (1841) 26. sz. (ápr. 1.) 205; Rapant 1943: II. 97, 186–188.

¹⁰⁴ Rapant 1943: II. 339.

¹⁰⁵ Eliaš 1981: 17, 35, 56.

közreadták a *Narodní Zábavník* című kéziratos újságban. Zlatko Klátik elemzése szerint a szlovákok utazásai saját etnikai területükön és „a Habsburg birodalom szomszédos szláv területein Štúr fiatal követői számára kommunikációs és információs funkcióval bírtak, és kiderült, hogy szorosan összefüggenek” a nemzeti mozgalom és ideológia legfontosabb céljaival.¹⁰⁶ Az utazás közben az alacsonyabb osztályokhoz tartozó emberekkel való találkozás eredményeképpen a szlovák értelmiségiek az egyszerű gondolkodást tették meg a nemzeti létezés ideáljává, mivel – tapasztalatuk szerint – a szlovák közemberek meg voltak győződve róla, hogy az embereknek nincs szükségük kifinomult filozófiai elméletekre, csak valásra és „a szlovák lélek élő, tiszta igazságára – az emberség szellemére.”¹⁰⁷

* * *

A magyarok országukról alkotott szimbolikus térképének – vagyis az ország érzelmekkel, kulturális, politikai és ideologikus értékekkel telített, az egyén elméjében létező térképének – legfontosabb pontjai a fővárosok, Felső-Magyarország, Erdély, a puszták, a Balaton, a Duna és a Tisza voltak. A világ szimbolikus térképén Magyarország kelet és nyugat közé helyeződött, az ázsiaiság maguk mögött hagyásának és a nyugati civilizáció útján haladásnak eszméje által. A világ útjainak ez a térképe és az utazó figyelmének középpontja az utazók identitásától függött. A magyarországi és külföldi utazások egyszerre jelölték ki és lépték át az ország valódi és szimbolikus határvonalát, a Habsburg Birodalom határait, illetve a civilizáció és barbárság közötti törésvonalat, amelyet sokszor azonosítottak a magyarországi nemzetiségek közötti etnikai határvonalakkal. Ausztriát a magyar utazók kultúrája és múzeumainak gazdagsága jogán Európa részének tekintették, ám az industrializáció mértéke és a politikai intézmények fejlettsége tekintetében csak az Európa felé vezető utat jelenthette.

Amikor Magyarországon utaztak keresztül, az emberek egyik társadalmi világból a másikba vezető fizikai térben mozogtak. Az egyéni utazási célok megnehezítették, hogy az egyes utazók élményeinek mások is jelentést tulajdonítsanak, így az utazók gyakran váltották ki egymás kritikáját. A növekvő sebesség és a terület viszonylag problémamentes átszelhetősége folyamán a magyar utazók újraértelmezték a „társadalmi világ térbeli dimenzióit”¹⁰⁸ és újra felfedezték a vidéki és városi társadalmi csoportokat. Ahogyan a térképek leszögezték a határvonalakat, ugyanúgy szögezték le az útikönyvek és útleírások az útirányokat és az utazás közben meglátogatandó objektumokat. A 19. század első felének köznemesi és városi középrétegekhez tartozó utazóit – „altruizmus, jószándék, éleselméjűség és őszinteség által mozgatót középosztálybeli erény”-ként értelmezett – patriotizmus hajtotta, amely egy, „a közösséghez kapcsolódó erkölcsi-politikai attitűdhöz” kötődött, és amelynek célja az volt, hogy „megszervezze és

¹⁰⁶Klátik 1968: 174–175.

¹⁰⁷Štúr 1954: 49. Lásd még Eliaš 1981: 13, 20.

¹⁰⁸Sheehan 1989: 463–464.

személyessé tegye országukat, mint olyan helyet, ahol emberi lények a törvény védelme alatt élhetnek.”¹⁰⁹ A magyarországi utazás nem volt többé az európai utazás része, hanem saját értéket és vonzerőt nyert. Az országon belüli utazások során előtérbe került a tájak „nacionalizálása”: magyar költők idézése, hírességek és történelmi események felelegetése által. A külföldi utazások a magyar múlt megismerésének és a magyar jövőbe való bepillantásnak az eszközei lettek. Mint a zsinór kifinomult mintájává sodort cérnaszálak, az utak és útleírások belefónoztak a nemzet és területe történelmébe.

Fordította: Kármán Gábor

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár

P 566 Radvánszky György iratai

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár

K 177/28; K 197/56, 58; K 207/135; Lev. 4o. 2,15;

Batthyány Vincze 1811: *Reise durch einen Theil Ungarns, Siebenbürgens, der Moldau und Bukovina. Im Jahr 1805.* Pest

Bél Mátyás 1753: *Compendium Hungariae geographicum.* Pozsony

Benczedy Sigmund 1840: *Magyarország' és Erdély Nagy-Fejedelemség' Postaintézete: Segéd-könyv levelezők' és postatisztviselők' számára.* Kassa

Berecz Károly 1842: Utazási képek Magyarhonban. *Athenaeum* 1. 76. (június 26.)

Böölöni Farkas Sándor 1943: *Utazás Északamerikában.* Budapest

Bredetzky, Samuel 1803: *Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungern.* Bd. II. Bécs

Brown, Edward 1673: *A Brief Account of Some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola and Friuli.* London

Csaplovics János 1829: *Gemälde von Ungern.* Pest

Csaplovics János 1835: *England und Ungern: Eine Parallele.* Halle

Csaplovics, Ján[os] 1842: *Rozgymánj o zmadarówanj země Uherské, aneb o Nemaďarù w Uhřich na Madary obracowanj.* Prága

Dessewffy József 1831: *A' "Hitel" czímü munka' taglalatja.* Kassa

Eliaš, Michal 1981: *Pút po otcine. Výber z rukopisných cestopisov mladých štúrovcov.* Bratislava

Fábian Gábor 1838: Befolyása a' közlekedés' eszközeinek a' polgárisodásra és szabadságra. *Athenaeum* 2. 15. (augusztus 19.)

F. F...dot 1832: Utazás Bánátban. *Társalkodó* 99. (december 12.)

Fejérpataky-Belopotocký, Gaspar 1975: *Vlastný životopis.* Bratislava

Fényes Elek 1836: *Magyar országnak, s' a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben.* 1. kötet, Pest

Friváldszky Imre 1838: *Balkányi természettudományi utazásról.* Buda

¹⁰⁹Stagl 1995: 209.

- Gorove István 1844: *Nyugot. Utazás külföldön*. Pest
- Gömöri György (szerk.): 1994: *Angol és skót utazók a régi Magyarországon, 1542–1737*. Budapest
- Gvadányi József 1790: *Egy falusi nótáriusnak budai útazása, melyet önnön maga abban esett viszszzontagságaival egygyütt az el aludt vérü magyar szívek' fel ferkentésére, és mülatságára e' versekbe foglalt*. Pozsony–Komárom
- Györi Sándor 1832–1834: A Duna regulázásáról. *A magyar tudós társaság évkönyve*. 2. 121–133.
- Horváth Elek 1832: Utazás Dunántul. *Társalkodó* 97. (december 5.)
- Hűnfalvi Pál 1839: Dresdai levelek. *Athenaeum* 2:9. (aug. 1.) 129–135; 2:17. (aug. 29.) 257–265; 2:21. (szept. 12.) 321–326; 2:25. (szept. 26.) 385–391; 2:26. (szept. 29.) 401–407; 2:50. (dec. 22.) 785–789.
- Hurban, Miroslav 1983: Cesta slováka k slovanským bratom na Morave a v Čechách. In Idem: *Dielo*. Vol. 1. Bratislava
- Illés (Edvi) Pál 1825: [Cím nélkül]. *Tudományos Gyűjtemény* 2.
- Illés (Edvi) Pál 1836: *Közhasznú népi oktatókönyv*. 1. kötet, Buda
- Illés (Edvi) Pál 1844: *Népszerű földleírás*. 3. kiadás, Pest
- Irinyi József 1846: *Német-, francia és angolországi uti jegyzetek*. Halle
- Jókai Mór 1894: *Magyarhon szépségei*. 4. kiadás, Budapest
- Karacs Teréz 1853: *Összes munkái*, 2. kötet, Miskolc
- Kazinczy Ferenc 1878: *Magyarországi utak*. Budapest
- Kazinczy Ferenc 1995: *Kazinczy Ferenc utazásai, 1773–1831*. Budapest–Miskolc
- Kollár, Ján 1844: *Über die litterarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der Slawischen Nation*. Lipcse
- Kollár, Ján 1843: *Cestopis obsahující cestu do Horní Italie a odtud pres Tyrolsko a Baworsko, se zwláštním ohledem na slawjanské žiwly roku 1841*. Pest
- Kollár, Ján 1972: *Památi z mladších rokov života*. Bratislava
- Korabinszky Mátyás 1786: *Geographisch-historisches und Produkten Lexicon von Ungarn*. Pressburg
- Kossuth Lajos 1841: Vezércikk. *Pesti Hírlap* (1) 10. sz. (febr. 3.) 73.
- Lipszky János 1806: *Mappa generalis regni Hungariae partiumque adnexarum Croatiae, Slavoniae et Confiniorum Militarum, magni item principatus Transylvaniae, geometricis partium dimensionibus, recentissimisque astronomicis observationibus superstructa*. Pest
- Magyar utazók: [s. n.]: *Magyar utazók. Tudományos Gyűjtemény* 1 (1818) 114–115.
- Mednyánszky Alajos 1844: *Malerische Reise auf dem Waagflusse in Ungarn*. 2. Aufl. Pest
- MTT évkönyvek* 7.: *A Magyar Tudós Társaság évkönyvei* 7. (1842–1844)
- MTT évkönyvek* 8.: *A Magyar Tudós Társaság évkönyvei* 8. (1845)
- Nagy Titusz 1839: Honi utazás. *Athenaeum* 1. 20. (március 10.), 1. 21. (március 14.), 1. 50. (június 23.), 1. 51. (június 27.)
- N. K. 1837: Az angol divat-utazók. *Athenaeum* 15. (febr. 19.)
- Novák Károly 1842: Utazás Triestig. *Athenaeum* 2. 13. (júl. 31.) 97–100; 2. 14. (aug. 2.) 105–108.
- Orosz József 1835: *Terra incognita*. Lipcse
- Pardoe, Julia 1840: *The City of the Magyar, or Hungary and her Institutions in 1839–40*. Vol. 1. London

- Petőfi Sándor 1956: Úti levelek Kerényi Frigyeshez. In: *Petőfi Sándor összes művei*. 5. kötet. Budapest, 44–77.
- Pongrácz Lajos 1845: *Magyar utiképek*. Pest
- Pulszky Ferenc 1958: *Életem és korom*. Budapest
- Reguly Antal 1994: *Magyarországi jegyzetek*. Budapest
- Richard, H.A. 1817: *Guide des voyageurs en Allemagne, en Hongrie et a Constantinople*. Weimar
- Sándor István 1793: *Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei*. Győr
- Štúr, Ludevít 1954: *Politické state a prejavy*. Bratislava
- Sz...ki 1837: Kelet és nyugot. *Athenaeum* 25. (márc. 26.)
- Szalai László 1839: Úti naplóból. *Athenaeum* 2. 6. (júl. 21.) 81–86; 2. 12. (aug. 11.) 177–180; 2. 24. (sept. 22.) 369–377.
- Széchenyi István 1893: *Gróf Széchenyi István hírlapi cikkei*, szerk. Zichy Antal. 1. kötet, Budapest
- Széchenyi István 1930: *Hitel*. Budapest
- Széchenyi István 1934: *Gróf Széchenyi István naplói*. Budapest
- Szemere Bertalan 1983: *Utazás külföldön*. Budapest
- Telegdi [László] 1839: Dunaparti tájképek. *Társalkodó* 34. (ápr. 27.) 133–134; 36. (máj. 4.) 141–142.
- Teleki Domokos 1993: *Egynehány hazai utazások leírása Tót- és Horvátországnak rövid esmertetésével együtt*. Budapest
- Tessedik Ferenc 1831: *Utazása Francia ország déli részeiben*. Pest
- Trefort Ágoston 1840: Utazási töredékek. *Budapesti Árvízkönyv*, 4.
- Trefort Ágoston 1991: *Önéletírása*. Sátoraljaújhely
- Választmányi jelentés* 1843: *A' kereskedési és azzal kapcsolatban levő tárgyak iránt kiküldött kerületi választmánynak jelentése*. Pozsony
- Vásárhelyi Pál 1838a: Néhány figyelmeztető szó a' vaskapui ügyben. *Athenaeum* 1. 17. 257–263.
- Vásárhelyi Pál 1838b: Traján' művei az Aldunán. *Athenaeum* 2. 28. 441–445.
- Vedres István 1807: *Egy nemzeti jószág, melyet Magyar ország és a hozzá kapcsolt tartományok számára 's javára szerzett Vedres István*. Szeged
- Wesselényi Miklós 1925: *Báró Wesselényi Miklós útinaplója, 1821–22*. Kolozsvár
- Zmeskál István 1839: Győr és Nagy T. levéltöredéke. *Athenaeum* 1. 29. (április 11.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Antalfy Gyula 1944: *A honi utazás históriája*. Budapest
- Antalfy Gyula 1984: *A reformkor Balatonja*. Budapest
- Birkás Geza 1948: *Francia utazók Magyarországon*. Szeged
- Bödecker, Hans Erich 1993: Reisen: Bedeutung und Funktion für die deutsche Aufklärungsgesellschaft. In: Wolfgang Griep – Hans-Wolf Jäger (szerk.): *Reisen im 18. Jahrhundert: Neue Untersuchungen*. Heidelberg, 93–109.

- Brestyanszky András 1818: Magyar Útazók. *Tudományos Gyűjtemény* 6. k.
- Brock, Peter 1976: *The Slovak National Awakening: An Essay in the Intellectual History of East Central Europe*. Toronto
- Czére Béla 1997: *Magyarország közlekedése a 19. században, 1780–1914*. Budapest
- Elkar, Rainer 1980: Reisen bildet. in: B. I. Krasnobaev – Gert Robel – Herbert Zeman (szerk.): *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforchung*. Berlin, 51–82.
- Eötvös József 1842–1844: Emlékbeszéd Körösi Csoma Sándor lt. felett. *A Magyar Tudós Társaság évkönyvei*. 1. oszt, 7. 48–51.
- Etkind, Alexander 2001: *Tolkovanyije putesesztvij: Rosszia i Amerika v travelogah i interteksztah*. Moszkva
- Fenyő István 1968a: Az orosz irodalom fogadtatása a reformkor magyar hírlapirodalmában. In: Uő: *Két évtized*. Budapest
- Fenyő István 1968b: A polgárosodás eszmevilága útirajzainkban 1848 előtt. In: Uő: *Két évtized*. Budapest, 109–131.
- Fodor Ferenc 1955: *Az Institutum Geometricum: Az egyetem bölcsészeti karán 1782-től 1850-ig fennállott mérnöki intézet*. Budapest
- Gogolák, Leopold von 1963–1969: *Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes*. I–II. München
- Hanzély János 1960: *Magyarország közútjainak története*. Budapest
- Holliday, Adrian – Martin Hyde – John Kullman 2004: *Intercultural Communication: An Advanced Resource Book*. London–New York
- Islamov, Tofik M. 1992: From *natio Hungarica* to Hungarian Nation. In Richard Rudolf – David Good (szerk.): *Nationalism and Empire: The Habsburg Monarchy and the Soviet Union*. New York, 159–183.
- Klátik, Zlatko 1968: *Vývin slovenského cestopisu*. Bratislava
- Kohn, Hans 1953: *Pan-Slavism: Its History and Ideology*. Indiana
- Leask, Nigel 2002: *Curiosity and the Aesthetics of Travel Writing, 1770–1840*. Oxford
- Lefebvre, Henry 1991: *The Production of Space*. Oxford
- Lukácsy Sándor 1965: Reformkori magyar utazók. *Élet és Tudomány* 10. 466–469.
- Lukácsy Sándor 1995: *Magyarok úti kalandjai*. Budapest
- Mann Miklós 1982: *Trefort Ágoston élete és működése*. Budapest
- Márton József 1834: *Görög Demeter életleírása*. Bécs
- Molnár József 1975: *Görög Demeter (1760–1833)*. Debrecen
- Musgrove, Brian 1999: Travel and Unsettlement: Freud on Vacation. In: Steve Clark (szerk.): *Travel Writing and Empire: Postcolonial Theory in Transition*. London–New York
- Péter László 1993: Language, the constitution, and the past in Hungarian nationalism. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Európa vonzásában*. Budapest, 193–204.
- Pintér Jenő 1903: *A Magyar Tudományos Akadémia és geographiai irodalmunk Hunfalvy János felléptéig*. Budapest
- Pynsent, Robert 1994: *The Questions of Identity: Czech and Slovak Ideas of Nationality and Personality*. Budapest–London
- Rapant, Daniel 1943: *Slovenský prestolný prosbopis z roku 1842*. Bratislava

- Schmidt Elek 1929: A vízszabályozás fejlődése és jelen állása Magyarországon. *Vízügyi Közlemények* 9. 17–30.
- Sheehan, James 1989: *German History, 1770–1866*. Oxford
- Siebers, Winfred 1992: Beobachtung und Rasonnement: Typen, Beschreibungsformen und Öffentlichkeitsbezug der frühaufklärerischen Gelehrtenreise. In: Hans-Wolf Jäger (szerk.): *Europäisches Reisen im Zeitalter der Aufklärung*. Heidelberg, 16–34.
- Srádeczky Lajos 1889: *Berzeviczy Albert utazásai, 1818–1820*. Budapest
- Stagl, Justin 1995: *A History of Curiosity, 1550–1800*. Chur
- Tőry Kálmán 1972: Az Al-Duna szabályozása. *Vízügyi Történelmi Füzetek* 5. 31–36.
- Wolff, Larry 1994: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization in the Mind of the Enlightenment*. Stanford
- Zelovich Kornél 1925: *Széchenyi és a magyar közlekedés ügy*. Budapest

Vári András

Fenyegetések földje

Amerika a 19. század második felében – magyar szemmel

UTAZÓK ÉS NÉZETEK

Amerikában és Amerikával kapcsolatban minden változik. A róla alkotott kép is. Alig több mint fél évszázad alatt megfordult az is, amit Amerika a közép-európai országok, így a Magyar Királyság közvéleménye számára jelentett. A reformkor mintaaországból az 1890-es évekre a fenyegetés földje lett.

Persze szerzője, olvasója, illetve történelmi helyzete válogatja, hogy mikor, hol és milyen jelentése, hangulata dominál a távoli tájról adott beszámolóknak. Éppen ezért szükséges még beszámolóink áttekintése előtt vázolni, hogy miként alakultak az utazással kapcsolatos műfajok korszakunkban, majd azt is, hogy kik és milyen céllal keltek útra. Itt kell kitérni arra is, hogy mit veszek figyelembe és mit hagyok el az útirajzokat, Amerika-élményeket is tartalmazó vegyes szövegcsoporthoz.

Magától értetődik, hogy ebben a korban csak nagyon kevesen utaztak a távoli és nehezen elérhető vidékre, azt pedig, amit láttak, részben hazulról vitték magukkal – elvárásaik, reményeik, félelmeik formájában. Elemzésünk mindössze egy tucat szerző művére épülhet, és csak a kor második felét tekinti át. (A liberális kor nagy utazója, Bölöni Farkas Sándor vonatkozásában annak alaposan földolgozott hatástörténetére röviden hivatkozunk csupán.¹)

Az útleírás a 18. században egyszerre műfaj és művelődési forma – határozott programmal, elvárásokkal arra nézve, hogy az önművelés, illetve az idegen embekek és kultúrák megismerése érdekében hogyan utazzunk, minek a megismerésére törekedjünk, majd mindezt hogyan adjuk vissza beszámolóinkban a közhasznára.² A romantika személyesség-igénye, másrészt az országleírások „tudomány-nyá” válása a 18–19. század fordulóján az útleírással kapcsolatos kánont egyrészt államtudományi (statisztikai) érdekű úti-tanulmányi jelentéssé, másrészt személyes élménybeszámolóvá bontotta szét. A két különvált műfaj időnként mégis összekeveredett. Ezidőtájt az útleírások gyakran a fiktív levelek formáját vették

¹ Bölöni Farkason kívül mellőzöm Haraszthyt és Xantust is, akik szintén a negyvennyolc előtti világ tükrői, noha Xantus könyve csak 1858-ben jelent meg. Haraszthy korábbi, 1844-es munkája saját birtokvásárlásától, illetve az indiánokkal kapcsolatos kalandjaitól eltekintve szinte alig ad saját tapasztalatot vagy állásfoglalást. Vö. Xantus 1858, Haraszthy 1844.

² Kovács Sándor Iván 1988. Legújabbban e témára összefoglalóan lásd Bauernkämper–Bödeker–Struck 2004.

magukra, ugyanakkor a valóságos levelek hosszú-hosszú útleíró és a leírt világra reflektáló részeket tartalmaztak.³

Az irodalmi piac kialakulásával a 19. század folyamán egyre nagyobb teret nyert a szenzációknál, egzotikus képeknél többet alig tartalmazó lektúrirodalom. Emellett tovább élt a korábbi ideál is, amely a távoli országok megismerését és értékelését egyszerre tekintette érdekesnek és szórakoztatónak, valamint hozzászólásnak is a közjóról és az ezt szolgáló kormányzásról folytatott diszkusszióhoz. A 19. századi munkákban ez a törekvés éppen a távoli, de fontos, gondolkodásra indító országokkal, elsősorban Amerikával és Oroszországgal kapcsolatban érhető tetten.⁴ Az útleírás műfajának 18. századi egységes kánonja azonban itt sem marad fenn – egymás mellett állnak az amerikai utat politikai esszéként földolgozó munkák, a szaktudományos igényű útleírások, illetve az élménybeszámolók.

A század első felében Amerika nyilvánvalóan a szabadság metaforája. Már az amerikai függetlenségi háborútól kezdve, még inkább Bölöni Farkas érdekes, elvileg megalapozott és hiteles beszámolója nyomán Amerika egyes fizikai vagy szellemi jellemzői („features”) – a városképtől a börtönrendszerig, a politikai rendszertől a hétköznapi élet tényeiig – is önmagukon túlmutató ideológiai jelentőséget nyertek.

Az itt bemutatandó Amerika-beszámolókat az átfogó tudományosság és a személyes élményszerűség követelményei – még az útleírások kánonjának fönt említett fölbomlásán túlmenően is – eltérő karakterű és műfajú részekre szaggatják szét. Már Bölöni Farkas arány- és stílusérzéke sem tudta egységes előadásba simítani a többféle feladatot. 1834-es munkájában adatsorok, jognyilatkozatok, alkotmányszövegek keverednek a város- és tájleírások, börtönlátogatások és úti élmények közé. Kései utódai is ingadoztak az élménybeszámoló és az Amerikáról szóló teoretikus elmélkedések és reflexiók között. Kecskeméthy Aurél anynyira tudatában volt e kettősségnek, hogy szétbontotta könyvét. Az első két rész úti beszámoló volt, amely az utazás sorrendjében ismerteti a látottakat, a második pedig egy szisztematikus elemzés az amerikai életről, a gazdasági-társadalmi rendszerről, ahol egy-egy fejezet egy-egy aspektust tárgyalt. Van olyan szerző is (Bernát István), aki szinte kizárólag megítélni igyekszik Amerikát, és ehhez csak „bizonyítékokként” sorakoztatja föl az egykorú statisztikai, gazdasági, politikai irodalomból, újságokból, folyóiratokból szemezgetett adatokat.

Bölöni Farkas számára Amerika mint működő demokrácia fontos, amely a jövő képét mutatja a jelenben. Annyira azonosul az Egyesült Államok berendezkedésével, hogy például Kanadát és az USA-t élesen és nem teljesen méltányosan szembeállítja, Alsó-Kanadát a feudalizmus parasztokat „robotoltató”

³ A kánon fölbomlásáról vö. Kulcsár 2004; a német romantika „úti leveleiről” lásd Walbiner 1979.

⁴ A művek saját igénye, mintája alapján egyenesen ide venném Bölöni Farkas, Nendtvich, Kecskeméthy és Bernát könyveit is, noha minőségük természetesen eltér.

világának véltve. Noha kiváló szakíró volt, fölmerül a gyanú, hogy reformkori hazai sikerében éppen elfogultsági játszhattak szerepet.⁵

Több más korabeli utazót is jellemzett az eszmei vágyképeknek megfelelő megvalósult földi minták keresése – jó példa erre Szemere Bertalan is.⁶ De nemcsak a liberálisok illesztik a látottakat eszmei-ideológiai keretekbe. Bölöni Farkassal egy időben jár Amerikában Tocqueville, még találkoznak is – de abból a tollból egész más elemzés születik, persze Amerika éppoly szelektív képére támaszkodva, mint a liberális Amerika-utazóknál.⁷ Tocqueville-t itthon is ismerték és olvasták, egy évtizeddel az első francia megjelenés után lett magyar kiadása is, de a reformkorba Bölöni Farkas Amerika-képe illet.⁸

Széchenyi Béla viszont – harminc évvel Bölön Farkas után – már csöppet sem gondolta jónak, ha a szomszédból kölcsönzik az ideálisnak tartott társadalom mintáit: Amerika vagy más ország utánzása értelmetlen, vélte.⁹

Széchenyi és társai szemléletét jelentős távolság választotta el Bölöni Farkas útibeszámolójától. Utóbbinak több szintje volt. Tárgyalta, kommentálta az amerikai politikai-társadalmi rendszer alapelveit, azok gyakorlati megvalósulását és az amerikai hétköznapiakat is – amelyben persze szintén fölismerte az elvek lenyomatát. Az itt alább tárgyalandó szerzők sokkal kevesebbet időznek az államelméleti, absztrakt politikai kommentárok és megjegyzések szintjén, mint Bölöni tette, viszont egyre részletesebben tárgyalják a hétköznapiakban megnyilvánuló társadalmi sajátosságokat. Mindez nehezíti az összevetést Bölönivel, általánosabban tekintve pedig elfedi a két korszak Amerika-képének eltéréseit. Az, hogy az Amerika-kép 1849 után negatívba fordul, alkalmas tárgyat pedig inkább konzervatív, mint liberális tollaknak kínál, evvel együtt, sőt éppen ennek kapcsán is állítható. Az 1849–1890 közötti magyar konzervatívokra általában is jellemző, hogy nemigen tudnak elméleti politikai alternatívát, a közélet alternatív gondolatú modelljét kínálni, miközben a gyakorlati politikában szinte lesöprik őket a színről a szabadelvű és függetlenségi alakulatok. Ugyanakkor egyre népszerűbb lesz a liberális politikai gyakorlat konzervatív bírálata, az új világ társadalmi viszonyainak fanyalgó-moralizáló elutasítása pedig szinte már általánosan kötelező közhely. Szövegeink asszimmetriája az egykorú politikai diskurzus vetemédeit tükrözi.

⁵ Závodszy 1992.

⁶ Szemere 1983. Szemere kifejezetten átvehető mintákat keresett Nyugat-Európában, és az általa leírtakat közönségének is úgy kínálta, mint modellt, helyel-közzel mint megtanulandó leckét. Szemeréről és útjáról, illetve útleírásáról lásd Hermann 1998: 15–17.

⁷ Bölöni Farkas 1975: 116, illetve a hozzá fűzött szerkesztői jegyzet.

⁸ A munka első és második része 1835-ben, harmadik része 1840-ben jelent meg franciául, az első magyar kiadást lásd Tocqueville 1841–43.

⁹ Széchenyi 1863: 11. „Nagy hiba volna azonban azt hinni, hogy azon előnyök, melyeket bizonyos nemzetek aratnak, mert jól kormányozvák, más népeknél csakis ugyanazon törvények által volnának elérhető; ebből következethető az is, hogy képzelenség a legjobb kormányformát meghatározni akarni...”

UTAZÓK ÉS JELENTÉSEIK 1849 UTÁN

Az amerikai utazások második korszakán az 1849-től az 1890-es évekig terjedő korszakot értjük. Az első határ kézenfekvő, a második nehezebben indokolható. Két dolog támasztja alá. Az egyik, hogy idegen tájat szemlélni csak bizonyos elfogatatlansággal, kíváncsi lélekkel lehet. A kilencvenes évek közepének politikai harcainak valószínűleg a korábbiaknál is inkább hajlamossá tették a magyar utazókat, illetve olvasóikat arra, hogy hazai viszonyaikat vetítsék rá a távoli panorámára.

Záró időpontunk megválasztásának másik indoka a sajtó és az irodalom fejlődésében rejlik. Az 1890-es évek elejétől mind a német, mind a magyar nyelvű irodalomban nagy Amerika-láz bontakozott ki. E lázas időszakot már nem akarom figyelembe venni. Azért sem, mert a kilencvenes évek bő termésének szerzői teljes gátlástalansággal loptak egymástól komplett szövegrészeket, sőt egész kiadványokat is.¹⁰ A kapitalizálódó sajtó e szép új világában tehát filológiai elemzéssel kellene álláspontokat vagy toposzokat tucatnyi kiadványon át első megalkotójukhoz visszakövetni. Ennyi erőfeszítést viszont a dolog nem ér meg.

Annál is kevésbé, mert az Amerika-kép új tartalmi vonatkozásai már korábban kialakultak. A változás a hetvenes-nyolcvanas évekre esik. Az amerikai világ Bölöni Farkas által 1831-ben megrajzolt, az emberiség jövőjét, az ígérlet földjét festő képe helyett Amerika egyre inkább a kiábrándulás és a fenyegetés földje lesz.

Kik jelentenek e távoli földről? 1849-től a hetvenes évek végéig csak négy komolyabb szerző írt amerikai élményeiről: Nendtvich Károly, gróf Széchenyi Béla, Forster Károly és Kecskeméthy Aurél.¹¹ Nem tűnik valami nagynak az érdeklődés Amerika iránt. Azt, hogy ez nem pusztán az útleírások terén van így, vagy a művelődés egy területére igaz, megerősítik az Akadémia jutalomkérdései-

¹⁰ Erre példa György Aladár: *A föld és népei. Népszerű földrajzi és népismereti kézikönyv*. 2., újból írt kiadás. I. kötet. *Amerika földrajzi és népismereti leírása*. Mehner Vilmos Budapest, 1894; II. kötet. *Afrika földrajzi és népismereti leírása*. Franklin-Társulat Budapest, 1897.; III. kötet. *Ázsia és Ausztrália földrajzi és népismereti leírása*. Franklin-Társulat Budapest, 1900. A fenti címen és saját neve alatt György Aladár tehát egyszerűen újrakiadta az alábbi művet: Hellwald Frigyes: *A föld és népei. Föld- és népismereti kézikönyv*, 3 kötet. Átdolgozta I. II. kötet. dr. Toldy László és III. kötet. György Aladár. Mehner Vilmos, Budapest 1884. Mint látható, az eredetit kétharmad részben nem is György fordította, a németből fordított és átdolgozott munka még újabb átdolgozása pedig nem lehetett túl megalapozott. György ugyanis bölcsészet és teológiát tanult Pesten és Nyugat-Európában, de sosem járt Európán kívül és nem volt földrajzos sem, érdeklődése súlypontja a közoktatás és a népismereti ügyekre, valamint művelődéstörténeti témákra esett. Ugyanakkor a *Hon* újságírójaként és a KSH tisztviselőjeként volt érkezése számtalan kisebb földrajzi cikket, közleményt megjelentetni egzotikus tájakról – mások tolla nyomán.

¹¹ Széchenyi 1863; Nendtvich 1858; Kecskeméthy 1877; Forster 1873. Kihagyom Czegei Wasst (1861), akinek szövege ugyan 70 oldalon mutatja be New Yorkot, de az USA-ból szinte semmi mást, ugyanakkor tudálékos, aprólékos technikai részletekkel zsúfol. Tekintetbe véve, hogy New Yorkba érkezve még csak pár szót tudott angolul és hamarosan tovább ment Kaliforniába aranyat keresni, valamint hogy szövegét kilenc év távolából visszaemlékezve írja, ám e szöveg reflexiót és személyes élményt roppant gyéren tartalmaz – valószínűleg nagyobb részben utólagos kompiláció. Az életút Münchenhausen-szerű elemei nem erősítik a szöveg hitelességét, vö. Színnyei rá vonatkozó szócikke.

nek és pályadíjainak megoszlásai, amelyekben 1830-tól 1890-ig minden tudományszakot tekintve is csak összesen két amerikai tárgyú munka nyert jutalmat (Bölöni Farkas és Nendtvich).¹²

Változna ez a kép, ha a magyar nyelv mellett a nálunk is széles körben olvasott német nyelvű irodalmat is tekintenénk. Az 1848-as forradalmi hullám sok német, magyar, szláv emigránst vetett Amerika partjaira – közülük páran megírták és németül is publikálták élményeiket.¹³ Talán ennél is nagyobb hatása lehetett, hogy az amerikai vonatkozású német nyelvű szépirodalomban az egzotika már az 1840–1850-es években összekapcsolódott egy bizonyos liberális-demokrata szempontból szerkesztett szembeállításával a szűk, rendies óvilágnak a tágas és szabad újvilággal.¹⁴ E művekben nyilván hiába keresnénk Amerika értékelésének negatívba fordulását, és nem lenne ilyen könnyű dolgunk a konzervatív fordulat kimutatásában. Ám ez az egzotika izgalmával párosuló szabadságvágy húsz évvel később már a ponyva irodalmát jelenti, May Károly tiszteletét Winnetou, a nagy főnök iránt. Az irodalom sose tekinthető homogénnek semmilyen vonatkozásban, a régebbi tendenciák is megmaradnak és még kereskedelmi sikert is hozhatnak, mint azt éppen May Károly, de számos német és magyar nyelvű epigonja is élvezhette. Az 1848 előtti liberális ideáloktól való elszakadás nem az egyetlen vonal, de e tendenciát mégis jellemzőnek gondolnám.

Elemzésemet tehát a szabadságharc és az 1890-es évek között magyarul megjelent munkákra korlátoztam. Mivel e művekből nincs túl sok, e korlátok között teljességre törekedtem. Észelve azonban a fentebb a műfaj fejlődése kapcsán konstatált feszültséget, mely egyrészt a szubjektív tapasztalatok mélysége és

¹² Fekete 1988 és 2000 alapján. – Bölöni Farkas Sándor 1835-ben kapta meg útleírásáért az 1834. évi akadémiai nagyjutalmat. Nendtvich Károly 1858-as útleírásáért 1864-ben kapta meg a Marczibányi-jutalmat. Ezután 1900-ig csak két másik amerikai tárgyú munka kapott jutalmat, 1890-ben Pólya Jakabé és Bamberger Béláé az észak-amerikai valutakérdés tárgyköréből. Ez azért is tűnik kevésnek, mert a kiegészéstől 1900-ig 23 új alapítvány jött létre, köztük több közigazdasági jellegű is. Másrészt, ha megfordítjuk a dolgot, azt is mondhatjuk, hogy bár 1830 és 1890 között csak tízen írtak tudományos igényű beszámolót Amerikáról, ám ezen szerzők ötöde díjat kapott, olyan fontos volt e téma az akadémiának.

¹³ Vö. Pulszky 1853.

¹⁴ Ennek az iránynak korai, a harmincas-negyvenes években alkotó képviselője volt Charles Sealsfield, vagyis Karl Anton Postl (1793–1864). Sealsfield 1823–1830 között az USA-ban élt, majd 1832-től Svájcban telepedett le. Valószínűleg túl radikális volt a hazai sikerhez, az osztrák cenzúra is különös figyelemmel volt rá, mivel igen kritikusan írt az osztrák birodalomról. Így magyarul csak egyetlen történetkéje jelenhetett meg 1877-ben, de nem tudom, hányan olvasták már korábban németül. Hasonló irányt, demokratikus világnézetet, kalandot és egzotikát kínált egy generációval később Friedrich Gerstäcker (1816–1872). Ő is eltöltött összesen kb. egy évtizedet Amerika különböző részein. Legsikeresebb művei közül „Die Regulatoren von Arkansas” (1845), magyarul „Az arkanzaszi lóköltők. Jelenetek az amerikai erdőéletből.” (4 köt. Pest, 1860. Hartleben K. A.); továbbá „Die Flußpiraten des Mississippi” (1845), magyarul „A Mississippi folyó kalózái. Regény az amerikai életből.” (3 köt. Budapest 1879. Lampel R.) címmel jelent meg. Gerstäckernek további regényei és novellái is megjelentek magyarul, a fenti „Az arkanzaszi lóköltők” kivételével mind az 1870-es években. Nem tudom, hogy e később nálunk is sikeres szerző német kiadásai az 1850-es, 1860-as években mennyire jutottak el a magyar közönséghez.

hitelessége, másrészt azok reflexiója, átgondoltsága között feszül, és látva a gátlástalan kölcsönzéseket, kizárásokat is alkalmaztam, melyeket lábjegyzetben indokolok. Ezen időszak legfontosabb műveit négy szerző írta: Nendtvich Károly, gr. Széchenyi Béla, Kecskeméthy Aurél és Bernát István.

Nendtvich Károly 1855-ben élete delén, 44 éves korában négy hónapot töltött Amerikában.¹⁵ Részletesen és szabatosan írta le ugyan tapasztalatait, de további forrásműveket, melyeket utazása és munkájának írása kapcsán felhasznált volna, nem ad meg – és mivel viszonylag hirtelen esett az utazása, talán nem is használt. Angolul valószínűleg nem tudott. Nemigen vegyült, társasági kontaktusokat szinte csak magyar vagy német kivándorlókkal létesített, még szakmai (kémiai, botanikai stb.) ismeretségei is németekhez kapcsolták. Művében mindent értékel, de leggyakrabban csak kompilál, beavatottként csak a nagy német lakosságú városok viszonyairól tud nyilatkozni.

Gróf Széchenyi Béla világa egészen más.¹⁶ Gr. Széchenyi István fia 1863-ban, 26 éves korában gr. Károlyi Gyulával utazott Amerikába, ahol szintén hozzávetőleg négy hónapot töltöttek. Széchenyi úgy tűnik, módszeresen készült az útra, indulás előtt és az úton is gyűjtött véleményeket és adatokat. Ilyeneket – angolból fordítva – könyvében is közöl, de ő maga nem tudott angolul, utazásában vezetőket, könyve írásánál segítőköt vehetett igénybe.¹⁷ Műve a szoros értelemben véve nem útleírás, gr. Széchenyi Béla a véleményét mondja el, adatokkal,

¹⁵ Szinnyei szerint Nendtvich Károly „orvosdoktor, műegyetemi tanár, a m. tud. akadémia rendes tagja, szül. 1811. decz. 31. Pécssett [...] Az 1848. eseményei Berlinben érték, midőn Stahl Ignácztól, Magyarország protomedicusától, a pesti egyetem orvoskari igazgatójától haza hívatott, hogy az egyetemen a chemiából magyar előadásokat tartson. [...] a magyar kormány az egyetem rendes tanárának nevezte ki. Az egyetemen az előadások megszűnővén, ugyanott előadásokat tartott a hadi tudományokra készülők számára. Ezen tanfolyamnak Windischgrätz bevonulása vetett véget. Midőn a magyarok visszafoglalták Budát, ismét visszahelyeztetett előbbi állásába, azonban a világoosi fegyverletétel után Haynau letette hivatalából; hadi törvényszék elé állították és egy évi fizetésétől megfosztották. 1850-ben Geringer ismét visszahelyezte műegyetemi (akkor ipartanoda) tanszékére; ekkor az előadásokat németül tartotta. 1855-ben utazást tett Kárász Imre és Csernovics Arzén társaságában Amerikába... 1857-ben a József-ipartanoda József-műegyetemé alakult; ekkor N. a specialis chemia rendes tanára lett. [...] 1884–87-ig országgyűlési képviselő volt [...] antisemita programmal. [...] a budai ág. ev. egyh. presbytere”.

¹⁶ Szinnyei főbb adatai: „Széchenyi István gróf ... és gr. Seilern Crescentia fia, szül. 1837. febr. 3. Pesten; ... Berlinben és Bonnban tanult ... [...] 1861-ben ... képviselő lett és ...a felirati párthoz csatlakozott és többek közt a zsidók emancipációját is követelte. 1863-ban gróf Károlyi Gyulával Amerikában járt. 1865-ben Algirban oroszán vadászaton volt s azután ... az országgyűlésen vett részt. 1867. és 70-ben oroszán vadászatokra három expeditiót tett Algirban. 1870. jún. 22. Erdődy Hanna grófnőt vette nőül, ki azonban már 1872. okt. 18. meghalt. Ekkor családi bánatának enyhítése végett nagy keleti utazásra szánta el magát oly célzattal, hogy lehetőleg felkeresi a magyarok ős hazáját s egyúttal behatol az elzárt Tibetbe. [...] Útjuk főképp Chinára terjedt ki ... [...] Útjáért a m. tud. Akadémia 1880. máj. 20. tiszteleti taggá választotta (igazgatótag 1883. máj. 17. lett). A főrendiházban feltűnt szabadelvű nyilatkozataival. A budapesti tud. egyetem 1896. máj. 6. tiszteletbeli doktori oklevelet adott neki, ...1897. megkapta a val. b. t. tanácsosi méltóságot. 1901 óta a magy. szent korona őre.”

¹⁷ A szövegből kiderül, hogy angol helyett németül vagy franciául érintkezett, akivel tudott. A vezetőkről semmit nem tudunk meg.

úti élményekkel alátámasztva, amelyekben a politikai-államéleti síkon kifejtett argumentumok dominálnak. Az itt kifejtett érvelés nemigen találkozhatott a korabeli politika többségi nézeteivel. Nem csoda, hogy többször nem adták ki, nem is hívatkoztak rá.

A következő és valószínűleg legnagyobb hatású szerző az 1876-os philadelphiai világiállításra hivatalos kiküldötteként utazó Kecskeméthy Aurél.¹⁸ Kecskeméthy mindent nyújt, adatot, úti kalandot, véleményt, reflexiót, dohogást a viszonyok fölött, sokszínűen, élvezetesen, de komolyan is. Könyve két kiadást is megért, noha a kiadó drágán és illusztrációk nélkül kínálta. A szövegből is, de a mellékelt irodalomjegyzékből is kiderül, hogy Kecskeméthy módszeresen készült útjára, sok angol nyelvű munkát olvasott, bejárása volt a jobb körökbe is, és ahhoz is elég pénze volt, hogy ha úgy tartja kedve, tegyen egy-két nagyobb kerülőt. De Kecskeméthy ekkor már nem volt fiatal ember, Amerikában meg is betegedett, hazaérkezése után nem sokkal meghalt.

A nyolcvanas években további nyolc szerző publikált, két gróf (Andrássy Géza és Széchenyi Imre), egy kalandor, egy ismeretlen és öt értelmiségi (Dirner Gusztáv, Jancsovics István, Szabó József, Madarassy László és Bernát István).¹⁹

¹⁸ Vö. Rózsa Miklós 1909, Buzinkay 1991. Kecskeméthyt a magyar történeti irodalomban tehetségés zsurnalisztának, de Bécs elvtelen, cinikus zsoldosának tartják, egyszerre célozgatva pénzéhségére és Széchenyi letartóztatásával kapcsolatos állítólagos felelősségére. E képet utólag alakították ki, nagyjából függetlenségét, illetve magyarkodó tollak, ezt ismételte meg Rózsa Miklós is Kecskeméthy naplójához írt előszavában. Buzinkay megpróbálta Kecskeméthy legfontosabb vonásait rekonstruálni, e kép eltorzításának okait és okozóit fölfedni. Összegyűjtötte a Kecskeméthy tiszteklő neves kortársak koszorúját (Falk Miksa, Gyulai Pál, Szász Károly, Vajda János) és még arra is ki tudott térni, vajon miért maradhatott meg e torz kép olyan tartósan. Az én benyomásaim a Kecskeméthy-szövegekről, a szerző ítéletéről és szempontjairól mindenben igazolják Buzinkay tömör elemzését. Szinnyey adatai és értékelése Kecskeméthyről: „...szül. 1827. ápr. 27. Budán; szülőhelyén, Vácson és a pesti egyetemen végezte tanulmányait. 1845-ben ügyvédi oklevelet nyert; ...A szabadságharczsal nem rokonszenvezett, később azonban Görgei felügyelete alatt Való cz. független irányú katonai lapot készült megindítani, de ez a világiosi katasztrófa közbejötté miatt elmaradt. Hirlapírói pályáját 1850-ben kezdte a hivatalos Magyar Hirlapnál. Röpirata: Magyarország összpontosítása Ausztriában (1851.) fölkelte a bécsi kormány figyelmét és 1854-ben a belügyminiszterium sajtóhivatalában nyert alkalmazást. Ez állásában sokat használt a zaklatott magyar íróknak. 1857-ben barátjának Török Jánosnak révén ismeretségbe jutott Széchenyi István gróffal és gyakran kijárt hozzá Döblingbe. Ez gyanút keltett ellene s mivel éppen ekkor egy névtelenül megjelent röpiratában az alkotmány visszaállítását sürgette, 1869. márcz. 3. szigorú házmotózást tartottak nála, egyúttal felfüggesztették hivatalától. Ekkor K. egészen a hirlapírói pályára adta magát és az októberi diploma után a kormány hivatalos lapjának, a Sürögönynek vezetését vette át;... Jelen volt 1871-ben a suezai-csatorna megnyitásánál és utazott 1876-ban Észak Amerikában. A tollat bizonyos cynismussal forgatta, melyet azonban szeretetreméltó humor enyhített; nem sok kegyelettel volt a nemzeti eszmények és emlékek iránt, de egyike volt a legszellemesebb vezércikk- és tárczaíróknak; mint stilista is az elsők közé tartozott és európai műveltséggel bírt... Meghalt 1877. ápr. 19. Budapesten.”

¹⁹ Ezekből a kalandor Kompolthyt figyelmen kívül hagyom. Az illető még Schreiber néven szepesi hazájából 18 évesen tengerésznövendéknek szegődött Fiumébe. Egy év múlva 1871-ben megszökött és német matróznak állt, így csavarogta be a tengereket. 1875-ben hazatérve vidéki újságíró lett. Irományaiból következtethetően több nyelven, köztük magyarul is egyformán rosszul tudott, egyéni megfigyelései nincsenek, pusztán klisékből építkezik. Az ismeretlen,

A műveket legerősebben az a helyzet definiálja, melyben születtek: a nyolcvanas évek agrárváltsága szakmai-gazdasági tanulmányutakat indokolt.²⁰

Az első beszámolók egy fiatal osztrák–magyar arisztokratákból álló csoport 1881-es tanulmányútjának gyümölcsei, melyek 1883-ban jelentek meg.²¹ Osztrák–magyar arisztokratáink nagyon fiatal emberek voltak, csoportban utaztak, egymás között németül beszéltek és egy hosszabb idő óta Amerikában élő német konzervatív közgazdász vezette őket – elég speciális rálátás ez egy idegen országra. Feladatukat igen komolyan vették, a résztvevők közül gr. Széchényi Imre tudott angolul is, ám Amerika átfogó ismertetése helyett csak annak szűkebben vett – noha igen szakszerű és alapos – gazdasági leírását vállalták magukra, közép-pontban egy sajátos amerikai intézménnyel, a középbirtokot védő amerikai törvényekkel, a *homestead legislation*-nal. Mégis, korszakunkban ők a legtöbbet idézett Amerika-utazók, ami nem csak a családjuk és rangjuk iránti tisztelet műve. Tocqueville követői ők, annak legfontosabb aspektusában – a konstruktív konzervativizmusban. Ahogy a nagy előd, úgy a fiatal grófok is igyekeztek tudomásul venni a történelmi változások irányát. Mivel lényükkel a régi világhoz kötődtek, így távolságuk a modern világtól megláttatta velük annak torz vonásait. Ezek kiküszöbölése, a modern konzervativizmus volt a programjuk. Az amerikai *homestead*-ről itthon divat lett beszélni, noha meghonosítására –mint azt alább tárgyaljuk – nem sok remény volt.

Ami a fiatal arisztokraták után jön, az az értelmiségi utazók szóbbó áradata. Ennek két fajtája van, a szakemberek és a moralisták. Az Amerika-irodalom ebben a fázisában kettészakad. Egyrészt megszaporodnak az idegen ország valamilyen technikai-gazdasági szempontú leírásai a „szakemberek” tollából; másrészt magukban állnak, többnyire a vonatkozó gazdasági, politikai, jogi fejlemények mélyebb elemzése nélkül az amerikai társadalmi fejlődésre adott reflexiók a „moralisták” műveiben. Ez nyilván mindkét szöveghalmazt elszegényíti és magában is mutatja az Amerikával, az amerikai fejlődéssel kapcsolatos tanácstalanságot.

A szakemberek közül a jelen tanulmányban vizsgáltak magánszorgalomból, orvosi, illetve földrajzi tudományukat gyarapítandó utaztak.²² Az ő körüket bővítette, hogy az 1890–1894 között működő földművelésügyi miniszter, gróf Bethlen András minisztériumi támogatást nyújtott az utazni vágyóknak, ha valamely égető problémának szentelték tanulmányútjukat és arról szakszerű jelentést adtak.²³ Az amerikai gazdasági verseny és a szőlő katasztrófája (filoxéra) volt a kor gazdaságának két legfájóbb nyúga. Mivel azonban ebben a korszakban, ha valaki állami

kinek művét sem sikerült megtalálni: Herczeg 1886. A szerzőről Szinnyei is csak az 1886-os *Magyar Könyvészet* alapján tud, de csak könyve megjelenésének tényét közli. Jancsovics István evangélikus pap volt, életére és műveire lásd Szinnyeit, de az ott megadott amerikai útleírását Petrik sem ismeri és nekem sem sikerült megtalálnom.

²⁰ Előbb német szerzőket fordítottak, majd ezután került sor az arisztokraták egyéves amerikai tanulmányi kirándulására. Vö. Oetken 1881, illetve Semmler 1883.

²¹ Andrassy 1883; Somogyvári [Széchényi Imre ifj. gr.] 1883.

²² Ide számítható a nőgyógyász Dirner és a geológus Szabó József.

²³ Otlík 1894; Loosy 1894; Miklós 1894.

pénzből utazott vagy maga is politikai szereplő volt, az azt jelentette, hogy a társadalmi és gazdasági kérdéseket igyekezett technikai kérdésekké redukálni, e helyen ezért ezt az 1894-től induló jelentéssorozatot is figyelmen kívül hagyjuk.

Amerika ugyanakkor téma lesz, méghozzá nagyon eltérő fölfogásokban megközelített téma – populáris földolgozások és társadalmi-gazdasági elemzések szintjén. A Cooper-romantika az 1820-as évektől éri el a német, majd 1846-tól kezdődően a magyar nyelvterületet, míg a vadnyugati „local color”-t, ahogy az Brett Harte és Mark Twain műveiben jelentkezett, 1875–1876 körül kezdhette élvezni mind a német, mind a magyar olvasó.²⁴ Utazóink konkrétan is többször hivatkoznak rájuk. Az amerikai színek hazai megjelenését igen rossz minőségben követték hazai lektúr-utánpótlások.²⁵ Ezzel szemben az amerikai társadalom, életforma, kultúra kritikus szemléletét képviselő amerikai írók 1890 előtt még sem a német, sem a magyar közönség körében nem hathattak.²⁶

A HAMIS SZABADSÁG – NÉGEREK, INDIÁNOK ÉS A POLGÁRHÁBORÚ

Széchenyi Béla könyve tollhegyre tűzi az északi liberális demokrácia álságos voltát. Ennek elvi megalapozást is ad, Tocqueville-re támaszkodva kritizálja a többség uralmát a kisebbség felett, ami a kisebbség létalapjainak megsemmisítésével is járhat.

E visszaszabadság példájául hozza föl az amerikai szövetségi vámpolitikát, mely a védvámokon keresztül az iparcikkfogyasztó déliekre rakta a terheket.²⁷ Az egyensúlyvesztés további eleme volt a rabszolga-kereskedelem 1808-as betiltása, ami fölborította a 19. század elején a népességszámban még meglévő egyensúlyt Észak és Dél között. Innentől fogva demokratikus úton Dél nem védhette meg többé életét és vagyonát. Széchenyi Béla ezt látja a polgárháború alapvető okának is, nem pedig magában a rabszolgakérdést.²⁸ Ugyan nem védi a rabszolgaságot, amelyet szerinte kezdettől erkölcstelennek és keresztényhez méltatlannak kell tartani, de ha már egyszer kialakult, az olyan realitás, amellyel számolni kell. Nem véli tehát egy csapásra megszüntethetőnek, mert az a déliek vagyonát

²⁴ A J. F. Cooper-, Brett Harte- illetve Mark Twain-fordításokra lásd a vonatkozó címszavakat in: Gärtner et al. 1990; a magyar fordításokra Petrik 1860–1875, illetve 1876–1885.

²⁵ Vö. Kompolthy Tivadar, Madarassy László (1887, 1889), Miskolczi Henrik (1894) irományai.

²⁶ Henry James munkáit, illetve Mark Twain pályája második szakaszát értve.

²⁷ Széchenyi 1863: 15–16

²⁸ Széchenyi 1863: 19–20: „A kérdést tehát így kell föltenni: köteles-e (jól tudom, hogy a mit mondok a constitutionalismus alapelvével tökéletes ellentétben áll, csak hogy nem szabad felednünk, hogy itt milliók sorsa s jövője forog kérdésben) egy oly terjedelmű területen, mely egész Európa nagyságát megközelíti, s a hol az érdekek tökéletesen eltérők – mert míg a dél természetű, a másik gyártó ország – köteles-e ott egy nagy minoritás magát álvetni egy kis majoritásnak? Oly minoritás, melynek követői államokat képviselnek, melyek mint souverain nemzetek léptek az Unióba?”

teszi semmissé.²⁹ Mellékesen bizonyos fokozatos változásokra, megváltásra stb. tesz utalásokat. Az érvelés emlékeztet Dessewffy és a magyar konzervatívok állásfoglalására a jobbágyság kapcsán – a jogegyenlőség és jogbiztonság csak a viszonyok olyan változtatását teszik lehetővé, mely nem sért jogokat és nem tesz tönkre senkit.

A déliek mentsége után Széchenyi rátér az északiak elleni vádra – a feketék szegregácóját ismerteti északon. A feketék törvényes egyenlősége, például szavazati joga hiányának alkalmas magyarázatául fogadja el műveletlenségüket: „Erkölcsei emelkedettségnél kell a polgári szabadságokat megelőzni; ostoba, műveletlen emberek, szabad kormányzat alatt vajmi veszedelmesekké válhatnak – ez nagyon is érthető. Hogy tehát az éjszaka a feketéket nem részesítheti polgárjogokban, természetes – de hát miért tette magát úgy?”³⁰

Böven ismerteti a feketék hátramaradottságának jeleit, de azt is leszögezi, hogy ez a szolgálai állapot következménye, amit csak erőfeszítésekkel és idővel lehet fölszámolni – ilyen erőfeszítéseket, amelyeket Franklin is szükségesnek vélt a „moralitás, intelligencia és ipar” kifejlesztésére, északon senki nem akar magára vállalni.³¹ Mindez már Tocqueville-nél is teljes határozottsággal megfogalmazódott.³²

Nem kovácsol azonban vádat Széchenyi az indiánok kiirtásából – szinte olyanak tekinti, mint amilyenek a természeti folyamatok: urat vált a világrész, „mint ahogy a föld, mely megunva a rajta századokig tenyészett fenyőerdőséget, azt a természet rejtélyes törvényei folytán tölgyessé s bükkessé változtatá.”³³ A civilizáló erőfeszítések hiábavalók, maguk az indiánok sem akarnak lemondani szabad életükről, mely viszont a fehérek gazdálkodásával és életmódjával nem fér meg.

²⁹ Széchenyi 1863: 25–26. „A mai planter-nemzedék tán fájó kebellet tekint sorsára és rabszolgáira, kit nem maga tett azzá, de kiket mint szomorú hagyományt örökölt, kik azonban – bármily lélekrázó legyen is kimondani – vagyonát képezik. [...] Lehet tehát kimondani á la Lincoln, hogy vége van vetve a rabszolgaságnak; de kérdem, van-e joga bárkinek is körülbelül 4,000,000 feketét felszabadítani s ez által tönkretenni 6,000,000 fehéret, kinek a fekete ember szerencsétlen vagyona, ki azt pénzen vette?” (Ez túlzás – bár a rabszolgatartó réteg csakugyan igen széles volt, 1860-ban csak minden negyedik déli fehér farmer családnak volt rabszolgája. Vö. Collins 1984: 16. A Széchenyi által fölsorolt többi ténnyel – a vámok, bevándorlás, politikai befolyás vonatkozásában – nincs mit vitatkozni.)

³⁰ Széchenyi 1863: 31.

³¹ Széchenyi 1863: 32.

³² Tocqueville éppen az északi néger példáját hozza föl a többség zsarnokságának illusztrálására: a feketék szavazati jogát törvény biztosítja, de azok nem élnek vele, mert megvernék őket, a magisztrátus pedig nem tudja vagy akarja biztosítani a törvény adta jogok gyakorlását. (Tocqueville 1983: 221–222.) Tocqueville egyébként az északiak előítéleteit a déli rabszolgáság funkcionális megfelelőjének tartja, az elhatárolódás más rendszerének. A helyzetből Tocqueville sem Északon, sem Délen nem lát kibontakozást, evvel pesszimistább és mélyebben szántó, mint utódai. Vö. Tocqueville 1983: 305–339.

³³ Széchenyi 1863: 47. Bár ismerte és helyenként (pl. 58. oldal) idézte is Tocqueville művét, Széchenyi az indiánok vonatkozásában nála lényegesen részvétlenebbül fogalmaz, noha alapvetően Tocqueville sem vélte elkerülhetőnek az indiánok sorsát: Tocqueville 1983: 279–304.

Az indiánok vonatkozásában a későbbiekben Kecskeméthy úgy foglal állást, hogy az indiánok egyáltalán nem fejlődés- vagy civilizációképtelenek, ez hazug és önhitt álláspont: az európai népeknek is hosszú időre volt szükségük, míg például Tacitus korának barbár germánjaiból civilizált népek lettek. De az indiánoknak nincs idejük, a sokkal fejlettebb bevándorlók az indiánok nyakába ültek, ami kultúrájuk és civilizációjuk az indiánoknak volt, azt szétrombolták és lezüllesztették, ami az adott körülmények között nem is igen történhetett másként.³⁴

VÍVMÁNYOK – MŰVELTSÉG ÉS VALLÁSSZABADSÁG

Széchenyi Béla azt akarta kifürkészni, hogy miként, mitől gyarapodik Amerika anyagi ereje. Az amerikai sikert megalapozó társadalmi pozitívumok között első helyen a műveltséget emelte ki. Úgy vélte, bár az amerikai magas műveltségű rétegek számra, kiterjedésre jóval csekélyebbek európai megfelelőiknél, az európai „csőcseléknek” megfelelő „legalja nép”, mely szerinte Európában a legkiterjedtebb, Amerikában csak elenyésző, mivel itt a nagy tömegek is rendelkeznek valamelyes műveltséggel. A rétegek létszámát megszorozva értelmességük általa megalkotott skálájának fokozataival (1–5) azt az eredményt kapta, hogy a nagy tömeg értelmessége az egész társadalom átlagos értelmességét is majd’ kétszeresen az európai társadalmak műveltsége fölé emeli. Mindennek kulcsa, hogy „iskolarendszerük hatalmas, páratlan, parasztságuk pedig nincsen”.³⁵ A siker másik felét az amerikai mentalitás adja:

„Hideg számításban és kereskedői kombinációkban lelik örömüket [...] nincs természetükben, mint más nemzeteknél, a mulatság utáni vágy. Nincs ország, hol több tevékenységet, sürgés-forgást lehetne látni, folytonos versenyzést mindenben s vég nélküli concurrentiát; náluk tán még inkább látszik a hétköznapi élethez alkalmazva, hogy »time is money«. A henye ott nem élhet; vagy halad, vagy elvész. Mind munka, dolgozó polgárok, sorsukat önmaguk készítik, s nap barnította kezök, mely keztyűt nem ösmer, tiszteletre gerjeszti az embert.”³⁶

Sem az iskolarendszer, sem az általános műveltség más intézményeinek (pl. sajtó, könyvtárak) méltatása nem új, Tocqueville, Bölöni Farkas és Nendtvich is nagy teret szenteltek ennek, éppúgy mint a nép szorgalmának. A gazdasági versenyt is lefestették az elődök, de az árnyoldalakat itt mintha a korábbiaknál élesebb fényben látnánk:

„Gazdagodás és folytonos speculációk utáni vágya »á la juif errant« egy helyről a másikra sodorják. Nincs sehol se nyugta, maradása. Stabilitást még a fekvő vagyonban

³⁴ Kecskeméthy 1877: 108–112.

³⁵ Széchenyi 1863: 50–51.

³⁶ Széchenyi 1863: 52–53.

sem találni. Ennek következése az idegrendszer folytonos ingerlése s a velő erején túl megfeszítése, minélfogva nagyszámú tébolydái mindig telvék. Az öngyilkosság, mint hallám, a ritkább esetek közé tartozik.³⁷

Nemcsak az észlelet, de a tudomásul vétel módja is jellemzi a szerzőt. Széchenyiből a fönt idézett módon könyve derekán kibukik a mélységes ellenérzés a kapitalizmus világával szemben. Ehhez képest éppúgy nem hátrál meg, mint a kihalásra ítélt indián, szembenéz a neki idegen civilizációval. A könyv további részeiben, ahol a szerző egyes célszerű, előnyös dolgokat, intézményeket ír le, a magyarázat továbbra is az anyagi haszon keresése, a mozgékony szorgalom és a sekély, de általános és praktikus irányú műveltség hármassága marad.

Ez a hármasság az egyik legstabilabb jellemző – részben, mert egybeesik a hazuról vitt elvárásokkal. A lutheránus Nendtvich útja során szinte mindenhol meglátogatja az iskolákat, az egyetemeket, a múzeumokat, konstatálja tartalmi hiányosságait, de szinte mindig oda konkludál, hogy bár a nagy hírveréssel beharangozott *one-and-only* intézmény igencsak szegényes, mégiscsak szép dolog, hogy a nép okulására egy földből kinőtt új városban ilyet csinálnak.³⁸ Szabó József 25 évvel később ugyanezt a protestáns egyházak érdemének tudta be.³⁹ A katolikus Kecskeméthy velük egyezően nagyra értékeli a kiterjedt népoktatást, melynek intézményeit együtt tartja fenn az államok, a községek és a magánosok áldozatkészsége. Csöppet sem zavarja az állam és az egyház olyan elválasztása, ahol bármely vallás állíthat vagyonából iskolát, de az nem kaphat sem állami, sem községi segílyt, míg az állami és községi iskolákból ki van zárva a vallásoktatás.⁴⁰ Az iskolázás és az általános népműveltség az Amerikát látogatók tetszését legáltalánosabban elnyerő vonások.

De Kecskeméthy észrevesz valami mást is. A vallás szektákká bomlását és üzleti vállalkozássá degenerálódását:

„Amerika egyik érdekes különlegessége: számtalan sectái; melyek a föltétlen valóság-szabadságból erednek, mely a dícséretes kölcsönös türelmet szüli; de más részről mindenkinek hitében való ingadozását, a hitnek általános gyengeségét eredményezi. Sokakra nézve közönyös, melyik templomba megy. Híres predicatorhoz tolongnak a más valláshoz tartozók is. Híres predicator »divatba hoz« egy templomot. Az ilyen »fashionable church« ülőhelyei, melyek újév napján a templomban tartott nyilvános árverés útján adatnak bérbe, igen drágán kelnek, New-Yorkban s más gazdag városokban 50–200–600 dollár is fizettetik

³⁷ Széchenyi 1863: 53.

³⁸ Nendtvich 1858: XII. illetve 147; 261–262.

³⁹ Szabó 1883: 126–128.

⁴⁰ Kecskeméthy 1877: 364. Másrészt aggodalommal észleli, hogy Amerikában is sor kerülhet egyházpolitikai küzdelemre. Ezt mutatja számára az amerikai katolikus egyház vagyonaról szóló sajtó kampány és Grant elnök 1875. decemberi kongresszusi üzenete, mely az egyházi vagyon megadóztatását ajánlja. (Uo. Kecskeméthy 1877: 360–361.)

egy »divatos« templom első rangú zártszékéért; van olyan templom, melynek a »pewrent« (székek jövedelme) 2–300 000 dollárt hoz be; s egy divatos szónok, mint most Mr. Beecher New-Yorkban 30–40 000 dollár évi fizetést kap. Minden szélsőséget látjuk a sekták által képviselve: A soknejű mormon ellenében áll a shaker, aki a nemi házasság életet bűn gyanánt kárhordatja. Nincs oly badarság, mely apostolra, nincs oly apostol, mely hívőkre ne találna.⁴¹

A mormonokról könyvének útleíró részében is hosszan írt. Egy katonai szervezet és egy kapitalista vállalkozás olyan keverékének tartotta őket, mely nem férhet meg egy jogállam keretei között. Tárgyilagosan elismerte, hogy a többnejűség annyira megbotránkoztatja a – bármennyire is felszínesen – vallásos amerikai tömegeket, hogy a mormonoknak véres üldöztetésekkel kellett elszennvedniük – miközben ők is erőszakkal nyomták el, adóztatták, ellenállás esetén megölték a köztük lakókat, kik nem voltak szektájuk tagjai. Kecskeméthy úgy vélte, ahogy az állam erősödik, amilyen mértékben a Nyugatot egyre jobban föltárják, a mormonok pedig nem tudnak többé elszigetelődni, mindez elmúlik majd.⁴² Így még ez az öreg konzervatív is hitt a haladásban – vagy nem tudott elképzelni kereszténységét veszített civilizációt.

FARAGATLAN CIVILIZÁCIÓ

A látványos anyagi haladásból Nendtvichnél még nem, de Széchenyinél már vád is lesz. Nem pusztán a komfort és bőség közepette föltűnő ízlés, művészi érzék, műveltség hiánya játszik szerepet – ezt már Nendtvich is tollára tűzte és Kecskeméthy egyik leggyakoribb célpontja marad.⁴³ Ám Széchenyit nem egyszerűen a műveletlenség botránkoztatja meg, hanem a formák fölöslegesnek tartása, evvel együtt pedig az ember és ember közötti távolságtartás, a hivatal és rang, tágabban: a személyiség méltóságának megvetése. A modor, de a művészet is erre épül:

„A fiatal yankeeben föllelni azon »burschikos« viseletet s modort, mely annyira visszataszítótá teszi a heidelbergi, bonni sat. tanuló ifjúságot; járása, mozdulata önhitt,

⁴¹ Kecskeméthy 1877: 364–365.

⁴² Kecskeméthy 1877: 192–213.

⁴³ Pars pro toto: Kecskeméthy 1877: 72. „A hajón szól a zene; kegyetlen hamis játék, rosszabb a legutolsó cseh muzsikusz bandánál; de ilyen szokott lenni minden hajón, minden kirándulásnál és picnic-nél; s az amerikai közönség el van ragadtatva a waltzerek és polkák ezen istentelen elfurulyázása és elhanyagolása által.” (Kecskeméthy 1877: 80–81): [A Missisipi folyami gőzösön] „...középen a salon, melynek pompáját, divánjait, zsöllyeszékeit, szingazdag szőnyegeit, tükreit, csillárait fölösleges leírni; az amerikai hajók és hotelek e részben végtelen pazarok; emlékeztetnek a törökök palotáira, hol mindezen luxus megvan, ízlés és művészi érzék nyoma nélkül. Még fölöslegesebb leírni, hogy szép zongora is áll a salonban, mint minden magánházban Amerikában találni zongorát, ha senki se tud is játszani rajta, mert a négyszöget képező zongora csinos bútor; emeli a ház eleganciáját, s miveltebb színezetet ad a családnak.”

tekintete kihívó; ehhez járul még ritka elbizakodottság és saját erejének túlbecsülése, mely gyermekes gyöngeségig fajul.”⁴⁴

Ezt az önhittséget nem ifjonti hibának, de általános vonásnak tartja – a saját birtok, termék, intézmény túlzó dicsérete egyszerre naiv fennhézás és az idegeknek, Európa lenézése.⁴⁵

E civilizálatlanság nem annyira ideológiai síkon, mint inkább a hétköznapiakban jelentkezik. Széchenyi azonban határozottan összeköti a faragatlanság kérdését az egyenlőséggel. Elismerően írja a törvény uralmáról és a törvény előtti egyenlőségről, hogy lehetővé teszik, az emberek ne csússzanak-másszanak a hivatalnokok előtt; másrészt azt is megkönnyítik, hogy a kormányzottak esetleges ellenállása a kormánnyal szemben pusztán erkölcsi erővel győzessék le. A kormányzottak tehát nem kiszolgáltatottak, a kormány viszont biztosabban számíthat lojalitásukra. Másutt megjegyzi a felekezetek egyenlőségének azt az előnyös következményét, hogy azok egymást a „kormány által elismert fővállás” hiányában kölcsönösen tiszteletben tartják.⁴⁶

Az egyenlőség két pozitívuma után viszont a következő anti-egalitáriánus eszmefuttatást találjuk:

„Kell, hogy felemlítsem azon különös viszonyt is, mely úr és szolga között van s nem egyszer szül ellenséges érzületet, ébreszt gyűlölséget. Az inas nem más ember, mint ura, kit szolgál, s minden pillanatban urrá lehet; nagyon furcsának látszik tehát az európainak s nem kevésbé van meglepetve, midőn a háziszolga, vulgo »hausknecht« vele barátságosan kezet szorít, s a pinczér tálalás közben egyszerre danolni kezd, kedvencz nótáját füttyörészve, – vagy midőn kocsijából kiszállva, saját kocsisa foglal ben bagózva s ujságot olvasva kényelmesen helyet s onnét csak is szép szóval lehet őt újra a bakra csalogatni, hogy hajtson tovább.”⁴⁷

Ez új toposz. Persze, nemcsak az inasokkal van baj, de a nagyközönség viselkedésének modortalanságát is összekapcsolja Széchenyi a „szabadság túlzásával”:

⁴⁴ Széchenyi 1863: 55.

⁴⁵ Tocqueville az amerikaiak fennhézását minden magyar utazónál határozottabban kötötte össze a politikai rendszerrel: „A demokráciákban, mivel a létfeltételek igen csak változók, az emberek többnyire frissen jutottak kedvezményeikhez, ezért végtelen örömet szerez nekik, ha nyilvánosság elé tárhatják, másoknak mutogathatják, önmaguknak is bizonygatva, hogy birtokolják őket; és mivel bármely pillanatban elveszthetik kedvezményeiket, állandó rettegésben élnek, és minden pillanatban mutatni akarják, hogy még rendelkeznek velük. A demokráciákban élő emberek úgy szeretik hazájukat, mint önmagukat, és magánéletük hiúságának szokásait átviszik nemzeti hiúságukra is.” (Tocqueville 1983: 463.) Ahhoz képest, hogy minden magyar utazó kiemelt helyen foglalkozott a naiv és nevenséges amerikai nemzeti dicsekvéssel, e pontban – az egyébként jól ismert – Tocqueville-t nem idézték, sem idézett érveire nem utaltak. Vajon miért?

⁴⁶ Széchenyi 1863: 59–60

⁴⁷ Széchenyi 1863: 61.

„Indóházaik, állomásaik, hidaik mind fábul építvék s utálatos külsejűek. Nagyon kellemetlen, rázó, piszkos szekerek, telve leginkább rongyos, köpködő, bagózó emberekkel, ki meztelen czombját mosva, ki lábát az ablakon kilóggatva, piszkos harisnyás vagy éppen harisnyátlan lábát szomszédjának majdnem orra alá rakva, miatt a conducteur ingre vetkezve valami nőnek udvarol; – aztán jól öltözött nők, kik késsel vágják körmüket, sat. A szabadság ezen tulzása nagyon ragadós, és az ember nagyon könnyen szokhatik rossz modorhoz, viselethez.”⁴⁸

Kecskeméthy-nél még hangsúlyosabb e téma. Szenvedve a melegtől Saint Louis-ban, egy árnyas parkot talál, hová örömmel veszi be magát. Még nagyobb örömmel konstatálja, hogy onnan a részegeket és csavargókat kitiltották. Mégiscsak van tehát törekvés a csöcselék kordában tartására, mely „különben uralkodik a társas életben, a politikai téren, s [...] hangadó a modor és a szokások terén is.”⁴⁹ Széchenyi és Kecskeméthy utazása között George Mortimer Pullman megalakította vállalatát (1867) és így az utóbbi már pullman-kocsin utazhatott. Ez ugyan már a vagonba épített WC-vel, a vagon tetején keresztül állandó szellőzéssel, jéggel ellátott ivó vízmedencével is rendelkezett, de itt is csak egy osztály volt az utasoknak. Járt e vonatokon viszont – ugyanolyan osztályba sorolt – szalonkocsi – „parlor-car”, ami másfél dollárral drágább, és így aki akarta, elkülöníthette magát „a szegényebb tömegetől.” Ezt Kecskeméthy így kommentálja:

„... sem nem csodálok, sem nem kárhoztatok; mert elvontan a tulajdonképpeni »mobtól«, az ugynevezett miveltebbek között is Amerikában a fesztelenség bizonyos foka uralkodik, melyet europai telivér demokrata is, ha egy kis anyai nevelésben részesült, nehezen tűr el. Nem egyszer éltem meg a finomabb parlor-carban is, hogy egy-egy utas levette csizmáját, s harisnyában maradt, mely még azon fölül hosszabb szolgálat sötét nyomait viselte magán. Ezer szerencse, ha nem volt alkalma lábát melléd az ülésre [...] kinyujtani, mert ha volt, bizonyára megtette.”⁵⁰

De Kecskeméthy egyenlőséggel kapcsolatos ellenérzései messzebb mennek a vasutaknál. Bölöni Farkas például még végső elragadtatással, fundamentális demokrata vívmányként mutatta be azt, hogy az USA elnöke mindenkit fogad,

⁴⁸ Széchenyi 1863: 87. Hasonlóan az arisztokratához, az újságíró Kecskeméthyt is megrázta például az amerikai vasutak kalauzainak viselkedése, akiket a „legungeniertebb szemtelenség” jellemz. (Kecskeméthy 1877: 93.)

⁴⁹ Kecskeméthy 1877: 83. A park „...minden bejárásánál e fölirat olvasható »Kutyák és rossz hírű személyek (persons of evil repute) e parkból kitiltvák.« Ez utóbbin értendőek a részegek is. Azonkívül padon vagy pázsiton heverni tilos. Itt-ott mégis csak van nyoma azon törekvésnek Amerikában, a »canailletól« elzárkózni, mely különben uralkodik a társas életben, a politikai téren, s [...] hangadó a modor és a szokások terén is.”

⁵⁰ Kecskeméthy 1877: 90–91. Ezt többször is kommentálja, például a vasúti kocsikon járó-kelő, az utasokat taszigáló házalók részéről is nehezményezi, hogy az utasok közé ülve, lábukat az ülésre rakva szundítanak egyet. Uo.

bárki elmehet hozzá.⁵¹ Kecskeméthy viszont azt látja, hogy ez mennyire formális és mennyire semmilyen valódi vélemény vagy akár ismeret-közlésre sem alkalmas.⁵² Kérdéseit így sorakoztatja:

„...azon egyszerű modor, melylyel a praesidens látogatható és a melylyel általán vele bálnak, kérdés, vajjon célszerű-e? Vajjon az emberek elég emelkedettek-e arra, hogy bizonyos szertartás és külső attributum nélkül is tiszteletben tartsák az államfőt, mint egy nagy eszme személyesítőjét? Vajjon ezen egyszerűség nem mozdítja-e elő azon tiszteletlenséget, melyre az emberek nagy része a magasak, sőt a nagyok iránt is nagyon hajlandó?”⁵³

Másrészt az egyszerűség, vagy mondjuk így – hiszen erről van szó – civilizálatlanság előnyösnek tűnik föl az öreg újságíró szemében ott, ahol annak alternatívája a kevéssé hatásos, drága és formalista állami fontoskodás lenne. Ilyennek látja a közrend megteremtését a távoli nyugat új településein. Vélte, hogy a Vadnyugat nem is lehet olyan vad, hiszen ezer meg ezer istenfélő szegény ember az egyszerű megélhetés bűnösnek igen kevéssé mondható tervével szállott oda. De ugyanakkor beszámolt arról is, hogy a söpredék mint penész lepte be az újonnan telepített vidéket. Ezekről hallva és olvasva, Kecskeméthy itt utaztában elővette addig csomagja mélyén heverő revolverét. Használnia ugyan nem kellett, de így jól beleillett a helyi kultúrába – evvel ugyanis csak a helyi polgárokat utánozta. Mert azok *vigilance committee*-kat, titkos szervezeteket alakítottak, és a bűnözők ellen törvényen kívüli, de hatásos eszközökkel vívták meg harcukat, és csak annak sikere után tértek vissza a formális jogrendhez. Kecskeméthy nem ajánlja ugyan követésre, de egyetlen szóval sem helyteleníti a módszert.⁵⁴

Talál Kecskeméthy kedvére valót a vasutaknál is, olyat is, aminek amerikai megoldását jobbnak látja az európaiaknál. Mégpedig azt, hogy szemben az európai fölhajtással, az amerikai vasutak nincsenek bekerítve, sorompók se igen vannak, sőt még a városi szakaszokon is csak a városi forgalommal keveredve, külön óvintézkedések nélkül vezetik át a pályákat. A statisztika szerint még sincs itt több baleset. „Az emberek megtanulnak magukra és gyermekeikre vigyázni.”⁵⁵

Kecskeméthy rutinosan, képszerűen és fordulatosan írja le ugyan a soknapos vasúti átkelést a lakatlan nyugati vidéken, de nem tud igazán lelkesedni. A Sziklás-hegység „szeszélyes szikla-alakzatait” illetően kikívánczozik belőle a megjegyzés, hogy azok ugyan „tagadhatatlanul nagyszerűek”, de arra, „ki az osztrák, karinthiai tyrolai, svájci havasokat bebarangolta, nem tesznek oly elragadó benyomást, mint az amerikaiak az idegentől megvárják.”⁵⁶

⁵¹ Bölöni Farkas 1975: 250–252.

⁵² Kecskeméthy 1877: 62–65.

⁵³ Kecskeméthy 1877: 66.

⁵⁴ Kecskeméthy 1877: 118–122.

⁵⁵ Kecskeméthy 1877: 99–100.

⁵⁶ Kecskeméthy 1877: 137.

Ami Kecskeméthyt Amerikával kibékíti, az Kalifornia. Kalifornia nálunk ismeretlen ismerős – az aranyláz óta ott van a ponyván, a füzetes regények között, sőt, az irodalmi színvonalú, nyugati parti amerikai szerző, Brett Harte a hetvenes években magyarul is megjelent – de azért mégiscsak nagyon kevesen vetődtek el tőlünk olyan irtatlan messzire, az itt tárgyalt utazók közül egyedül Kecskeméthy.⁵⁷ Lelkesedését nyilván ez is táplálhatta:⁵⁸

„Ez a csodák országa. A bibliai Chanaánt az ember lehetetlennek, s csak költői képnek hiszi. A ki Californiát ismeri, az meggyőződik, hogy a bibliai Chanaán valósággal létezett; a tejjel-mézszel folyó ország, hol oly nagy szőlőfürtök termettek, hogy két ember rúdon vitte a vállán.”⁵⁹

Itt még az amerikai világgal is némileg kibékül, megtalálván az amerikaiaknak californiai alfaját:

„A yankee szomorú jelenség; ki savanyú arccal lótfut a »business« után míg a lába bírja; dollárt dollárra rak; de nem élvezi. Hol is tanult volna élvezni és mikor? Neki a dollár nem eszköz, hanem cél. Egyetlen szórakozása papjának vasárnapi szónoklata, melyet el nem mulaszt, mert vallásosnak akar látszani lehető olcsón. Könyvtára mindössze a biblia, melyet félreért; szellemi szükségét kielégíti pártlapja olvasása; az emberi szív egyetlen nyilvánulása nála: gyermekeinek majomszeretete, míg gyermekek. A californiai is pénzahajász; de derült kedélyvel; mindenek fölött istene a szerzemény; de aztán vannak apróbb istenei is. Elve szerezni, de nem takarékoskodni. Gyűjteni, de élvezni is. Szereti vagyonát fitogtatni, vendégszeretőnek látszani, gyakran valóban az is, és mindig splendid legalább kicsiben. Egyáltalában nem ambíciója szentnek tartatni. Szereti a mulatságot, női kalandokat. Poézis és irodalom nem létezik reá nézve sem, de legalább rajong a természet szépségeiért, melyek környezik. Egészben véve nem sokkal jobb a többi Yankeeénél, de mindenesetre kellemesebb.”⁶⁰

A kellemesnek talált kaliforniai emberek leírásából egyenesen kiderül, hogy mi hiányzik Kecskeméthynek a Yankee típusából: az élet édessége, ami csak az *ancien regime*-ben van meg. Vagy a tüntetően és agresszívan protestáns Amerika kulturális idegenségének érzése szublimálódik a „mulatság, női kalandok, poézis és irodalom” utáni vággyá? A vasárnap szentségének rabiátus megkövetelését

⁵⁷ Legelőször mint „Bret Harte kaliforniai beszélyei” Belényesi Gábor fordításában a *Budapesti Szemle* III. kötetében 1873-ban, majd ugyanaz az *Olcsó Könyvtárban* is 1875-ben. Harte később nagyon népszerű lett, sok magyar kiadása is volt. Kecskeméthy konkrétan is említi (pl. 156).

⁵⁸ Noha zavaró körülmény, hogy Kecskeméthy hivatalos kiküldöttként a philadelphiai világkiállításra utazott, tehát csak odáig fizették a jegyét. Ugyanakkor az általa megadott forrásmunkák között nagy számban szerepelnek a Sziklás-hegységgel, Kaliforniával, a mormonokkal kapcsolatos munkák. Fölmerül a gyanú, miszerint a szerző esetleg nem mindent kizárólag saját tapasztalatai alapján ábrázolt...

⁵⁹ Kecskeméthy 1877: 143.

⁶⁰ Kecskeméthy 1877: 142.

– vendéglők, színház, sőt, maga a philadelphiai világkiállítás is zárva tart, a lóvasutak nem járnak, társaságba nem lehet menni – a protestáns utazók is meg-
rökönyödve kommentálják, de a katolikus Kecskeméthy kis híján a babonákkal
teszi azt egy szintre.⁶¹

Kalifornia részletes ismertetése kapcsán Kecskeméthy egyszerűen megoldja
az USA külpolitikája és gazdasági-társadalmi fejlődése titkát is. Az első magya-
rázat a texasi háborúra utal: az Egyesült Államok szomszédságában fölfedeznek
valami értékeset, amire minden pénzéhes kalandor odacsődül, majd

„...pár év múlva kezdenek forradalmat szítani az államhatalom ellen, legyen az indi-
ánus vagy mexicói katolikus – az mindegy. Rövid idő alatt segítségükre jó pár
ezer önkéntes Amerikából; ütközetekre kerül a dolog; – a győzelem az amerikai-
ké. Azonban a határszéli államok folyvást panaszkodnak Washingtonban, hogy az
ő életük és vagyonuk mindaddig nem lesz biztonságban, míg a szomszédban béke és
rend helyre nem állítatik; a mi pedig csak az által érhető el, ha az amerikai Egyesült
Államokhoz csatoltatnak”.⁶²

A második magyarázat a rendkívüli iramú belső fejlődés titkát fejtí meg:

„...szellemi s anyagi jólét mesés haladása, sem a politikai szervezet, sem egyedül az
ország nagyszerű természeti kincsei által nem magyarázható meg; hanem főként az
által, hogy itt az ember vállalkozási szellemét s munkaképességét sem régi intézmé-
nyek s tradíciók, sem a romok irányában is sokak keblében élő kegyelet nem aka-
dályozzák, mint Európa régi államaiban; hogy az új alkotások nem ütköznek régi
érdekekbe; mert ezen állam, tabula rasa, melyen minden ujonnan termett fűszál
– valamennyi lakó közös érdekének szolgál.”⁶³

A hétköznapi élet, az életvilág szintjén szinte minden utazónál az elutasítás
dominál. Legélesebben Kecskeméthy fogalmazza meg a hétköznapi dolgok tri-
vialitásukban is kétséget ejtő keserveit:

„Az amerikainak minden mozdulata olyan, mint a ki falakat dönt le, s embereket
gázol el, csakhogy célhoz jusson; és e cél: vagyon-szerzés. Ő mindig siet; neki soha
nincs ideje észrevenni embertársát; eszmélni annak jogaira; vagy illemre. Különösen
jellemző a fiatalság; a 12–17 év közötti fiúk; ezen borjúkorban legkevésbé szeretetre
méltók másutt is; de a legvásottabb európai fiu valóságos salon-alak ilyen yankee fiu-
hoz képest, otthon is, de főleg közhelyeken; hogy dulakodik, lökdös, mások lábára

⁶¹ Vö. Kecskeméthy az álszentekedésről 1877: 75–76, a világkiállítás vasárnapi zárva tartásáról és
a kihalt városról uo. 50–52; továbbá Szabó József furcsálkodását afőlött, hogy kollégája geoló-
giai gyűjteményének megtekintése sem eshetett vasárnapra, mert „a vasárnapot ennyire profa-
nizálni nem lehet”. Szabó 1883: 122.

⁶² Kecskeméthy 1877: 149–150.

⁶³ Kecskeméthy 1877: 155.

hág, köpköd; multság látni; szülei pedig észre sem veszik; mert amerikai *szabad nevelés* tulajdonkép nem nevelés. De a megnőttek is, férfiak asszonyok sans géneje is föltünő. Életemben ötven év alatt nem nyúltak annyiszor testemhez, mint Amerikában három hónap alatt. Ha valaki eléd akar lépni, vagy melletted elmenni, vagy melléd ülni: nem szól, nem kér bocsánatot, hanem meglök; elől, hátul, válladon, hátadon, mellben, oldalt, a hogy a keze ügyébe esik. Ha leteszed melléd újságot, vagy könyvedet: más elviszi, szó nélkül; vissza hozza, vagy nem hozza, hanem leteszi másutt. Táskádat leteszi az ülőhelyről és számolynak veszi lába alá. Ha nagyon nyájas akar veled lenni; óraláncodat veszi kezébe, s latolgatja. Szájából kivieszi szemed előtt a bagót, körülötted úgy köpdös, hogy azt sem tudod hova rejtse lábadat. – De mind ebben semmi sértő szándéka. Te épen úgy bánhatsz vele, s nem fogja nehezeltetni...”⁶⁴

Ez az idegenkedés elemi érzés. Hasonlóval találkozhatnak a legkülönbözőbb világnézetek képviselői, és ilyen kiábrándulás akkor is érheti őket, ha vágyaik honába, az általuk elképzelt társadalmi rend mintaszórába vezet az útjuk. A kommunista Sinkó Ervin például nagyon megütődött Leningrádba utaztában, hogy a vele egy kajütben utazó fiatal szovjetorosz hajógépész abban a lavór vízben mosta ki a fogkeféjét, amiben előzőleg az olajos felsőtestét mosta le.⁶⁵ Nyilván elképzelhető, hogy politikai ideológiák, társadalmi rendszerek változásai és a közös élet civilizálódása külön, más dimenzióban zajlanak. De Kecskeméthy éppen fordítva, úgy vélte, hogy az amerikai neveltlenség a rendszer tükré:

„...nyomasztó minden műveltebb kedélyű egyénre nézve az egyenlőség oda irányulása, hogy elnyomjon minden finomabb jelenséget, minden nemesebb lendületet, s minden önálló jellemet: mert nem emeli föl a tömeget a műveltebb felső osztályokhoz: hanem lenyomja ezeket a tömeg alacsony színvonalára [...] Ezen irány pedig politikai intézményei következtében hatalmasodott el [...] Az erkölcsi és szellemi sekély színvonalon nem csoda, ha a nép Amerikában tulajdonkép nem tisztel, nem becsül semmit és senkit, mint a vagyont és a pénzes embert. Hogyan szerezte? nem kérdi. De van neki. Ezt becsüli. Ő sem óhajt egyebet.”⁶⁶

Kecskeméthy kíváncsi és nyitott újságíróként regisztrálja a véleményének ellentmondó jelenségeket is. Például azt, hogy az általa fentebb vizsgált és

⁶⁴ Kecskeméthy 1877: 378–379.

⁶⁵ Sinkó 1985: 73. Sinkó egyébként Kecskeméthyvel egyezően a civilizáció tükröződésének tekintette ezt és a hasonló jelenségeket; tapasztalatait a szovjet típusú civilizáció fiatal voltával mentegette. Ugyanebben a passzusban találkozhatunk az elődök által kommentált amerikai ‘büszkeség’ szovjet változatával: „mintha külön és szinte kizárólagos szovjet vívmány volna, hogy egy fűtőnek fogkrémje és fogkeféje van.”

⁶⁶ Kecskeméthy 1877: 379. Kecskeméthy művelt ember volt, de a 18. századi angol és skót politikai filozófiát nem biztos, hogy ismerte. Ám e filozófusok olyan fogalmakat is használtak, mint „refinement”, „polite intercourse”, „reformation of manners”. Ezek a törekvések egy „újfajta közéleti kultúrára” illenek Kecskeméthy elhatárolódásaihoz is, vö. Kontler 1997: 188–192.

hiányosnak talált hétköznapi civilizáltság sem egy stabil állapot, hanem alakulóban van. Ahogy az egyes rétegek több vagy kevesebb tiszteletet igényelnek maguknak, úgy adnak többet vagy kevesebbet a „decorum”-ra:

„Amerikában [...] a szegényebb osztályok, munkások és napszámosok is láthatólag törekszenek tiszta sőt tisztességes ruhában járni. Ha munka közben föltűrt ingujjakkal, vagy szennyes blouseban látjuk is; szünet után, mikor ebédre megy, leveti azt, s tisztességesen öltözik, mert ő minden társaságban egyenjogú, s mint olyan is akar megjelenni. Ez a társadalmi egyenlőség egyik üdvös következménye.”⁶⁷

Ez pedig összehasonlíthatatlanul jobb állapot, mint a hazai, ahol szerinte még a középosztály is az egyhetes ingviselet divatjának hódol az „alsó osztályúak” pedig szennyesek és rongyosak. Másrészt, ha mégis munkaruhában találkozunk az egyszerű amerikai a milliomossal, nagy önérettel ad neki kezet, amit az el is fogad, de közben az gondolja a polgártársról: te szemtelen koldus; a polgártárs pedig a milliomosról: te gazember!⁶⁸ A gazdagok arisztokratikus vágyai tompítatlanul meg vannak ott is, csak nem élhetik ki őket. „Sok gazdag embernek nehezebb esik legyőznie dolyfét; s alig várja, hogy ismét bepakolhasson s vagy fél évre Európába menekülhessen e toladó mob elől!”⁶⁹ Ugyanennek a szimptomája a pénzért való nemeslevél-készítés és címerfestészet is.⁷⁰ De vannak a gazdagoknak kevésbé ártalmatlan szórakozásai is. Például az állam kirablása.

KÖZÜGYEK MAGÁNZSEBRE

Bölöni Farkas, Nendtvich, Széchenyi nem foglalkoztak külön a korrupció témájával – noha Tocqueville részletesen tárgyalta.⁷¹ Kecskeméthy könyve harmadik részében az amerikai alkotmány és a politikai rendszer jellegzetességeivel foglalkozik. Egy sor angol, francia, német nyelvű munkát használ, csakúgy mint az amerikai napi sajtót. Itt már nagy teret kap a politikai korrupció. Változott az utazók elébe táruló amerikai világ is: Ulysses Grant elnökségét, a New York

⁶⁷ Kecskeméthy 1877: 383.

⁶⁸ Kecskeméthy 1877: 380. Kecskeméthy egyébként az európai „hajbókolást” is rosszalja. Sőt, a nevelés szempontjából igen üdvösnek tartaná, a magyar arisztokrata családok fiataljait – nem túl sok pénzzel ellátva – Amerikába küldeni: „...hogyan ezen demokratikus érintkezésekből megtanulják, hogy nem a bárói és grófi cím, hanem a kiváló műveltség ad címet arra, hogy a társaság különös megbecsüléssel kitüntessen [...] Mert bármi nyers modor uralkodik általán az amerikai társas s köz érintkezésekben; még is tapasztaltam, hogy ha a tisztességesebb osztályokban észreveszik valakinek magasabb műveltségi állását: igyekeznek irányában tiszteletöket is tanusítani.” Uo. 380–381.

⁶⁹ Kecskeméthy 1877: 380.

⁷⁰ Kecskeméthy 1877: 382–383.

⁷¹ Tocqueville a korrupcióról: 1983: 186–188.

városi állapotokat, a 19. század utolsó harmadának amerikai közállapotait még a politikai korrektség mai történészei sem tudják szeretni.⁷²

A korrupciót Kecskeméthy az általános választójoggal, a sajtóval, a pártokkal, a választókat terrorizáló bünszövetkezetekkel és a fölhalmozott hatalmas vagyonoknak a politikára való visszahatásával hozza összefüggésbe. A politikai korrupcióval eltorzított politika nézete szerint tehát nem egyszerűen abban bűnös, hogy meghamisítja a választók akarát – hiszen éppen az általános választójog, az angolul sem tudó, részeg és fegyveresek által „instruált” tömegek urnákhoz engedése vezet a korrupcióra. De itt is fölmerül, hogy milyen alapon igényel magának ez az eljárás valamilyen erkölcsi fensőbbiséget – ahogy Széchenyi Béla fogalmazta, miért „tetteti úgy magát” az északi demokrácia? Kecskeméthy orrát csavarja a bűz, a New York-i demokrata párti szervezet, a Tammany Hall urai által képviselt emberi minőség.⁷³ Ezt a klikket, a Tammany-Ring-et egy csöppet sem jobb társaság követte – volt köztük, aki saját kezűleg is részt vett ellenfelei agyonverésében – a metropolis erkölcsi megújulását ígérve.⁷⁴

Kecskeméthy két esetet ismertet részletesen, a már fent is említett Tammany Hall-botrányt, mely az 1870-es évek első felében zajlott és az 1876-os elnökválasztási csalást. Az első a New York-i városigazgatás évtizedeken át folytatott, színlelt ügyletekkel és hamisított számlákkal való kirablása volt, amelynek alapja a választási csalásokra szervezett titkos szervezet volt. A második az elnökválasztás meghamisítása volt kriminális eszközökkel. Bűn és politika látványosan összefonódtak. Miért?

Kecskeméthy nem tartja hihetőnek, hogy ez egyik vagy másik speciális politikai kultúra sajátossága lenne – bár nem fél kereken kimondani, hogy a rendszer a koldusszegény és alkoholista ír bevándorlók tömegére épült. A katolikus Kecskeméthy még a Tammany Hall szervezetének egyik tagját is idézi:

„Mi a Tammany Hallban oly jó fegyelmet tartunk, s oly erős szervezettel bírunk, mint a katolikus egyház. Az egy jeles gép rendszerességével működik, de nagy gondot

⁷² Annyit azért elérnek, mint egy internetes keresés megmutatta, hogy kihagyják a különböző szervezetek etnikai vagy konfeszionális jellegére való utalásokat, illetve eufemizmusokkal helyettesítik a bűncselekmények leírásait – pl. ‘exchange of favors’ a ‘bribe’ helyett, stb.

⁷³ A főnök, Tweed, az akkori nagyöklű és nagyívó tűzoltók soraiból küzdötte föl magát városi képviselőnek, majd 1857-től a városi költséggazdálkodás *supervisor*-ának. Barátja, Sweeny, ír bevándorlóként egy ügyvéd irodájának kifutófiú állásából egyenesen maga is ügyvéd, majd „lobbista”, végül kerületi ügyész lett, az iskolalátogatás vagy különösen a jogi szakképzés felesleges kerülőjét megtakarítva. Vö. Kecskeméthy 1877: 336–339.

⁷⁴ A Tweed-féle társaság bukását előmozdította Morissey, New York állam szenátora. Ő is ír bevándorló volt, kutyaviadalokkal kezdte, hivatásos bokszolóként folytatta, mellékesen a demokrata párt verőembere volt, majd pálinkaház, játékkerem és *cock-pit* (kakasviadal-aréna) tulajdonosként érkezett meg a polgári respektabilitásba. Ebben az állapotban kapott ismeretlen okokból jelentősebb támogatást Vanderbilt-től, a vasútkirálytól, és így lett igazán gazdag és szenátor. Morissey-re lásd Kecskeméthy 1877: 342–343; a Tammany Hall-ra lásd uő. 338–341.

ád a fegyelem föntartása, s kivált a belviszályok elnyomása, hogy a közönséges szavazók engedelmessége meg ne inogjon.”⁷⁵

De szerinte ez nem ír ügy, nem katolikus ügy és nem is csak egyik vagy másik párt ügye:

„A baj nagyon mélyen fekszik, az egész társadalmi s politikai rendszerrel összenőtt. A baj ott rejlik, hogy minden községi és állami közigazgatási hivatal, sőt bírói állás is, közvetlen népválasztás által töltenek be; és az általános szavazatnál fogva a népsöpredék kezére van játszva.”⁷⁶

Ezeket az állapotokat csak súlyosbítja a többi körülmény. Ilyen a korlátlan sajtó, a rövid hivatali idő, továbbá a *spoils system*, vagyis az a kialakult szokás, hogy a választásokon győztes párt nemcsak az állami vagy szövetségi törvényhozási helyeket, illetve az elnöki posztot kapja, de újraoszthatja az összes igazgatási és szakigazgatási állást is, a legutolsó gátőrig.

Előbbiekhez társul egy újabb, a sötét jövőbe mutató elem. A korrupciót ismertető fejezet végére teszi Kecskeméthy azokat az amerikai újság-jelentéseket, amelyek szerint a vasúti engedélyek és szubvenciók kijárásánál a nagyvállalatok megveszik a törvényhozást. Zárásként pedig az e jelenség vizsgálatára kiküldött törvényhozási biztost idézi:

„A mi vasuti törvényhozásunk nem csak az ország anyagi érdekeire nézve ártalmas, hanem leggyengébb oldalán támadja meg politikai életünk erkölcsiségét: a törvényhozási hatalomnál. Hanyag vagy depravált közigazgatást lehet reformálni; de a *törvényhozás corruptiója ellen nincs gyógyszer.*”⁷⁷

A MEZŐGAZDASÁG VÁLSÁGA ÉS A TÁRSADALOMÉPÍTÉS ARISZTOKRATA ESZMÉI

Az eddigi beszámolók fanyalgásra változtatták a Bölöni Farkas által még vonzónak festett Amerika-képet. A hetvenes évek végének amerikai gabona-dömpingje, amely Európára zúdulva lenyomta az árakat, majd a nyomott árakat is tovább morzsolta, az európai mezőgazdaság fölszámolásának veszélyét vetítette előre. A nyolcvanas évek végéig mind a liberális, mind a konzervatív oldalon az volt a válasz, hogy ez csak átmeneti jelenség, az amerikai termelés költségei is

⁷⁵ Kecskeméthy 1877: 339. Másutt *expressis verbis* kijelenti, hogy az írek teljes tömegükben a papjuk útmutatása szerint szavaznak, amivel olyan helyen, ahol sokan vannak, például New Yorkban, eldöntik a választást. Kecskeméthy 1877: 360.

⁷⁶ Kecskeméthy 1877: 345.

⁷⁷ Kecskeméthy 1877: 354.

emelkedni fognak, az európaiak pedig fejleszthetik gazdálkodásukat és áttérhetnek a még mindig jobban jövedelmező termelési ágakra, az intenzívebb mezőgazdaságra.⁷⁸ E nyugtatgatások ellenére szükségesnek látszott komolyabban szemügyre venni a konkurenciát.

A jelentések új sora az arisztokraták új generációjára várt. Ezt a csoportot nyilvánvalóan motiválta az antiliberális közéleti föllépés vágya is, a nagy reformkori elődök, gr. Széchenyi István és gr. Andrássy György példájának követése is. Őt fiatal arisztokrata indult Amerikába a Széchenyi, Hoyos, Andrássy, Sztáray és Gudenus családokból. Vezetőjük Meyer, egy harcos német konzervatív közgazdász volt, aki könyvet írt Bismarck és a nagy bankházak és vasútállalkozások korrump, a tisztességes gazdasági versenyt és a kormány parlament általi ellenőrzését lehetetlenné tevő együttműködéséről – amiért börtönbüntetésre ítélték.⁷⁹

A kézenfekvő és addig is vizsgált összefüggések – a föld bősége és ára, a szállítási lehetőségek és költségek, a terményforgalom szervezése és a gépesítés – mellett a fiatal arisztokraták egy új témával, az amerikai birtokszerkezettel és a középbirtokosokat védő amerikai törvényekkel is foglalkoztak.⁸⁰ A téma a levegőben lógott, a mezőgazdasági válság kezdete egybeesett a korlátlan magasságú kamatot is megengedő liberális uzoratorvények botránnyával, illetve a közép- és kisbirtokosság fölmorzsolódásával, csakúgy mint ennek vélt ellenszerével, a törvényes birtokminimummal kapcsolatban fölhangzó panaszokkal és parlamenti interpellációkkal.⁸¹ A fiatal arisztokraták amerikai érdeklődését nyilván vezetőjük is befolyásolhatta.

A két fiatal főúr, aki tapasztalatairól könyvben is beszámolt, kétféleképpen foglalta össze az út tanúságait. Egyrészt módszeresen és szakszerűen leírták a gazdálkodás és az értékesítés kérdéseit. Gr. Széchenyi Imre például még egy táblázatban is szembeállította egymással az európai és az amerikai mezőgazdasági termelés előnyeit:⁸²

⁷⁸ Pl. Semmler 1883.

⁷⁹ Rudolf Hermann Meyer, 1839-ben született, 1870–1874 között a *Berliner Revue* szerkesztője volt, H. Wagener védenca. Az 1877-es botránny után a börtön elől Ausztriába menekült, ahol 1877–1882 között a bécsi *Vaterlandot* szerkesztette, majd Amerikába költözött farmernak. A fiatal arisztokratákkal együtt tett tanulmányútra lásd Meyer 1883.

⁸⁰ Vö. Stein 1881. Stein könyve az ifjú arisztokraták amerikai útja alatt jelent meg. Mivel Stein sokat író szerző, Bécsben igen népszerű professzor volt, vélhető, hogy az itt idézett átfogó műve előtt is foglalkozott már a témával, és ez magyar hallgatóinak is tudomására juthatott.

⁸¹ A törvénnyel kötelezően előírt birtokminimum hasznossága vagy károssága mint a szövetségbe lépett gazdasági egyesületek következő évi szövetségi gyűlésén megtárgyalandó pont 1880 decemberében merült föl, vö. a *Magyar Föld* hírére Lederer Sándor referátumáról. In: *Magyar Föld* 1880. december 19. Az első idevágó cikk az agrárius fórumon: N. N. A birtokok eldarabolása. *Magyar Föld* 1880. szept. 26.

⁸² Széchenyi Imre 1883: 92–93.

<i>Európa javára szól</i>	<i>Amerika javára szól</i>
Olcsó a kamatláb	A földbirtok nagyobb részét saját kezelésben
Olcsó a munkaerő	Olcsó és termékeny talaj
Közelebbi fekvésűek a piacok	Olcsó épületek
Rövidebbek a szállítási vonalak	A közvetítőket a gabonaelevátorok ⁸³ feleslegessé teszik
Szabályozottabbak a társadalmi viszonyok	Olcsóbb szállítás
Nagyobb tudományosság a földkihasználásban	Könnyebb adók
	Gépek használata

Volt tehát egy sor amerikai vívmány, amit utánózni kellett s elvben lehetett is – az már nem ide tartozik, hogy ez a tanulás a magyar, illetve az európai gazdaságnak hogyan sikerült. Amerika előnyeinek listáját két olyan sajátosság zárja, mely nem szorosan a gazdálkodással, hanem az agrártársadalommal kapcsolatos: a kivitelre termelő kisbirtokosok birtokai aránylag nagyok, 50–500 *acre* (20–200 ha) közöttiek, melyeket még ellát egy család, de ahol már gépet is lehet alkalmazni. Ez a birtoknagyság tehát jelentős versenyelőnyt biztosít a kis- és törpebirtokokkal szemben, amik a hazai gabonaexportot termelik. Másrészt a földművelő osztály Amerikában több intelligenciával bír, jobb a neveltetése, összefüggésben azzal, hogy nagyobb a birtoklás biztonsága, amit éppen a már említett *homestead-exemption* törvények biztosítanak. Eddig Széchényi brosrúája.

Gr. Andrássy Géza viszont kifejezetten ezt az ún. *homestead*-törvénykezést ismertette.⁸⁴ Ennek több válfaja volt, amelyek nagyobb részt a betelepülők földhöz juttatását szolgálták. Volt egy olyan törvényszorozat is, mely a birtok, a ház és a háztartás egy bizonyos törzsvagyonát kivette a végrehajtás alól, mentve egyrészt a feleséget a férj adósságaitól, másrészt állítólag korlátozva az eladósodás mértékét is. Ez volt az az aspektus, amely a fiatal főurak fantáziáját megragadta. A háttérben tehát az a feltevés állt, hogy a magyarországi közép- és kisbirtokok fölmorzsolódnak, ezek elaprózódását pedig egyrészt az örökösödési rend, másrészt az eladósodás okozta.

Ne firtassuk, hogy ezek a föltevések mennyiben voltak megalapozottak. Csak azt kell rögzítenünk, hogy a birtokszerkezetet és az örökösödési rendet illető javaslatokat megjelenésük után Magyarországon széles körben megvitatták. Ám a legtöbben mégis visszaretentek tőle – az öröklés rendje, amit a *homestead* mintájára szabályozni kívántak, roppant komplex dolognak látszott, nem egészen alkalmas arra, hogy *social engineering* helyett barkácsolás tárgya legyen.

⁸³ A korabeli amerikai terminológia a technikai eszközöket, tehát a gabonasilót, a szállítószalagot, és alkalmazásuk jogi-szervezeti formáját együtt az „elevator” névvel illette.

⁸⁴ Andrássy 1883.

AZ ERKÖLCSI GYŐZELEM

A fiatal főurak pontos gazdasági és technikai jelentései műfajt teremtettek – a kilencvenes években már a kormány támogatásával mentek tanulmányútra a szakemberek Amerikába, majd az OMGE is szervezett tanulmányi kirándulást: az agrotechnikai tanulás gyakorlatilag folyamatossá vált. Másrészt az amerikai világ értékelő bemutatása egy igen redukált formában és moralizáló tónusban a kilencvenes években valósággal burjánzani kezdett. Ezek az írások – olyanoktól is, akik soha nem voltak Amerikában – nem az amerikai társadalom és gazdaság saját tapasztalatokon alapuló átfogó képét próbálták megfesteni. Amerika az ekkor megszorodó népszerű, olcsó kiadások szintjén vagy a vadnyugati romantikát jelenti, vagy az erkölcsprédikációt, az elrettentést. Ez utóbbi kivándorlási rémtörténetekből áll, ahol a kivándorló gatyás atyafiak az átkelésnél hajótörést szenvednek, New Yorkban nem kapnak munkát, letoloncolják őket a pennsylvaniai bányavidékre, ott várakozásaikkal ellentétben csak nehéz munkát kapnak rossz bérért, éheznek, betegeskednek, rabolnak – és akasztófára jutnak.⁸⁵ A kevésbé drámai, praktikusabb irányú történetek is a nehézségeket hangsúlyozzák.⁸⁶

A változást részben az irodalmi piac provokálja ki – nem véletlen a rengeteg hozott anyagból dolgozó, vagy egyenesen plagizáló szerző. De az Amerikáról tudósítók is változtak, az ország az 1890-es években már nem szorul fölfedezésre, aki mégis mindenáron föl akarja fedezni, az a század végén másféle ember, mint azok, akik akár csak húsz évvel korábban világotutazásra adták fejüket. Amikor a nyomda-nagyiparos és Lloyd-szerkesztő Falk-család legifjabb tagja, a huszonhárom éves Zsigmond úrfi nyelvudás és előzetes tanulmányok nélkül, de a szövegből kitetszően kényelemhez szokottan vág neki San Franciscoig vezető útjának, és az odavezető úton végig fintorog a látottakon, akkor, bár Kecskeméthy észrevételeinek primitívebb variációit ismételteti, jól láthatjuk, hogy ha ketten mondják ugyanazt, mennyire más tud lenni.⁸⁷

A régi, átfogó, mindent megnéző és megítélni próbáló utazók és az újabb, moralizáló vagy technikai ismeretterjesztő szerzők között félúton áll Bernát István.⁸⁸ Írása azt mutatja, hogy Amerika konzervatív-kritikai szemléletű leírásainak

⁸⁵ Jakab 1886. Jakab Ödön Tolnai Lajos marosvásárhelyi református lelkész és író hatására lépett az irodalmi pályára, egyébként főreáliskolai tanár volt. Amerikában nem járt.

⁸⁶ Például Madarassy – fedélközi népet képzelve maga elé – arra figyelmeztet, hogy óvakodjunk az ügynököktől a hajóra szálláskor, vigyünk magunkkal szalmazsákokot, savanyúságot, edényt és evőeszközt, és kérdezzük meg, ha lehet már az átkelés előtt, hogy szükség van-e egyáltalán a mi szakmánkra odaát, nehogy úgy járjunk, mint a kéményseprő – a faházak amerikai városokban. (Madarassy 1890.) Vö. még Rozgonyi 1892.

⁸⁷ Falk 1894.

⁸⁸ Bernát István 1854-ben Rimaszombatban született; jogot tanult Pesten és Bécsben, doktorált, majd 1884–1885-ben utazást tett Angliában és Észak-Amerikában. 1887-ben a földművelés-ipar és kereskedelemügyi minisztériumba lépett be, 1888–1892 között a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban szolgált. 1890-től a *Szövetkezés*, 1894-től a *Hazánk*, 1896-tól a *Magyar Gazdák Szemléje* szerkesztője. Utóbbi a Magyar Gazdaszövetség orgánuma volt, ennek Bernát 1896-tól ügyvezető igazgatója, utóbb igazgatója majd elnöke. 1906-tól alkotmánypárti

sora nemigen volt folytatható. Ebben az értelemben az itt ismertetett úti beszámolók sorának ő áll a végén – figyelmen kívül hagyva az irodalmi kapitalizmus füzetke-termését.

Bernát „közgazdasági és társadalmi vázlatokat” ad, célja „egyrésről föltüntetni az anyagi haladást legalább főirányjaiban, másrészt pedig kimutatni, mily hatással volt ezen fejlődés a társadalom alakulására.”⁸⁹ Ennek megfelelően először az amerikai mezőgazdasági és ipari fejlődés, a vasutak és víziutak, a bankok bemutatását kísérel meg – igen korlátozott sikerrel. A jogvégezett, az Ipar-, Kereskedelmi és Földmívelésügyi Minisztériumban dolgozó fiatal szerző szakmai, statisztikai, érvelésbeli és gazdaságtani gyengeségeket mutat, a laikus arisztokraták előadása Amerikáról szakszerűbb és lényegretörőbb is volt. Ez a dilettantizmus nem a konzervatív szerzők kiváltsága, a korabeli, úgynevezett közgazdasági szakfolyóiratokban, sőt a közgazdasági katedrák élén is nagyon eltérő kvalitású embereket találunk.

Bernát nem szereti Amerikát. A társadalmi ferdeségeknek morális okát keresi. Ez talán protestáns hagyomány – Nendtvich és Szabó is tett ilyen kommentárokat. Újdonság, hogy a gazdaságot látszólag komoly figyelemre méltató, részletes beszámoló végén a korrupció ezerfejú hidrájának okát kiemelten, szinte egyedül a morális hanyatlásban látja. Még odáig is elmegy, hogy nem egyszerűen a közélet terén megnyilvánuló erkölcsi feslettséget, hanem a nemi erkölcsöt, a házasságok ingatagságát, a hűtlenséget tartja a romlás gyökerének.⁹⁰

A romlottság megnyilvánulásának terepe viszont immáron nemcsak az amerikai közélet, hanem a gazdasági élet is. A 'plutokrácia' bűneit teljesen reálistan és konkrétan nevezi meg – a piacok monopolizása, a munkások kizsákmányolása, a városi és állami megrendelések korrump módon való megszerzése és ezen keresztül a közvagyon gigantikus méretekből zajló ellopása. Ezekből a legutóbbi típus már Kecskeméthy-nél is nagy hangsúlyt kapott a New York városi igazgatás áldásos tevékenységének ismertetésénél. Mégis megkockáztatható, hogy a korrupció Kecskeméthy-nél olyan probléma volt, mely a politikában jelentkezik, azt torzítja el, Bernát viszont már gazdasági lényegűnek tartja a jelenséget. A korrumpálódás Bernát szerint egyrészt az anyagi javak, a múltó élvezetek minden más kárára való hajhászásában jelentkezik, másrészt e javak megszerzési módjainak kiáltó igazságtalanságában – a munkával csak morzsákat, rablással és csalással vagyongokat lehet keresni – végül pedig a nagy vagyongoknak az államéletre gyakorolt döntő befolyásában válik láthatóvá.⁹¹ Az Amerika-útleírás Bernát első könyve, így

képviselő, 1920-tól 1925-ig a közgazdasági egyetem tanára, 1924-től a Magyar Nemzeti Bank alelnöke, 1927-től a felsőház tagja, 1939-től a Hangya elnöke. 1942-ben hunyt el Budapesten.

⁸⁹ Bernát 1886: Előszó, oldalszám nélkül.

⁹⁰ A „gyár mint a családi élet megrontója” jelentkezett Amerikában is. (Bernát 1886: 46.)

⁹¹ Bernát 1886: 190; uo. 82–93: „A közsabadságot, a békés gazdasági fejlődést kell biztosítani a vasutak növekvő hatalma ellen. Ma még úgy állnak a dolgok, hogy az amerikai vasúti királyok nagyobb hatalommal bírnak, mint a miről például az angol vasutak csak álmodni is mertek valaha. Kimondhatják nem csupán azt, hogy mely hely, hanem hogy ki boldoguljon vagy pusztuljon el. Van valami különös, grotesque, de mégis kábító abban a hatalomban.”

igazán nem meglepő, hogy két következő könyvében is hasonló elemzést készít – immáron saját hazájáról.⁹² Evvel az amerikai–magyar diagnózissal viszont zsákutcába jut Bernát. Hiszen a korrupt demokráciákat meghaladni igyekezve elvben háromfelé léphetne tovább – de csak elvben.

Indulhatna a keresztény hit életet és társadalmat értelmező és keretbe foglaló szerepe irányába. De nem teheti. A hitet nem lenne alkalmas a társadalom-megújítás zászlójára tűzni, hiszen saját egyháza hazájában, Amerikában is az új, liberális rend legfontosabb oszlopainak egyike. Ha viszont lenne bátorsága tudomásul venni a református egyházától elfordultan virágzó számtalan amerikai protestáns szektát mint vallási formát, az nemcsak kevésbé konzervatív gesztus lenne, de túl kellene tennie magát e szektáknak a korábbi útleírásokban is bőven kommentált világiasságán, üzletieségén.

Végül a hit középpontba állításához tudnia vagy sejtenie kellene, hogy mit is vár a hittől, milyen rendet kíván a földi világban? A szegények megsegítése, a bűnösök térítése, a bűnre csábító alkalmak korlátozása mind nagy teret kap beszámolójában. E reform-tevékenységeknél a felsőbb osztályok térítgetik, javítgatják az alsóbbakat. De maguknak a tőkéseknek, az uralkodó osztálynak milyen rendet képes szabni a hit? Ha a gazdaság a magántulajdonosok versenyére épül, milyen szerepe marad a felebaráti szeretetnek? A tőkék versenyében van-e különbség a kamat és a profit keresztény, zsidó és mohamedán módja között? Ha lenne is különbség a modalitásokban, a fokozatokban, a százalékokban, van-e ennek jelentősége a lényegi azonossággal szemben? Bernát nagy gonddal kerüli e kérdéseket.

A munka világa felé szintén nincs útja. Amit ő ebből – rimaszombati gyógyszerész gyermekeként– személyesen ismer, az a kisvárosi kispolgárok világa, ami az 1880-as évekre Európában is, Amerikában is már háttérbe szorul a nagyvárosi proletariátus mögött. Bernát ezt a proletár réteget és diffúz szocialista eszméiségű mozgalmait majdhogynem gyűlölettel tekinti. A legfontosabb vád ellenük a hitetlenség – találón, ebben a korszakban a szocialista eszmesodor és a hívők gondolkodása között alig van átjárás. De ha ez a kritika magva, akkor vissza kellene térnie az első, a kapitalista osztálynak a hit általi reformálhatóságát illető főntebbi kérdésre. Azt pedig nem teheti.

Föltűnő, hogy a szegények, bűnözők, a viktoriánus kor szavával mondván az *'undeserving poor'*, az érdemtelen szegények esetében milyen rendszerességgel hangsúlyozza Bernát az anomáliák kötődését az idegenséghez. Mintha az amerikai paradicsomot a beözönlő írek, kínaiak, német zsidók fertőznék meg.⁹³ Ez persze az amerikai politikában is ismeretes gondolat, annyira, hogy például az

⁹² Bernát 1895; Bernát 1899.

⁹³ Bernát 1886: 190: „Az ír paraszt, ki szülőfalujában előbb meghalt volna, semhogy elhagyja feleségét, New-Yorkban könnyen megválnak tőle, ha kényelmetlennek találja a családi kapcsolatokat. Elvadult fiaiból lesz rongyszedő, vagy ujság-árus, *newsboy*, a leányokból prostituta; e honn nőtt proletárok számos csapatát növeli a külföldről beözönlők tömege. A bűn és erkölcstelenség, mely egyedül állva kevés veszélyt rejtene magában csakhamar megleli az utat, melyen haladva árthat ama társadalomnak, amely megteremtette.”

itt nem ismertetett kínai kérdést e korban az amerikaiak a kínaiak bevándorlásának és munkavállalásának törvényes korlátozásával, gyakorlatilag kizorításukkal oldották meg. A paradicsomba özönlő csöcselék képének Bernát által festett másik oldalán éppen a paradicsomi állapotok láthatók – a koloniális és a forradalom korabeli új angliai protestáns élet.⁹⁴ A kettő összetartozik. Ha a koloniális Amerika a protestáns jó rend földi megvalósulása volt, akkor Bernátnak és kortársainak, az Amerikát figyelő-értelmező protestáns értelmiségieknek (György Aladár, Miklós Ödön) könnyebb lesz a dolga: nem kell saját jelenük – melynek Amerika lényegi sűrítményét adja – komplex gazdasági, politikai és erkölcsi kérdéseire válaszolni, elég, ha visszakívánják, lelkükben fölépítik a beözönlők által legázolt régi amerikai társadalmi és erkölcsi rendet. Az Amerikával és a modern világgal szembeni átfogó és mély ellenérzés és az alternatív világképek, társadalmi rendek hiánya hajlamossá tesz a bűnbakok keresésére.

Másként működő világok teremtésére alternatívát, erőt a régi világ rendi hierarchijától, annak is a csúcsától, az arisztokráciától lehetne várni. Ettől a rétegtől Bernát azonban legalább olyan távol állt, mint a városi proletariátustól. Ráadásul sem ekkor, sem később nem tudott őszintén alárendelődni, saját szellemi képességeit és összegyűjtött ismereteit, szellemi kincseit – soha ki nem mondva, de gyakran éreztetve – bőven elégnék érezte a társadalmi elithez való tartozáshoz. A nagybirtokos arisztokrácia történelmi szerepét sem vélte előre vivőnek. Idézte Plinius mondását – *Latifundia perdidere Italiam!* – avval összefüggésben, hogy az amerikai birtokszerkezet szerinte – a *homestead legislation* ellenére is – polarizálódik, egyre nagyobb birtokok jönnek létre, melyek „csíráját képezhetik az újvilág arisztokráciájának”.⁹⁵

Ha tehát sem a modern világgal, sem annak még meglevő ellenlábasaival nem tudott azonosulni, mi maradt számára? A ráolvasás. Bernát nem egyszerűen negatív képet adott Amerikáról, hanem az elsők között kezdte jósolgatni annak lassabban vagy gyorsabban, de mindenképpen eljövendő bukását:

⁹⁴ Bernát 1886: 176–177. „A közmorál nem volt alacsony fokon... [...] De igaz az is, hogy a veszélyek sem voltak oly számosak mint ma. Hiányoztak a gyárak s a nagy városok kísértései, nem létezett olyan osztály, mely az anyagi gondoktól fölmentve, más, talán nemesebb élvezetek iránt érzéketlenül, a nemi élet mesterkélt kéjeit vadászva, könnyű kézzel bontotta volna föl mások boldogságát. Egészen szegény ember is kevés volt. A nép erkölcsi egyszerűek, kiadásai csekélyek. Nem dicsekedhettek királyi parkokkal, sem fényes cathedrálékkal, de ha vasárnap megszűnt a munka, a templom harangjának hívó szavára a farmer és családja elhagyták szerény faházukat s megteltek a padok, ha kevés volt is a család, mert mindeniknek van gyermeke. Míg a férfiak künn dolgoztak a mezőkön, az anyák és nővérek fonták a gyapjút és kenderfonált. Templom és iskola pedig volt csaknem minden faluban. A polgárok között az egyenlőség úgyszólván teljes. New-York és Philadelphiiában, mondják, nem volt öt ember, ki tízezer dollárt költhetett volna évenként családjára. [...] Családon kívül, család nélkül alig élhetett valaki, a kalandos vállalatok aránylag nem sok ifjút vontak el másfelé, a férfi minden munkássága övéi jólétének biztosítására irányult. Esténként a család tagjai a kandalló tüze köré gyűlve dicsérték az Urat...”

⁹⁵ Bernát 1886: 19.

„Míg egy részről igaz az, hogy a földművelés terjedésének arányai a jövőben [...] alább fognak szállani: kimutattuk azt is, hogy az iparnak jövedelmezősége bár lassan, de fokozatosan csekélyebbé lesz. Ez irányzatot mindenesetre csak erősíteni fogja az, ha a munkásoknak a legutóbbi mozgalmak alkalmával, a bérek emelése és a munkaidő leszállítása tekintetében emelt kívánatai érvényre jutnak. A gyári munkásnak a tőkés ideálja szerint [...] a rabszolga vonásaival kell bírni. Kell, hogy belenyugodjék a szűk, változásokban és élvezetekben szegény életkörbe [...] Semmi esetre sem szabad békétlenné lenni amaz egyhangú, lelket ölő munkáért, mely a megosztás elve szerint osztályrészül jutott. Igényeit sokszor kell leszállítani, hogy a szűken kimért munkabérnek korán végére ne jusson. Vajjon képes lesz-e erre az amerikai?”⁹⁶

Az osztályellentétek, miként a gazdasági anarchia is csak konkrét megjelenési formái a mélyebben fekvő bajoknak:

„A gazdag megvetéssel [...] tekint a takarékosra; a mérsékletnek, az előre-vigyázásnak csupán csekély értéke lehet ott, hol a nemzet legszebb dicsőségét a vakmerő vállalkozásoknak köszönheti. Mi súllyal bírhat a vallás hol teljesen világi célok veszik igénybe az egyént és társadalmat egyaránt? E mellett a politikai nehézségek sem kicsinyelhetők.

A democratiának nem csekély érdeme van abban, a mit az államok máig elértek; van azonban a nemzeti érületnek oly iránya, mely bár szintén egy neme a democratiának, de alkalmasabb minden egyébnél arra, hogy a haladást meggátolja [...] Az emberiség haladásának története jó-részt a vezérlő egyének eszméinek története. Ha a democratia által kívánt egyenlőséget az eszmék, érzelmek körében s egyesek cselekményeiben is keresztülvisszük, el lesz vágva a haladás útja. A nemzet képtelen lesz oly jellemeket létrehozni, kik új irányokat mutassanak s a maga által alkotott politikai és erkölcsi controversiákból a népet kiségsék.”⁹⁷

Bernát hosszú életet és sikeres pályát futott be, így egy fél évszázad elteltével az 1930-as években még mindig Amerika hanyatlásának jeleit elemezgette. Evvel nem az a baj, hogy azóta sem következett be. Ha elég hosszú időperspektívát találunk, minden jóslat valóra válik. Viszont ez az alternatívát nyomokban sem kínáló kritikai álláspont, a közeli vég jeleinek jósolgatása az időjárás-jelentések szintjére szállítja le azt a műfajt, amely a kívánatos társadalomról szóló 19. századi diskurzus egyik fontos színtere volt – az útleírást.

Bernát egyéb műveire is jellemző ez a moralizáló és a „tudományos tekintély” fegyverével a Rosszat e világból kiűzni szándékozó írásmód. De nem tekinthetjük véletlennek, hogy a konzervatív-antiliberalis álláspont a század végén nem a Dessewffyék vagy Kecskeméthy Aurél színvonalán fogalmazódik meg, talán

⁹⁶ Bernát 1886: 245.

⁹⁷ Bernát 1886: 247.

még az is jellemző, hogy a hazai társadalmi fejlődéssel kapcsolatban csak igen visszafogott konzervatív kritika ilyen erővel nyilvánul meg a reformkor egyik nagy, lelkesítő példaképe, Amerika kapcsán. A magyar társadalom kritikájának élet is tompította, meg a remélt hatással kapcsolatos várakozásokat is lohaszthatta a tudat, hogy nem tudtak alternatív, konzervatív modelt mutatni. Talán Amerika képeinek erősebb színei a hazai tompítottságot is ellensúlyozhatták.

FORRÁSOK

- Andrássy Géza gr. 1883: *Az otthont mentesítő törvények. (Homestead-exemptions-laws.)* Budapest, Grill
- Bamberger Béla, dr. 1890: *A valuta-kérdés az észak-amerikai Egyesült-Államokban.* Budapest, Révai Testvérek
- Bernát István 1886: *Észak-Amerika. Közgazdasági és társadalmi vázlatok.* Budapest, MTA
- Bernát István 1895: *A zálogba tett Magyarország. Politikai tanulmány.* Budapest, Kilián Frigyes bizom.
- Bernát István 1899 [1897]: *Változások küszöbén. Socialpolitikai tanulmányok.* Budapest, Hornyánszky Viktor cs. és kir. könyvnyomdája
- Dirner Gusztáv, dr. 1890: *Benyomások amerikai utamból.* Igló, Schmit József könyvny.
- Dirner Gusztáv, dr. 1888: *Úti naplóból.* Klny. az Orvosi Hetilap 1887–1888. évfolyamaiból. Budapest, Pesti Lloyd nyomda
- Falk Zsigmond, dr. 1894: *Amerikai uti képek. Budapesttől San-Franciscoig.* Budapest, Deutsch Zs. és Társa
- Bölöni Farkas Sándor 1975: *Utazás Észak Amerikában.* Kolozsvár–Napoca, Dácia Könyvkiadó, (1. kiad.: 1834, Ifiabb Tilsch János, Kolozsvár)
- Forster Károly 1873: *Magyarország, Amerika és Anglia.* Budapest, Zilahy S.
- Gärtner, Hannelore et al. (szerk.) 1990: *Schriftsteller-Lexikon.* Leipzig, 2. kiad. VEB Bibliographisches Institut
- György Aladár 1894–1897–1900: *A föld és népei. Népszerű földrajzi és népismei kézikönyv.* 2., újból irt kiadás. I. kötet. *Amerika földrajzi és népismei leírása.* Budapest, 1894, Mehner Vilmos; II. kötet. *Afrika földrajzi és népismei leírása.* Budapest, 1897, Franklin-Társulat; III. kötet. *Ázsia és Ausztrália földrajzi és népismei leírása.* Budapest, 1900, Franklin-Társulat
- Haraszthy Ágoston, mokcsai 1844: *Utazás Éjszakamerikában.* I–II. Pest, Heckenast Gusztáv
- Hellwald Frigyes 1882–1884, 1884: *A föld és népei. Föld- és népismei kézikönyv* I–III. (Átdolgozta I. II. köt. dr. Toldy László és III. köt. György Aladár.) Budapest, Mehner V; I. kötet: *Amerika.* 1882.; II. kötet: *Ázsia, Afrika és Ausztrália.* 1884; III. kötet: *Európa és a sarkvidék.* 1884.
- Herczeg V. L. 1886: *Amerikai viszonyok.* Székesfehérvár, Klökner P. bizom.

- Jakab Ödön 1886: *Az Amerikába vándorolt magyarok gyászos története*. Budapest, Mehner Vilmos
- Jancsovics István 1872: *Utazás az éjszak-amerikai szabad-államokban*. Pesth
- Kecskeméthy Aurél 1877: *Éjszak-Amerika 1876-ban*. Budapest, Ráth M.
- Kecskeméthy Aurél 1909: *Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878*. (s. a. r.: Rózsa Miklós.) Budapest, Franklin
- Kiszlingstein Sándor (összeáll.) 1890: *Magyar könyvészet*. II. köt. 1876–1885. Jegyzéke az 1876–1885. években megjelent magyar könyveknek és térképeknek. Budapest, A »Magyar könyvkereskedők egylete« kiadása (A Pallas Rt. bizománya)
- Kompolthy Tivadar 1885: *Amerikában. Elbeszélések és rajzok az amerikai életből*. Veszprém, Szerző kiad.
- Madarassy László 1887: *Eldorádó. Regény egy kötetben. Az amerikai életből*. Budapest, Nagel Ottó
- Madarassy László 1889: *Túl az óceánon. Elbeszélések az amerikai életből*. Budapest, Rózsa K. és neje
- Madarassy László 1890: *A tengeri út Amerikába, és a megérkezés az Egyesült Államok országába*. Budapest, Rózsa K. és neje
- Meyer, Rudolf Hermann 1883: *Ursachen der amerikanischen Konkurrenz*. Berlin
- Miklós Ödön 1894: *Budapesttől Chicagóig és tovább*. Budapest, Kilián Frigyes bizom.
- Miskolczy Henrik 1894: *Humbug. Amerikai történetek*. Budapest, Gerő és Kostyál
- Nendtvich Károly 1858: *Amerikai utazásom*. I–II. Pest
- Loosy Adolf 1894: *Gazdasági gépek és eszközök az észak-amerikai Egyesült-Államokban*. Budapest, Kiadja a földmivelésügyi m. kir. miniszter, Pesti könyvnyomda r.-t.
- N. N. 1880: A birtokok eldarabolása. *Magyar Föld* 1880. szept. 26.
- Oetken Frigyes 1881: *Gazdasági utazás az éjszak-amerikai Egyesült Államokban*. Budapest, Franklin-társ.
- Ottlik Iván 1894: *Nagyméltóságú gróf Bethlen András földmivelésügyi m. kir. miniszter ur ő excellentiájához tiszteletteljes jelentése O. L. min. oszt. tanácsosnak az 1893. év folyamán tett amerikai tanulmányújáról*. Budapest, Hazánk r.-t. ny.
- Petrik Géza (összeáll.) 1885: *Magyar könyvészet 1860–1875. Jegyzéke az 1860–1875. években megjelent magyar könyvek- és folyóiratoknak*. »Magyar könyvkereskedők egylete«, Budapest
- Pulszky, Francis & Theresa 1853: *Weiss, Roth, Schwarz. Skizzen aus der amerikanischen Gesellschaft in den Vereinigten Staaten*. I–V. Kassel, Th. Fischer
- Rozgonyi György 1892: *Menjünk Amerikába? vagy: Varjas Pál gazd'uram esete*. Budapest
- Semmler Henrik 1883: *A gazdasági termelés terén mutatkozó amerikai versenyek jelentősége és valódi okai*. Budapest, Franklin-társ.
- Sinkó Ervin 1985: *Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek. (1935–1937)*. Újvidék
- Stein, Lorenz von 1881: *Die drei Fragen des Grundbesitzes und seine Zukunft. (Die irische, die continentale und die transatlantische Frage)*. Stuttgart, J.G. Cotta'sche Buchhandlung
- Szabó József dr. 1883: *Észak-Amerikai utam vonala, természeti, etnografiai és kulturai viszonyok*. Budapest, Kiadja kir. m. természettudományi társulat Kilián Fr. biz.
- Szemere Bertalan 1983 [1840]: *Utazás külföldön. Válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai útinaplójából*. (Vál., szerk., s. a. r. Steinert Ágota.) Budapest, Helikon

- Széchenyi Béla, gr. 1863: *Amerikai útam*. Pest, Kilián Gy.
- Somogyvári I. [ifj. Széchenyi Imre gr.] 1883: »Amerikai levelek«, egy hosszabb zárszóval. Budapest, (Wilckens és Waidl) Pallas
- Szilassy Zoltán 1897: *Amerikai mezőgazdaság*. Budapest, A szerző sajátja.
- Szinnyei József, id. 1891–1914: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Budapest, Hornyánszky Viktor
- Tocqueville Elek 1841–43: *A demokrácia Amerikában*. I–IV. Budán, A magyar kir. egyetem bet.
- Tocqueville, Alexis de 1983: *A demokrácia Amerikában*. Válogatás (Az 1874-es francia kiadás egyes részeinek újrafordított kiadása). Budapest, Gondolat
- Xantus János 1858: *Xantus János levelei Éjszak-Amerikából*. (Közreadja Prépost István.) Pest, Lauffer és Stolp
- Czegei Wass Sámuel gr. 1861–62: *Kilenc év egy száműzött életéből*. I–II. Pest

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bauernkämper, Arnd – Bödeker, Hans-Erich – Struck, Bernhard 2004: Einleitung: Reisen als kulturelle Praxis. In: Bauernkämper, Arnd – Bödeker, Hans-Erich – Struck, Bernhard (szerk.): *Die Welt erfahren. Reisen als kulturelle Begegnung von 1780 bis heute*. Frankfurt am Main, Campus, 9–30.
- Buzinkay Géza 1991: A kitagadott satirikus: Kecskeméthy Aurél. In: Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára*. Budapest, 195–213.
- Collins, Bruce 1984: *White society in antebellum South*. London–New York
- Fekete Gézáné 1988: *Az Akadémia 1831–1858 között alapított jutalomtétellei és előzményei*. Budapest, MTA Könyvtára
- Fekete Gézáné 2000: *A Magyar Tudományos Akadémia jutalomdíjai*. 2. köt. 1859–1900, Budapest
- Hermann Róbert 1998: Bevezetés. In: Hermann Róbert (szerk., vál.): *Szemere Bertalan*. Budapest, Új Mandátum, 9–48.
- Kontler László 1997: *Az állam rejtelmei. Brit konzervatívizmus és a politika kora újkori nyelvei*. Budapest, Atlantisz
- Kovács Sándor Iván 1988: A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében. In: *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 93–200.
- Kulcsár Krisztina 2004: *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban, 1768–1773*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó – Magyar Országos Levéltár
- Rózsa Miklós 1909: Kecskeméthy Aurél. In: *Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878*. (S.a.r. Rózsa Miklós.) Budapest, Franklin
- Walbiner, Rudolf 1979: *Reisebriefe deutscher Romantiker*. Berlin
- Závodszy Géza 1992: Az Egyesült Államok mint a polgárosodás modellje a magyar liberalizmus kialakulása és térhódítása időszakában (1830–1840). In: Uő. (szerk.): *Fejezetek a magyar művelődés történetéből*. Budapest, ELTE TFK, 89–145.

Jusztin Márta

„Utazgassunk hazánk földjén!”

A belföldi turizmus problémái a két világháború között Magyarországon

Kirándulók egy csoportja üdvözlő egy, a zöld réten heverésző, piknikező társaságot: a háttérben folyó, rajta híd, a hídon vonat halad át. A felirat: „Utazgassunk hazánk földjén!” A Haranghy Jenő tervezte plakátot a MÁV adta ki 1930-ban.¹ Az üzenet egyértelműnek tűnik: szép táj, a természetben pihenő, vidám emberek, idill. Kikapcsolódás hazánk földjén. A plakát nagyon kevés konkrétumot tartalmaz: nem utal sem egy meghatározott úti célra, sem rendezvényre, kulturális hétre, vásárra, sem egy szálloda kedvezményes akciójára, holott a két világháború közötti turizmus történetében ilyen témájú hirdetésekre bőségesen akad példa. Ez a falragasz csupán egy általános felhívás az itthoni utazgatásra. Valóban ennyi lenne csak az üzenete? Vagy esetleg ez a „csak” nem is olyan kevés, nem is annyira lekicsinylendő? Ha tekintetbe vesszük, hogy a két világháború közötti korszak idegenforgalmi szakemberei milyen pontosan értették a propaganda lényegét, milyen mély szakmai felkészültséggel, pszichológiai érzéssel közelítettek hozzá, és mennyire szűkös anyagi források álltak a rendelkezésükre, azt kell feltételeznünk, hogy a látszat csal, itt valami másról, többről van szó, mint az ország általános propagálásáról. Jelen dolgozat azokra a kérdésekre keresi a választ, hogy milyen, a háttérben meghúzódó tényezők tették indokolttá ezt az általános, itthonra szóló országpropagandát. Mi lehet a plakát valódi üzenete, vagy ha valóban az, amire a felirat buzdít és a szép táj hangulatilag megerősít, akkor mi volt ennek a súlya, mit jelentett az emberek, az idegenforgalom számára a Trianon utáni Csonkamagyarországon. A kor turizmuspolitikájának, és ezáltal a plakát üzenetének megértéséhez át kell tekintenünk az előzményeket, a 19. század utazási motivációit, szokásait, és úti céljait.

UTAZÁSI SZOKÁSOK A 19. SZÁZADBAN

A *New English Dictionary* 1811-es kiadásában jelent meg először a *tourisme* cím-szó, „travelling for pleasure” jelentéssel.² Ez az új fogalom magába olvasztott több olyan, akár a 17. századig visszanyúló pedagógiai célú utazást is, mint az európai kultúra emblematikus színhelyeit felkereső, a képzést mintegy kötelezően lezáró-

¹ Országos Széchényi Könyvtár (=OSZK) Kisnyomtatványtár, plakátgyűjtemény.

² Lengyel 2004: 71.

kiegészítő *Grand Tour*³ az ifjú arisztokraták körében, vagy akár a fürdőre utazás szokását is. A *tourism*, a magunk örömeire szolgáló utazás tehát nagyon különböző motivációjú és tartalmú utakat jelenthetett: kalandok keresését, más országok, kultúrák megismerését, fürdők felkeresését.

1841 mérföldkövet jelentett az utazás történetében. Ez évben Thomas Cook egy 570 fős társaságnak 1 shillingért kirándulást szervezett Leicesterből Loughboroughba. A jegyek beszerzését, a szervezést és az út lebonyolítását Cook vállalta magára. A siker olyan nagy volt, hogy következő évben a kirándulást megismételte, sőt tevékenységi körét kiterjesztve szállodai foglалásokat intézett, később útikalauzokat adott ki, a kontinensre és a távoli Egyiptomba is szervezett utakat.⁴ Cook csoportos útjaival megteremtette a szervezett utazás alapját.

Az egyre nagyobb méreteket öltő utazási szándék megvalósításának több feltétele is volt: egyik a közlekedés, főként a vasút rohamos fejlődése a 19. század folyamán. Az utazás széleskörű elterjedésének azonban a munkavégzéstől és egyéb kötelezettségektől mentes idő, a szabadidő, és a szabadon elkölthető jövedelemfelesleg is elengedhetetlen feltétele volt. A 19. század második felében a gyors gazdasági gyarapodásnak és a társadalmi változásoknak köszönhetően egyre szélesebb rétegek rendelkeztek mindkettővel. A „leisure for pleasure” utazások, a turistáskodás, a nyaralás szokása az arisztokrácia és a birtokos nemesség után immár a jómódú polgárság körében is hódított és nem csak Nyugat-Európában, hanem Magyarországon is. „Az új utastömegeket a kifejlődő kapitalizmus meggazdagodó polgársága adja” – írta Gyömrei Sándor, aki az 1850–1914 közötti korszakot a polgári utazások korának nevezte.⁵ Ennek az új, a vagyonosok szélesedő körében meghonosodó divatnak két meghatározó színtere volt: a fürdő és a hegyvidék: a nyaralás a víz mellett és a hegyekben.

„1903. július 27-én [...] senki sem volt Budapesten, mindenki elutazott. [...] Bandukolva a belváros uccáin, megállapíthattam, hogy egész uccasorokon végig nincsen egyetlen ablak, melynek ne volna lebecsátva a redőnye és mindennütt [...] szinte ásított a boldog békeévek holtaszónja. Ha ebben az időben azt mondtam volna valakinek, hogy Budapesten is el lehet tölteni a nyarat, sőt vidéki embernek vagy külföldinek érdemes eljönni Budapestre, a szemem közé nevetek volna. Városban tölteni a nyarat képtelen gondolatnak tetszett, mert a városban lakás a városi életet is jelentette” – írta *Az Utazás* lapjain némi túlzással egy névtelen levélíró.⁶ De nemcsak Budapest tűnt üresnek. A vidéki városok tehető

³ A Grand Tour elnevezés a 18. századi Angliában az egyetemi tanulmányaikat befejező ifjak, ha nem is kötelező, de társadalmilag több mint erősen elvárt, közel három évig tartó tanulmányútját jelöli a kontinensen. A jómódú és előkelő családból származó fiatalok képzett nevelőik kíséretében megtekintették az európai kultúra neves helyszíneit. Szinte kötelezőnek számított a Párizs-Turin-Firenze-Róma-Nápoly-Velence-Bécs-Rajnavidék-Németalföld útvonal bejárása, de természetesen lehetséges volt az utazó érdeklődésének megfelelően kiterőlk beiktatása is.

⁴ Tábori 1936: 10.

⁵ Gyömrei é. n. 130.

⁶ A nyaralásról. *Az Utazás* 1936. június–szeptember, 2. *Az Utazás – Idegenforgalmi és városfejlesztési közlöny* 1929–1938. között megjelenő szaklapban a cikkek íróinak nevét a legritkább

polgárai is kiköltöztek a természetbe: „fürdőzni”. Ennek a szónak a 19. századi tartalma sokkal összetettebb, mint amit ma értünk alatta: „magában foglalta a fölfrissülést, a testedzést, az arra rászorulóknak gyógyulását és nem utolsó sorban a szabadidő kellemes eltöltését, a pihenést, szórakozást, sőt a nyaralást is.”⁷

A korszak gyógyvízre épülő leghíresebb magyar fürdőhelyei Pöstyén, Trenčénteplíc, Bártfa, Buziás, Szliács, Herkulesfürdő, Tusnád, Borszék, Parád, Harány voltak.⁸ A magyar fürdőknek komoly konkurenciát jelentettek a Monarchia híres és felkapott fürdőhelyei: főleg Karlsbad, Marienbad, a császári fürdőhely Bad-Ischl vagy Rohitz Szlovéniában. A magyar orvosok, köztük a fürdőorvosok, s a fürdőegyletek egyik feladatává vált a hazai vizek propagálása. Boleman István *Magyar Fürdők és Ásványvizek* című könyvét ingyen juttatták el a házi orvosoknak, és lefordították németre és franciára, hogy a külföldet is megismertessék a magyar gyógyulási lehetőségekkel. A vasúthálózat kiépülése nagyban elősegítette a gyógyhelyek kényelmes megközelítését és ezáltal ismertebbé válását is. A szolgáltatás színvonala az egyes fürdőhelyeken különböző volt, de általánosan megállapítható, hogy a híres Monarchia-beli fürdőkét sajnos nem érte el. A nyaralás másik kedvelt és a korszakban egyre nagyobb népszerűségnek örvendő helyszíne a Balaton volt.

A Balatont a reformkor hozta divatba, Füred központtal. Rajta kívül az északi parton csak Balatonalmádiban alakult ki számottevő fürdőélet. A vendégekört a közeli Veszprém köztisztviselői, középpolgársága adta. Balatonalmádi vendégforgalmi infrastruktúrája fejletlen volt, és hiába alakult meg 1882-ben az Almádi Fürdő Részvénytársaság, nem volt elegendő tőkéje a fejlesztésre.⁹

A Balaton turizmusa csak a 19. század utolsó évtizedében, a déli parton indult látványos fejlődésnek. Ebben kétségkívül nagy szerepet játszott a Buda-Trieszt vasút, mely a Balaton menti települések kényelmes elérhetőségét biztosította, de ez önmagában még nem lett volna elegendő. A sikerhez a balatoni nyaralás iránt elkötelezett személyek, a helyi közigazgatás vezetői, befolyásos személyiségei, orvosok, nagybirtokosok, mérnökök lelkes propaganda- és szervező munkája kellett. Fejlesztették a települések infrastruktúráját, szépítették a falu, a táj arculatát, a parasztházakat alkalmassá tették a vendégek fogadására. Jelentős lépés volt a községek szabad területeinek felparcellázása, ahol a meginduló villaépítkezés nyomán fürdőtelepek alakultak ki. Az új telepeken az egyre népesebb vendégekör megalapította saját egyesületeit, lehetőséget teremtve érdekeik védelmére, és felvállalták a fürdőbizottságok támogatását valamint a balatoni nyaralás propagálását is. A fürdőegyesületek mögött 1904-től ott állt a Balatoni Szövetség, melynek fő feladatai közé tartozott a fürdőtelepek összefogása, idegenforgalmuk emelése, a Balaton egész partvidékének felvirágoztatása és

esetekben tüntették fel. Az apróbb információknak, reklám célokat szolgáló cikkeknek címe sem volt. Az oldalszámok 1930-tól nem mindig láthatók.

⁷ Kósa 1999: 5.

⁸ Kósa 1999: 47.

⁹ Kósa 1999: 47.

propagálása. Figyelmük kiterjedt a közlekedés javítására éppúgy, mint az „öslakosok” és nyaralótulajdonosok közti, az eltérő életmódból fakadó nézeteltérések minimalizálására.¹⁰

A balatoni nyaralásnál kezdetben nem a fürdés dominált, hanem a napsütés, a levegő, a táj szépsége, a séta, kirándulás, sport és természetesen a társasági élet. A fürdés szokását úgy igyekeztek népszerűsíteni, hogy a víznek gyógyhatást tulajdonítottak.¹¹ Ez az elképzelés még a két világháború közötti években is tartotta magát.

A korszakban a vízparti tiszta levegőt és nyugalmat, majd a fürdőzést kedvelők másik célpontja a tengerparti üdülőhelyek voltak. Hosszabb tartózkodásra az európai arisztokrácia, a nagypolgárság, de mindenképpen a tehetősebb rétegek keresték fel Ostende, Sheveningen főnyeiit, a francia Riviéra híres fürdőhelyeit. Bár ezeken a nyaralóhelyeken is megfordultak magyar vendégek, a tengeri fürdőre utazás célpontja a magyarok számára a közelebb fekvő Adria volt. A Monarchia első számú tengeri fürdőjének, Abbáziának felemelkedése 1881-ben vette kezdetét. A jelentéktelen, kicsiny halászfalu a századfordulóra a gazdasági és politikai elit és a „mondén” világ kedvelt nyaralóhelyévé vált. A kevésbé tehetősek a kedvező fekvésű és főnyes parttal bíró Cirkvenicát keresték fel. Annak ellenére, hogy a fürdőhely fejlesztését Habsburg József főherceg is erősen támogatta, népszerűsége nem vetekedhetett Abbáziáéval.¹² (Ezt a két felkapott nyaralóhelyet a két világháború között a kiutazási nehézségek ellenére is hirdette *Az Utazás* valamennyi száma.)

A 19. század második felében kibontakozó beutazó turizmus kiemelkedő célpontja Budapest is bővelkedett gyógyvizekben, melyek kitermelése és hasznosítása a korszakban nagy erővel indult meg. A főváros vezetése a század vége felé kezdte felismerni, hogy vízkincse milyen egyedülálló jelentőséggel (vagy inkább lehetőséggel) bír a vendégforgalom növelése terén. Budapest gyógyfürdőit inkább gyógyulási, mintsem nyaralási céllal látogatták. A „Budapest fürdőváros” koncepció a két

¹⁰ Kósa 1999: 50.

¹¹ „Balaton: Das Ungarische Meer” Nach den neuesten Forschungen ist das Wasser Radioaktiv und ein Kuraufenthalt am Balaton bürgt für die Erholung nach schweren Krankheiten. Besonders bei Blutarmut, Appetitlosigkeit, bei Neigung zu Rachitis und Skrofulose, bei nervösen Verdauungs- und Herzstörungen, bei Nervenschöpfung und Verfettungsgefahr ist der Balaton zu empfehlen. Der Wellenschlag am Südstrand kräftigt und erfrischt.” *Ungarischer Fremdenverkehrskurir* II. 13–14, 5. Juni 1938, 4. – Ugyanez a gondolat már 1931-ben is megjelent *Az Utazás* Siófokról szóló cikkében. A tartalmi azonosságokat nem tekinthetjük véletlennek. „A Balaton vize gyógyforrásokban teli. Fialatosan, izmosítóan, felfrissítően hat. Neves orvos-tanárok véleménye szerint felülmúlja a tengeri fürdők hatását, amellet, hogy itt nem jelennek meg a zord szelek, melyek sokszor rideggé teszik az észak-tengeri fürdőket és a Balaton mentes azoktól a kellemetlenségektől, melyeket a túl nagy forróság okoznak a délen fekvő tengerek partján. A gyógyforrásokon kívül az izomzatot, idegeket felfrissítő hullámverés, a fokozott anyagcsere, a tiszta, pormentes levegő és a nap sugarai azok a további gyógytényezők, melyek folytán itt sok ideges, gyenge, étvágytalanságban szenvedő, légzési zavarokkal küzdő gyermek és felnőt teljes gyógyulást talált.” *Az Utazás* 1931. 10. (oldalszám nem látható.)

¹² Kósa, 1999: 54.

világháború közötti időszakban vált az idegenforgalmi kínálat részévé és a város egyik imázs-alkotó elemévé a külföldre irányuló propagandában is.

A kor szóhasználatában a „fürdőzés” a magashegyi levegőn való rekreációt, gyógyulást is jelentette. Ennek az új divatnak, a „Luftkurort” rendszeres évi felkeresésének első színtereit az angolok teremtették meg Svájcban. Az Alpok látogatása mellett nálunk a „boldog békeidők” korszakában a tátrai nyaralás jött divatba: „nevetségesnek tetszett volna, ha mint orvos azt javasoltam volna valakinek, hogy menjen üdülni, erősödni, szórakozni az Alföld vagy a Dunántúl valamely kedves városába, menjen nyaralni a Dunapartra, a Tisza mellé, vagy valamely sziksós alföldi tóhoz. A hűvös hegyvidékek keresése volt a jelszó és valóban, a magas hegyvidékeken eleven fürdőélet folyt s alig néhány önálló utakat járó embernek jutott eszébe alföldön vagy alacsony hegyvidékeken keresni üdülnést, nyári szórakozást. Az emberek [...] kerülték a meleget [...] és keresve keresték a hűvös időjárású magaslati helyeket.”¹³ A választást megszabta a hely vonzereje, gyógytényezői, híre, elérhetősége, a szolgáltatás színvonala és természetesen a család igénye és anyagi lehetősége is. A hegyek új divatot is teremtettek a szabadidő eltöltésben, a túrázás, a turisztika divatját, melynek helyszínei az Alpok, majd a Kárpátok lettek.

A 19. században az angol utazók lelkesedése és érdeklődése olyan nagy volt Svájc hegyei iránt, hogy 1857-ben Londonban megalapították az első hegymászó egyesületet, az *Alpine clubot*. A következő évtizedekben tovább növekedett a hegymászás és a hegyekben való nyaralás népszerűsége. Európa országaiban sorra alakultak a klubok és egyesületek.

A hegymászás, túrázás színhelye kezdetben a magyarok számára is az Alpok volt. Alpinizmus alatt az Alpesek megismerését, a testnek és léleknek egyaránt felüdülnést hozó hegyi túrázást értették. Ennek a kritikáját adta a *Magyar család aranykönyve*, mely így írt: „ha a magyar családok végre fel tudják magukat szabadítani az Alpesek divatja alól, [...] akkor rövid idő múlva meglesz a mi *magyar alpinizmusunk*, a *kárpátizmus*.”¹⁴ Igaz, a Tátra infrastruktúrája nem volt olyan fejlett, mint az Alpoké, de a táj szépsége vetekedett vele. Az itthon töltött nyaralás következtében itthon maradt pénzből turistaúttjai kiépülhetnének a Kárpátok – folytatja a gondolatot a könyv. A Tátra felfedezésére is sor került: 1873-ban két egyesületet is alapítottak: Krakkóban a Tátra-Egyletet és ugyanez év augusztus 10-én pedig Döllner Antal nyugalmazott őrnagy létrehozta Ótátrafüreden a Magyarországi Kárpát-Egyesületet. Az Egyesület célja az alpinizmus propagálása, a Kárpátok, főként a Magas-Tátra megismerése és megismertetése volt, valamint az a törekvés, hogy minél szélesebb kör számára tegyék elérhetővé a túrázást.

Az Egyesület a „kárpátizmusz” propagálásában szép sikert könyvelhetett el, a tagok létszáma pár év alatt elérte a nyolcezret. A taglétszám emelkedésével párhuzamosan újabb és újabb osztályok alakultak az Egyesületen belül, egyes

¹³ A nyaralásról. *Az Utazás* 1936. június–szeptember, 2.

¹⁴ Szabóné 1910: 611.

vidékek saját egyesületet alapítottak. 1876-ban báró Eötvös Loránd elnöklésével megalapították a Budapesti Osztályt, mely 1891-ben önállósulva a Magyar Turista Egyesületté alakult át, 1913-tól pedig Magyar Turista Szövetség néven tevékenykedett tovább. Céljuk is módosult némileg: bár Magyarország felfedezését és megismertetését tekintették feladatuknak az érdeklődő közönséggel, a magyar turisták legkedveltebb, legjobban kiépített infrastruktúrával rendelkező célpontja mégis a Tátra maradt.¹⁵

A 19. század utolsó harmadától az első világháború kitöréséig a „leisure for pleasure” utazásba, a nyaralásba, turisztikába bekapcsolódó polgárság kedvelt célpontjai a Monarchia területén található természeti vonzerők, a gyógyfürdők, az Alpok, a Tátra, a felvidéki és erdélyi fürdőhelyek, kisebb részben a Balaton voltak, valamennyi a fővárostól távol eső vidék. Ennek következményeit jól érzékelték már a 19. század utolsó éveiben is. „A jómódú városi ember manapság nyárra elküldi családját messze vidékre, külföldre, mert itthon a főváros közelében nincs, vagy csak nagyon kevés oly hely van, hol családja olcsón, csak kielégítő kényelemmel nyaralhat, de ha Budapest szép hegyvidékeit is kultiváljuk, ha kényelem minden nemét itt is meghonosítjuk: akkor lehet reményünk, hogy közönségünk idebenn fog maradni hazánkban s itt fogja pénzét elkölteni, sőt az idegen is hozzánk eljön, szívesen fog körünkben időzni s tőkét itt elfogyasztani.”¹⁶ Alig telt el egy év, mikor a magyar turisztika egyik nagy támogatója, Thirring Gusztáv az idegenforgalom fejlesztését követelte. „A forgalomnak ez a neme, melyet rendszerint a vagyonosabb osztályok űznek, azon helyekre nézve, ahová irányul, mint újabb kereseti forrást megnyitó jelenség számot tevő közgazdasági tényezővé válhatik: érthető tehát, hogy fejlesztése minden országnak, minden városnak érdekében áll.”¹⁷ A fejlesztések azonban továbbra is a már kedvelt célpontokon valósultak meg, de ezt is megakasztotta a világháború kitörése.

A legtöbb utazó és turista Budapestet kereste fel, bár az itt megforduló bel- és külföldi vendégek nagy része nem számított a klasszikusan „leisure for pleasure” értelemben vett turistának. Nagyon sokan jöttek üzleti célból, a vidékről a fővárosba utazók nagy része ügyeit intézni érkezett, és sok esetben csak a vasúti menetrend miatt volt kénytelen a fővárosban tölteni az éjszakát. Jelentősebb létszámban csak a vásárok alkalmával érkeztek látogatók. A 19. század utolsó harmadában volt két olyan rendezvény, amely tömegeket vonzott a fővárosban.

1885-ben rendezték meg az Országos Általános Kiállítást, amelyet Bársony Oszkár a magyar idegenforgalom születésének tekintett.¹⁸ 1851-ben a londoni világkiállítás az utazási motivációkat tekintve új divatot indított el: a gazdasági célú utazásból kiindulva az áruk és kultúrák olyan seregszemléjét teremtette meg, mely képes volt nagy tömegeket akár távoli tájakról is vonzani. A világkiállítások divatja adta a példát az Országos Általános Kiállítás megszervezésére Budapesten,

¹⁵ Jusztin 2002: 23–24.

¹⁶ Jász 1889: 18.

¹⁷ Thirring 1900: 3.

¹⁸ Bársony 1933: 2.

amely már nemcsak egy-egy szakma, az ipar, vagy a mezőgazdaság eredményeit mutatta be, hanem az egész országot, összesen 32 szekcióban.¹⁹

A századvég kiemelkedő eseménye a millenniumi ünnepségek voltak. Az egész rendezvény előkészítése az 1885-ös kiállítás mintájára történt, csak a vendégforgalom szervezésén változtattak: az elszállásolás, ellátás megszervezéséről a nagymúltú Wagon Lits budapesti irodája, és a külön e feladatra létrehozott Millenniumi Utazási és Ellátási Vállalat gondoskodott.

A két „nagyrendezvény” rávilágított arra a tényre, hogy a főváros nagy tömegek fogadására még nem kellően felkészült: hiányzik a kielégítő idegenforgalmi infrastruktúra, állandó intézménye sincs a szervezésre. Ennek kialakítása volt a feladat, de a háború – a Gellért szálloda átadása és az 1916-ban megalakított Budapesti Idegenforgalmi Hivatal megalapítása ellenére is – gátolta az ez irányú fejlesztést. A valódi munka csak a húszas években vette kezdetét, gyökeresen megváltozott körülmények között.

AZ IDEGENFORGALOM KEZDETEI AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A világháborút követő idegenforgalmi újrakezdést Európa-szerte számos súlyos probléma nehezítette: romokban heverő nemzetgazdaságok, szegénység, infláció, az új európai rend, vízumkényszer, nemzetek közti gyanakvás, ellenszenv, politikai elszigeteltség – csupa olyan tényező, ami az utazási kedv és lehetőség ellen hatott.

A magyar turizmust mindezen tényezők mellett a trianoni békediktátum is sújtotta: az ország a főváros és a Balaton kivételével valamennyi jelentős idegenforgalmi vonzerejét elvesztette. A legfejlettebb, megszokott és kedvelt nyaralóhelyek, gyógyfürdők többsége immár idegen országokban, külföldön volt. „A háború előtt harminc gyógyhelyünk volt, elvettek belőle huszonnyolcat. Nagymagyarországnak volt kétszázhuszonnégy fürdőhelye, amelyek közül kétszázhárom a szorosabb értelemben vett Magyarország területén, huszonegy pedig a társországok területén volt. Ezek közül mindössze hatvanhárom maradt meg.”²⁰ Erre a sorsra jutottak a turisztika célpontjai is: legfájdóbb a Tátra elvesztése volt.

A világháború előtt kialakulóban lévő magyar turizmus kínálatának szerkezeti sajátosságai és kereslete, valamint a trianoni békediktátum következtében az idegenforgalom terén is elszenvedett veszteségek következményei egészen a második világháborúig meghatározták a magyar szabadidős célú utazási szokásokat és a fejlesztés feladatait. Jelen dolgozat központi kérdése éppen a veszteség–kereslet–kínálat–fejlesztés összekapcsolódásának vizsgálata a két világháború közötti korszakban.

A húszas évek második felében Magyarországon a gazdasági konszolidáció sikerével párhuzamosan éledt újjá és öltött egyre nagyobb méreteket az

¹⁹ Jusztin 2002: 28–33.

²⁰ Magyar fürdők statisztikája. *Az Utazás* 1929. december 4.

utazás, a nyaralás szokása. A lassú, de egyenletes fejlődést drámaian visszavetette ugyan a gazdasági világválság, de 1932 után ismét fellendülés volt tapasztalható. Az utazók, nyaralni vágyók társadalmi összetétele is megváltozott. „És ami kiváltságos esemény volt még egy emberöltő előtt is, ma már valóra váltott divat: a részleges népvándorlás, az utazás. Mindennapi csemegévé, sőt: szokássá, életmóddá lett az utazás.”²¹ – írta *Az Utazás* nyári száma 1932-ben. Négy évvel később még lelkesebb vélemény hangzott el Balatonfüreden a fürdőbiztosi tanfolyam előadásán. „Az emberi jólétben nagy haladást hozott a szociális szempontok fokozottabb felismerése, ami úgyszólván mindenki számára megteremtette az utazás lehetőségét. Az utazás megszűnt a gazdagok és kiváltságosok exkluzív öröme lenni.”²² Bársony Oszkár véleményének első része némileg túlzó, de az tény, hogy az utazásba, nyaralásba egyre szélesebb rétegek kapcsolódtak be. Ennek a jelenségnek már a kortársak is keresték az okát. „A világháború után – miként a jövedelemelosztás arányosabbá válása – konvencionális tényezők, a divat, a propaganda nagyarányú fejlesztése s a közlekedés gyorsabbá és olcsóbbá válása is nagymértékben hozzájárult az idegenforgalom fejlődéséhez. Ilyen arányban hatott a népesség átlagos életkorának meghosszabbodása, az igények a háború után és miatt való növekedése, a nők emancipálódása, az idegen nyelvek ismeretének elterjedése [...]” – áll a magyarázat egy 1937-ben készült elemzésben.²³ Az IBUSZ vezérigazgatója, Bársony Oszkár azonosította be társadalomszerkezetileg a nyaralói létszámemelkedés jelenségét: „Itt a magyar középosztály nyaralásáról van szó: a tanárokról, a köztisztviselőkről, mindennemű lateiner elemről, kereskedőkről, iparosokról, szóval a magyar polgárság zöméről.”²⁴ Ez volt tehát az a társadalmi réteg, amely új fogyasztóként már a húszas évek második felében megjelent az idegenforgalmi piacon, és a háború előtti utazási szokásokat követve kereste fel a hagyományos nyaralóhelyeket, fürdőket. Ahogy Móricz Zsigmond a Nyugat 1932-ben a turizmusról tartott konferenciáján megfogalmazta, az utazás „tömegjárvánnyá” vált.²⁵

UTAZÁSI SZOKÁSOK A STATISZTIKÁK TÜKRÉBEN

A magyar idegenforgalom 19. századból örökölt szerkezete, a trianoni döntés következménye és a turizmus társadalmi kiszélesedése olyan makrogazdasági problémát okozott, melynek a megoldásán a két világháború közötti években folyamatosan dolgoztak a szakemberek. Az idegenforgalmi mérleg passzívvá vált, a harmadik legstúlyosabb helyzet e téren Anglia és Németország után nálunk alakult ki. A nyaralási célból az első világháború előtt kedvelt és megszokott nyaralóhelyeket továbbra is felkereső magyarok Trianon után már *külföldre* utaztak, és az így az

²¹ N. K. 1932: 3–4.

²² Bársony 1936: 31.

²³ Keményffi–Vezér 1938: 7.

²⁴ Bársony 1933: 15.

²⁵ Móricz 1932: 654.

országból kiáramló pénzt az aktív, beutazó turizmusból származó bevétel nem tudta ellensúlyozni. Jól mutatják ezt a statisztikai mérőszámok.

Az aktív és passzív idegenforgalom arányát mutatja a be- és kiutazók száma is egy különösen fontos időpontban, a gazdasági válság mélypontján, 1931-ben történt adatfelvételen.

1. táblázat

*Budapesten megfordult külföldiek és külföldön megfordult magyarok*²⁶

Budapesten megfordult		Külföldön megfordult magyar	
osztrák	18 834	Ausztriában	160 542 fő
német	13 570	Németországban	18 000 fő
olasz	3 565	Itáliában	40 000 fő
csehszlovák	16 714	Csehszlovákiában	54 691 fő

Az adatsorból nemcsak azt lehet kiolvasni, amit Bársony Oszkár is felvetett, a kiutazás nyomasztó túlsúlyát, hanem a magyar turisták utazási motivációjára is következtethetünk.

A kiugróan magas különbségeket az osztrák, az olasz és a cseh desztináció mutatta. Az osztrák–magyar reláció majdnem tízszeres látogatottságnak magyarázata a kedvelt osztrák fürdők és alpesi üdülőhelyek felkeresésében és természetesen a bécsi utazásokban keresendő, míg az arányában szintén igen magas olasz adatot részben az itáliai kultúra vonzása, részben a hegyekben eltöltött nyaralások magyarázzák. A Tátra, az elszakított gyógyfürdők, a rokoni kapcsolatok ápolása motiválta a több mint félszázezer Csehszlovákiába utazót.²⁷

Az eltöltött vendégéjszakák száma és küldő terület szerinti megoszlása fontos mutató a turizmus eredményeinek mérésében. Összehasonlító adatok állnak rendelkezésünkre a turizmus két kimagaslóan jó eredményt hozó, a gazdasági válságot megelőző és az azt követő legjobb évéből, 1927-ből és 1937-ből.

2. táblázat

*A Budapestre érkezett vendégek küldő terület szerinti megoszlása, a vendégéjszakák arányában*²⁸

Év	Belföldről érkezettek	Elszakított területekről érkezettek	Külföldről érkezettek
1927	56%	15%	29%
1937	28%	15%	57%

²⁶ Bársony 1933: 8.

²⁷ Alapvetően nem változtatja meg a tendenciát az a tény, hogy a felmérés a magyar fővárost országokkal állítja szembe. Tudjuk, hogy a beutazó turisták elenyésző kisebbsége kereste fel csak a magyar vidéket. Kivételt a Csehszlovákiából történő beutazás jelenthet, ahol a vidéki rokonok felkeresése Budapesten kívüli látogatást eredményezhetett.

²⁸ Keményffi–Vezér 1938: 11.

Az 1927. év belföldi nyaralási adata önmagában nem kedvezőtlen. Ami mégis elgondolkodtatta a szakembereket, az a 46% külföldön nyaraló magyar által kivitt pénzmennyiség, illetve az ezzel szemben álló mindössze 29% beutazó turista magyarországi költése és ezek aránya. Magyarország árai nemzetközi összehasonlításban nagyon kedvezőek voltak, tehát az aktív turizmusból származó bevétel semmiképpen sem lehetett elég a kiáramlott pénz kompenzálására. Még akkor sem, ha a 15% beutazó magyar költésével is számolunk, ami azért sem lehetett jelentős összeg, mert joggal feltételezhetjük, hogy zömében rokonlátogatókról lehetett szó, ami a költést csökkentette.

Nagyon kedvezőtlen képet kapunk a belföldi turizmus tendenciáját tekintve: felére csökkent a belső utazások száma. A gazdasági válságot követő fellendülés sem a belföldi turizmust, hanem a kiutazások számát növelte meg.

Nagy eredménynek számított (és a szakemberek minden fórumon nagy elégedettséggel beszéltek róla), hogy Magyarország beutazó turizmusa tíz év alatt 96%-kal emelkedett. Bár ez a növekedés jelzi, hogy Magyarország a külföldiek kedvelt úti célja lett, önmagában nem ad magyarázatot az idegenforgalmi mérleg alakulására. Ehhez a magyarok külföldi költési adatait is látni kell, vagyis azt, hogy mennyi pénzt vittek külföldre a magyar turisták. 1931-re vonatkozóan néhány országra lebontott, pontos adattal rendelkezünk.

3. táblázat

„Turisztikai, tanulmányi, szórakozási és hasonló célból utazó magyar honosok az alábbi összegeket költötték el külföldön”²⁹

Ausztria	25 millió pengő
Olaszország	9,6 millió pengő
Csehszlovákia	6,8 millió pengő
Németország	3,8 millió pengő
Egyéb országok	12,3 millió pengő
Összesen:	57,5 millió pengő

Ezzel szemben Magyarország bevétele ilyen címen mindössze 26,3 millió pengő volt, tehát a deficit 31,2 millió pengőt tett ki.³⁰ Ez a hiány annál is rémisztőbb, mert a gazdasági válság mélyén volt az ország, és a költségvetés a legkevésbé sem engedhette meg, hogy nyaralásra ilyen összegek áramoljanak ki az országból.

Az 1929–1937 évekre két év (1930, 1931) kivételével pontos adatok állnak rendelkezésünkre az idegenforgalmi költésekről és bevételekről.

²⁹ Bársony 1933: 7.

³⁰ Bársony 1933: 8.

4. táblázat

*Magyarország idegenforgalmi mérlege*³¹

Év	Külföldiek kiadásai Magyarországon millió pengő	Magyarok kiadásai külföldön millió pengő	Egyenleg millió pengő
1929	22,8	56,8	-34,0
1932	18,5	32,4	-13,9
1933	22,7	44,9	-22,2
1934	25,9	39,7	-13,8
1935	31,0	37,6	-6,6
1936	35,9	45,3	-9,4
1937	38,3	49,5	-11,2

Ez a táblázat jól mutatja a nyaralási szokásokból eredő gazdasági problémát. Érthető módon a kor szakemberei lázasan keresték az okát: „idegenforgalmi mérlegünk egész passzivitása [...] jóformán csakis annak tulajdonítható, hogy nem tudjuk közönségünket a *külföldi nyaralásról* leszoktatni. Ha aktív idegenforgalmunk nem is éri el Párizs, London vagy Bécs eredményeit, hozzánk is eljönnek már hozzátétőleg annyian, ahányan tőlünk – a külföldön nyaralókat leszámítva – tanulmányutak, gyógykezelés, vagy szórakozás céljából, mint túristák járják a külföldet. *A külföldön nyaraló tömegek azonban teljesen felborítják a mérleg egyensúlyát.* Ez a szokás alighanem a közös monarchia idejéből maradt ránk. Akkor is károsan befolyásolta a hazai nyaralótelepek fejlődését, hogy nagy tömegben nyaraltak magyarok a hazai határokon kívül, de a *közös fizetési mérleg* szempontjából nemcsak az volt közömbös, hogy a Kárpátoktól az Adriáig, hanem az is, hogy a Csiki havasok és az Arlberg, vagy a Garda-tó és az Érc-hegység között hol nyaralnak honfitársaink. Most azonban, amikor nemcsak az oszt-rák tartományok, hanem a régi Felvidék, Nyugat-Magyarország és Erdély nyaralótelepei is külföldnek számítanak, égető problémává vált számunkra e kérdés és meg kell végre találnunk a megoldást.”³²

MEGOLDÁSOK KERESÉSE

A megoldások keresésében az idegenforgalom szakemberei nem maradtak magukra. Már csak azért sem, mert az első világháborút követő új európai rend az utazások elé nem várt adminisztratív akadályokat gördített. Az utazás nehézkessé vált, megnehezítette az útlevel és a tartózkodási engedély beszerzésének kényszere, az utazók kellemetlen zaklatásnak érezték a vámolás, az útlevelellenőrzés körülményességét. A vízumkényszer rendre a támadások célkeresztjében állt.

³¹ Keményffi–Vezér 1938: 21, 10. táblázat.

³² Bársony 1933: 7. (Kiemelés az eredetiben.)

Nem volt az idegenforgalomnak olyan meghatározó személyisége, aki ne emelte volna fel szavát ellene, követelve, ha kell, akár egyoldalú eltörlését.

A válság éveiben számos európai ország, így Magyarország is devizakorlátozást vezetett be, kísérletet téve a pénz külföldre áramlásának mérséklésére. Ezt a fellendülés éveiben sem igyekeztek eltörölni.

A külföldi nyaralás anyagi szankcionálására még 1938-ban is születtek ötletek. Az elképzelés szerint hazautazásnál minden magyar turistának 5–10 pengő idegenforgalmi adót kellett volna fizetnie.³³

Ezeknél az alapvetően negatív, adminisztratív, tiltó, büntető gyakorlatoknál rokonszenvesebb elképzelések is akadtak: az ösztönzés, az építés, fejlesztés különböző módjai. Ilyen nem megvalósult, de pozitív elgondolás volt, hogy a tisztviselők jutalmul 3–4 nap pótszabadságot kapjanak amennyiben igazolni tudják, hogy szabadságukat itthon töltötték el.³⁴ A valódi kitörést, a hosszú távú megoldást az idegenforgalmi kínálat fejlesztésében látták a szakemberek. A fejlesztés célját, irányát és koncepcióját két tényező, az ország gazdasági helyzetének és külpolitikájának szempontjából stratégiai jelentőségűnek tekintett beutazó és a belső turizmus élénkítése határozta meg.

A beutazó turizmusban főleg a „jó valutájú” országokból várták nagyon a vendégeket. Az országba áramló erős külföldi valuta egyrészt az idegenforgalmi passzívum mérsékléséhez járult hozzá, másrészt ezeknek a vendégeknek Magyarország olcsó volt, sokat vásároltak, sokat költöttek. Ezt a korszak gazdasági és idegenforgalmi szakemberei vámszabályokkal nem terhelt „belső importnak” tekintették. A szakemberek nemzetközi példával érveltek. „Amíg Magyarország ipart teremtett, addig Európának azok az országai, [...] melyek exportterületüket elvesztették, azonnal rávetették magukat egy új iparágra – és ez az idegenforgalom.”³⁵ A külföldről érkezett vendég helyben fogyasztotta el mindazt, amit a kereskedelem nem tudott külföldön eladni. (Bár volumene erősen megkérdőjelezhető volt, a két világháború közti években rendszeresen felbukkant az idegenforgalom fontosságát kiemelő érvek között.)

Győztes és legyőzött államok az idegenforgalomnak, gazdasági jelentőségén túl, politikai funkciót, ország- és nemzetkép alakító hatást is tulajdonítottak. Hatékony eszköznek gondolták, mely a közvetlen tapasztalatok által legyőzi a kölcsönös gyanakvást, és a másik ország valós kultúrájának megismerésével hozzájárul a népek közti bizalom helyreállításához és ezáltal a béke megőrzéséhez.³⁶

³³ (-t, -ó) 1938: 2.

³⁴ Bársony 1933: 13.

³⁵ (t.j.) 1931: 2.

³⁶ „Az idegenforgalom, ha helyesen vesszük kézbe, kiváló eszköz lehet egymás megismerésére és egymásról alkotott véleményünk javítására” (Czenner 1933: 150–151). – „I have always felt that the real safeguard for peace is the personal touch between the peoples of the various countries, and the more people that we can get to come to this country and learn to know us as we are – and not we are sometimes taken to be abroad – the better it is, I think, for the peace of the world.” – vetette papírra a magyar felfogással is teljesen megegyező gondolatait Lord Derby 1935-ben. (*Coming Events*). Ugyanezt a nézetet vallotta a Nemzetközi Idegenforgalmi

A BELFÖLDI TURIZMUS MEGTEREMTÉSE

A külföldi turisták érdeklődését felkeltő aktív turizmus mellett a másik nagy fejlesztési irány, egyben jelen munka fő kérdése is, a belföldi turizmus volt. A szakemberek számára az egyik legfőbb feladatot kialakításának lehetősége és módja jelentette, de a belföldi utazás szokásának gondolatát sem volt könnyű elfogadtatni a nyaralni vágyókkal. A tiltás, az adminisztrációs akadályok önmagukban nem tűntek megfelelő eszköznek ahhoz, hogy az emberek hajlandók legyenek szabadságukat és pénzüket itthon elkölteni. Ehhez több kellett: egyrészt a régi, megszokott és kedvelt, de elcsatolt utazási célokat kiváltó, alternatív kínálat kidolgozása immár a trianoni határok között, másrészt új programok, új úticélok kialakítása. „A külfödre gravitáló utazási forgalom ellensúlyozására szervezzük meg jobban – természeti kincseink és látnivalóink megfelelő kialakításával – a belső fogyasztást és igyekezzünk főleg az itthoni nyaralás népszerűsítésével, belföldön tartani a nyári pihenésre és üdülésre szorulókat.”³⁷ – jelölték meg a feladatot. Mindkettőhöz fel kellett tárni az ország rejtett kincseit, és vonzóvá tenni azokat az utazóközönség számára.

A kínálat kialakítása a célcsoportok gondos mérlegelésével történt. Más és más színvonalon gondoltak adni a középosztály módosabb rétegeinek, és megint mást az alacsonyabb társadalmi rétegekhez tartozóknak, olykor még a munkásosztályt is említették a koncepciók. A harmincas években ugyanis újra felvetődött a 19. század végén már hangoztatott vélemény,³⁸ hogy a társadalom minél szélesebb rétege jusson pihenéshez, kikapcsolódáshoz. „Minden embernek szüksége van rá s a szükséglet általánosságánál fogva közegészségügyi követelés, hogy a robotban élő ember legalább időről-időre kiszakíthassa magát a megszokott környezetéből, megszokott test és lelki világából, új környezetet keressen föl, hol egészségesebb, a domestikáció ártalmától mentes életet talál.”³⁹

A kínálat megteremtésében a vonzerő játszott a meghatározó szerepet. A kor kiutazási szokásait figyelve a szakemberek megállapították, hogy a „külföldre irányuló forgalmunknak [...] a túlnyomó többsége nyaralók és üdülők seregéből adódik.”⁴⁰ Ezért a nyaralásra alkalmas helyek megtalálása és infrastrukturális kialakítása volt az első feladat: a turizmus alakítóinak figyelme a vidék felé fordult. Ennek eredményeként jött létre vidéken a fizetővendég-rendszer, a falusi turizmus. Vendégekörének alapvetően a szerényebb jövedelemmel rendelkező

Szövetség elnöke is: a turizmus célja „[...] durch die Förderung des Fremdenverkehrs nicht nur die materiellen Interessen aller Länder im Allgemeinen zu beherzigen, sondern auch durch die freundschaftliche Zusammenarbeit Abgründe der Missverständnisse [...] zu überbrücken. In dieser Weise dienen sie Interessen weit höheren Rangs: durch die Förderung der Kultur und somit an dem Weltfrieden.” – szónokolt van Deventer főtitkár a Szövetség IV., Budapesten megrendezett kongresszusán. *Idegenforgalmi Újság, Kongressznummer 4.* 1928. 9.

³⁷ Bársony 1933: 15.

³⁸ Kósa 1999: 162.

³⁹ A nyaralásról. *Az Utazás* 1936. június–szeptember, 3.

⁴⁰ Bársony 1933: 9.

rétegeket tekintették. „[...] adassék alkalom a szerény anyagi eszközök fölött rendelkező városi kispolgár és munkásosztálynak arra, hogy egészségét, életkedvét és munkaerejét időnkint, a magyar vidék legalkalmasabb pontjain felfrissítse.”⁴¹

Vonzerőt itt a táj szépsége, a tiszta levegő, a nyugalom jelentett. A rekreáció gondolatán túl felmerült a falusi nyaralás közművelődési hatása is, a falu megismertetése a városiakkal. „A népet kell megmutatni s helyi izű dolgokat és nem kell előkelősödni. Jobban érdekel olyan helyen egy pestit [...] a helyi szokás, népviselet, beszédmód, szebb fekvésű hegyoldal vagy éppen tiszaparti füzes a zempléni Zigárdon, mint egy nemlévő műveltségi eredmények hajhászása. [...] Minden fővárosi ember ismerje meg a magyar vidéket!”⁴² – fogalmazták meg a vidéki kultúra megismerésének jelszavát.

A falusi turizmus megteremtése az arra alkalmas helyek kataszterének elkészítésével kezdődött, majd a vendégeket fogadó gazdák és portáik felkészítésével folytatódott. „Az udvart kitararították, a mellékhelyiségeket rendbeszedték, a tornácot virágokkal, oleanderekkel díszítették, a szoba egészen csinosan és kényelmesen van bebútorozva. [...] Némely házban a menyecske egészen jól főz, különösen, ha a nyaraló asszony segít neki, tanítja és tisztaságra szoktatja.”⁴³ A vendéglátók oktatását nem bízták teljesen a vendégre. A Magyar Week End Egyesület felvilágosító, oktató broszúrákat adott ki a falusi vendéglátásról. Irsay Szabó Tiborné füzetecskéjét 1934-ben 10 000 példányban nyomtatták ki, és ingyen juttatták el falura, a lehetséges vendéglátókhöz.

Kezdetben csak a megyék egy része kapcsolódott be a falusi turizmusba: Baranya, Borsod, Fejér, Heves, Nógrád, Pest, Somogy, Veszprém, Zala megye vállalkozott a magánszállások idegenforgalmi hasznosítására.⁴⁴ 1936-ra számuk megduplázódott. A városiak megkedvelték a nyaralásnak ezt a formáját. A vendéget fogadó családok nemcsak bevételre tettek szert, hanem – az eredeti szándék szerint – portájuk kulturális színvonala is emelkedett. „A vidék életének, gazdasági fellendülésének, a falu népe magasabb életstandardra jutásának egyik legtermészetesebb módja a belföldi vándorforgalom”⁴⁵ – vélekedtek a falusi turizmus hívei talán túlértékelve a vidéki turizmus hatását.

Az elcsatolt nyaralóhelyek pótlására a Balaton iránt mutatkozott élénkebb érdeklődés és állami figyelem. Jól mutatja ezt „A gyógyfürdőkről, az éghajlati gyógyintézetekről, a gyógyhelyekről, az üdülőhelyekről és az ásvány- és gyógyvízforrásokról” szóló 1929:XVI. fürdőtörvény, majd a Balatoni Intéző Bizottság megalakulása. A fejlesztéshez a törvényi szabályozáson és a koncepción kívül időre és pénzre is szükség volt. Legégetőbb problémának a szálláshelyek szűkösségét érezték. A gondot enyhítették a városi középpolgárság nyaralóépítései, majd intézmények, különböző egyesületek is építettek üdülőt dolgozóiknak,

⁴¹ Károlyi 1936: 108.

⁴² Idegenforgalmi feladatok. *Az Utazás* 1929. december, 2.

⁴³ Bársony 1933: 9.

⁴⁴ Jusztin 2002: 93–95.

⁴⁵ Prém 1930: 74.

tagjaiknak. A kereskedelmi szálláshelyek nagyobb volumenű beruházásait azonban gátolta a rövid szezonból eredő lassú megtérülés.

Szintén anyagi korlátai voltak a gyógyvizek hasznosításának, a gyógyfürdők kiépítésének is. Ha hihetünk *Az Utazás* névtelen cikkírójának, „fürdőink sem egészségügyi, sem kényelmi berendezkedése nem felelt meg a követelményeknek, alaphiányosságok is előfordultak: hiányzó vízvezeték, csatornázás, villanyvilágítás... nincs elegendő, jó férőhely és lakás [...] szórakozásban szintén keveset nyújtanak fürdőink. Mindezeket a hiányokat lehet pótolni, a pótlás azonban csak tökebefektetéssel történhetik.”⁴⁶ 1929-ben ekkora összeg nem állt rendelkezésre. A Budapesti Idegenforgalmi Hivatal titkára, Mátéka Béla a tökehiányt orvoslandó ötletként a következő töredékes gondolatot vetette papírra: „Külföldi tőkecsoportokkal való érintkezés keresése, amelyek fürdőink iránt érdekelthetők lennének. Ezen célból a Budapesten megforduló külföldi bankárok, tőkések vállalkozókkal való érintkezésbe lépés”.⁴⁷

A „hegyek nélkül maradt turisták”, ahogy a *Turisták Lapjának* cikkírója kesereg,⁴⁸ be kellett, hogy ériék középhegységeinkkel. Miskolc város vezetése a Bükk és a Mátra felfedezését szorgalmazta. Utóbbit nem is eredménytelenül. Ebben az is közrejátszott, hogy a Mátrát már a háború előtt is látogatták turisták. „Ma tényleg a Mátra turista szempontból a legkulturáltabb vidéke országunknak, Mátraháza kiállja a versenyt az Alpok luxushoteleivel és így államgazdasági szempontból olyan érték, mely megakadályozza – úgymond – nyaralni és üdülni vágyó honfitársaink millióinak külföldre jutását.”⁴⁹ Veszprém városa segítette a Bakony felfedezését, Szombathely kirándulásokat szervezett Kőszeg-Irottkőre. „Vadvirágos Mecsek tája a turistákat hívja, várja!” – hirdette a plakát 1929-ben.

Fokozott érdeklődés mutatkozott két olyan természeti kincsünk iránt, amely már a 19. század végén is rendelkezett némi ismertséggel, de látványos idegenforgalmi karrierje korszakunkra esett: a Hortobágy és Bugac. Hortobágyon már 1927-ben „a legkényesebb igényeknek is szolgálni tudó” csárda várta a vendégeket, akik akár taxin is érkezhettek Debrecenből természetet csodálni. A puszta nagy rendezvénye, a pesti vendégeket is vonzó hídi vásár és a pusztai ünnepély volt.⁵⁰ Bugac puszta idegenforgalmi sikertörténetéről Móricz Zsigmond hosszú cikkben számolt be a *Magyarország* oldalain: „Kecskemét városa olyan lépést tett, ami úttörő a magyar vidéki városok életében. Megindította az idegenforgalom iránti akciót. A dolog úgy történt, hogy e roppant város megmozdította 160ezer holdas tagját, s felkapta 30ezer holdas pusztáját, s meglobogtatta Európa felé, mint egy csipkés szélű kis kendőt. [...] Azt hiszem, a nagy dolgokban mindig

⁴⁶ Magyar fürdők statisztikája. *Az Utazás* 1929. december, 4.

⁴⁷ BFL MB XIII.7.5.

⁴⁸ Herdinand 1928: 152.

⁴⁹ Kirándulás a Mátrába. *Turisták Lapja* 43. 1931, 17.

⁵⁰ Dankó 1972: 207.

meg kellene kérdezni a vidéket. Nekem legalább az az érzésem, hogy Kecskemét jobban meg tudja csinálni az idegenforgalmat is, mint a kormány.”⁵¹

A feltáró munka nem szorítkozott csak a természeti adottságokra, a népművészetet is bevonták az idegenforgalom kínálati elemei közé. Mátéka Bélának, a Budapesti Idegenforgalmi Hivatal titkárának feljegyzéseiből pontosan ismerjük Mezőkövesd idegenforgalmi diadalmenetének első lépéseit. 1922-ben Winter Károly, washingtoni konzul meghívására az Egyesült Államok híres női főiskolájának, a Vassar College-nak a munkatársai és néhány növendéke Budapestre érkezett. A vendégek kívánsága az volt, hogy útjuk során a magyar népművészetet is megismerhessék. Az útjukat szervező Mátéka Béla ötlete volt egy mezőkövesdi kirándulás. „Miután a közelmúltban Miskolc felé utazásom alkalmával Mezőkövesd állomásán éppen néhány ragyogó viseletű menyecskét láttam, s rojtos fejdíszüktől, díszes kötényüktől magam is meg voltam lepetve [...] azt válaszoltam, hogy menjünk Mezőkövesdre.”⁵² Alig egy évvel később a Faluszövetség felkérésére ő szervezte meg az első társasutazást is a mezőgazdasági kultúrnapra.⁵³ Az Országos Széchenyi Könyvtár Kisnyomtatványtárában őrzött, az alkalomra készült prospektusból megtudjuk, hogy a miskolci vonathoz csatolt pullmankocsiban utazó vendégek között helyet foglalt a kormányzó, József főherceg és a pápai nuncius is. Az elegáns prospektus szövege alapján igen rangos kirándulás képe rajzolódik ki az olvasó előtt. Mátéka feljegyzéseiből azonban megtudjuk, hogy milyen erőfeszítések árán tudta csak megnyerni a mindössze 30 külföldi vendéget a kirándulás ötletének. 1923 még túl korai időpont volt a magyar idegenforgalom történetében: még a fővárosba is kevesen látogattak, nemhogy vidékre. A harmincas évekre megváltozott a helyzet: „Matyóország” a turizmus számára a magyar népi kultúra első számú reprezentánsává és más néprajzi tájak követendő példájává vált.

A vidéki városok szintén bekapcsolódtak a turizmusba. Kulturális értékek, történelmi múlt, műemlékek, múzeumok, vásárok, a legkülönbözőbb témájú rendezvények, ünnepi hetek szerepeltek a kínálatban. A városok fejlesztésében jelentős szerepet játszott vonzerejük egyedisége. A távolabbi cél az volt, hogy a Budapestre érkező külföldiek tartózkodását meghosszabítandó, a vidéki városokkal is megismertetik őket. Erre alkalmasnak találták Esztergom, Kecskemét, Mezőkövesd, Makó, Szeged, Pécs, Debrecen, Tokaj, Szentes, Keszthely, Sopron idegenforgalmi kínálatát.⁵⁴

AZ IDEGENFORGALMI INFRASTRUKTÚRA KIÉPÍTÉSE

A turizmus szakemberei a fejlesztés gátját a fogadóházi állapotában látták. Elsőként a mennyiségi problémát kellett valamilyen módon orvosolni. „Tudjuk,

⁵¹ Móricz 1933: 7.

⁵² Budapest Főváros Levéltára (=BFL) MB. XIII.7.5, csomó 6.

⁵³ BFL MB. XIII.7.5, csomó 6.

⁵⁴ BFL MB XIII.7. 5.

hogy a külföldön nyaralók hatalmas kontingense a Csonkaország határain belül, a nyaralási időszaknak nálunk divó rövid két havában, – megfelelő számú férőhely híján – el sem helyezhető. Ezért került sor a *paying guest* (fizető vendég) rendszerének meghonosítására – s másrészt azért mert férőhelyeink számát egyik napról a másikra nem lehetett fokozni.”⁵⁵ A fizető vendégrendszert nem csak falun szervezték meg, hanem kastélyokban is alakítottak ki vendégek fogadására alkalmas szobákat.⁵⁶ Erdemben azonban ez sem változtatott a hiányon.

A kor idegenforgalmának kiemelkedő alakja, a Budapest Idegenforgalmi Hivatal munkatársa, Mátéka Béla már a húszas évek elején sürgette a vidéki szállodák kataszterének elkészítését, osztályba sorolásukat.⁵⁷ Egy 1934-ben a férőhelykapacitásról készült felmérés adatai bizonyítják, hogy a szakemberek félelme nem volt alaptalan.

5. táblázat

Szállásférőhelyek Magyarországon

Budapest 34 szálloda (garniszállók nélkül) és 46 panzió	5 600 ágy
Vidéki szállodák, vendégfogadók	3 800 ágy
Balaton menti összes helyiségekben (3400 szoba)	5 400 ágy
Egyéb vidéki fürdőhelyeken	5 600 ágy
Összesen:	20 400 ágy ⁵⁸

„Megjegyzendő, hogy a II., III., IV. csoport ágyainak, illetve szobáinak egy része fürdővendég vagy utas elhelyezése szempontjából csak papíron szerepelhet. Ezekben a számokban benne van Lillafüred éppen úgy, mint Diszel vagy Keszölc község parasztszobája és benne van minden balatoni férőhely, Magyarországon igénybevehető ágyak számában [...] az a 2400 ágy is, amely olyan 1500 szobában van, ahol nincs folyóvíz.”⁵⁹

Kallós István, a Szent Margitsziget Gyógyfürdő Rt. élén másfél évtizeden át álló igazgató a hotelszakma és az idegenforgalom szakembereinek szóló szavai rámutatnak a szálláshelyek minőségi problémáira. Természetesen a budapesti

⁵⁵ Bársony 1933: 8.

⁵⁶ Utazási és nyaralási hírek. *Az Utazás* 6. 1933 május–augusztus: „Fizető vendég-rendszer a vidéki kastélyokban. A hazai sajtó támogatásával sikerült nálunk is meghonosítani a fizető vendég-rendszert. Igen nagy számban érkeznek be az ajánlatok azok részéről, akik hajlandók fizető vendégeket befogadni és számos előkelő család várja vidéki kuriájában, kastélyában, nyári lakában a fizető vendégeket. Örvendetes jelenség, hogy a fővárosi közönség közében is nagy népszerűsége telt a nyaralásnak ez a kedves rendszere, úgyhogy ez a magyar vidéken hiányzó hotelek pótlására minden tekintetben alkalmasnak látszik. Igen kedvező nyaralást ajánlottak: a Bárczy-kastélyban, a Bükkben, herceg Windischgrätz kastélyában, Sárospatakon, Hegyeshalmiéknál Gyöngyházán, a Csorvássy–Kastélyban Hajdúnánáson, Stankovszkyéknál, Kisoroszin, a Szitányi-birtokon, Baracspusztán, Dunaföldvár mellett, Satzgerék vadászházában, Balatonföldváron.”

⁵⁷ BFL MB XIII.7.5.

⁵⁸ Az eredetiben hibásan 19 400.

⁵⁹ Kallós 1934: 5.

híres szállodák, a Szent Gellért, a Grand Hotel a Margit-szigeten, a Royal világszínvonalú szolgáltatással várták a legelőkelőbb vendégeket is. Patinás szállodákkal a vidék is büszkélkedhetett, ha nem is sokkal. Közéjük tartozott Debrecenben az Aranybika, 140 szobájában hideg-meleg víz, központi fűtés, teljes komfort várta a vendégeket, és garázs állt a magánautók rendelkezésére.⁶⁰ A legtöbb szállodát nem ez a színvonal jellemezte, hanem inkább Móricznak a karcagi szállodát minősítő szavai, „melyet úgy csináltak meg, hogyha az idegen egyszer odatéved másodsor már elkerülje”. Akadtak gondok az árképzéssel is, főleg a fizetővendéglátásban, a kisebb panziókban, a nyaralóhelyeken kiadott villákban: az IBUSZ vezérigazgatója a tulajdonosok belátását kérte, hogy a „pillanatnyi konjunktúra eshetőségeitől elvakítva ne léptessék elő egyszerű nyaralóikat Palace Hotelekké – a számlákon, és azoknak, akik szerény vidéki nyaralással beérik, ne szegjék kedvét azzal, hogy világfürdők árait is megszegyenítő követelésekkel lépnek fel.”⁶¹ Nem véletlen, hogy ez az intelm Balatonfüreden, egy idegenforgalmi képzésen hangzott el.

A falusi szálláshelyek kialakításakor is elsődleges szempont volt a megfelelő színvonal elérése: az elv az volt, hogy a szállás nem lehet rosszabb, mint amit a vendég otthon megszokott. Irsai Szabó Tiborné és Dr. Orel Géza: *A fizetővendéglátás kellekei* címet viselő tanácsadó füzetecskéje a „Milyen legyen a bérbeadott szoba” fejezetben összefoglalja az elvárásokat: fehérre meszelt, világos és tiszta szoba, jó állapotú bútorokkal, mosdóval, megfelelő világítással függönyökkel.

A falusi turizmusban a fejlesztés költségeit a módosabbak ki tudták vállalkodni. Ezt mutatja néhány látogatói adat 1934-ből: Bakonyzentmihályon 74, Cseszneken 210, Zircen 350–400, Ráckevén 155, Törökbálinton 28 városi vendég töltötte nyaralását.⁶²

A szállodai férőhelyek fejlesztését (főleg vidéken) a tőkehiány, és a hosszú megtérülési idő nehezítette. A szakma sürgette a kedvezőbb hitelkonstrukciók kidolgozását, az adókedvezményeket, de az idegenforgalmi konjunktúra bizonytalansága meggondolásra készítette a befektetőket. A Mátéka Béla által várt külföldi tőkések sem igyekeztek a befektetéssel. A vidéki szállodák zászlóshajójának tartott „mesezerű tündérpalota”, Lillafüred is a népszövetségi kölcsönből épült fel.

Az ország idegenforgalmi felfedezésében és kiépítésében a közlekedés kulcs szerepet kapott, az idegenforgalmi szakemberek állandó követelése az úthálózat karbantartása és fejlesztése volt. A Budapest–Bécs betonút megépítésének központi szerepet tulajdonítottak a beutazó turizmus szempontjából. A Budapestről az ország belsejébe vezető utaktól, hidaktól a távoli attrakciók gyorsabb elérését várták. A füzesabonyi út elkészülte még a programszervezést is megváltoztatta, mert az új út a Budapest–Hortobágy távolságot időben annyira lerövidítette, hogy egy gyors egri sétát, vagy mezőkövesdi látogatást is be lehetett iktatni a programba.

⁶⁰ *Utazás és útlevél* 1928: 7.

⁶¹ Bársony 1933: 8.

⁶² Jusztin 2002: 95.

A megfelelő úthálózat a hétfélig autóbuzsosz kirándulásoknak is kedvezett. Az IBUSZ szervezett először belföldi társas kirándulásokot. A gazdasági válságot követően az Autótaxi Rt., a „szürketaxi” is vásárolt autóbuzsoszokat, és egynapos vidéki kirándulásokra toborzott vendégeket. A legtöbb utat a Mátrába indították. A Start autóbuzsoszvállalat 1932-ben hétféligeken kedvezményes áron kirándulásokot szervezett, először csak Esztergomba, Szolnokra, majd a siker láttán Lilafüredre és a Mátrába is.

A távolsági tömegközlekedés fő eszköze a vasút volt, így nem meglepő, hogy a MÁV Rt. és a turizmus szakemberei hamar felismerték közös érdekeiket az utazóközönség számának növelésében, az utazások gyakoriságának emelésében és a programok propagandájában.

A különböző menetdíjkedvezmények a kevésbé tehető rétegek utazását is lehetővé tették. Francia mintára javasolták az olcsó családi jegyek kibocsátását, de volt olyan ötlet is, hogy negyedosztályú kocsikat csatoljanak a vonatokhoz.⁶³ 10 napot meghaladó balatoni nyaralás esetén 62%-os vasúti kedvezményt kaptak a nyaralók. (Ezt a fürdőbiztosnak igazolnia kellett.)⁶⁴ Országos jelentőségű budapesti programokra – mint a Budapesti Nemzetközi Vásár, a tenyészállatvásár vagy a Szent István Hét – is igénybe lehetett venni menetdíjkedvezményt.

A legsikeresebb akciót az IBUSZ és a MÁV a világválság idején indította el. A drámaian lecsökkent utazásokat a *filléres vonatok* (más néven a *filléres gyors*) indításával akarták ellensúlyozni. Az utak programját a MÁV határozta meg, a szervezést az IBUSZ végezte. A vonatokat mindig egy adott eseményre indították, vásárokra, szüretre, sportversenyekre. Az első vonat 1932. március 27-én indult Szegedre. A filléres vonatoknak átütő sikerük volt. 10 hónap alatt 202 vonattal 216 000 személyt szállítottak vidékre. Az akció népszerűsége töretlen volt, majdnem egy évtizeden át szervezték az utakat. Az utolsó vonat 1940. november 9-én indult a fővárosból Kolozsvárra, az akkori turizmuspolitikának megfelelően bevonva a visszacsatolt területeket az idegenforgalomba. A filléres gyorsok hátrányát abban látták, hogy az utak egynaposak voltak, így az utazás a szálláshelyek forgalmán nem lendített. Szintén kifogásként merült fel ellenük, hogy az utasok nagy része nem is a program miatt utazott, hanem családlátogatásra. A fanyalgó vélemények ellenére a közönségsiker vitathatatlan volt: 9 év alatt 1400 vonat 1 400 000 utast szállított.

A MÁV az idegenforgalmi propagandában is aktív részt vállalt. Az ország városainak, tájainak, a fővárosnak, a Balatonnak szabadidő eltöltési lehetőségeit propagálta, a kiadványokat menetjegyirodáiban terjesztette. Részt vett a falusi turizmus vendégtoborzásában is: felvilágosítást adott az érdeklődőknek, címet lehetett a menetjegyirodáknál találni. Rendszeresen megjelentette az *Utazókönyvet*, ami a menetrendi információk mellett a kedvezményeket, város- és tájleírásokat és néhány gyakorlati információt tartalmazott. A vasúti kocsikat magyar

⁶³ Bársony 1933: 12.

⁶⁴ Balatonfenyvesi Fürdőegylet prospektusa, 1936. (OSZK Kisnyomtatványtár.)

látnivalókról készült fényképek díszítették, prospektusokat, plakátokat adtak ki, melyek az ország megismerésére buzdítottak.

VENDÉGEK ÉS PROGRAMOK

A külföldiek számára Magyarország szinte kizárólagos vonzereje a főváros volt. A Budapestre érkező külföldi turistáknak mindössze tíz százaléka látogatott el vidékre. A vidék idegenforgalmi fejlesztését csak a belföldi vendégekre lehetett alapozni, a belföldi idegenforgalmat tekintették a fejlődés motorjának: „Az ország vándorforgalmának megerősítése nélkül elsorvadunk” – írták a korszak egyik legjobb évében, 1937-ben *A Szálloda* hasábjain.⁶⁵

Küldőterületnek kezdetben Budapestet tekintették: Budapest–falu, Budapest–vidéki város irányú vendégforgalmat terveztek. A következő lépésben már a vidéki lakosok országjárására is nagyobb figyelmet fordítottak. Megszületett a jelszó: „Vidékre vidék!”

A belföldi turizmusnak volt egy másik célkitűzése is: a vidékiek „felcsábítása” a fővárosba, nem csak ügyintézési, hanem nyaralási, kulturálódási céllal is. Ez a törekvés nem bizonyult sikeresnek. 1925-ben 171 139 vidéki látogatott Budapestre, 1935-ben már csak 87 176 fő, ami 1936-ra némi emelkedést mutatott ugyan (91 685 fő), de az 1925. évit messze alulmúlta. Okait az elemzők a gazdasági helyzetben keresték és abban a tényben, hogy Trianon után az ország területe drasztikusan lecsökkent és az ügyintézés a közlekedés fejlődésével, a jól kialakított menetrend alkalmazásával egy nap alatt elintézhetővé vált, nem kellett a fővárosban éjszakázni. Ez inkább vigasz volt, mint magyarázat: a valódi okot az utazási szokásokban kell keresni.

A megoldást több módon képzelték el: menetjegykedvezményekkel, a gyógyturizmus, Budapest kulturális kínálatának erőteljesebb propagálásával, érdekes programokkal. Kiemelkedett közülük az először 1926-ban megrendezett Szent István Hét, az egész korszak legkedveltebb és legsikeresebb nyári programja. A főváros és a Budapesti Idegenforgalmi Hivatal vezetése azt akarta elérni, „[...] hogy ez a tradicionális nemzeti ünnep hitet, bizakodást keltsen az ország lakosságában és a főváros idegenforgalma nagyobb lendületet nyerjen.”⁶⁶ A kor hangulatát figyelembe véve az első cél legalább olyan fontos volt, mint a második. A rendezvény programjának szerkezete másfél évtized alatt alig változott. A központi eseményt, a körmenetet egyházi programok, Gyöngyösbokréták fellépései, hangversenyek, színházi előadások és sportrendezvények követték. A Szent István Hét mindig vonzotta a vidéki látogatókat.

Úti célok, programok immár léteztek. Megteremtésük óriási munka volt, a két világháború közötti korszak egészét igénybe vette, de eredményeként meg-

⁶⁵ (b.h.) 1937: 9.

⁶⁶ *Idegenforgalmi Újság* 4. 1928. augusztus, 2. (Az *Idegenforgalmi Újság* sem közli minden esetben a cikkek írójának nevét.)

született a modern magyar, szervezett turizmus. „Egy világrengésnek kellett bekövetkeznie és ennek nyomán egy új építő-munkának, hogy itt is elinduljon hódító útjára napjaink gazdasági életének egyik legelőretörőbb problémája: az idegenforgalom”.⁶⁷ Ezt a mondatot ugyan Bársony Oszkár vetette papírra, de több európai országban is hasonlóan vélekedtek. Az *Utazás* cikkírója azonban ennek az új jelenségnek a magyar sajátosságát fogalmazta meg, az eredőjét, a körülményeit annak, amiért és ahogyan idegenforgalmunk létrejött: „vendéget szívesen láttunk mindig [...] de mégis Trianonnak kellett eljönnie ahhoz, hogy megkezdjük komoly, intézményes, a kereskedelmi mérlegben is mutatkozó idegenforgalom szervezését”.⁶⁸ Népgazdasági okokból át kellett alakítani, de legalább is kísérletet kellett tenni az utazási szokások megváltoztatására. Ennek feltétele a belföldi turizmus kialakítása, fejlesztése volt. Ezzel nemcsak a vendégek és pénzük itthon tartásának teremtdött meg a lehetősége, hanem a színvonalas fogadóbázisra ráépülhetett a külföldiek turizmusa is. „Háromirányú az idegenforgalom: belső, külső és külföldi. A belső forgalomban kell először teljesíteni feladatainkat s a másik kettő már következetesen megoldódik.”⁶⁹

Ennek a szervező munkának lényegi eleme volt a propaganda. A turizmus gazdasági fontosságát és a fejlesztés rendkívül nehéz munkáját áttekintve nem meglepő, hogy a szakemberek mellett a legmagasabb kormányzati körök is figyelemmel kísérték a külföldre és belföldre irányuló propagandamunkát.

Bár a külföldre irányuló reklám nemcsak az ország gazdasági helyzete, hanem az országgép alakítása miatt is nagyobb figyelmet kapott, egybehangzó volt az idegenforgalmi szakemberek vélekedése, hogy a hazai közönség megszólítása és motiválása az itthoni nyaralásra nehezebb feladatot jelentett. A fejlesztés sikerét vagy kudarcát abban látták, hogy milyen mértékben képesek felkelteni az utazni vágyók érdeklődését az új lehetőségek iránt, és eltántorítani őket a megszokástól. A turizmus a korszakban megalakuló központi, országos szervezetei a lokális szervezőkkel és szolgáltatókkal együtt mindent megtettek a közvélemény formálása érdekében. Felhasználták a plakátok, levelezőlapok, a rádió, majd a film nyújtotta lehetőségeket. Közintézmények levélpapírjain „Nyaraljunk itthon!” feliratot lehetett olvasni. A plakát jelszava, az „Utazgassunk hazánk földjén” 1932 óta *Az Utazás*-ban rovat-címmé is vált: az idegenforgalom aktuális eseményeiről informálták az olvasókat. Nőegyletekben, klubokban, civil egyesületekben propagálták az itthoni nyaralást.

Újságokban, folyóiratokban, szaklapokban cikkek hosszú sora rendszeresen foglalkozott az idegenforgalommal, annak legújabb híreivel, programjaival. Az újonnan felfedezett értékekről szóló tudósítások hangvétele, egy-egy sora, címe némelykor azt a képzetet kelti, mintha a háború előtti kedvenc úticélokot siratná, mintha a magyar táj csak pótlás lenne. A Bakony „A Magyar

⁶⁷ Bársony 1933: 3.

⁶⁸ A Bakony felfedezése, a Magyar Semmering 1936: *Az Utazás*, 1936. június-szeptember 17.

⁶⁹ Idegenforgalmi feladatok. *Az Utazás* 1929. december, 2.

Semmering⁷⁰, a balatoni táj láttán a cikk szerzőjében Byron csodás leírásai idéződnek fel „Itália déli bűvös partvidékéről”, és a cikk így folytatódik: „A Balaton mindig kedves volt a magyarnak, de mióta elvették tőlünk Fiumét, a Magyar Korona legdrágább gyöngyét és elrabolták csaknem összes fürdőinket, azóta a Balaton még jobban a szívünkhöz nőtt s azt évente üdülés céljából sok százezren keresik fel.”⁷¹ Tihanyt, „ezt a drága gyöngyünket” is csak a borzalmas háború fedeztette fel. A 237 m magasán fekvő Erdőbénye, „Csonka-Magyarországnak eme megmaradt klimatikus gyógyfürdője [...] teljes mértékben pótolja a tőlünk elszakított tátrai és erdélyi hegyi fürdőket.”⁷²

A beszámoló hangvétele változó: a nosztalgia, a veszteségek felett érzett fájdalom mellett megjelenik az öröm is. Az öröm afelett, hogy Trianon ellenére is maradt felfedezni való érték és szépség a csonka országban. „Hazánk mai megcsonkított állapotában s leszegényedett viszonyaink között valóságos Isten áldása, hogy csonka országunkban van egy fürdőtelep, mely a külföld leghíresebb gyógyfürdőit pótolhatja.”⁷³ – szól a tudósítás Hajdúszoboszlóról. (E megjegyzésen természetesen a víz gyógyhatását kellett érteni, mert az infrastruktúra színvonala a dinamikus fejlődés ellenére is elmaradt a történelmi gyógyfürdőkétől.)

Hegyalja is az ismeretlen területek közé tartozott. „Csupán mióta a háború kegyetlenül körbenyírta országunkat, érdeklődünk a belsőbb területek iránt”⁷⁴ – áll a „Kirándulás Hegyaljára” című 1925-ben írt cikkben. Négy évvel később is akadnak fehér foltok a – Szekfű szavaival – „maradék országban”: „Csonka-Magyarország megmaradt természeti értékei közül a legkevesebb figyelemben részesítették eddig a Velencei tavat.”⁷⁵

A híradásokat olvasva a békediktátum következményeinek egy egészen sajátos hatása is felsejlett a sorok mögött: Trianon veszteségei *látni* tanították a magyarokat, *meglátni* azt, ami megmaradt: „körül kellene nézni itthon, ez most a jelszó, mindenfelé és ámulva, saját hazáját, a szép, gyönyörű, ismeretlen Magyarországot!”⁷⁶ Az idegenforgalom vezetői és gyakorló szakemberei módszeresen felkutatták és megmutatták a megmaradt értékeket. Ezek megismerésére buzdított a plakát: „Utazgassunk hazánk földjén!” Ez az érdeklődés, az ország felfedezésének öröme és vágya kellett volna, hogy itthon tartsa a nyaralni „külföldre gravitáló” tömegeket, hogy utazási szokásaikat megváltoztassa. A statisztikai adatok megmutatták, hogy ez csak vágyalom maradt. Ennek ellenére óriási a hatása a belföldi turizmus megteremtésének: ráirányította a figyelmet az általános infrastruktúra fejlődésének szükségességére, a vidék, a falu értékeire, hozzájárult a városi élet sokszínűbbé tételéhez, megteremtette az alapot a beutazó turizmus kiszélesítésére, és a kedvezőtlen statisztikai mutatók ellenére is sok ezren találtak

⁷⁰ *Az Utazás*. 1936. június-szeptember, 17.

⁷¹ Jász 1925a: 138–139.

⁷² [Hirdetés] *Az Utazás* 1930. április-május-június (Az oldalszám nem látható.)

⁷³ „Nyaraljunk itthon” rovat hirdetése. *Turisták Lapja* 44. 1932. 6. 182.

⁷⁴ Jász 1925b: 131.

⁷⁵ Fürdőavatás a Velencei-tó partján. *Az Utazás* 1929. december, 19.

⁷⁶ *Az Utazás* 1936. december, 17.

pihenést és kikapcsolódást belföldön. A megmaradt értékek felfedezésével és rendkívül erőteljes propagálásával hozzájárult a csonka ország elfogadásához és segítette a trianoni trauma feldolgozásában. Ez a mélyebb magyarázata a plakát-nak, hogy miért hirdet „csak” annyit, hogy „Utazgassunk hazánk földjén!”.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (=BFL)

Mátéka Béla hagyatéka XIII.7.5. csomó

Országos Széchényi Könyvtár, Kisnyomtatványtár

Bársony Oszkár 1933: *Idegenforgalom és itthoni nyaralás*. (Idegenforgalmi Könyvtár 27.) Budapest

Bársony Oszkár 1936: *Idegenforgalmi glosszák*. (Idegenforgalmi Kiskönyvtár) Budapest (b.h.): Az ország vándorforgalmának megerősítése nélkül elsorvadunk. *A Szálloda* 1937. december 15, 9.

Coming Events in Great Britain and Ireland. Issued by The Travel and Industrial development Association of Great Britain and Ireland Nr. 61. 1935. February 1.

Idegenforgalom vita a Nyugat-konferencián. *Nyugat* 1932. 24.

Irsai Szabó Tiborné és Dr. Orel Géza 1939: *A fizetővendéglátás kellékei*. Budapest

Herdinand Rudolf 1928: Trianoni határon. *Turisták Lapja* 40. 7–8. 152–156.

Jász Géza 1889: A budakeszii Mária-kép mondája. *Turisták Lapja* 1. 1. 18–21.

Jász Géza 1925a: Kirándulás a Balatonra. *Turisták Lapja* 37. 10–12. 138–144.

Jász Géza 1925b: Kirándulás Hegyaljára. *Turisták Lapja* 37. 10–12. 131–136.

Kallós István 1934: *A magyar idegenforgalom új utjai*. (Cobden könyvtár 74) Budapest

Keményffy János dr. – Vezér István dr. 1938: *A magyar idegenforgalom alakulása 1927–1937*. Budapest

Móricz Zsigmond 1932: [Idegenforgalom, Nyugat-konferencia, 1932. december 7.] *Nyugat* 24. Országos Széchényi Könyvtár, Kisnyomtatványtár, 654.

Móricz Zsigmond 1933: Idegenek a pusztában. *Magyarország*, 1933. május 28. 7.

N. K. 1932: Az utazás célja. *Az Utazás*. Május-augusztus, 3–4.

Prém Loránd 1930: Néhány gondolat a turistaság államgazdasági jelentőségéről. *Turisták Lapja* 42. 3. Országos Széchényi Könyvtár, Kisnyomtatványtár, 74–76.

(t.j.) 1931: Merre orientálódjék a magyar idegenforgalmi propaganda. *Idegenforgalmi Újság* 1931. március 2.

Thirring Gusztáv 1900: Idegenforgalmunk. *Turisták Lapja* 12. 11–12. 3–12.

(-t. -ó) 1938: Segítsünk idegenforgalmi iparunkon. *A Szálloda* 2. 1. 2.

Fremdenverkehr in Ungarn. Magyar Idegenforgalmi Hivatal. 1932–1937.

Idegenforgalmi Újság. Grand Hotel Royal Nagyszálloda. 1928–1931.

A Szálloda. Szállodaiipari és idegenforgalmi szemle. 1937–1938.

Ungarischer Fremdenverkehrskurir. 1937–1938.

Az Utazás. Idegenforgalmi és városfejlesztési közlöny. 1929–1938.

Utazás és útlevel. Közlekedési szakközlöny. 1928. január 15.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Czenner Jenő 1933: Az idegenforgalom mint a külpolitika eszköze. *Külgügyi Szemle* 148–152.
- Gyömrei Sándor é.n.: *Az utazási kedv története*. Budapest
- Jusztin Márta 2002: *A turizmus története a két világháború között Magyarországon*. Bölcsész-doktori disszertáció, kézirat. ELTE Bölcsészettudományi Kar Történeti Könyvtár
- Kósa László 1999: *Fürdőélet a Monarchiában*. Budapest
- Lengyel Márton 2004: *A turizmus általános elmélete*. Budapest
- L. Nagy Zsuzsa 1998: „Nyaraljjon itthon!” A Balaton meghódítása. *Rubicon* 1998. 7. 44–48.
- Szabóné Nogáll Janka (Dr. Bexheft Ármin közreműködésével) 1910: *A magyar család aranykönyve, családi nevelés és a családi élet külső vonatkozásai*. Budapest
- Tábori Kornél 1936: *Az utazás pionírjai. Az utazókedv fejlődése: az utazóirodák, a szállók és a nagyközönség kapcsolatai*. Budapest

VI. Európai Társadalomtudományos Történelem Konferencia

(Sixth European Social Science History Conference)

2006. március 22–25. között került megrendezésre Amszterdamban a VI. Európai Társadalomtudományos Történelem Konferencia (ESSHC), az International Institute of Social History szervezésében. A kétévenként megrendezésre kerülő konferenciára az előadók Európa és a világ elismert egyeteméről és kutatóintézetéből érkeztek. A konferenciát az előadások, majd az azokat követő viták magas szakmai színvonala jellemezte. A szervezők célkitűzése elsősorban arra irányult, hogy olyan kutatók találkozását tegyék lehetővé, akik társadalomtudományos módszerekkel közelítik meg a történelmi jelenségeket. A konferencia során 28 nagyobb munkacsoportban (*network*), kb. 300 ülészakban közel 1000 előadásra került sor.

Az alábbiakban egyetlen munkacsoport, a *Család és demográfia* keretéből válogatunk. Nincs szándékunkban teljes áttekintést adni, hiszen a konferencia részletes programja, az előadások rövid összefoglalója – esetenként teljes szövege – is megtalálható az interneten, a <http://www.iisg.nl/esshc/report2006.php> címen. Inkább arra törekszünk, hogy néhány szekció bemutatásával nyújtsunk ízelítőt az ott elhangzott tudományos kérdésekről.

A „Család és demográfia” munkacsoport különböző szekciói a családtörténeti és a történeti demográfiai kutatások bemutatásának adtak keretet. Annyi különbséggel természetesen, hogy a történeti demográfia és tágabban a társadalomtörténet manapság leginkább előtérbe került kutatási iránya, a vándorlástudatás legújabb eredményeinek bemutatására az „Etnicitás és migráció” munkacsoport keretében került sor.

Az általam látogatott munkacsoportban a legtöbb ülészakot (szám szerint hatot) és előadást a „Nemzetközi családok” (International families) témakör foglalta el. Népszerűsége mögött azt a szemléletbeli változást lehet felfedezni, amelynek lényeges ismertetőjele a rokonságkutatás iránti egyre nagyobb érdeklődés. A rokonság formai kutatása, az egymáshoz kötődő emberek közötti reciprocitás, cserék, jogok és kötelezettségek rendszereinek és struktúráinak tanulmányozása kinőtte az elsősorban Európán kívüli társadalmakkal foglalkozó antropológiai munkák kereteit. Napjainkig az európai és észak-amerikai társadalmak részére a saját társadalom vizsgálata más módszereket és összehasonlító értelmezéseket követelt. Erre elsősorban a családszociológia tudományága volt alkalmas, amely a nukleáris család szembeszökő vonásait – az érzelmi összefonódást, valamint a nyilvános élettől, munkától, gazdasági kapcsolatoktól és politikai kötelezettségektől való elvonatkoztatást – igazolta. A legújabb családdal foglalkozó történeti munkák enyhítették az antropológiai másik és a szociológiai én, valamint az új intézmények növekedéséről, a társadalmi, gazdasági és politikai élet

modernizációjáról szóló régi történet és a rokoni hálózatok körüli társadalmi szerveződés, az összekapcsolódó háztartások és a jól integrált rokoni csoportok működése közötti eltéréseket. Azt lehet mondani, hogy az újabb szemlélet ez utóbbiak közötti kapcsolat mibenlétét ismét előtérbe helyezte. A leginkább gyümölcsöző, vizsgálatra érdemes terület annak a kutatása, ahogyan a családok különböző államok, etnikai térségek és kultúrák között szétszóródtak, továbbra is intenzív kapcsolatokat tartva fenn egymás között. A rokonságkutatás kitüntetett figyelmet fordít a társadalmi és kulturális milliők formálódására, a kulturális javak közvetítésére, az üzleti, pénzügyi és ipari vállalatok irányítására, a munka exportálására, és a diaszpórák összetartozására.

A „Nemzetközi családok” második ülészakán (Nemzetekfelettség és a nemzetállamok 1700–1850) az előadók a nacionalizmus előretörését a családban és a rokonságban tapasztalható változásokkal állították párhuzamba. Jonathan Spangler Franciaország és a Német-Római Birodalom határövezetének hercegi családjairól beszélt, akik kiterjedt földbirtokaikon és erős klientúrán alapuló erőforrásaik révén, valamint a két uralkodóhoz fűződő szolgálataikkal helyzetüket rendkívüli módon meg tudták szilárdítani. Az előadó gazdagon részletezte a hercegi családok tagjainak Európa különböző királyi és arisztokrata udvaraiban tett utazásait. Az előadás külön érdekessége volt az a megállapítás, hogy „Európa” fogalmát a nacionalizmus előtti Európában a „nemzet” fogalmánál jóval elterjedtebb fogalomként használták. Ilyen értelemben a szó használata a mára vonatkozóan is tanulságokkal szolgálhat. A vizsgált személyek számára az identitás forrását saját családjuk jelentette. Amint az előadást követő hozzászólás felhívta rá a figyelmet, kérdéses maradt, hogy mindez hogyan érvényesült a gyakorlatban, például mit tudunk a házasságkötéseikről, mennyiben beszélhetünk egy nemzetközi európai arisztokrata identitásról, és mindegyik a nacionalizmus térhódítása milyen hatást gyakorolhatott.

Jacqueline Letzter egy, a francia forradalom alatt Amerikába kivándorolt belgiumi arisztokrata hölgynek az otthonmaradt családtagokkal folytatott levelezését dolgozta fel. A magánlevelezés részletesen tartalmazta az új környezetbe került hölgy és az otthonmaradt családtagok nemzeti érzésének eltérő megnyilvánulási formáit, és azt a módot, ahogyan mindez a családtagok életét (hazatérés versus idegenben maradás) befolyásolta.

Christine Philliou és Arnout Mertens előadásaikban arra fordítottak figyelmet, hogy milyen hatást gyakoroltak a különböző nemzeti forradalmak az őket közvetlenül megelőző korszak előkelő családjainak az életére. Philliou azoknak a fanarióta családoknak a sorsát követte nyomon, akik egy multietnikus birodalomban a szultán iránti hűséget és szolgálatot választották. Mertens az Orániai-házhoz hűséges belgiumi arisztokrata családok tapasztalatait ismertette. Mindkét szerző az általuk vizsgált családok választásait ideológiai okokkal magyarázta. Az előadásokat követő hozzászólásában Christopher H. Johnson arra helyezte a hangsúlyt, hogy a rokoni kapcsolathálók, a patrónusi rendszer működése, a tulajdon felosztásának módjai,

az örökösödési és hivatalserzési elvárások valamint a hivatalok elkobzásának lehetőségei, mind szerepet játszhattak a családok döntéseiben.

A „Nemzetközi családok” negyedik ülészakájában (The Management of Capital) a családi kapcsolatok és az üzleti sikeresség vagy sikertelenség közötti összefüggéseket vizsgálták. Mindegyik előadás hangsúlyozta az üzleti kapcsolathálóknak a pénzügyi források és információk megszerzésében, valamint a csőd elkerülésében játszott fontos szerepét. Ghyslaine Lydon a Közel-Keletet és Európát összekötő transz-szaharai útvonalon közvetítő, 19. századi muzulmán kereskedő családok kapcsolathálójának a működéséről – pontosabban az együttműködések határaitól – beszélt. Huibert Schijf egy amszterdami illetőségű nemzetközi zsidó bankárcsalád két generációját követte nyomon a 19. század végén és a 20. század elején. Előadásának érdekessége, hogy elsősorban az üzleti hálózatok megújítására, a nem zsidó üzletfelekkel való kapcsolatokra, a kapcsolatok megszilárdításának stratégiáira hívta fel a figyelmet. Francesca Trivellato azt vizsgálta, hogy milyen összefüggés lehetett a házasságkötések és az üzleti vállalkozások szervezése között egy livornoi szefárd zsidó család életében a 17–18. században. Az általa vizsgált közösségekben a házasság olyan eszköznek bizonyult, amely segített más piacok megszerzésében, és az egyik családnak egy másik család üzleti érdekeltségi körébe való bekerülésben. Oskar Gelderblom a család, a csőd és a hitel összefüggéseit a középkori és kora-újkori amszterdami, antwerpeni és brugges-i kereskedő családok esetében vizsgálta.

Nagyszámú hallgatóságot vonzott a Népeesség és Családtörténet Eurázsiai Projekt nupcialitással kapcsolatos eredményeinek ismertetése is a „Házasodás és újraházasodás európai és ázsiai perspektívában” című szekció keretében. Az eredmények ismertetése előtt, érdemes néhány szót szólni a projektről. Az Eurázsia Projekt belga, olasz, svéd, japán és kínai csoportokat foglal magába, amelyek négy témakört, a halandóságot, a termékenység, a nupcialitást és a vándorlás kérdéskörét vizsgálják. Fontos ismertetőjegyük, hogy a különböző demográfiai válaszokat mikroszinten, egy-egy település népeességének teljes rekonstrukciója révén, az eseménytörténeti elemzés (*event history analysis*) speciális statisztikai módszere segítségével és nemzetközi összehasonlításban vizsgálják. Céljuk, hogy a társadalmi és gazdasági kényszer által kiváltott egyéni és családi demográfiai válaszok megértését elősegítsék. A projekt alap gondolata, hogy egy társadalom kényszerhelyzetben csak nagyobb nehézségek árán tudja a saját kulturális normáit érvényesíteni, ugyanakkor ezeknek a helyzeteknek a vizsgálata során könnyebb megtapasztalni a vizsgált társadalom határait. Más szavakkal, a projekt azt vizsgálja, hogy a változó gazdasági feltételek (pl. a gabona- és élelmiszerárak) és a különböző gazdasági-társadalmi kontextusok hogyan befolyásolják az egyéni demográfiai viselkedést.

A szekció előadásai a házasodás feltételeit vizsgálták, többek között azt, hogy az egyén által megtapasztalt családi és közösségi kontextus hogyan határozza meg egy bizonyos időpontban a házasodási esélyeket. Az első előadásban Cameron Campbell, George Alter és Renzo Derosas a különböző háztartási

kontextusoknak (az életben levő szülők jelenléte, a születési sorrend betartása, a szülői háztartásban maradás vagy új háztartás alapítása) az első házasság időzítésére vonatkozó hatásait eurázsiai összefüggésben vizsgálták. Általánosabb kérdésfeltevésük arra irányult, hogy a házasságkötés milyen mértékben volt közösségi vagy egyéni döntés Európában és Ázsiában. Eredményeik igazolták a kezdeti hipotéziseket: a szülői jelenlét hangsúlyosabban befolyásolta a fiatal férfiak házasságait a kínai és japán településeken, mint Európában, ahol ez inkább hátráltató tényező volt; a születési sorrend betartása a házasságkötésnél az ázsiai településeken hangsúlyosabban érvényesült; a virilokális vagy uxorilokális házasság jobban tükrözte az ázsiai települések háztartásainak azon szükségleteit, hogy a felnőttek munkájukkal gondoskodjanak szüleikről, s ez kevésbé volt megfigyelhető Európában. Az elemzés ugyanakkor meglepő hasonlóságokra mutatott rá a lányok házasságában, hiszen esetükben a szülői jelenlét semleges tényezőnek bizonyult, a születési sorrend betartása viszont maradéktalanul érvényesült mindkét kontinensen. A többváltozós statisztikai elemzés ugyanakkor rámutatott arra, hogy érdemes újragondolni, és az event-history, valamint a mikrotörténeti módszerek segítségével összehasonlítani a házasság és a háztartásalakítás különböző – európai és ázsiai – kontextusait.

Matteo Manfredini, Martin Dribe és Michel Oris az első házasságkötés és a vándorlás 19. századi olaszországi, svédországi és belgiumi mintáit hasonlították össze. Azt vizsgálták, hogy a két eseményt mennyiben lehet egymástól világosan elkülöníthető, egymással versengő alternatívákként szemlélni. Eredményeik cáfolták kezdeti hipotéziseiket: a házasságkötés és a vándorlás egyik esetben sem jelentett egymással versengő alternatívákat, hanem mindkét esemény közel azonos tényezők hatásaitól függött. A vándorlás – főként Svédországban, de Belgiumban is – az iparosodás előtti Európa háztartásokon alapuló gazdaságainak alapvető tényezője maradt, elsősorban a szolgálatrendszer keretén belül megvalósuló háztartások közötti munkacsere következtében. Ezekben a helyzetekben a vándorlás lényegesebb tényezője maradt a későbbi házasságkötésnek, mint a házasságkötés és a vándorlásnak. Az olaszországi esetben, ahol a háztartás-gazdaság szempontjából döntő jelentősége volt a háztartásban élő férfiak számának, az együtt lakó fiútestvérek között kimutatható volt a neolokális házasságkötés és az elvándorlás lehetőségéért folyó versengés, de ebben az esetben is a nőtlen férfi nagyon gyakran az elvándorlás helyett a szülői háztartásban maradást választotta.

Satomi Kurosu, Christer Lundh és Marco Breschi az újraházasság kérdését eurázsiai perspektívában vizsgálták. Kérdésfeltevésük arra irányult, hogy az egyéni demográfiai jellemzők, a gazdasági feltételek és a háztartási szervezet miként befolyásolják az újraházasság esélyeit. Az általuk vizsgált négy régióban az életkor növekedésével párhuzamosan csökkent az újraházasság esélye, a férfiak gyakrabban kötöttek újból házasságot, mint a nők, és az újraházasság mindig rövid időn belül követte az előző házasság felbomlását. A társadalmi és gazdasági helyzet szerinti különbségek viszont eltérő módon befolyásolták az újraházassági

esélyeket: a vagyon Svédországban és Kelet-Ázsiában elősegítette az özvegy férfiak újraházasodását, míg a kelet-ázsiai özvegy nők számára és az olaszországi férfiak és nők számára egyaránt hátráltató tényező volt. A rövid távú gazdasági változások (pl. élelmiszerárak változásai) szignifikáns módon befolyásolták a házasságkötés időzítését. A felnőttek és gyerekek jelenléte a háztartásban ugyancsak befolyással volt az újraházasodási esélyekre, de nagymértékben függött az illető társadalom társadalmi-kulturális és háztartási szerveződésének módjától.

Faragó Tamás „Évszázados trendek a regionális népességtörténetben” címmel kifejezetten történeti demográfiai jellegű szekciót szervezett. Ennek keretén belül egy ausztriai (Peter Teibenbacher) és 3 magyarországi előadásra (Faragó Tamás, Óri Péter és Pakot Levente) került sor. Az előadások a „*Részekből az egész... A Kárpát-medence hosszú távú népességtörténete*” kutatási program keretébe illeszkedtek, amelynek elsődleges célja, hogy település- és regionális szintű rekonstrukciókból kiindulva rajzolják meg a Kárpát-medence népességtörténetét. A szekció elején Faragó Tamás a kutatás célkitűzéseit, a lehetőségeket és az eddigi elért eredményeket ismertette. Ezt követően Peter Teibenbacher az ausztriai Stájerország hosszú távú demográfiai viszonyait mutatta be, majd két településszintű elemzés során azt vizsgálta, hogy mennyiben beszélhetünk demográfiai átmenetről a 19. századot megelőzően. Óri Péter Pest-Pilis-Solt vármegye népességének 18. század végi és 19. századi településszintű demográfiai viselkedésmin-táit elemezte. Pakot Levente a *sztochasztikus fordított becslés* (Stochastic Inverse Projection) olasz kutatók által fejlesztett számítógépes szoftver alkalmazásának lehetőségét Udvarhely megyei települési adatokon próbálta ki.

A konferencia egy következő szekciójában a csecsemő-, gyerek- és fiatalkori halandóság nemek szerinti eltéréseit vizsgálták. Theo Engelen és Hsieh Ying-Hui a halandóság nemek szerint eltérő arányait elemezték, két, egymástól lényegesen különböző kultúrával rendelkező város (Nijmegen, Hollandia és Lu-Kang, Tajvan) összehasonlításával. Egyszerű és többváltozós statisztikai elemzésük eredményei az általuk vizsgált két településen a csecsemőhalandóságot befolyásoló biológiai tényezőknek a társadalmi-kulturális tényezők feletti dominanciáját mutatták. A túlélés esélyeit a foglalkozás vagy – a holland város esetében – a válás helyett sokkal inkább a születések közötti intervallumok, a paritás, valamint az a tényező határozta meg, hogy a kisgyerek ikergyerekként született vagy sem. Adataik ugyanakkor cáfolják a Thomas Malthus, majd később James Lee által is említett kínai lánycsecsemők közvetett vagy közvetlen módon történő meggyilkolását, hiszen a két városban a csecsemőhalandóság szintjén nem találtak egyértelmű bizonyítékokat a nemek közötti különbségekre. Mindez a kínai népességről feltételezett, a csecsemőhalandósággal szembeni proaktív magatartás (proactive behaviour) cáfolatát is tartalmazta.

Marco Breschi, Giuseppe Demuro, Lorenzo Del Panta, Alessio Fornasin, Lucia Pozzi a halandósági arányszámok nemek szerinti eltéréseinek 1887 és 1940 közötti olaszországi átalakulását mutatták be. A regionális szintű

eredmények a vizsgált időszak elején, a többi nyugat-európai országhoz hasonlóan, a fiatal lányok 5–9 és 10–14 év közötti korcsoportjainak kedvezőtlenebb halandóság viszonyairól tanúskodtak. A nemek közötti halandósági különbségek a vizsgált időszak végére régióként változó ritmust követve tűntek el. A folyamat egybeesett az egészségügyi viszonyok átalakulásának és a halandóság csökkenésének régióként eltérő ritmusaival. A halandósági átmenet során a fiatal lányokat korábban erősebben veszélyeztető halálokok (a légzőrendszeret érintő megbetegedések, tuberkulózis) helyét a lányokat/nőket kevésbé, a fiúkat viszont lényegesen jobban veszélyeztető halálokok (fertőzés útján terjedő megbetegedések) vették át. Az elemzés rámutatott arra, hogy a folyamat a dél-olaszországi régiókban az egészségügyi viszonyok lassú javulása következtében lassabban zajlott le, mint az ország többi régiójában.

Evelien Walhout, Frans van Poppel és Jona Schellekens kérdései arra irányultak, hogy milyen szerepet játszott a felekezet és a társadalmi helyzet 1860 és 1920 között a hollandiai gyerekhalandóság nemek szerinti eltéréseinek átalakulásában. A kérdést hármas léptékben – tartományi szinten, a városok szintjén és egyetlen városi népesség (Hága) részletes rekonstrukciója során – vizsgálták meg. A férfiak jövedelmének növekedése szorosan összefüggött a 14–19 éves nők légúti megbetegedések révén történő halálozási arányának csökkenésével, a nők foglalkoztatottságának természete ugyanakkor többféle módon befolyásolta a halálozási esélyek növekedését: a mezőgazdaságban foglalkoztatott nők 1–5 év közötti lánygyermekleinél csökkentek a fertőzés útján terjedő betegségek okozta halálesetek, de növekedtek a balesetek okozta halálesetek esélyei. A katolikusok városi jelenléte csökkentette a külső okok és a víz útján történő fertőzések okozta halálesetek esélyeit. Hágában a katolikus családban született lányoknak életük első éveiben alacsonyabb volt a túlélési esélyeik, mint a fiúknak. Ez a hátrány a gyermekkor későbbi szakaszában eltűnt. A zsidó családok esetében a fiúk magasabb túlélési esélye a gyermekkor teljes szakaszában megmaradt.

A csecsemőhalandóság nemek szerinti különbségeivel foglalkozott a konferencia egy másik szekciója is. Sören Edvinsson, Anders Brändström és John Rogers a svédországi csecsemő- és gyerekhalandóság (1–4 év közöttiek) 19. század végi átalakulását tekintették át. Forrásadataikat a svédországi Umea Egyetem Demográfiai Adatbázisa (<http://www.ddb.umu.se>) képezte, amely a sundsvalli régió népességének egyéni szintű longitudinális adatbázisa. Eredményeik nem erősítették meg a lányokkal szembeni gyerekkori negatív diszkriminációt. Meg erősítést nyert az a biológiai tény, hogy a csecsemők közül a fiúgyerekeket alacsonyabb életésélyek jellemzik. A környezeti tényezők – elsősorban az iparosodott vidékek kedvezőtlen feltételei – tovább erősítették a biológiai adottságokat. Az előadók az értelmezésbeli nehézségekre is felhívták a figyelmet. Nehezen meghatározható ugyanis a biológiai adottságokból fakadó különbségek „normális” szintje, amelytől már könnyebben elkülöníthetőek lennének a különböző tényezők. Másodszor pedig, a kapcsolati elemzés magában hordozza azt a nehézséget,

hogy nem tudjuk különválasztani, hogy csak az egyik nemet érintő tényezők vagy ezek kombinációja okozza a halandóságban tapasztalható eltéréseket.

Kristina Bohman előadásában arra kereste a választ, hogy milyen tényezők következtében csökkent a csecsemőhalandóság a 19. század második felében az észak-svédországi Ädalen régióban. A halott csecsemők anyáinak származási hely szerinti statisztikája segítségével sikerült rámutatnia, hogy a távolabbi vidékekről származó anyák gyermekei a helyben született nők gyermekeinél jobb életéselyekkel rendelkeztek. Az előadó mindennek háttérében a csecsemőgondozás és a szoptatás eltérő kulturális mintáit azonosította.

Janet McCalman a Melbourne-i Női Kórház és Szülőotthon 1857 és 1900 közötti időszakra vonatkozó szülési adatait dolgozta fel. A meglehetősen szegény környezetből származó és kiszolgáltatott anyák gyermekeinek közel fele már csecsemőkorban meghalt. A magas csecsemőhalandósági arányok az állami intézkedések és az orvosok közvetlen közbelépésének következtében javultak. Az előadás hangsúlyozta, hogy a háztartás gazdasági stabilitása jelentette a csecsemők számára a túlélés legfontosabb biztosítékát.

Gérard Béaur szervezésében külön szekciókban tárgyalták a társadalmi kapcsolathálókat (social network) falusi és városi környezetben tapasztalt sajátosságait. Az első szekció előadásai a rurális térségekben tapasztalt társadalmi kapcsolathálókat jellegzetességeivel, valamint a városokban letelepedett egyének társadalmi integrációjával foglalkoztak.

Margareth Lanzinger a Brixen/Bressanone egyházmegye (a mai Olaszország északi és Ausztria nyugati részét magába foglaló régió) 1830–1840-es évekből fennmaradt házassági diszpenzációs iratait elemezte. Érdeklődése a vérrokon és az affinális kapcsolatban levő párok házassági tilalom alóli felmentési kérelmei felé irányult. Külön figyelmet fordított az összeházasodni szándékozó személyeknek a kérelmekben fellelhető házassági motivációira. Kérdésfeltevése arra irányult, hogy milyen összefüggés létezett a rokon házasságok száma, a tulajdonformák és az örökösödési rendszerek között; beszélhetünk-e arról, hogy a rokon házasságok leginkább a kisbirtokos, osztásos örökösödési rendszerekben terjedtek el; tekinthetjük-e a rokon házasságokat a családok és rokonok közötti kapcsolatok felerősödésének jeleként. A tulajdonviszonyok formáinak, valamint a diszpenzációs iratok földrajzi eloszlásának elemzése azt mutatta, hogy összefüggés van a nyugat-tiroli kisbirtok, az osztásos örökösödés és a rokon házasságok magas száma között, ellentétben a kelet-tiroli régióval, ahol a közepes- és nagybirtok dominanciája, az osztatlan örökösödés a rokon-házasságok alacsony számával mutatott összefüggést. A házasodni szándékozók bevallott motivációi alapján a rokon házasságok a közös gazdasággal, a közös munkával kapcsolatosak, amelynek célja a megélhetés védelme, valamint a válsághelyzetekben nyújtott családi támasz.

Anne-Lise Head-König a német ajkú svájci város, St. Gall anyakönyveiből az 1826–1830 között született gyerekek szüleinek és leszármazottainak házasságkötéseit rekonstruálta. A korszakban élő megkülönböztetést figyelembe véve,

a polgárjoggal rendelkező egyének házasságait a városba bevándorolt, polgárjoggal nem rendelkező személyek házasságaival hasonlította össze. Megállapítása szerint, a városi polgárjog és a hozzá tartozó jogosultságok jelentős mértékben meghatározták a városi polgárok, a városban megtelepedett, valamint átmenetileg ott tartózkodók házasságkötéseit, városi integrációját és foglalkozási mobilitását.

A szekció következő két előadásában Rolande Bonnain-Dulon a Pirenneusok vidékéről származó párizsi bevándorlók 1900-as évek eleji városi integrációját, Jean-Pierre Péliissier és Danièle Rébaudo pedig az 1803 és 1986 közötti francia foglalkozási mobilitást vizsgálták. Utóbbiak a franciaországi „TRA 3000 család vizsgálat” több mint 75 000 házassági szerződésre kiterjedő eredményeit ismertették.

A második szekció előadásainak legfontosabb kérdései arra irányultak, hogy mit árulnak el a házasságkötés révén létrejött kapcsolatok és a házassági tanúk jelenléte az egyének társadalmi integrációjáról, valamint azt, hogy milyen szerepet játszott a rokonság a házassági kapcsolatok létrejöttében.

A 18. század végi párizsi társadalmi integráció kérdését, Tom Ericsson, a házassági anyakönyvekből rekonstruálható társadalmi kapcsolatok feltérképezése révén közelítette meg. Egyetlen személy – egy német származású, evangélikus szőrmekezeskedő – esetében azt vizsgálta, hogy az illető személy házassági tanúként milyen társadalmi környezetben jelent meg. Az általa vizsgált esetben az azonos foglalkozási, felekezeti és származási csoport, az utcai közelség és a szomszédságok jelentették az integráció legfontosabb tényezőit.

Vincent Gourdon és François-Joseph Ruggiu a házasságkötési tanúk jelenlétének 19. századi franciaországi egyházi és világi szabályozásának problematikáját ismertették. Előadásukban a sajátos társadalmi és kontextuális helyzetek elemzéseinek szükségességét hangsúlyozták, és a kapcsolatok jelentésének aprólékos megközelítését javasolták. Lényeges kérdésfeltevésük, hogy a házassági tanúk esetében milyen erősségű kapcsolatokról beszélhetünk, valamint az, hogy a korabeli emberek milyen fontosságot tulajdoníthattak ezeknek a kapcsolatoknak. Sok esetben ugyanis az látható, hogy az egyházi és világi szabályozások a lehetséges tanúk körét lényegesen leszűkítették, ennél jóval több kapcsolatból választhattak a korabeli emberek. Milyen alapon történtek ezek a választások, egyáltalán hogyan befolyásolták a szabályozások a házassági tanúk kiválasztását – mindezek lényeges kérdései maradnak a társadalmi kapcsolathálókat tanulmányozó történészek számára.

Sylvie Perrier a 18. századi toulouse-i újraházasodásokat mint a társadalmi kapcsolatok alakításának és szorosabbá tételének módját vizsgálta. Christine Fertig két, eltérő gazdasági helyzetben levő veszfáliai falu (Löhne és Borgeln) házassági kapcsolatainak teljes rekonstrukcióját mutatta be. A megszokott családfa ábrázolás helyett a Douglas R. White által is javasolt p(arental)-graph ábrázolásmódot használta, valamint a Pajek szoftver segítségével dolgozta fel az adatokat. Ez utóbbi a megjelenítésben, valamint a hálózatkutatásban alkalmazott különböző számítások elvégzésében nyújtott segítséget. A vizsgált két településen a rokon házasságokat hasonló tendenciák jellemezték: közel 80%-uk affiniális kapcsolatból származott, és az összes lehetséges házasságkötéssel összehasonlítva nem

mutattak lényegesebb gyakoriságot (a házasságok közel egyharmadát jelentették). A földtulajdonnal rendelkezők felülreprezentáltak voltak az endogám házasságkötésekben, de a szegényebb rétegek körében is elterjedt gyakorlat volt a rokoni körben történő házasodás.

Harm Nijboer és Yme Kuiper előadásukban a 17–18. századi harlingeni (Észak-Hollandia) mennonita (anabaptista felekezet) üzleti elit kapcsolathálóját mutatták be. A szigorú életvezetési elveikről, becsületességükről és megbízhatóságukról híres mennonitákat, véleményük szerint, olyan üzleti elitként is felfoghatjuk, amely egyetlen nagy rokoni hálózatként működött a 17–18. században. Az előadók három házastárs és a közöttük levő kapcsolatok részletes életrajzi leírása során mutattak rá a csoporton kívüliekkel fenntartott gyenge kapcsolatok jelentőségére. Az egymás közötti, valamint a kívülállókhoz is fűződő, gyakori házasságkötések, a vallási csoport rugalmas határai azt mutatták, hogy ebben a foglalkozási és kereskedelmi környezetben, a rokonság nem az erkölcsi és vallási értékek, hanem sokkal inkább a gyakorlati és érzelmi motivációk kifejezője volt. Az üzleti élet fejlődése, és az, amit manapság modernizációként szoktunk emlegetni, szorosan összekapcsolódott az ehhez hasonló családi kapcsolatháló működésével, valamint azzal a biztonságos környezettel, amely lehetővé tette az attitűdök és életstílusok továbbadását.

A „Család és demográfia” munkacsoport többi ülészakaiban elhangzott előadások is a fentiekhez hasonlóan érdekes témákat dolgoztak fel. Teljes ismertetésük meghaladta volna e kis beszámoló kereteit. Ezzel együtt, bízunk benne, hogy ily módon is sikerül felhívunk a figyelmet a családtörténet és a történeti demográfia területéhez kapcsolható nemzetközi kutatások legújabb irányaira és eddig elért eredményeire.

Goda Károly

Középkortörténet és az *Urban History*

Az európai várostörténet a társadalomtudományos történetírás jóvoltából és keretei között intézményesült az 1960-as években. Az új diszciplína meghatározó szereplőjévé az 1970-es évek második felétől a brit *Urban History* elődjének számító évkönyv (*Urban History Yearbook*) köré csoportosuló kutatók hálózata vált. A fenti folyamatban kulcsszerepet játszott a Leicesteri Egyetem, ahol az urbanisztikai kérdések és a modernizáció kutatása révén a szakterület képes volt önállósulni. Az 1974-től megjelenő brit évkönyv mellett ugyan párhuzamosan hatást gyakorolt az európai szakmai közösségre a délnémet tudományos térséghez (Stuttgart, Kohlhammer majd később Franz Steiner Verlag) kötődő *Zeitschrift für Stadtgeschichte, Stadtsoziologie und Denkmalpflege* is, ám jelenléte a várostörténeti közbeszédben nem közelítette meg a brit fórumét. Míg a német periodikum 1978-tól *Die alte Stadt* néven negyedéves folyóiratként szerveződött újjá, addig a brit évkönyv 1992-ig megőrizte formáját.

A kulturális és módszertani különbség mellett az angol nyelvű szaklap sikerét leginkább az újkori iparosodás és modernizáció várostörténeti értelmezése központba állításának köszönhetette, míg a német folyóirat döntően az urbanisztika 20. századi és kortárs kérdéseire (építészet, földrajztudomány, várostervezés stb.) összpontosít mind a mai napig. Ennek megfelelően az 1990-es évek elejéig az ipari átmenet előtti időszakra vonatkozó kutatások csupán kis mértékben kaptak helyet a modernitás elemzésének legitimációjával intézményesült folyóiratok hasábjain.

A fenti helyzet 1992-ben változott meg jelentős mértékben, amikor a brit évkönyv új szerkesztőgárdával *Urban History* néven, folyóiratként folytatódott. A Cambridge University Press gondozásába került, évi két, majd 1995-től három számmal jelentkező régi-új fórum szervezetét és tematikai szerkezetét tekintve is új formát öltött. Az angol-amerikai térség mellett más egyetemi központok (Münster, Helsinki, Montreal, Mexico City, Új-Delhi, Tampere, Melbourne, Lyon stb.) kutatói is helyet kaptak a szerkesztőbizottság és a tanácsadó testület tagjai között. A fenti változások mellett az új főszerkesztő, Richard Rodger 1992-es beköszöntő cikkében¹ az évkönyvhöz képest átalakulást ígért a vizsgált problémákat, időszakokat és térségeket illetően egyaránt.

A korábbi szempontok közül továbbra is fontosként emelte ki az összehasonlítható módszertan és a nemzetköziség iránti elkötelezettséget, ami mellett a kontinentális Európa és a harmadik világ kutatását illető eredmények sokkal intenzívebb

¹ Rodger, Richard: Urban History: Prospect and Retrospect. *Urban History* Vol. 19, Part 1, April 1992, 1–22.

beépítését kívánta megvalósítani. Míg a puszta kutatástörténeti, illetve száraz módszertani cikkek és a forrásközlések befogadását továbbra is mereven elutasította a szerkesztőség, addig az időbeli korlátok iránt sokkal engedékenyebbé vált. Ennek megfelelően Rodger hangsúlyozta az iparosodás korszakát megelőző kérdésekkel foglalkozó, interdiszciplináris megközelítésű, leginkább a hosszabb időszakokon átívelő jelenségeket bemutató tanulmányok iránti igényt. Ezzel párhuzamosan a folyóirat szakmai fórum mellett a kutatás alapvető segédeszközévé kívánt válni az angolszász tudományosság várostörténeti szakirodalmának tavaszi (diplomamunkák, doktori disszertációk, folyóiratcikkek) és őszi (éves bibliográfia) átfogó és alapos szemlézésével. Jelen írás keretében az előbbi igények és remények megvalósulásának mértékét kívánom bemutatni az 1992 és 2005 között megjelent, középkori tematikájú tanulmányok elemzésén keresztül.

Természetesen több cikk érintette előzményként a középkor urbanizációs kérdéseit, ám a szerkesztői programadás ellenére a fenti időszak több mint harminc kötetének másfél-százat is meghaladó tanulmánya közül csupán két tucat foglalkozott érdemben a 16. századot megelőző korszakkal. Ebből kifolyólag a közlemények többségében az iparosodás előtti városiasodás nem is került elő, vagy a későbbi változásokat megelőző időszak puszta illusztrációként szerepelt.

A két tucat középkoros elemzés térbeli és tematikai megoszlása szintén rácsfol az ambiciózus szerkesztői tervekre. Az összes tanulmányból ugyanis összesen három merészkedett Európán kívülre, ám azon belül is mindhárom India városiasodását elemzi gyakorlatilag ugyanannak a szerzőnek (Thakur 1994 és 2002) és kritikusának (Frasch) a tollából. Európán belül egy-egy cikk Németalföldről (Howell–Boone), az észak-franciaországi Laonról (Plumley), az észak-itáliai Milánóról (Boucheron) és az európai városok átfogó középkori zenetörténetének bibliográfiájáról (Kisby) érinti a Nagy-Britannián kívüli városok körét. A várostörténet új kérdésfelvetéseire reflektálva a fennmaradó közel húsz brit témájú munka fele egy-egy kisváros (Dyer, Postles, Stevens, Shaw), vagy utóbbiak csoportjainak (Laughton–Jones–Dyer, Dimmock 2001; 2005) vizsgálatával foglalkozik. A nagyobb és közepes népességű települések közül London négy (Harding, Schofield, Keene és részben Liddy), Coventry két (Lilley és részben Liddy), míg York (Liddy), Bristol (Fleming) és Norwich (Rutledge) egy-egy tanulmánnyal szerepel, további három átfogó feldolgozás (Rosser, Britnell, Barron) mellett.

Az indiai városok múltját kutató Renu Thakur mindkét cikkében² a Kr.u. 600 és 1200 közötti időszak városiasodását vizsgálja makro-perspektívából. A kutatásba irodalmi és epigráfiai forrásokat is bevonó történész 1994-es publikációjában a városi közösségek növekedését helyezi górcső alá funkcionális szemléletmód és módszertan segítségével. Bár az itt bemutatott ismeretek az európai olvasó számára mindenféleképpen sok újdonsággal szolgálnak, a szerző

² Thakur, Renu: Urban Hierarchies, Typologies and Classification in Early Medieval India, c. 750–1200. *Urban History* Vol. 21, Part 1, April 1994, 61–76; Thakur, Renu: Mechanisms of Urban Growth in India: AD 600–1200. *Urban History* Vol. 29, Part 2, August 2002, 187–196.

által alkalmazott kategóriák (politikai és közigazgatási feladatok, kikötői és kereskedelmi funkciók, védelmi, kulturális és oktatási szerepek) látványosan túl merev kereteket jelentenek a szubkontinens urbanizációs jelenségei leírásának ambiciózus igényéhez képest. Második cikkében a szerző korábbi funkcionális szemléletét egy fejlődési pályáiv keretébe helyezi. A városi központok 1200-ig végbemenő változásait Thakur ismét egyértelműen fejlődésként értelmezi, és három fázisra bontva oksági láncként írja le a kérdés történetét. Bemutatásában a városok átváltozásait szinte kizárólag a gazdaság átalakulásához, a távolsági kereskedelem háttérbe szorulásához, a mezőgazdasági termelés növekedéséhez és különböző vallási központok kialakulásához köti.

Az indiai szerző erősen leegyszerűsítő és a gazdasági tényezők dominanciáját hangsúlyozó cikkét Tilman Frasch részesítette lesújtó kritikában.³ Véleménye szerint Thakur az indiai feudalizmus elméletét valló, strukturalista irányzat vonalába helyezve értelmezi a vizsgált hatszáz esztendő, nem helyezi el magát a kérdés kutatástörténetében, annak alapvető szakirodalmáról pedig nem tesz említést. Ennek megfelelően igen kritikus megjegyzések kísérik a gazdaság, társadalom és kultúra összetett viszonyrendszeréről szóló meglehetősen leegyszerűsítő bekezdéseket. Frasch a hármas kronológiai tagolást is komolyan megkérdőjelezi, kiemelve, hogy a címben megjelölt „mechanizmusok” viszonyát az egyes időszakokhoz Thakur egyáltalán nem tisztázza. A kritika azonban még ennél is tovább megy, hiszen a leíró jellegű tanulmányt sem új eredmények közlésére, sem a témába való bevezetésre, sem a kutatástörténet megfelelő összegzésére nem tartja alkalmasnak. A fenti kritika a szakismeretek helyesbítése mellett az *Urban History* szerkesztőségének tudományos elvárásairól is sok tanulságot hordoz.

Az Európát érintő tanulmányok közül Martha Howell és Marc Boone németalföldi esettanulmánya⁴ számít talán a legizgalmasabbnak. Ez annak köszönhető, hogy a szerzőpáros egy meggyökeresedett történelmi értelmezést kíván megkérdőjelezni és új eredményekkel felcserélni. A leginkább Henri Pirenne nevéhez kapcsolódó értelmezés szerint a 15–17. századi időszakban a térségre általánosan jellemző volt a demográfiai visszaesés, a hagyományos kereskedelmi utak átrendeződése és a bevételek radikális lecsökkenése. Mindez Pirenne megközelítése alapján szorosan összefüggött a városok belső politikai és társadalmi szerveződésének válságával. A városi elit ugyanis nem vesztett teret, csak inkább hivatalt, birtokot és arisztokrata státuszt szerzett, míg a kézművesek nem egyszerűen elvesztették a piacaikat, hanem elmulasztották a korszak termelési innovációinak bevezetését. A felvázolt értelmezést a szerzők két flamand város, Gent és Douai példáján vonják kétségbe úgy, hogy a gazdaság átalakulása mellett külön figyelmet szentelnek a városi intézmények és csoportok válságkezelésben betöltött szerepének. A két példa elemzésével a fenti elképzeléseknek szögesen ellentmondó

³ Frasch, Tilman: Urban Growth in India AD 600–1200: a Comment. *Urban History* Vol. 31, Part 1, May 2004, 118–120.

⁴ Howell, Martha – Boone, Marc: Becoming Early Modern in the Late Medieval Low Countries. *Urban History* Vol. 23, Part 3, December 1996, 300–324.

sikertörténet rajzolódik ki. A vezető elit ugyanis a két városban képes volt ellenőrzése alá vonni a regionális piacot és a kistérség gazdasági erejét, meg tudta változtatni a termelést, és számos új gazdasági újítást vezetett be, miközben saját pozícióját egyre inkább megerősítve konzervatív jegyeket öltött. Ennek alapján az összekapcsolódó folyamatok látszólag ellentmondásos jelenségekben nyilvánultak meg: a gazdasági rugalmasság erősödése valójában a társadalmi konzervativizmus fokozódásával párosult. A 16. század folyamán tehát nem a középkori, demokratikus kommuna alakult át új szerkezetté, hanem az előbbi korporatív, ám igen konzervatív szerveződés ment át sikeres adaptáción. A korábban diszkontinuitásként bemutatott folyamatok tehát szerves egységként kötik össze a két flamand városban a középkor és a korai újkor tévesen elválasztott időszakát.

Patrick Boucheronnak a 13–15. századi Milánó vízellátásról szóló tanulmánya⁵ szintén a hatalom kérdését kívánja elemezni városi kontextusban. A középkor végére Észak-Itália egyik legfontosabb belvízi központjává váló városban több száz évi áldozatos munka nyomán alakult ki az összetett hajózási és vízellátási rendszer, amelynek megszerzése a fejedelmi hatalom erőfeszítéseinek központjában állt. A Pó folyó völgyének ellenőrzését jelentő erőforrás birtoklása a herceg szempontjából kettős nyereséggel szolgált. A fejedelmi udvar számára ugyanis az erőforrás elosztásának monopóliuma a hatalom összpontosításának és megőrzésének meghatározó eszközévé vált. A fejedelem egyrészt az ivóvízellátás állandó biztosításával a jó kormányzat allegóriájának köntösébe bújva eljátszhatta a közjó megteremtőjének szerepét. Másrészt az oligarchia egyes tagjainak visszaszorítása és saját vagyonának gyarapítása érdekében teljes mértékben monopolizálta az erőforrás gazdasági célú felhasználását.

Az olasz példától eltérően Yolanda Plumley⁶ az egyházi hatalom kultúrateremtő szerepét vizsgálta a laoni katedrális köré szerveződő zenésztársadalom példáján a 15. század első felében. A városon belül meghatározó egyházi központhoz kötődő zenészek karrier-történeteinek rekonstrukciójával a szerző elkészítette a foglalkozáscsoport izgalmas kollektív életrajzát és a réteg mindennapi életéről is érdekes adalékokat közölt. A káptalani iratanyag elemzésével tehát a zenei művek vizsgálata mellett Plumley a művészek társadalomtörténetének rekonstrukciójához is nagyban hozzájárult. A Brit-szigeteken kívüli európai témákból Fiona Kisby munkája⁷ jelenti az utolsó példát: a szerző az európai városok zenetörténeti bibliográfiájának vázlatát készítette el 1650-ig.

A brit tematikát érintő általános tanulmányok közül Richard Britnell⁸ a pestis városokra gyakorolt hatását elemezte Anglián belül. Végző következtetése,

⁵ Boucheron, Patrick: Water and Power in Milan, c. 1200–1500. *Urban History* Vol. 28, Part 2, August 2001, 180–193.

⁶ Plumley, Yolanda: Musicians at Laon Cathedral in the Early Fifteenth Century. *Urban History* Vol. 29, Part 1, May 2002, 19–34.

⁷ Kisby, Fiona: Music in European Cities and Towns to c. 1650: a Bibliographical Survey. *Urban History* Vol. 29, Part 1, May 2002, 74–82.

⁸ Britnell, Richard: The Black Death in English Towns. *Urban History* Vol. 21, Part 2, October 1994, 195–210.

miszerint az angol várostörténetben a járvány fordulópontot jelentett, meglehetősen közhelyszerűnek hat. Ennek ellenére figyelemre méltó, hogy már a 14. század elejére megállapítja több település esetében a népességcsökkenés bekövetkezését, és számos érzékletes példával írja le a textilipar kiemelkedő jelentőségét a pestis utáni regenerálódás folyamatában.

Britnell tradicionálisnak mondható kérdésfelvetésével és módszertanával szemben Gervase Rosser⁹ az angol városok eddig valóban ismeretlen problematikájára irányítja a figyelmet. Tanulmányának középpontjában ugyanis a városi mítoszok és hagyományok társadalmi funkciója áll. Miközben elhelyezi témáját a kutatástörténetben, a szerző szándékosan szakít a korai újkor racionalizációs kultúrtörténeti értelmezésének hagyományával, és a fiktív képzetek aktív jelenlétét mutatja ki a városi közösségekben. Elemzése szerint az egyes helyi mítoszok megkülönböztetett szerepet játszottak a városi társadalmak működésében és identitásképzésében, a városlakóknak közös formát és azonosulást adva a hétköznapok valóságában. A hagyományból örökölt fikciók tehát igen fontos kulturális szerepet tölthettek be: nem egyszerűen leképezték a különböző társadalmi folyamatokat, hanem cselekvően részt vettek azok újraalkotásában.

A Londonnal foglalkozó munkák közül John Schofield¹⁰ a város régészeti feltárásainak, Vanessa Harding¹¹ a múzeumokban őrzött tárgyi emlékek oktatási szerepének, míg Derek Keene¹² a város középkori vízellátásának szentelt egy-egy tanulmányt. Az utóbbi munka városi környezettörténetként tudatosan igyekezett a természet és a városi közösség összetett középkori együttélésének minél átfogóbb képét megrajzolni. A tanulmányban nem csupán a kereskedelem és a köztisztaság főszereplőjeként tűnik fel a Temze, hanem vízával egyszerre jelenti a fenyegetést és a felfrissülést, a vallási megnyilvánulások fontos szereplőjét, és a társadalmi kapcsolatok szövetének egyik megerősítőjét.

Christian D. Liddy¹³ az innovatív kutatási szempontok és megközelítések terén szintén új irányzatot képvisel. Izgalmas tanulmánya középpontjában egy városi közegben használt fogalom, a „királyi kamara(város)” metaforája áll. Az utóbbi terminusnak ugyanis a középkorban semmiféle jogi háttere nem volt, ám két város, London és York a „király kamarája”, míg később Coventry a „herceg kamarája” kifejezést használta visszatérő retorikai eszközként az uralkodóhoz fűződő kivételes kapcsolata megjelölésére. Liddy a diskurzuselemzés módszereivel gondosan megvizsgálva a fogalomhasználat egyes kontextusait, egyértelműen kimutatta

⁹ Rosser, Gervase: Myth, Image and Social Process in the English Medieval Town. *Urban History* Vol. 23, Part 1, May 1996, 5–25.

¹⁰ Schofield, John: The Capital Rediscovered: Archaeology in the City of London. *Urban History* Vol. 20, Part 2, October 1993, 211–224.

¹¹ Harding, Vanessa: Communicating London's Early History. *Urban History* Vol. 20, Part 2, October 1993, 225–232.

¹² Keene, Derek: Issues of Water in Medieval London to c. 1300. *Urban History* Vol. 28, Part 2, August 2001, 161–179.

¹³ Liddy, Christian D.: The Rhetoric of the Royal Chamber in Late Medieval London. York and Coventry. *Urban History* Vol. 29, Part 3, December 2002, 323–349.

a metafora kapcsolatteremtő funkcióját. A kifejezés ennek megfelelően kritikus pillanatokban kívánta létrehozni a városok igényelte bizalmas viszony fogalmi keretét. Használata legtöbbször az uralkodó fizikai jelenlétéhez és a város valamilyen kéréséhez és kívánságához kapcsolódott. Liddy szerint a város részéről mindez a stabilitás, egység és lojalitás képzetét kívánta közvetíteni az uralkodó felé, és párhuzamosan befelé a közösség korporatív identitás-képzését szolgálta. Angliában ugyanis az egyes polgári közösségek privilégiumaikban nem (csupán) autonóm életet, hanem a királyi adminisztrációba való szorosabb bevonást kapták kiváltságul, amit a három város 14–16. századi magatartása érzékletesen példáz.

Míg Caroline M. Barron-nak a későközépkori Anglia plébániai zenéjének forrás-feltárásáról szóló kétéves projekt-beszámolója¹⁴ csupán egy elemzés kiindulópontjának számít, addig Elizabeth Rutledge tanulmánya¹⁵ egy igen elterjedt kutatási szempont sikeres középkortörténeti adaptációját jelenti. Az ingatlan-tulajdonlás mintázatainak rekonstrukciójára vonatkozó úttörő tanulmánya terepül a 14. század első felének Norwich-a szolgálat. Rutledge kitűnő problémaérzékenységgel mutat rá, hogy a középkori városok tér-, és társadalomtörténetét feltáró kutatásokban eddig az ingatlanbérlés kérdése homályban maradt. A fenti város különleges forrásadottságai azonban egyedülálló lehetőséget nyújtanak a jogviszony körülményeinek, a bérlők helyzetének és számának, az egyházi és világi tulajdonosok szerepének és viselkedésének elemzésére. A bérleti viszonyok 14. századi átrendeződése az érdekes részletek mellett világosan rávilágított arra, hogy a jogviszony szerepe és jelentősége sokszor korántsem korrelál egyértelműen a gazdasági és demográfiai változásokkal.

A városok tértörténetét a topográfiai és tárgyi forrásanyag felől megközelítve Keith Lilley¹⁶ a 20. században jelentős pusztulást elszenvedő Coventry példáján mutatja be az alaprajz-elemzés használhatóságát. A kutatás célja ebben az esetben kimondottan olyan módszertan alkalmazása volt, melynek segítségével írásbeli és építészeti forrásadottságok jelentős hiányában is feltérképezhetőek a középkori városi kontextusokban bekövetkező térbeli változások. Interdiszciplináris forrás-felfogást és megközelítést alkalmazó munkájában Lilley a településmorfológia segítségével képes volt megragadni a város térbeliségét befolyásoló többtényezős folyamatokat, mintát és programot adva további hasonló elemzések számára is.

A nagy és közepes népességű városoknak szentelt bemutatást Peter Fleming munkájával¹⁷ lezárva elmondható, hogy a szerző a 15. század végi bristoli politikai elit retorikájának elemzésével gazdagította az *Urban History*-t. A város és a feudális hatalom közötti, komoly dokumentációt eredményező és a város számára

¹⁴ Barron, Caroline M.: Church Music in English Towns. 1450–1550: an Interim Report. *Urban History* Vol. 29, Part 1, May 2002, 83–91.

¹⁵ Rutledge, Elizabeth: Landlord and Tenants: Housing and the Rented Property Market in Early Fourteenth-Century Norwich. *Urban History* Vol. 22, Part 1, May 1995, 7–24.

¹⁶ Lilley, Keith: Mapping the Medieval City. *Urban History* Vol. 27, Part 1, May 2000, 5–30.

¹⁷ Fleming, Peter: Conflict and Urban Government in Later Medieval England: St Augustine's Abbey and Bristol. *Urban History* Vol. 27, Part 3, December 2000, 325–343.

sikert hozó 15. század végi összeütközést egy stabil, zárt városvezető réteg kialakulásának folyamatába illesztve vizsgálja a szerző. Az eredményes konfrontáció nem csupán az elit önképét és legitimációját erősítette meg, hanem példaként tekinthető a közösség korporatív tudatának megerősítésére és kifejeződésére a vidéki Anglia urbanizációjának folyamatában.

A kisváros, illetve csoportjai kérdéskörének a kilencvenes évektől bekövetkező felértékelődése az *Urban History* középkoros tanulmányaiban is tetten érhető. Már a folyóirat 1992-es megújódását hirdető évfolyamban található a témához hozzájáruló tanulmány Christopher Dyer¹⁸ tollából. A szerző kutatása egy kis angol település, Shipston-on-Stour (Warwickshire) 14. század végi konfliktusának elemzése alapján próbál választ adni a középkori városi közösségek konfliktushelyzetei, illetve a jogi és gazdasági helyzetük közötti összefüggésekre. A középkori városi közösségek organikus, békés természetéről alkotott elméletek állóvizét megbolygatva az említett angol kisvárosban olyan konfliktushelyzet jött létre hosszú vajúdás után, amely a földesúri kizsigerelés, a bérlők ellenállása és a nemesi pártosság veszélyes egyvelegéből született. Az egyházi alapítású kisváros életének az események közepontjába került legnehezebb kérdése a gazdaságilag és öntudatában egyre erősebb város korábbi eredetű, kedvezőtlen jogi státusából fakadt. Ebből a helyzetből a közösség elképzelése szerint városi kiváltságok kicsikarása jelentette volna a kiutat, ám ez nem sikerült: a lakosság megosztott maradt, az egyházi földesúr pedig a végsőkig ragaszkodott hatalmához. Shipston-on-Stour próbálkozása tehát sikertelen maradt, ám a gazdasági jólét a büntetések ellenére is végigkísérte a település elkövetkező másfél évszázadát. Dyer konklúziója szerint a végig menő küzdelemben valójában mindkét fél a középkor jogi gondolkodásának rabja maradt: a város története ékelesen példázta, hogy a gazdasági élet prosperálása még véletlenül sem a település jogi helyzetének egyedüli függvénye.

David Postles¹⁹ elemzésében az előbbi kép újból megerősítést nyer. A szerző olyan települést (Loughborough, Leicestershire) választott vizsgálatá tárgyául, ami nem rendelkezett törvényhatósági jogokkal, ám számos más angliai társával együtt valójában a középkori urbanizáció talapzatát alkotta. A település mind jogi, mind demográfiai értelemben is a városi jelenségek alsó kategóriájához tartozott, ám öngazgatási lehetőségei és erőteljes kézműipari és kereskedelmi tevékenysége élesen megkülönböztette a falusi környezettől. Postles esettanulmánya érzékletesen rámutat az ilyen típusú települések csoportjaira, amelyek szervessége és ereje túlélte a pestis megpróbáltatásait is, és sok hasonló közösséggel együtt szilárd alapul szolgált a koraujkori Anglia urbanizációs sikertörténetéhez.

¹⁸ Dyer, Christopher: Small-town Conflict in the Later Middle Ages: Events at Shipston-on-Stour. *Urban History* Vol. 19, Part 2, October 1992, 183–210.

¹⁹ Postles, David: An English Small Town in the Later Middle Ages: Loughborough. *Urban History* Vol. 20, Part 1, April 1993, 7–29.

A városi hierarchiák magasabb szintjére lépve Spencer Dimmock elemzése²⁰ Lydd (Kent) városának vizsgálatával a kapitalista típusú bekerítések eddig leginkább a vidék oldaláról történt bemutatásán kíván változtatni. A település bekerítésekben résztvevő agrárvállalkozóinak karrierjeit figyelve a város egyre inkább az utóbbi réteg gazdasági, majd politikai központjává vált, ami jelentős mértékben járult hozzá Lydd urbanizálódásához. Dimmock összegzése értelmében az angol városállomány fenti szintjén igen széles körű – az eddigi kutatás számára ismeretlen – változás következett be a 15–16. században, ami méretét és szervezését tekintve döntő szerepet játszott az angol vidék kapitalizálásában. A piaci viszonyok átrendeződése azonban – emeli ki Dimmock – magával hozta a 16. századi jelenségek háttérben lévő, majd előtörő társadalmi bizonytalanságot és veszélyes polarizációt.

Az egyes városok kutatása mellett a különböző régiók városállományának szerkezeti elemzése is felkeltette a középkori Angliával foglalkozó várostörténészek figyelmét. Jane Laughton, Evan Jones és Christopher Dyer²¹ ilyen szempontból vette górcső alá a Midlands keleti területéhez tartozó közel két tucat települést. A központi hely elméletét és módszertanát alkalmazó kutatás a városok közötti hierarchia megállapításhoz különböző indikátorokat használt. Ezek között szerepet kapott többek között a népességszám, a topográfiai helyzet, a foglalkozásszerkezet és végül a gazdasági és térbeli mobilitás. A kutatók az összetett foglalkozásszerkezetet és a mezőgazdasági termeléstől való közvetlen függés hiányát mindenütt kimutatták, így meglepő módon a hierarchiában elhelyezett települések több közös jegyet mutattak, mint eltérést. Ezek az eredmények a korábban említett két tanulmány általános kijelentéseit erősítik meg, hangsúlyozva a városok közötti viszonyrendszer stabilitását a vizsgált térségben.

Spencer Dimmock 2005-ös tanulmányában²² a fentiekhez hasonló igényű, Dél-Walesre vonatkozó kutatásait tette közzé. A térségről alkotott hagyományos elképzelések értelmében a terület egészen a 19. századig döntően falusi jellegű volt, és meg sem jelent az urbanizáció eddigi kutatási térképén. Dimmock számára a fenti, végtelenül leegyszerűsítő kép árnyaltabbá tételét a demográfiai alapú városdefiniációtól való megválás tette lehetővé. Az eddig a városi lét alsó küszöbének tekintett kétezres népesség alatti, ám háromszáz fő feletti településekből ugyanis a későközépkori Dél-Walesben több mint nyolcvan létezett, amelyek eddig nem képeztek kutatás tárgyát. Ebben természetesen a forrásadottságok is közre játszottak, ám a szerző két kikötőváros, Haverfordwest (Pembrokeshire) és Chepstow (Monmouthshire) 14. századi történetére vonatkozóan kiváló iratokat talált. Utóbbiak segítségével nyilvánvalóvá tette, hogy a kereskedelem, a foglalkozás-

²⁰ Dimmock, Spencer: English Small Towns and the Emergence of Capitalist Relations, c. 1450–1550. *Urban History* Vol. 28, Part 1, May 2001, 5–24.

²¹ Laughton, Jane – Jones, Evan – Dyer, Christopher: The Urban Hierarchy in the Later Middle Ages: a Study of the East Midlands. *Urban History* Vol. 28, Part 3, December 2001, 331–357.

²² Dimmock, Spencer: Reassessing the Towns of Southern Wales in the Later Middle Ages. *Urban History* Vol. 32, Part 1, May 2005, 33–45.

szerkezet és az önkormányzatiság szintje alapján sokkal urbanizáltabbnak számítottak az említett települések, mint azt korábban feltételezték. Dimmock elismeri ugyan, hogy a két eset még nem léphet fel a reprezentativitás igényével, ám kikötői jellegük és a többiekhez való hasonlóságuk segíthet a középkori Dél-Wales angol-normann alapítású városállománya jelentőségének radikális újragondolásában.

Míg a terület déli felének jelentős része a középkor végéig önálló, az angol uralomtól független életet élhetett, addig az északi terület a 13–14. században az angol katonai expanzió és településpolitika célpontjává szolgált. A különleges történelmi helyzet elemzésére Matthew Stevens²³ vállalkozott a II. Edward korabeli Ruthin (Denbighshire) vizsgálatán keresztül. A kettős etnikumú település 14. századi forrásait a társadalmi, gazdasági és etnikai szerveződés és integráció szintjeit vizsgálva tekintette át a szerző. Az anyagi javakkal való rendelkezést (adójegyzékek és kimutatások) és a közösség vezetésében való részvételt (esküdti pozíció) együttesen görcső alá véve kiderült, hogy a település angol lakói aránytalanul gazdagabbak voltak a helyieknél, ám direkt eszközökkel nem korlátozták az eredeti népesség hozzáférését a profittermelő és státusgeneráló tevékenységekhez. A kutatás összegzése szerint a megosztottság ellenére az elit viselkedését sokkal inkább társadalmi és gazdasági helyzete, mintsem etnikai háttere határozta meg.

Végezetül a 2005. évfolyam legfrissebb középkori témájú cikkét ismét egy kisvárosi, ám ezúttal egy etnikailag egységes közösség belső szerveződésének bemutatása jelenti. David Gary Shaw²⁴ ugyanis Wells (Somerset) városa politikai elitjének kapcsolathálóját elemezte annak érdekében, hogy fényt derítsen a középkor végi szűk, oligarchikus városvezető csoport sikerének titkára. A világi hűbérúrral folytatott korábbi harcok eredményeként a közösségen belül – mint Angliában sok más városban is – igen megerősödtek a peres ügyek döntőbírák felkérésével történő elintézésében megmutatkozó korporatív elemek. A jelenség átfogó személyi szintű vizsgálatával, azaz a felkért döntőbírák szerepének és kapcsolatainak elemzésével Shaw látványosan mutatta ki, hogy az utóbbi csoport szinte teljes mértékben meg egyezik a város igazságszolgáltatásában és politikai vezetésében részt vevő személyek körével. A döntőbíráskodás dokumentumainak és a résztvevők kapcsolathálójának együttes elemzésével nyilvánvalóvá vált: a törvényhatósági élet társadalmi mechanizmusa jelentősen hozzájárult a szűk vezető csoport uralmához. Ebben az uralomban azonban egy olyan hierarchizált társadalmi csoport képe jelent meg, amelyben az elit helyzete – mint az elemzett esetekből kitűnik – szorosan összefüggött a társadalmi kapcsolatokat létrehozó és fenntartó konfliktuskezelés sikeres megvalósításával. A tartós politikai jelenlét előfeltétele tehát a gazdasági háttér mellett a közösség érdekében kifejtett, bizalmi viszonyt feltételező közvetítői szerep volt. Ezt az összetett rendszert pedig Martha Howell és Marc Boone németalföldi

²³ Stevens, Matthew: Wealth, Status and 'Race' in the Ruthin of Edward II. *Urban History* Vol. 32, Part 1, May 2005, 17–32.

²⁴ Shaw, David Gary: Social Networks and the Foundations of Oligarchy in Medieval Towns. *Urban History* Vol. 32, Part 2, August 2005, 200–222.

példáival hasonlóságot mutatva a 16. század közepétől váltotta fel egy, a saját erejéből domináló és társadalmilag elkülönülő vezető réteg uralma.

Az 1992 óta megjelent kötetekben szereplő tanulmányok ismertetését követően érdemes mérleget vonni a Richard Rodger megfogalmazta célok és vágyak teljesüléséről. Megállapítható, hogy a középkorra vonatkozó tanulmányok a közölt cikkeknek csupán szerény kisebbségét jelentik, ezen belül pedig a meghirdetett átfogó térbeli igények végképp nem érvényesülnek. A harmadik világból csupán India került bemutatásra, és a szubkontinens is mindössze egy téma kifejtését érdemelte ki a szerkesztőktől. Hasonló képet mutat a kontinentális Európa várostörténete is, amiről csupán a négy ismertetett cikk ad rövid betekintést egy németalföldi, egy itáliai, egy észak-franciaországi és egy átfogó dolgozat példáján.

Összességében elmondható tehát, hogy az *Urban History* medievista szerzői döntően a mai Nagy-Britannia urbanizációjára koncentráltak. Ezen belül azonban a szerkesztő által meghirdetett újszerű kérdésfelvetések és módszertani eljárások valóban érvényesültek. Szemléletesen igazolja mindezt a 14–16. századi kisvárosi Angliának szentelt számos cikk, az esettanulmányoktól a központi hely elméletét alkalmazó és a városállományon belüli hierarchiákat feltáró elemzése-
kig. Hasonló jelentőségűnek mondható a városok tértörténetét az alaprajz-elemzések segítségével feltárni igyekvő megközelítések köre is.

Az említett, döntően társadalomtudományi szemléletű munkák mellett pedig több tanulmánnyal jelentkeztek a folyóirat hasábjain az új társadalomtörténet jegyében szerveződő irányzatok is. Az utóbbi évek talán legérdekesebb középkoros cikkei között egyaránt megtalálhatóak a kultúrtörténeti, a történeti antropológiai szemlélet, az irodalomelméletből kiágazó diskurzusvizsgálat és az újabbban igen divatossá vált kapcsolatháló-elemzés példái is.

A fentiek alapján tehát az *Urban History* hasábjain sajnos meglehetősen kevés 16. század előtti időszakra vonatkozó dolgozat szerepel, ám a megjelentek java az új kérdésfelvetések és a módszertani innováció jegyében született. Ennél is jelentősebb azonban, hogy az ismertetett cikkek középkori tematikájuk és újszerűségük mellett kiváló példái a brit társadalomtörténeti beszédmódnak is. Az említett szerzők szinte kivétel nélkül igen problémaérzékeny módon, a korábbi szakirodalmi hagyományban pontosan elhelyezve fogalmazták meg a rendszert hiánypótló, vagy korábbi elképzeléseket jelentősen módosító történeti kérdésfelvetéseiket. A tanulmányok elegáns apparátusai és dokumentációi minden esetben pontossá és megalapozottá teszik a dolgozatok feszes érveléstechnikáját, ám sosem válik nehézkessé és töredezetté a befogadás élménye. A gondosan megtervezett terjedelem, a logikusan szerkesztett fejezetek és a kiegyensúlyozott szövegvezetés szinte kivétel nélkül a tanulmány lényegét tézisszerűen összegző, a kutatás további lehetőségeit megadó konklúziókban csúcsonyul ki. Az *Urban History*-ban megjelent tanulmányok tehát, mind módszertani, mind elbeszélés-technikai szempontból igen hasznosak lehetnek Közép-Európa más gondolkodás- és beszédmódokban szocializálódott (város)történészei számára.

Archontológia, prozopográfia, társadalomtörténet

Fedeles Tamás: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526)

(Tanulmányok Pécs történetéből 17.)

Pécs, Pécs Története Alapítvány, 2005. 481 oldal, 7 térkép

A múlt év késő őszén jelent meg a Pécs Története Alapítvány gondozásában Fedeles Tamás műve. A munka, lényegét tekintve a szerző frissen megvédett PhD disszertációjának átdolgozott változata. Fedeles Tamás nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy összegyűjtse a pécsi székeskáptalan teljes személyzetét az általa kiválasztott korszakban (1354–1526). Ez a választás szerencsés, hiszen sem a székeskáptalan Mohács előtti több mint másfél száz esztendejének története, sem személyi összetétele nem keltette fel különösebben a korábbi kutatás figyelmét. Ugyanez természetesen más hasonló intézményekről is elmondható, ma még ugyanis kevés a modern, összetett, például történeti és szociológiai szempontokat egyaránt figyelembe vevő kutatás. Különösen fájó ez, ha végigtekintünk a külföldi, főleg német területen korábban megindult és azóta is folytatódó kutatásokon. Ezt a hiányt pótolja – ha érthető okokból nem is teljes mértékben – az itt ismeretendő kötet.

Nehéz feladatra vállalkozik az, aki a középkor végi magyar egyházi társadalomról kíván összefüggő képet rajzolni. Elég csak Mályusz Elemér klasszikus munkáját¹ kézbe venni, és máris feltűnik, hogy mennyire hiányoznak azok az alap kutatások, amelyek lehetővé teszik a középkori vagy akár csak a késő középkori egyházi társadalom monografikus feldolgozását. Különösen szerencsés, hogy Fedeles Tamás egy már korábban megkezdett munkát folytatott², azt időben és témájában is jelentősen kibővítette. Természetesen érthető, hogy vizsgálatai egy intézményre, a pécsi székeskáptalanra korlátozódnak, ez a választás ugyanis lehetővé teszi a téma alapos feldolgozását. A szorgos adatgyűjtés eredménye az a könyv második felét kitevő prozopográfiai adattárban olvasható 404 kanonoki életrajz, amely az első rész elemzéseinek alapjául szolgál.

Fedeles Tamás munkája két jól elkülöníthető egységre oszlik. Az első a késő középkori pécsi székeskáptalan személyi összetételét vizsgálja többféle szempontból (2–7. fejezetek), míg a második az egyes kanonokokról feltárt adatokból alkotható életrajzokat tartalmazza (Prozopográfiai adattár).

A Bevezetésben olvashatjuk azokat az okokat, amelyek a szerzőt a mű megírására indították, illetve röviden érinti a kutatás időbeli és tematikai kereteit.

¹ Mályusz 1971.

² Fedeles 1999, 2001, 2001a, 2001b, 2002, 2003, 2003a, 2003b.

A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenységét és ezzel kapcsolatban annak személyi összetételét a 14. század közepéig (1353) Koszta László már megvizsgálta és részben fel is dolgozta.³ Nyilvánvaló, hogy az elemzést itt volt érdemes megkezdeni és Mohács körül (1526–1543) lezárni. A vizsgálandó téma behatárolása már egy kissé problematikusabb. Jól kitapintható Köblös József korábbi munkájának⁴ közvetlen hatása, ez érződik a tematikus beosztás egészén. Ennek ellenére a bevezetésből hiányzik az igazi expozíció, a téma megjelölése. Ezt valamelyest pótolják a fejezetekhez fűzött rövid magyarázatok, de ezek is inkább leíró jellegűek. Pedig óhatatlanul felmerülnek társadalomtörténeti alapkérdések, például az itthon eddig kevés figyelmet kapott egyházi középréteg-vizsgálat. Ehhez érdemes lett volna pontosabban behatárolni a *munkamódszereket*, ez ugyanis inkább csak a kutatástörténeti fejezetből világlik ki. Azt sem ártott volna jobban körvonalazni, mit is ért a szerző *személyi összetételen*. Ezzel, bevallom, a könyv első kézbe vétele óta gondban vagyok, mivel – ahogy talán a többi olvasó számára is – a cím, az elemzések egy sor társadalomtörténeti kérdést vetnek fel, vagyis azzal a várákozással tekinthetünk a műre, hogy az a késő középkori egyházi társadalomról alkotott eddigi képet újabb árnyalattal gazdagítja. Ez természetesen részben teljesül is, de mégis hiányzik a társadalomtörténeti kérdések (és a lehetséges válaszok) világos megfogalmazása. Ezt a hiányérzetet csak fokozza az elemzések lezáratlansága. Nincs ugyanis olyan összegző fejezet, amely a sokféle szempont alapján elvégzett kutatások részeredményeit legalább megkísérelné összefoglalni.

Mindössze egy olyan kérdés akad a bevezetőben, ahol a szerző konkrét társadalomtörténeti, pontosabban módszertani problémafelvetést fogalmaz meg, mégpedig a névhasználat és a származás összefüggése kapcsán. A forrásokban szereplő nevek korántsem adnak egyértelmű felvilágosítást sem az illető pontos származási helyéről, sem társadalmi állásáról. Ezt a problémát Fedeles Tamás is pontosan érzékelt, és ki is tért rá a bevezető fejezetben. Más kérdés, hogy talán szerencsésebb lett volna gondolatait nem az opponensi felvetésekre adott válaszként megfogalmazni, hiszen azokat a legtöbb olvasó aligha ismeri.

Az első rész hat főbb fejezetre oszlik (2. A káptalan szerkezeti felépítése, 3. káptalani javadalmak betöltése, 4. A testületbe történő bejutás, 5. A kanonokok feladatai, kötelezettségei, 6. A kanonokok életkörülményei, mentalitása, 7. Tovább lépés a káptalanból), amelyet egy rövid kutatástörténeti fejezet vezet be.

A historiográfiai körkép egyfelől világossá teszi azokat az eredményeket, amelyek külföldön sokat változtattak az egyházi középrétegről alkotott képen, másfelől jól érzékelteti a hazai kutatás hiányosságait.

A pécsi székeskáptalan tagjait feltáró elemzés a testület szerkezeti felépítésével kezdődik (2. fejezet 46–70. oldal). Ez az egység maga is több részre tagolódik. A fejezetet a székeskáptalan történetének vázlata nyitja meg, amely egy rövid összefoglaló, a testület fél évezrednyi történetének jelesebb történéseit emeli ki. Mind

³ Koszta 1988, 1991, 1993, 1998.

⁴ Köblös 1994.

a terjedelem, mind a hangsúlyok elhelyezése szerencsésnek mondható. Az már kevésbé, hogy a szerző ezt beépítette a székeskáptalan szerkezetét bemutató fejezetbe. Itt talán érdekesebb lett volna Köblös József eljárását követni, aki külön fejezetet szentelt az általa vizsgált négy intézmény történetének.⁵

A pécsi székeskáptalan belső szerkezetével a következő alfejezetekben ismerkedhetünk meg részletesebben. Impozáns a kanonoki stallumok számának, vagyis a káptalan népességének bemutatása, különösen az összehasonlító adatok teszik élvezetessé. Ezáltal válik lehetővé Pécs elhelyezése a hazai káptalanok között: a 37–40 stallum igen tekintélyes szám magyar vonatkozásban. Más országokkal összehasonlítva Pécs inkább már csak átlagosnak tekinthető. Ezt sugallja az a táblázat is (50–51. oldal), amely tartalmazza a szövegben idézett hazai és külföldi adatokat. A teljesség hiánya érthető, de arra azért érdemes figyelemmel lenni, hogy egy-egy székeskáptalan esetében megannyi oka lehet a kanonoki állások magas vagy éppen alacsony számának, illetve ezek mozgásának. Arra is ügyelni kell, hogy az összehasonlítás időköre azonos legyen – erre a külföldi adatoknál nem találunk utalást.

A testület belső felépítését tárgyaló fejezet nagyobb részét a kanonokok különböző *funkciók szerint* meghatározható csoportjainak, illetve a székesegyházi alsópapságnak a bemutatása teszi ki. A káptalanban betöltött hivatalt, funkciót alapul vevő klasszikus felosztás szerint (például Mályusz 1971-es művében) az első helyen a *méltóságviselők* (a tartalomjegyzékben helyesen 2.2.1., az 51. oldalon tévesen 2.1. szám alatt) állnak (prépost, olvasókanonok, éneklőkanonok, őrkanonok és a kisprépost). Őket követik a *hivatal- és tisztségviselők* (dékán, főesperesek), a *méltóságviselők helyettesei* (alprépost, sublector, notarius, subnotarius, succentor, vicesuccentor, subcustos), az *egyéb hivatalt betöltő személyek* (püspöki helynök, ispotályigazgató, hitszónok), végül az *egyszerű kanonokok* (mesterkanonokok) sora. Ez a tagolás jelentős eltérést mutat a külföldi káptalanokéhoz képest, emiatt az esetleges összehasonlításoknál (például az egyes tisztségek rangja, tekintélye esetében) igen óvatosan kell eljárni.

Az egyes csoportok bemutatásánál a szerző – első látásra – meghatározott sorrendet követ: feladatok, betöltött tisztségek, származás, testületbe való bejutás, előlépés (!), továbblépés lehetőségei. A sorrend azonban mégsem olyan szigorú: az éneklőkanonokok (2.2.1.c.), a dékánok (2.2.2.a.), a főesperesek (2.2.2.b.), a méltóságviselők helyettesei (2.2.2.c.), az egyéb tisztségviselők (2.2.3.) esetében többféle tárgyalási sorrenddel találkozunk. Különösen zavaró, hogy a mesterkanonokoknál (2.2.4.) a szerző újra visszatér az eredeti tagoláshoz. A fejezet lezárását a székesegyházi alsópapság jellemzése adja meg (2.3). Helyesnek tartom, hogy itt, a székeskáptalan szerkezeténél szerepelteti őket a szerző, hiszen szoros kapcsolatban álltak (főleg a liturgikus teendők terén) e testülettel, noha csekély számban jutottak a kanonokok közé.

A mű harmadik fejezete (A káptalani javadalmak betöltése) az egyik legki-
forrottabb tematikai egység. A szerző kellő részletességgel mutatja be, milyen

⁵ Köblös 1994:11–14.

gyakorlat érvényesült az egyes kanonoki javadalmak betöltése terén, ezek súlyát, jelentőségét is helyesen adja meg, hasznos és fontos külföldi kitekintéssel. Ez utóbbihoz csak egy apró megjegyzésem lenne. Franciaország esetében a király kegyúri jogát nem csak az 1438-as *bourges-i* *pragmatica sanctio* szabályozta, hanem más megegyezések, ediktumok is (1417, 1418, 1426, 1461, 1463–1464, 1472, 1484), a korszak legvégén pedig az 1516-os bolognai konkordátum hozott újabb változásokat.

A könyv leghosszabb fejezete a székeskáptalanba való bejutás módjait tárja az olvasó elé. A szerző bevezető megjegyzése szerint itt kerül sor a teljes kanonoki testület vizsgálatára. Az elemzés három fő szempontra épül: *származás, egyetemlátogatás, javadalomszerzés egyéb módzatai*. A származás csoportján belül igyekezett feltárni a bárói, a köznemesi, a polgári, a jobbágyi és a külföldi származásúak arányát. Az egyetemlátogatásra vonatkozó alfejezet az egyetemi tanulmányok adta kapcsolati lehetőségeket vizsgálja. A javadalomszerzés egyéb módzatainál a szerző a személyi összefonódás, a területi kapcsolódás, az egyházi kapcsolatok, az uralkodói kegy, az állami (udvari) szolgálat és a familiáris kapcsolatok jelentőségét vizsgálja.

A *származás* kérdése esetében a források adta lehetőségek miatt a szerző csak az összes kanonok 47%-át vizsgálhatta. E csoport első helyén a bárók állnak. Ezt a réteget a szerzőnek sikerült módszertanilag jól körülhatárolnia, még ha a legkisebb arányban szerepeltek is a pécsi székeskáptalan kanonokjai között.

A következő réteg a köznemeseké, amely itt négyféle bontásban (nagy-, közép- és kisbirtokos, köznemes közelebbi meghatározás nélkül) szerepel. E 78 személy eredete különösen fontos, hiszen ők adták az ismert származású kanonokok majdnem felét (44,5%), az összességében a kanonokok egyötödét (21%). A belső tagolás kissé problematikus, mivel hiányoznak az elkülönítés szempontjai. Nem teljesen világos ugyanis, hogy kik és miért kerülnek a nagybirtokosok, a középbirtokosok vagy a kisbirtokosok soraiba. Annak ellenére, hogy egy-egy nagyobb társadalmi csoport belső rétegződésének kritériumrendszere még ma is meglehetősen képlékeny, célszerű lett volna a szerző által figyelembe vett tényezőket röviden az olvasó elé tárni.

A polgári származású kanonokok esetében Fedeles Tamás is Kubinyi András rendszerére, eredményeire támaszkodott.⁶ Az árnyalt szempontrendszer ellenére a kapott eredmények (27% az ismert származású kanonokokra és 13% a kanonoki javadalomhoz jutott 376 főre vetítve) nem biztos, hogy megfelelnek a valóságnak. Ugyanis még a kéttagú névhasználat esetében sem biztos, hogy például a Pozsegai, Bácsi stb. vezetéknevű egyének valóban az azonos nevű mezővárosokból származtak, annak polgárai voltak. Sok esetben az egyszerre élő tájnév lehet a buktató, illetve az, hogy a név mögött ki is rejtezik valójában: ténylegesen egy városi, mezővárosi polgár leszármazottja vagy csak egy ottani lakos fia. Erre e problémára maga a szerző is utalt a bevezetésben és az említett alfejezetben, sőt a korábbiakhoz képest a prozopográfiai adattár megfogalmazásai is árnyaltabbak.

⁶ Kubinyi 1971, 2000, 2001.

Mindez nyilván kihatással van a jobbágyi származásúként meghatározott kanonokokra. Ha a polgárok aránya változik, ez maga után vonja a többi társadalmi csoport megoszlásának módosulását is.

Egyszerűbb a helyzet a külföldiekkel. Magától értetődően könnyebb meghatározni a külhonból származó javadalmasokat. Sokuknál a pécsi javadalom csak egy volt számos egyéb címük, hivataluk mellett. Jelentőségüket mutatja, hogy az ismert származásúak között majd' egyötödnyi arányt (18%) képviseltek.

A szerző azon megállapítása, hogy az eredet nem volt meghatározó a javadalomszerzésben, azért is különösen érdekes és fontos, mert rávilágít az egyes európai székeskáptalanokhoz képest mutatkozó eltérésre. Ezt érdemes lett volna jobban kiemelni.

Az egyetemlátogatás szerepéről szóló fejezetben ír a szerző a kanonokokkal szemben támasztott elvárásokról, az egyetem elvégzésének lehetőségeiről, a származásbeli megoszlásról. Ez a rész igen jól kidolgozott, árnyalt képet mutat a pécsi kanonokok egyetemi tanulmányairól. Egy alapvető gond azonban világosan megmutatkozik. Az olvasó joggal számít arra, hogy a szerző azokat a lehetőségeket tárja elé, amelyekeken keresztül az egyetemi tanulmányok befolyást gyakoroltak a bejutásra. Ez a kérdés azonban csak részlegesen kerül kifejtésre, azaz háttérbe szorul a lényeg: kinek milyen előnyt, segítséget jelentett a bejutásban az egyetemi társakkal ápolt baráti viszony, személyes kapcsolat? A probléma tehát az, hogy itt a szerző alapvetően nem az egyetemi kapcsolatok hatását vizsgálta a javadalomszerzésre, hanem a kanonokok műveltségét, annak összetevőit. Ez nem is lenne baj, ha nem a javadalomszerzés módjai között szerepelne. Érdemes lett volna tehát egy külön fejezetet szentelni a kanonokok műveltségének.

A javadalomszerzésben a személyi kapcsolatok játszották a legnagyobb szerepet. Nem is ezzel van gond, hanem azzal, hogy az itt külön tárgyalt tényezők alapvetően a személyi kapcsolatok rendszerén *belül* és *nem* azon *kívül* határozhatók meg. Vagyis akár az egyházi kapcsolatokról, akár az itt egyébként alig érintett egyetemi barátságokról, támogatásról, akár uralkodói kegyről vagy szolgálatról, familiáris kapcsolatokról van szó, minden esetben valamilyen személy – akár külső, akár belső – áll a javadalomszerzés háttérében. Ha ezt tartjuk szem előtt, akkor az itt önálló kategóriák a személyi kapcsolatokon belülre, azt esetenként árnyaló megközelítési pontként kerülnek az őket megillető helyre. Ezek a belső viszonyítási pontok természetesen nagyon is fontosak, hiszen arról tudósítanak, hogy kik, milyen erők és mechanizmusok szabták meg a káptalanba való bejutást. Azt, hogy a bejutás különböző módozatai általában nem „vegytisztán” jelentkeznek, a szerző teljesen világosan felismerte és érvényesítette az elemzésben és a kanonoki életrajzokban is.

Mindezek alapján a bejutás lehetőségeit taglaló fejezet lezárása, összegzése problematikus. Lehet, hogy érdekesebb lett volna a személyi kapcsolatokat a területivel, vagy még inkább a belsőt a külső kapcsolatokkal szembeállítva megrostálni az adatok adta lehetőségeket.

Az ötödik fő fejezetet a szerző a kanonokok feladatainak és kötelezettségeinek szentelte. A vizsgált korszakban a korábbi ideális kép (kanonokok együtt lakása, közös élet) erősen megfakult. A káptalani közös élet felbomlása, az egyes javadalmak elkülönítése, a kanonokok külön házakba költözése mind erre mutat. Éppen ezért érdekes megvizsgálni, hogy a késő középkori pécsi székeskáptalan kanonokjai közül hányan teljesítettek lelkipásztori és liturgikus feladatokat. A szerző igyekezett az ide vonható adatokat összegyűjteni, de a források szabta lehetőségek miatt összesen csak 80 személynél lehetett erre utaló adatokat találni (20%). Fedeles Tamás e körben is igyekezett árnyalt képet megrajzolni, ami sikerült is. A forrásszegénységhez mérten, az egyes betöltött funkciók és az ezekhez szükséges papi rendek összekapcsolásával ténylegesen is felvázolható az alsóbb és a magasabb ordókat felvett kanonokok megoszlása (136. oldal). Sajnos a rendek felvételének fokozatait nehéz pontosan követni. A fejezet következő, egyben legnagyobb részét a hiteleshelyi tevékenység ismertetése teszi ki. Fedeles eddigi munkásságában már kitapintható a hiteleshelyi gyakorlat alapos ismerete, ami jelentősen megkönnyítette munkáját. A vizsgálatok a teljes hiteleshelyi személyzetre kiterjednek, azaz Fedeles Tamás nemcsak a kanonokok, hanem az alsópapság részvételét is megvizsgálta. Ennek köszönhető, hogy ez a rész nem annyira leíró jellegű, hiszen mind a hiteleshely munkaszervezését, mind a kanonokok részvételi arányait elemezte. Érdekes és ugyanakkor nagyon kiforrott az összegyűjtött anyagból levont következtetések összegzése. A korábbi időszak (1353-ig) hasonló elemzésével⁷ összevetve az alsópapság és a középréteg közötti megoszlás alapvetően nem változott, viszont a két rétegen belül jól kitapintható változások következtek be (a méltóságviselők komolyabb szerepvállalása a középrétegnél, az oltárjavadalmat nem bíró prebendáriusok és karpapok visszaszorulása az alsópapságnál). A szerző ezekre a jelenségekre is választ keresett, és véleményem szerint sikerült is kielégítő magyarázatot adnia.

A hiteleshelyi munka elemzése – különösen a kiküldetések, a szükséges ismeretek beható vizsgálata – zökkenőmentes átvezetést ad az olvasó számára a következő alfejezethez (5.4. Rezideálás és javadalomhalmozás). Itt a késő középkori káptalanok egyik legérdekesebb problémájához jutunk el, ahhoz, hogy a kanonokok mennyire tartották be az általánosan elvárt helyben tartózkodási kötelezettséget, illetve hogy mennyire volt rájuk jellemző különböző javadalmak egyidejű birtoklása. Pécs esetében a két kérdés közül az elsőről – szabályzat, statútumok hiányában – nagyon nehéz képet alkotni. Ennek dacára a szerző az elszórt adatokból és párhuzamokból elfogadható összképet volt képes kialakítani, még akkor is, ha a helyben tartózkodók és a távollevők arányát nem is lehet pontosan megállapítani. A hiányos adatok ellenére véleményem szerint levonható egy olyan következtetés is – ez azonban itt sajnos hiányzik –, hogy a távolléteket Pécsen általában nem büntették különösképpen. A javadalomhalmozás kérdésében már árnyaltabb képet kapunk. Itt a szerző – Köblössel egyetértve – alapos kritika alá

⁷ Koszta 1998.

veszi Mályusz Elemér ide vonatkozó tételét (a javadalomhalmozást tiltó rendelkezések szerinte a 16. századra eredményt hoztak). Mind Köblös, mind Fedeles Tamás vizsgálatai azt mutatják, hogy a jelenség nem szűnt meg Mohács előtt, inkább stagnálásról lehet beszélni.

A következő fejezet (6. A kanonokok életkörülményei, mentalitása), noha új, önálló elem, szoros kapcsolatban áll az előző egységgel. Magától értetődő tény, hogy az egyes kanonokok életvitelére milyen nagy hatást gyakorolhatott javadalmaik jövedelmezősége, bevételei. A források értelmezhetőségének bizonytalansága (természetbeni bevételek, becslött adatok) ellenére a szerző pasztikus képet tár elénk a kanonoki jövedelmekről, külön kitérve az egyes méltóság- és tisztségviselők, főesperesek, egyszerű kanonokok lehetséges jövedelemforrásaira. Ezáltal válik igazán láthatóvá, hogy a bevételek terén korántsem a funkcionális tagozódás érvényesült a káptalanon belül. Ehhez járul még a javadalomhalmozás jelensége, amely nem egy esetben még inkább „felülírja” a várható vagy elképzelt sorrendet.

A felsorakoztatott adatok alapján Fedeles joggal vonja le azt a következtetést, hogy „kanonokjainknak módjuk nyílt a »*kényelmes*«⁸ életvitelre, sőt ezen felül ingatlanok és egyéb értéktárgyak, könyvek vásárlására, kisebb vagyon gyűjtésére” (157. oldal). Az előrebocsátott összegzést azután szemléletes példákkal támasztja alá: kanonoki házak, ingatlanok, birtokszerző törekvések. A mentalitás kérdéskörén belül a szerző – utalva az egyetemi tanulmányokra, az egyházi rendek felvételére, a lelkipásztori feladatok ellátására – részletesen is kitér a nőtlenség, az ágyasok tartásának kérdésére. Szintén itt szerepelnek azok az érzékletes példák, amelyek az italfogyasztás problémájáról, a vadászatról, a fegyverforgatásról és a hatalmaskodásokról tudósítanak. Ugyanitt olvashatunk az egyéni vallásosság megnyilvánulásairól (zarándoklatok, kápolnák, hordozható oltárok, búcsúengedélyek, kegyes adományok), valamint az egyes személyeknél jól kimutatható élénk kulturális érdeklődés (magánkönyvtárak létrehozása, értékes és jeles liturgikus könyvek gyűjtése). Az adatok értékelése során a szerző kellően mértéktartó marad, jól látja, hogy az egyes kanonokok személyisége legalább annyira meghatározta mentalitásukat, mint a rendelkezésükre álló anyagi javak.

Az első rész utolsó fejezete a továbblépés módozatait vizsgálja. A szerző itt három lehetséges variációt mutat be: 1) továbblépés a főpapok (prelátusok) közé, 2) továbblépés az egyházi középrétegen belül valamilyen más, jövedelmezőbb stallum irányában, 3) átlépés valamely szerzetesrendbe. E rövid fejezetben a szerző lényegében tényszerűen összefoglalja a vizsgálható személyek előremenetelének adatait.

A mű következő, majdnem száz oldalnyi terjedelmű részében kaptak helyet a függelék táblázatai. Az egyes adatsorokat a rövidítések és a jelmagyarázat fel-tüntetése vezeti be.

⁸ de Cevins 2003: 104.

A mű második része a prozopográfiai adattár (312–469. oldal). Itt olvasható betűrend szerint 404 kanonokok életrajza, az általuk bírt egy vagy több javadalom megszerzésének rövid leírása a név, illetve a javadalom és birtoklási idő közlésével.

A könyv legvégén kaptak helyet a térképek. Az első a *magyar* kanonokok származáshelyeit mutatja be országosan. A cím kissé szerencsétlen, vélhetőleg a magyar származású kanonokokra kívánt ezzel a szerző utalni. Nagyobb gond az, amire a származás kapcsán már kitértem, nevezetesen a névhasználat és a származás összefüggésében rejlő bizonytalanságokról van szó, például a Pozsegai nevű Pozsega-várról, vagy Pozsega megyéből származott-e? stb. A következő térkép a Baranyán belüli származáshelyeket tünteti fel, külön is jelölve a birtoklási viszonyokat. A II. számú térkép a külföldi eredetű kanonokok származáshelyeit tünteti fel. A következő a pécsi javadalmas kanonokok egyetemi tanulmányainak színtereit tárja az olvasó elé. Ez különösen jó, plasztikus képet ad a kanonokok lehetőségeiről, irányultságáról. A negyedik térkép egy korábban kevésbé érintett problémát, a pécsi kanonokok külföldi javadalmait mutatja be. Ehhez csatlakozik az V. térkép, amely a királyság más egyházi intézményeiben szerzett stallumokat ábrázolja.

Végezetül röviden érdemes kitérni arra, hogy milyen átfogó képet nyer(het) az olvasó az egész könyv alapján. Bevezetésként két rövid megjegyzést kell tennem. Az első a helyesírást érinti. A szövegben számtalan vessző hiba van, sok helyen indokolt lenne, máshol pedig szükségtelen. A második a stílusra vonatkozik. Egyrészt túl gyakran olvashatók idegen szavak olyan helyeken, ahol ezt semmi sem indokolja (pl. „lokális kontextus”, „professzionális feldolgozásokra”), másrészt keveredik az egyes szám és többes szám első személy használata. Mivel a szerző a saját eredményeit tárja az olvasó el, célszerűbb lett volna az egyes számnál maradni.

A mű egészének elolvasása után komoly hiányérzetem támadt. A 169. oldalhoz érve a gondolatok – legalábbis ami a szövegszerű elemzést illeti – egyszerűen megszakadnak. Nem arról van szó, hogy egy további szempontokat tárgyaló újabb fejezet hiányozna, hanem arról, hogy hiányzik az összegzés, az eddigi részegységeket lezáró megállapítások összefoglalása. Ez természetesen nem pusztán ezek egymás mellé helyezését jelentené, hanem azok súlyozását. Persze felvethető, hogy mégis milyen szempontok alapján. Nos ezeket, véleményem szerint, a korábbi főbb egységek jelölik ki. Ennek a lehetősége azonban ezen a ponton viszonylag csekély. Az ok pedig – az én felfogásom szerint az –, hogy a korábbi elemzések logikai váza, ahogy erre több helyen utaltam is, kissé csapongó. Erre utal az például, hogy a származás kérdése előkerül a káptalan szerkezetének vizsgálatakor és a testületbe történő bejutás elemzésénél. Ez utóbbi fejezet szempontjai rendre felbukkannak a 2. fejezetben, igaz, csak rövidebb kivonatok formájában. Ezáltal olyan keveredés indul meg, amely rendkívül nehézkessé teszi például a testületbe való bejutásban tényleges szerepet játszó tényezők kiszűrését és értékelését.

Elképzelhető egy talán szerencsésebb, ugyanakkor nyilvánvalóan szubjektív benyomásokon alapuló tagolás is. Úgy vélem, hogy a káptalan szerkezeti felépítése lehetett volna a kiindulópont. Érdemes azonban megfontolni, hogy itt csak a kanonokok egyes csoportjai, számuk, számbeli arányuk szerepeljenek. Erre

nézve iránymutató lehet a Köblös József által választott megoldás.⁹ Ehhez csatlakozhatna a káptalani javadalmak betöltésének bemutatása lényegében abban a formában, ahogy most is olvasható.

A testületbe történő bejutás jelenlegi szerkezetét viszont érdemes lett volna megváltoztatni. Külön kellett volna venni a származás kérdését egy önálló fejezetbe, mivel szerintem, és mint ki is derült, lényegében nem tartozik a bejutást befolyásoló tényezők közé. Ennek a problémának érdemes lett volna nagyobb figyelmet szentelni, már csak annak alapján is, amit e kérdésben Köblös 1994-ben megállapított. Ő a származást bemutató egységet egy nagyon érdekes és tanulságos összegzéssel zárta le.¹⁰ Itt Mályusz Elemér felvetéseivel összhangban¹¹, részben azokkal vitatkozva kifejtette, hogy Magyarországon az egyes társadalmi rétegek szerinti megoszlás lényegében nem gyakorolt befolyást a kanonoki stallum elnyerésére. Itthon nem tapasztalható olyan megkötés, amely valamely réteget „helyzetbe” hozott volna. A származási különbségek az egyházi testületeken belül elmosódtak, ott másféle megoszlás alakult ki – tegyük hozzá: ezektől teljesen eltérő okok miatt (például belső hierarchia, jövedelemszintek stb.). Ebből pedig, számomra legalábbis, az következik, hogy a bejutást befolyásoló tényezőktől külön kezelve kellene foglalkozni a származás kérdésével. Annál is inkább, mivel ennek elemzése remélhetőleg árnyaltabb képet ad a különböző társadalmi rétegek egyházi pályával, így a kanonoki karrierlehetőségekkel szemben támasztott elvárásairól.

Az egyetemi tanulmányokat taglaló alfejezetet jelen fomájában érdemes lenne „áttenni” a kanonokok feladatait, kötelezettségeit tárgyaló részhez, mivel most talán ezekhez áll a legközelebb.

Az eddigiek fényében, érthető módon, az itt alfejezetként szereplő, a javadalomszerzés egyéb módozatait számba vevő elemzés önálló fejezetté léphetett volna elő. Az itt olvasható elemzések alapján számomra világos, hogy a személyi kapcsolatok voltak a döntőek a káptalani testületbe történő bejutásban. Ezt érdemes lenne kiemelni, sőt az is megfontolandó, hogy *ezen belül* kellene megvizsgálni az egyházi kapcsolatokat, az uralkodói kegyet, az állami vagy udvari szolgálatot és a familiáris kapcsolatokat.

Azon is talán érdemes elgondolkodni, hogy külön kellene foglalkozni a kanonokok káptalanon belüli mozgásával is, az alacsonyabb rangú kanonokok közül a magasabb tisztségre jutottakkal. Nyilván ez is messze vezetne, hiszen megkerülhetetlen a mozgást, mobilitást befolyásoló tényezők elemzése.

A kanonokok feladatainak, kötelezettségeinek, életkörülményeinek, mentalitásának ismertetése és elemzése igen jól sikerült, így ezekkel most külön nem is foglalkozom. A továbblépés lehetőségeinek vizsgálatát viszont talán érdemes lenne kitágítani a motivációs tényezők irányában.

Az első rész szerkezetéhez fűzött javaslataim sorában az utolsó az összegzést érinti. Egy ilyen fejezet, lezárás mindenképpen szükséges lenne. Erre nézve jó

⁹ Köblös 1994: 15–18.

¹⁰ Vö. a származás súlya: Köblös 1994: 34–36.

¹¹ Mályusz 1958, 1971.

példa a Köblös munkájában olvasható összegzés.¹² Az itt felvázolt öt alapvető kanonoki életpálya-modell nagyon ötletes, hiszen letisztult formában tartalmazza a kanonoki testületen belül (és részben azon kívül) megvalósult vagy éppen derékba tört karriereket. Hozzá kell azonban tenni – amint ezt Köblös is hangsúlyozta –, hogy ezek ilyen tisztán és egyértelműen nem ragadhatók meg, sok a kereszteződés, az áthallás. Ennek ellenére arra alkalmasak, hogy mélyebb társadalomtörténeti következtetéseket vonhassunk le az adatokból.

Kiss Gergely

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Cevins, Marie-Madeleine de 2003: *Az Egyház a késő-középkori magyar városokban*. (Ford. Kiss Gergely.) Budapest
- Fedeles Tamás 1999: *A pécsi székeskáptalan közhitelű oklevéladása (1354–1363)*. Szakdolgozat. Pécs
- Fedeles Tamás 2001: A pécsi székeskáptalani hiteleshely. A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi feladatokat ellátó tagjai és munkájuk szinterei (1354–1363). *Pécsi Szemle* 4. 4. 13–21.
- Fedeles Tamás 2001a: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi levéltára a középkorban. In: Balogh László – Szarka József – Weisz Boglárka (szerk.): *Tanulmányok a középkorról. A II. medicusztikai PhD-konferencia (Szeged, 2001. április 3.) előadásai*. Szeged, 39–53.
- Fedeles Tamás 2001b: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a hiteleshelyi oklevelek tükrében (1354–1437). In: Font Márta (szerk.): *Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon*. (Tanulmányok Pécs történetéből 9.) Pécs, 103–137.
- Fedeles Tamás 2002: Két pécsi prépost a 15. század első feléből. *Pécsi Szemle* 5. 2. 21–27.
- Fedeles Tamás 2003: Rudolf prépost, a szabad művészetek borostyánkoszorúsa és a kánonjog licenciátusa. *Pécsi Szemle* 6. 2. 8–13.
- Fedeles Tamás 2003a: Adalékok a pécsi székesegyházi alsópapság történetéhez (1354–1400). In: Font Márta – Vargha Dezső (szerk.): *A Koller József emlékkonferencia (2002. október 24–25.) válogatott előadásai*. (Tanulmányok Pécs történetéből 13.) Pécs, 111–131.
- Fedeles Tamás 2003b: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi vonzáskörzete (1354–1526). In: Weisz Boglárka (szerk.): *Tanulmányok a magyar középkorról*. Szeged, 9–22.
- Kosztá László 1988: Adalékok a székesegyházi alsópapság XIII–XIV. századi történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Acta Historica* 86. 15–26.
- Kosztá László 1991: Hiteleshelyek a pécsi egyházmegyében 1353-ig. *Baranya* 4. 1–2. 55–70.
- Kosztá László 1993: Az 1306-os pécsi püspökválasztás. Megjegyzések a pécsi püspökség 14. század eleji archontológiájához. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Acta Historica* 98. 37–51.

¹² Köblös 1994: 77–82.

- Kosztai László 1998: *A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353)*. (Tanulmányok Pécs történetéből 4.) Pécs
- Köblös József 1994: *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában*. (Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok 12.) Budapest
- Kubinyi András 1971: A középkori magyarországi városok hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. *Településtörténeti Közlemények* 23. 58–78.
- Kubinyi András 2000: *Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. (Dél-Alföldi Évszázadok 14.) Szeged
- Kubinyi András 2001: Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a késő-középkorban. In: Font Márta (szerk.): *Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon*. (Tanulmányok Pécs történetéből 9.) Pécs, 43–52.
- Mályusz 1958: *A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 9.) Budapest
- Mályusz Elemér 1971: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest

Köblös József (szerk.): A pápai református kollégium diákjai. 1585–1861.

(A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 9.)

Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2006. 1060 oldal, XI kép, CD-melléklet

Az elmúlt években öröndetesen megszaporođtak a társadalomtörténeti vizsgálato-
 tok alapjául szolgáló oktatástörténeti forráskiadványok, a Szögi László koordinál-
 ta peregrinuskutatás induló köteteit lapunk is bemutatta.¹ Az iskolai anyagöny-
 vek névanyagának közzététele, megfelelő mutatókkal ellátva hallatlan segítség
 minden nominális szintről induló kutatáshoz. Az egykoron élt „híres” emberek
 körén túl a mikrotörténeti, prozopografikus érdeklődés felerősödésének köszön-
 hetően egyre inkább előtérbe kerül a hétköznapi intézményhasználat, az egykori
 iskolázási, tudásmegszerzési stratégiáknak, az iskolának mint a társadalmi mobi-
 litás eszközeinek vizsgálata. A most megjelent kiadvány elsőrangú bázisa minden
 ilyen jellegű vizsgálódásnak.

Az általunk ismert hasonló vállalkozások közül több szempontból is kiemel-
 kedik a pápai református kollégium könyv- és levéltára munkatársaiból szerve-
 ződött kutatócsoport munkája. A kilencszáz oldal meghaladó névanyag betűhív
 gondozása önmagában is elismerésre méltó, miként az a cél is, hogy valameny-
 nyi, a tanárookra-diákokra vonatkozó lajstromos feljegyzést, forrást egy kötet-
 ben tegyenek hozzáférhetővé. A mellékelt CD-ROM segítségével ugyanakkor
 nemcsak egyes személyek adatai listázhatók ki, hanem – az összetett keresésnek
 köszönhetően – a felhasználó rögtön a megoszlásokra is rákérdezhethet (pl. egyes
 településekre, megyékre, felekezetekre stb. jelenlétének mértéke).

A kötetet Köblös József és Hudi József tollából bő száz oldalas bevezető
 tanulmány nyitja, melyben a kollégium szervezetét, működését tekintik át 1861-
 ig.² A két részes tanulmány lényegretörően és országos kitekintésben mutatja
 be a diákság csoportjait, a képzés színvonalának és a tananyagának a változásait,
 a későbbi hivatásválasztás jellegzetességeit, de a pápai kollégium súlyát is a refor-
 mátus iskolahálózatban. A tényanyag megértését, a változások nyomán követését
 számos táblázat és grafikon segíti, a tanulmány végén pedig 22 darab térképet
 találunk a kollégium kibocsátó és vonzáskörzetéről.

A bevezető után következik a kötet magja, a diáknévsorok időrendben közölt
 listái. A kötet nem elsősorban névtárnak készült, a szerkesztés során a forrásköz-
 lés szempontjai érvényesültek erősebben. A szerkesztők célja az volt, hogy a kol-
 légium kezdeti időszakától egészen a polgári kor kezdetéig valamennyi lajstro-
 mos jellegű, a diákokra és tanárookra vonatkozó forrást közreadják: a kötet 1585-
 től kezdődően egészen az 1860/61-es tanévig tartalmazza ezeket. A diákokra

¹ Lásd Sasfi Csabának a *Korall* 9. 2002. szeptemberi számában megjelent ismertetését. (251–255.)

² Köblös József (9–58.) Hudi József (58–117.): *A pápai református kollégium szervezete és működése a XVI–XIX. században.*

vonatkozóan ugyanis korántsem csak az „anyakönyv” az egyetlen forrás, a kollégium működésének itt publikált, majd három évszázadnyi története során számtalan formában és indokkal történt a diákok nevének feljegyzése.³ Az más kérdés, hogy főként a korai időszakból esetleges, hogy ezen források közül melyek maradtak fenn, emiatt az egyes források időhatárai közötti időintervallumok nem jelentenek folyamatos forrásbázist: elsősorban a régműltből származó adatok meglehetősen töredezttek, sporadikusak, szerkezetük, rovataik tekintetében is változók.

A kötet tehát a benne szereplő több ezer név ellenére nem névtár, névmutató emiatt nem is készült hozzá (ezt a hiányt azonban a CD teljes mértékben orvosolja, itt a pdf formátumban is közzétett kötet akár minden szavára is rákereshetünk). Ahhoz kíván segédkezni, hogy a kutatók, érdeklődők legszélesebb köre számára egy kötetben, valamennyi egykori diák adatai hozzáférhetővé váljanak – már csak a védett források kímélése miatt is.

A CD-mellékletben a pdf-formátumú kötetten túl az 1819/20–1860/61 közötti időszakra kiépített adatbázisban „az összes elérhető adatsor” bevonásával a diákok mellett az oktatókra is – összesen 47 000 adatra – kereshetünk. Az adatbázis alapja a helytartótanácsnak félévenként felküldött aktuális nyilván tartás, melynek kategóriái visszaköszönnék a keresés szempontjainál: név, életkor, vallás, nemzetiség, születési hely, megye, év, félév, tagozat, képzés, a gondviselő neve, foglalkozása, lakhelye (megye is) mentén kereshetünk, de lehetőség nyílik összetett keresésre is. Ez a lista a tanároknál a képesítéssel, szolgálati idővel kapcsolatos egyéb kategóriákkal bővül (tanított tárgyak, nyelvismeret, beosztás stb.)

Két közismertségnek örvendő egykori diák személyén keresztül szeretném felvillantani a CD-ROM nyújtotta lehetőségeket. Petrovics Sándor és Jókai Móric az 1840-es évek elején volt diákja a kollégiumnak. Petrovics Sándor nevével hat találatot kapunk, valamennyit az 1841/42-es tanévből. A 19–21 éves, magyar nemzetiségű, evangélikus Sándor az akadémiai tagozaton tanult, tantárgyait is megtaláljuk a görög nyelvtől a természeti tudományokig. A hat találat a születési hely, az apa neve és foglalkozása tekintetében azonban már nem egységes: születési helyként – Petőfi identitáskeresésének köszönhetően – Kiskőrös mellett Szabadszállás is olvasható, az apa keresztnéve három formában

³ I. Diáknévsorok. 1718–1739. közötti diáknévsorok. (145–155.)

Az 1752–1783. közötti adásztevelői „számúzetés” időszakának diáknévsorai. (156–179.)

A pápai kollégium diáknévsorai című fejezetben az 1783–1861. közötti évenkénti diáknévsorokat találjuk. (180–416.)

II. Beiratkozott tanulók, 1797–1851. (419–744.)

III. Aláíró diákok, 1585–1856. (747–916.) – a kollégium törvénykönyvét aláírók jegyzéke.

IV. Alumnus diákok, 1795–1823. (918–944.)

V. Testgyakorló diákok, 1850–1851. (947–954.)

VI. Magánvizsgát tett diákok, 1852–1861. (957–958.)

VII. Kollégiumi magántanítók és beosztott tanítványaik, 1806–1832. (961–1012.)

VIII. Kollégiumi osztálytanítók, 1732–1752 (oktatók). (1014–1016.)

IX. A kollégiumból kikerült iskolamesterek és segédtanítók, 1799–1850. (1019–1060.)

is szerepel, így Sándor, Ferenc, István néven, és a hivatás megjelölésénél is van alternatív találat, a mézsáros mellett az asztalos. A komáromi illetőségű, 16–18 éves, református magyar Jókai Móric szintén 1841/42-ben koptatta a kollégium padjait, ő is akadémiai tagozaton. Nevének beírása után négy találatot kapunk, melyek rovatai szinte teljesen fedik egymást, bár özvegy édesanyja neve Mária és Krisztina formában is megtalálható. A CD nagy erénye tehát, hogy a kutató rögtön szembesül az egykori iratvezetés kiforrottságával (remélhetőleg nem az adatbevitellel), azzal, hogy csak a források egymásra vetítésével, majd egyenkénti vizsgálatával lehetséges a múlt valóságának közelítő feltárása. Az adatbázis a gyors tájékozódás mellett így egyben a forráskritikai szempontok fokozott érvényesítésére is rászorítja a felhasználót.

Jelen munka egy tudományosan végiggondolt, majd következetesen végigvitt és igényes formában közreadott forráskiadvány, amely nemcsak a kutatók számára lesz megkerülhetetlen, de minden hasonló törekvés számára is követendő példát jelent.

Horváth Gergely Krisztián

Kulcsár Krisztina: II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773.

(Doktori mestermunkák)

Budapest, Gondolat Kiadó – Magyar Országos Levéltár, 2004. 580 oldal, 1 térképmelléklet

Az érdeklődő olvasó, ha csak Kulcsár Krisztina kötetének külső borítóját és címgnyedívét tanulmányozza, máris számos fontos ismerethez juthat. Nem mondható, hogy a kiadvány szerény külsejével figyelemfelkeltő lenne. Sorozatcíme azonban szó szerint értendő. Doktori fokozat odaítélésére benyújtott értekezés könyv alakban megjelentetett változatáról van ugyanis szó, amelyről – a tartalom, a kötet egésze alapos ismeretében – meggyőződéssel állítható, hogy valóban „mestermunka”.

Mestermunkát sejtet a szerző borítón olvasható rövid életrajza, amelyből megtudhatjuk, hogy Kulcsár Krisztina magas szintű tanulmányokat végzett, biztos nyelvtudással felvértezett, számos külföldi kutatóhelyen huzamosabb ideig gyűjtötte anyagát, és itthon elmélyült munkát követelő intézményekben szerzett gyakorlatot. Témavezetője H. Balázs Éva volt, akinek kivételes igényessége nem csupán a hazai történészek körében közismert, és aki úgy irányította hallgatói figyelmét az egyetemes történelem kora újkori kérdéseire, hogy azok mindig a magyar történelemmel szoros kapcsolatban jelenjenek meg. Végül a kötetben összefoglalt munka színvonaláról a mesterfokú minősítést a recenzens azért is bizton állíthatja, mert az értekezés egyik opponenseként részese lehetett a doktori eljárásnak, amelyben a disszertáció megismerése után bírálótársával, Poór Jánossal együtt kifogások, vitakérdések helyett csak néhány észrevételt, javaslatot fogalmazott meg.

A doktori értekezés közreadását egyértelműen örömmel üdvözölhetjük. Kulcsár Krisztina kötete ugyanis feltétlenül figyelemre méltó, kimagasló jelentőségű és színvonalú munka, amelynek ismeretétől a hasonló témával, és a korszak egyes részkérdéseivel foglalkozók a jövőben nem tekinthetnek el. A kor egészének sokrétű bemutatását a szakirodalom alapos és gondos áttekintése, valamint a kiterjedt forráskutatás is biztosítja. A szerző összetett és bonyolult mondandója a sikeresen megoldott, rendkívül arányos és világos szerkesztés következtében mindvégig jól követhető. A részkérdések tisztázása, a nem egyszer új eredménynek minősülő megállapítások megalapozott módszertani felkészültségen és igen alapos, változatos forráskritikai megoldásokon nyugszanak.

A kötet bemutatása előtt tanulságosnak gondolom az Előszó egy rövid mondatát felidézni, melyben Kulcsár Krisztina megjegyzi, hogy 1991-ben kezdett II. József császár utazásaival foglalkozni. Az értekezés benyújtására, megvédésére 2001-ben került sor, és a kézirat, amelyen még 2001 után is dolgozott, 2004-ben jelent meg.

A disszertációra fordított első tíz esztendő elmélyült, elkötelezett és rendkívül komoly munkával telt. A szerző a források és a szakirodalom kutatásában sem térbeli, sem technikai nehézséget nem ismert. A Zemplén megyei levéltárban éppen úgy kutatott, mint a budapestiekben, a soproniban vagy a bécsiékben. Tanulmányozta az eperjesi forrásanyag mellett a kassaiakat és a temesváriakat. Olyan levéltári forrásokat elemzett, amelyek létéről előtte csak a levéltárosoknak volt ismerete. Feldolgozta a nyomtatásban megjelent 18. századi forrásértékű kiadványokat éppen úgy, mint a német, a francia vagy az angol nyelvterületen kiadott vonatkozó szakirodalmat. A személyes kapcsolatok segítségével élve nem mondott le a külföldi disszertációk anyagának megszerzéséről sem. Ez utóbbiak nyújtottak segítséget például a Habsburgok és külön II. József különböző típusú utazásai bemutatásához, József 1773. évi utazásai költségeinek meghatározásához vagy a Galíciában tett utazását követő változások tanulmányozásához.

A forrásokról szólva külön is meg kell említeni két, a forrásfeltárást és forrásfeldolgozást nehezítő körülményt. Köztudott, hogy a 18. század második felében a Habsburg Birodalom központjából szinte valamennyi helyi kérdéssel kapcsolatban számos olyan írásos dokumentumot továbbítottak, amelyekre a helyi szervektől válaszok sora érkezett. Az elhúzódó ügyek megoldásával kapcsolatban terjedelmes ügyiratok keletkeztek. A mennyiségét tekintve tömegesnek minősíthető forrásanyag feldolgozása során a kutató munkáját az a körülmény is nehezíti, hogy a kor forrásai csak töredékesen jelentek meg forráskiadványokban, nyomtatásban. Mindez – az igényes feldolgozás elkészítésének elengedhetetlen előfeltételeként – rendkívül sok, kitaró munkát, komoly előképzettséget kívánó levéltári kutatást követelt a szerzőtől.

A megjelent kötet mellékletében a levéltári források felsorolása kilenc, a nyomtatottaké a szakirodalommal együtt harmincnyolc oldalas. A negyvenhét oldalnyi terjedelem nem csupán tiszteletet parancsol, de egyben azt is jelenti, hogy a rendkívüli gonddal összeállított pontos jegyzékeket – hála a szerzőnek – a jövőben mint az utazástörténeti források és szakirodalom bibliográfiáját is számon tartjuk és használhatjuk.

A feldolgozás során Kulcsár Krisztina a kutatott témát igen sokrétűen vizsgálja. Ez a sokrétűség az olvasónak talán azért nem azonnal szembeötlő, mert az egyes kérdések, a kérdésekre adott válaszok a kötet egészében rendkívül arányosan és világosan szerkesztettek. A szerkesztés erényei igazak a kötet egészére és érvényesek egy-egy fejezet belső felépítésére is. Véleményem szerint csak az a kutató tudja mondanivalóját, teljes feldolgozott anyagát ilyen magától értetődően rendszerezni, tagolni, aki a témát és a kort, azok legapróbb részleteit is messzemenő alaposággal ismeri.

Az egész kötet szerkezetét tekintve az első, a Bevezetés fejezet ad áttekintést az utazások kutatástörténetéről, majd tipológiájáról. Kitér az uralkodói és a Habsburg-utazásokra, végül részletesen szól az utazó II. Józsefről. A következő három fejezet egymással közel azonos, arányos terjedelmű. Ezek közül az első – az egész kötetet tekintve a második – az utazások technikai előkészítését és

megszervezését tárgyalja. A harmadik rész II. József Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768 és 1773 között tett utazásainak bemutatása, míg a negyedikben az utazásokhoz kapcsolódó vizsgálatokról, az utazások utóéletéről, eredményeiről esik szó.

A kötet egészének arányos felépítése mellett feltétlenül szót érdemel az egyes nagyobb részek világos, könnyen követhető belső szerkesztése is. A nagy fejezeteken belül egymást igen logikusan, és a számozás segítségével egyszerűen áttekinthető alfejezetek sora az alapos átgondoltságot, a való életet tükröző források logikáját is követő felépítést bizonyítja. A munka olvasása során arról győződhetünk meg, hogy Kulcsár Krisztina munkája minden részletében kerek egészet akar nyújtani. Így valamennyi kérdés tárgyalásánál, az alfejezetek felépítésében is arra törekedett, hogy az általános megközelítéstől haladjon a részkérdések felé, a tágabb látóhatárt egyre szűkítve.

A munka szerkesztésében új megoldásként jelentkezik, hogy a felkutatott és elemzett forrásokról a kötet elején nem kapunk a szokványos módon általános áttekintést. A megszokott helyett választott megoldás – azaz a kutatott részkérdések feldolgozása során történő forrasmertetés – indokolt és meggyőző. Indokolt, mert az egészen eltérő jellegű források összefoglaló bemutatása szétfeszítette volna a logikusan kialakított szerkezet kereteit. Az a mód, mely a források ismertetését az egyes fejezetekben és alfejezetekben a tárgyalt részkérdésekhez kapcsolja, jól követhetővé teszi a forrás bemutatásának és tartalmi vonatkozásainak egy-egyben való szemléltetését.

A munka megírásához használt források sokszínűségét minden bizonnyal az is jól mutatja, ha a teljesség igénye nélkül, csak néhány, eltérő jellegű forrástípust említünk. Kulcsár Krisztina szorgalmát, magas szintű felkészültségét nemcsak a források felkutatása jelzi, hanem a források feldolgozása során alkalmazott számos, különféle forráskritikai módszer is. Külön említésre méltó a szerzőnek az a képessége, melynek köszönhetően a szakirodalom megállapításait és a legkülönbözőbb források adatait szerves egészévé olvastja össze.

II. József utazásokról, úti programokról vallott általános felfogását Kulcsár Krisztina a bevezető fejezetben a társuralkodó 1765. évi politikai emlékirata, a két változatban is fennmaradt későbbi emlékirata és levelei alapján mutatja be. Az utazások technikai előkészítésének egyes kérdéseire a központban tevékenykedett „felső vezetők” jelentései, a helyi vezetők levelei, beszámolóit szolgáltatott adatokat. A magyarországi utazásokra is érvényesek voltak József 1766-ban készített kéziratos feljegyzésében foglalt alapelvei, valamint az ezt pontosító későbbi hét (1766, 1767, 1769, 1772, 1773, 1775, 1783) rendelkezése. Az utazások megszervezésének bemutatásához a korábban még nem kutatott és így a szakirodalomban ismeretlen katonai és polgári, központi és helyi szervek iratanyaga szolgált alapul. Ugyancsak új, eddig teljesen ismeretlen Bécsben őrzött források tették lehetővé a társuralkodói utazások költségeinek részletes elemzését. Az utazások során szerzett benyomásokról, az országrészek állapotáról II. József útinaplóinak, rövid feljegyzéseinek különböző variánsai, a hivatalnokokkal folytatott

beszélgetésekről készített feljegyzései, valamint útítársa, Albert herceg emlékiratai szolgáltatnak adatokat. Ugyan a naplók alapos, összefoglaló ismertetése a harmadik fejezet elején olvasható, e mellett egy-egy konkrét kérdés (például a nép oktatása, nevelése) tárgyalása során külön forráskritikai megjegyzések megfogalmazására is alkalmat talál a szerző.

A korábbiaktól eltérő jellegű források feldolgozására került sor a munka utolsó fejezetében. Az alattvalók beadványainak, kérvényeinek, a korábban már ismert, de eddig még fel nem dolgozott császári jelentéseknek, az államtanácsosok véleményezésének és Mária Terézia döntéseinek elemzése alapján tekinti át a kötet szerzője József utazásainak eredményeit és kudarcait.

A források használata, kritikája során Kulcsár Krisztina mindig alkalmazni tudta azokat a módszereket, amelyeket az egyes forráscsoportok sajátosságai kínálnak. Itt külön megjegyzésre érdemesnek tartom a számszerű adatok megfoghatóvá tételéhez használt matematikai módszerek alkalmazását, valamint a számítások eredményeit szemléltető ábrák elkészítését. Természetesnek tűnhetnek a matematikai számítások az utazási költségek megállapításánál, de a szerző élt a módszer lehetőségével például abban az esetben is, amikor József magyarországi utazásait vizsgálva a naponként megtett távolságokat állapította meg.

Külön elismerés illeti véleményem szerint Kulcsár Krisztinát azokért a példákért, amelyekkel a nagytömegű iratanyag felhasználása során általában rendkívül ritkán alkalmazott filológiai megközelítésre vállalkozott. Így például a magyarországi vármegyék alispánjainak jellemzéséhez összegyűjtötte azokat a német nyelvű jelzőket, amelyek József naplójában az egyes nevek mellé kerültek. Nem kevésbé érdekes az a megjegyzés, amely Józsefnek a mádэфalvi veszedelemről írt feljegyzéséhez kapcsolódik. Ez esetben az igemód használatával jelzi Kulcsár Krisztina, hogy József ugyan értékítélet nélkül említi az eseményeket, de elhatárolódik Siskovich ezredes véleményétől. A források felhasználásának egyik legszebb példájaként emelem ki – az egyébként a leírásokon túl egyéni következtetéseivel, véleményeivel csínján bánó szerző – II. József és Albert herceg megfigyeléseinek párhuzamba állítása során tett, rendkívül találóan, finoman megfogalmazott észrevételeit.

Kulcsár Krisztina térképet is készített, a harmadik fejezetben feldolgozott II. József és Albert herceg útinaplói adataiból. A rekonstrukció alapjául igen indokoltan a Neu ezredes által készített 1:192 000 méretarányú térkép szolgált mint a tárgyalt korszak legjobban felhasználható térképműve. Aki már készített térképi rekonstrukciót és arra szöveges forrás adatait vezette rá, tudja, mennyire időigényes, milyen sok kérdést felvető feladatot jelent egy-egy ilyen munka. A digitalizált, színes, adatokban gazdag térkép kimagasló minőséget képvisel a kötetben, megkönnyítve az utazások nyomon kísérését és jobban megértette a szöveges forrásokat is. A térképre rákerültek az útvonalak, segítségével elkülöníthetőek a különböző években felkeresett, érintett települések. Leolvasható a térképről az is, hogy hol voltak az éjszakai szállások és hol a vesztegárállomások.

A térképhez kapcsolódik az a földrajzi névmutató, amely a kötet mellékleteként tanulmányozható, és amely kizárólag a térképen feltüntetett településekről

tájékoztató. A mutató összeállításának „műhelytitkaiba” is beavatja a szerző olvasóját, aki így részese lehet az ilyen jellegű feladatok megoldása során felmerülő számos problémának, nehézségnek. A mutatóban nem csupán a különböző nyelvű földrajzi neveket találhatjuk meg, hanem tipográfiai eszközök segítségével tartalmi tájékoztatást (éjszakai szállások, utalások), Erdély és a Temesi Bánság esetében levéltári forráson alapuló (!) közigazgatási beosztásra vonatkozó meghatározást is kapunk. (Itt utalok arra a Hely- és névmutatóra, amely ugyancsak mintáértékű segédletként a kötet szöveges részében előforduló helynevek és személynévek visszakereshetőségét biztosítja.)

Egy-egy utazó útja során az egykori valóság számtalan területével került kapcsolatba. Még inkább igaz ez az önálló uralkodásra készülő társuralkodó, II. József esetében, aki már utazásai előtt kijelölte nemcsak azokat a tartományokat, amelyeket a birodalomban fel akart keresni, hanem azokat a szakkérdéseket is, amelyek intézményeit, vagy amelyek helyi szakértőit meg akarta ismerni. Így tanulmányozta a hadügyet, a katonai határőrvidékeket az erődépítészettől kezdve a katonák mindennapjáig. Érdeklődése kiterjedt a kor minden olyan kérdésére, amelyeket egyre több központi rendelettel szabályoztak vagy gondoltak szabályozandónak. És mint leendő egyeduralkodó törekedett személyes kapcsolatot teremteni az alattvalókkal.

Kulcsár Krisztina kötetében a teljes szakirodalmat áttekintve, valamennyi szükséges forrástípust felhasználva mutatja be II. József utazásait. Igényes munkáját vagy munkája igényességét több, igen gyakran rendkívül szerényen megfogalmazott, olykor csak lábjegyzetben említett új eredmény tanúsítja. Kutatásai után számos, napjainkban is használt szakirodalmi munka, kézikönyv megállapításait lehet és kell korrigálnunk.

Források alapján végzett számítások után a szerző az eddigi hibás adatok helyett új, helyes képet tár elénk például József utazásairól szólva, amikor pontosan meghatározza a Bécstől távol töltött napok, évek számát. Ugyancsak számadatot korrigál levéltári protocollumok segítségével a császárhoz 1773-ban eljuttatott kérvények számára vonatkozóan. Vannak példák, amikor a köztudatban élő évszámokat „javítja”, mint például az erdélyi normaiskolák megszervezésének (1772-ben, a szakirodalom 1774. évi adata helyett), vagy Landgráf Ádám útjavításokról szóló munkája megjelenésének, vagy Fehér vármegye két részre osztásának (1744 helyett 1774-ben) esetében. Több alkalommal az egyes tisztségviselők méltóságát, hivatalviselését tisztázza (Bruckenthal Sámuel, illetve Herdt esetében) és felhívja a figyelmet hibás névhasználatra is (helyesen Leopold Clary Ludwig Clary helyett).

Van, amikor Kulcsár Krisztina a szakirodalom megállapításainak tarthatatlanságát teszi egyértelművé. Így például tisztázza József 1771-es utazása megkezdésének időpontját. Új ismeretekre vezettek kutatásai II. József útjainak előkészítéséről, amelyben a katonai szervek mellett a polgáriak szerepét is bizonyítja, vagy felhívja a figyelmet a már korábban tisztázott, de a szakirodalom egyes képviselőinél ma is tévesen használt, helyes uralkodói címhasználatra.

A jelzett források, az ismertetett módszerek segítségével a szerző igen szer-teágazóan, sokrétűen mutatja be II. Józsefet és II. József korát. Szándékosan és hangsúllyal említem II. Józsefet és korát a kötet címében szereplő II. József uta-zásai helyett, mert hiszen a szerző többre vállalkozik azoknál, akik az 1970-es évek óta egyre nagyobb számban adnak közre útleírásokat, elemzik azokat és fog-lalkoznak az utazások művelődéstörténeti, tudománytörténeti vonatkozásaival. Nem csupán József császár három, 1768-ban, 1770-ben és 1773-ban tett bánsági és szlavóniai, illetve magyarországi, valamint erdélyi utazását kívánja rekonstru-álni. Nem is úti kalandokkal vagy a 18. században látványosságának minősülő kivételes helyek, események leírásával akar „szórakoztatni”. A kötetet tanul-mányozó olvasóban sokkal inkább az a benyomás alakulhat ki, hogy József utazá-sai Kulcsár Krisztina munkája során szinte ürüggyé, keretté váltak ahhoz, hogy bemutassa a 18. század második felének Magyar Királyságát területi összetett-ségében, és ezen belül társadalmi, szociális, gazdasági, művelődési, igazgatási és igazságszolgáltatási bonyolultságában.

A kutatások megkezdésének Előszóban említett dátuma (1991) és a könyv megjelenése (2004) között eltelt – napjainkban talán hosszúnak tűnő – eszten-dők nem haszontalanul múltak. Meggyőződésem, hogy a történeti tárgyú, elmé-lyült tudományos kutatás időt kíván, a mondanivaló igényes megszerkesztése, megfelelő formába öntése gyakorlatot igényel. Kulcsár Krisztina az éveken át tartó forráskutatás és a szakirodalmi tájékozódás egy-egy szakaszának lezárását az 1994-től 2004-ig folyamatosan megjelentetett publikációival tanúsította. A köz-readott rész tanulmányok bizonyosan segítséget jelentettek később, munkája egy-egy fejezetének megírásakor. A szerző maga is jelzi, hogy például Az útítársak című fejezet egy korábbi tanulmányának bővített változata, illetve, hogy a Temesvári Bánságban folyt 1768–1769. évi vizsgálatról írt már részletesebb fel-dolgozást is. Az utazásokról szóló szakirodalmat bemutatva vagy a családi uta-zási hagyományokat érintve hivatkozásokat találhatunk saját korábbi munkáira ugyanúgy, mint a II. József utazásának vezérelveiről, az utazások költségeiről vagy az alattvalókkal teremtett személyes kapcsolatokról szóló fejezetekben. Bizonyos vagyok abban, hogy ezek nélkül az előzmények nélkül a tanulmányozott kor és a téma által felvetett kérdésekre nem lehetett volna olyan világosan megszerkesz-tett és jól áttekinthető formában választ adni, mint ahogyan ezt a jelen munká-ban találjuk. A források közötti magabiztos tájékozódás, a források megszólalta-tását szolgáló forráskritikai módszerek is csak a gyakorlat során sajátíthatóak el. És végül ugyancsak az egy évtizedesnél is hosszabb kutatás alapján alakulhatott ki a szerzőben világosan, hogy melyek azok a kérdések, amelyek megválaszolásá-val munkája jelenlegi kereteit szétfeszítené és melyek azok, amelyek még további kutatást igényelnek. A mértéktartás dicsérendő, a kutatások folytatásában pedig reménykedünk!

Mátay Mónika: Törvényszéki játszmák. Válás Debrecenben 1793–1848. Debrecen, Csokonai Kiadó, 2006. 252 oldal

„Válóperes levéltári iratokat olvasni élvezetes.” (62.) Valószínűleg ez az egyik kulcsmondata Mátay Mónika könyvének. A doktori disszertáció átdolgozásával született kötet, amely főcíme szerint törvényszéki játszmákat, alcíme szerint a válás debreceni történetét mutatja be 1793-tól 1848-ig, láthatólag olyan levéltári kutatás gyümölcse, amelyet a szerző élvezettel folytatott. A családi viszonyok társadalomtörténetében nyilvánvalóan megkerülhetetlen jelentőségű témát, amelynek feldolgozásával Magyarországon kétségtelenül úttörő munkát végzett, Mátay Mónika több oldalról is megközelíti. Egy historiográfiai bevezető után három esettanulmány következik, három válóper története, majd a válások szociológijáról kapunk áttekintést. 201 eset alapján vizsgálja a szerző, hogy kik fordultak a legnagyobb valószínűséggel a bírósághoz házastársuktól való elválasztásért és kiknek milyen esélyük volt a sikerre. Ezt a debreceni színpadokon látható családi konfliktusokat ábrázoló szépszájú színdarab bemutatása követ abból a célból, hogy láthatóvá váljon, milyen nemi szerepminták álltak a nyilvánosságban a debreceniek előtt, s ehhez a darabok mellett néhány „házassági tanácsadót” is felhasznál a szerző, valamint a válóperes tanúvallomásokból gyűjti össze a nemi szerepelvárásokra utaló kitételeket. Végül pedig a nők társadalmi helyzetéről, a fizikai és verbális agresszióról, valamint a szexualitásról olvashatunk egy-egy fejezetet. Ha a könyvet inspiráló mintákat keressük a nemzetközi szakirodalomban, akkor – eltekintve a témába vágó szakmunkáktól – módszertani szempontból bizonyára Natalie Zemon Davis munkája inspirálta leginkább, amely a levéltárakban fellelhető fikció írásokat elemezte. Mátay Mónika is tisztában van vele, hogy a válóperes iratokban a felek által előadott történetek, összességükben fikciók, az összeállított korpusz azonban alkalmas arra, hogy belőle a szerző a jó és rossz házasságokról, a jó és rossz férjegről és feleségekről szóló korabeli tudást körvonalazza. Az egyes esettanulmányokban pedig, más forrásokkal kiegészítve a válóperes aktákat, a narratív elemzésnél mélyebbre hatoló kutatómunkát tud végezni a korabeli civis társadalom megismerése érdekében.

A tanulmány időhatárait 1793 és 1848 jelenti. Utóbbit köztörténeti jelentősége és a levéltári iratbeosztás ebből fakadó szokásos rendje magyarázza. Az előbbi dátum pedig abból következik, hogy ekkor zajlott az első válóper polgári hatóságok előtt. Ezzel kapcsolatban azonban meglepetést okoz, hogy Mátay Mónikát nem érdekli a polgári válás intézményének története. Mindössze másfél oldalon (60–61.) tudósít arról, hogy II. József egy rendelete engedélyezte protestánsok számára a világi bíróságok előtti válást, s hogy ennek nyomán egy 1792-es országgyűlési törvény rendezte a kérdést. A recenzió szerzője bevallja, hogy a tények teljesen meglepték, nem tudott erről, s nem is gondolta volna, hogy a polgári házasság és válás ismert bevezetése előtt több mint száz évvel már történt egy ilyen – igaz részleges – lépés a házasság intézménye feletti egyházi kontroll

lazítása irányába.¹ Mit tartalmaz vajon a józsefi pátenst a válókok felsorolásán túl, amit Mátay Mónika idéz belőle? Hogyan értelmezhető vajon a protestánsok világi bíróság előtti válásának bevezetése a felekezeti történetének kontextusában, vagy a szekularizáció társadalmi-politikai folyamatának részeként? Vajon milyen politikai viták kísérhették II. József rendeletét, illetve milyen folyamat vezethetett az 1792-es törvény megszületéséhez? Melyek lehettek az álláspontok, milyen érvrendszerek jelentek meg a kérdés kapcsán, mi volt a katolikus egyház álláspontja, és mi a véleménye a – Debrecenben a gyakorlatban is – érintett református egyháznak a kérdéssel? A polgári válás reformátusok számára való bevezetése kapcsán e kérdések mindenképpen további kutatási feladatot adnak a téma iránt érdeklődő történészeknek.

A polgári válás intézménye mellett a válás joggyakorlatának alakulása sem érdekli a szerzőt. Tudjuk jól, hogy más a törvény és más az az alapján, de mégis nagymértékben autonóm módon alakuló joggyakorlat. A Mátay Mónika által más összefüggésben idézett jogantropológiai irodalom nagy figyelmet fordít arra, hogy a jogalkalmazás gyakorlata hogyan működik, az azt rendező normákat miként dolgozzák ki és tartják fenn – miközben folyamatosan módosítják is őket – esetről esetre a cselekvők. Ehelyett itt csupán egy statikus vázlatot kapunk a válóperek általános lefolyásáról (47–60.), amelyben a legnagyobb súly az ügyvédek szerepének és társadalmi megítélésének a bemutatására esik.

A polgári válás intézményének története helyett tönkrement házasságok története érdekli a szerzőt, s ezek bemutatására nagy gondot fordít. Aki próbált már egyes konkrét személyek után kutatni levéltárban, különböző forrástípusokból egy-egy emberre vonatkozó iratokat kiszűrni, az tudja értékelni azt a munkát, amit Mátay Mónika esettanulmányainak szereplőivel kapcsolatban elvégzett. A válóperes iratokon túl szereplői életútját a szerző végrendeletek, örökbevallási jegyzőkönyvek, céhes iratok, más peres anyagok alapján tudja, a kimerítő kutatásnak hála, kimondottan elegánsan megrajzolni. A származás, az ambíciók, a házassági és szakmai-társadalmi sikerek és kudarok bemutatásánál a konkrét személyekre vonatkozó információkon túl, hasonló társadalmi állású sorstársakra vonatkozó egyéb adatokat is felhasznál az árnyalt képalkotás érdekében. Nem árasztja el az olvasót száraz adatok sokaságával, mert biztos kézzel szelektál a rendelkezésére álló anyagból, az életpályák és konfliktusok felrajzolása mégis lélekteljes, értelmezésük pedig a 19. század első fele debreceni társadalmának, nagy levéltári anyag átvizsgálásából származó, fölényes empirikus ismerete mutatkozik meg. A házasságok és válások történeteit olvasva eleven és plasztikus képet kapunk a debreceni címeseiről, s a szorosán vett témán túl is tanulságos, ahogyan

¹ II. József 1786-os házassági pátenstével egységes állami házassági jogot alkotott, amely a dispensációs és bírósági hatalmat kivette az egyház kezéből, de meghagyta a házasságkötés egyházi formáját és a katolikusoknál a felbonthatatlanságot. Az 1791:XXVI. tc. a Józsefi pátenst a katolikusok és görög keletiek tekintetében hatályon kívül helyezte és a vegyesházasságokra nézve is visszahozta a katolikus szentszékek bíraskodását. *Magyar Jogi Lexikon*. (Szerk. Márkus Dezső.) 1903. IV. kötet, Házassági jog címszó.

a szerző bemutatja egy-egy személy vagy család feltörekvő stratégiáját, vagy éppen lecsúszását, marginalizálódását, vagy ahogy könnyedén elkülöníti egy hagyatékban az életmód régebbi és a polgárosodást jelző új elemeit a „komédiába” járástól a kárpitozott kanapé előfordulásáig. A debreceni civistársadalom kutatói vagy a korai vidéki polgárosodást vizsgáló történészek is haszonnal forgathatják tehát Mátay Mónika könyvét.

A munka legfőképpen persze a nemek, nemek közti viszonyok, a család és a házasság története iránt érdeklődők számára tanulságos, hiszen e témák taglálása alkotja a szöveg fő vonulatát. A kép, amit kapunk itt is eleven, mondhatni bővérű, s ugyanakkor kiegyensúlyozott. Mátay Mónika ugyanakkora figyelmet fordít a férfiakra, mint a nőkre, s viszonyukat árnyaltan mutatja be. Miközben egy patriarchális, a nőket nagyon nagymértékben alárendeltnek beállító diskurzus uralkodik, s természetesen ki is zárja őket a közfunkciókból és bizonyos foglalkozások gyakorlásából, a nők mégsem maradnak eszköztelenek. A szerző számba veszi azokat a megélhetési lehetőségeket, amelyek a nők előtt nyitva álltak, bemutatja milyen volt jogi helyzetük a hozománnyal, szüleiktől vagy férjüktől való örökléssel kapcsolatban, miként rendelkezhetek vagyonnal, milyen szerepet tölthettek be az iparosok vagy kereskedők háztartásában. Az eredmény az uralkodó patriarchális diskurzushoz képest meglepő – még akkor is, ha tudjuk, hogy a nők autonómiáját a 19. század második felében a klasszikus polgári világ kiépülése a megelőző korszakoknál sokkal jobban korlátozta. A jogtörténeti irodalomból az ismert ugyan, hogy a hagyományos magyar jog a nyugat-európainál kedvezőbb volt a nők számára, mégis váratlan, hogy milyen sokféle kenyérkereső lehetőség, és a vagyonnal való milyen szabad rendelkezés illette meg a nőket a 19. század első felének sok szempontból még polgárosulatlan Debrecenjében.² Felmerül ezzel kapcsolatban a kérdés, hogy érdemes lenne a Mátay Mónika által főleg református egyházi szerzőktől idézett patriarchális diskurzus tartalmának és funkciójának megkülönböztetése. Az antropológiai irodalom ismert megkülönböztetése szerint egy rítus, egy szöveg formális tartalma nem jelöli meg azt a funkciót, amelyet a rítus gyakorlása, a szöveg megalkotása és címzettekhez juttatása egy adott közösség életében betölt. Mi a patriarchális diskurzus szerepe a debreceni társadalomban, ha a valóságban a nők helyzete némiképp eltér attól, ahogyan e diskurzus leírja?

Ez az eltérés nem pusztán az egyedülálló vagy megözvegyült nőkre vonatkozik, akik a kenyérkereset és a vagyonnal való rendelkezés tekintetében nagymértékben szabadok. A házasságban is, ahol az uralkodó diskurzus szerint a feleség engedelmessége a kívánatos, valójában jelentős játéktér áll a nők rendelkezésére. Eltekintve attól, hogy bíróságához fordulhatnak válásért, és ezt a férfiaknál nem kisebb arányban és a sikerre nem kisebb eséllyel meg is teszik, a házasságon belül is van mozgásterük. A család gyarapodása, különösen ha mesteremberről van szó, nagy mértékben függ az asszonytól. A házasság érzelmi hangulata nem kevésbé

² Dr. Mihály Andor: *A magyar nő jogai a múltban és a jelenben*. Budapest, 1913, Atheneum Kiadó

múlik mindkét félen. S ha a férfiak fizikai brutalitása asszonyaikkal szemben mai szemmel nézve megdöbbenő is – s a kor társadalma által csak akkor elítélt, ha a nő életét is veszélyezteti – a nőknek, verbális eszközeik révén, Mátay Mónika szerint mégis legalábbis egyenlő erejű fegyverük van a visszavágáshoz. „Némiképp leegyszerűsítve a képletet, azt is mondhatjuk, a férfiak felemelik a kezüket, a nők kinyitják a szájukat – s ez utóbbi kétségkívül hatásosabb módszer.” (238.) A férfiak fizikai erejéről és a nők verbális készségeiről szóló klisé, talán éppen a kor újkori és még polgárosulatlan újkori társadalmak korában gyökerезik. Ekkor még a szóbeliségen alapuló közösségekben a női beszédnek nagy jelentősége volt az egyes személyek, nők és férfiak „hírének”, azaz közösségen belüli helyének és reputációjának meghatározásában. Mátay Mónika szentel is egy külön fejezetet a nemspecifikus hírnév problémájának, bemutatva, hogy mivel lehet valakinek „rossz hírért költeni”.

Mátay Mónika munkája úttörő jelentőségű a család és a válás magyarországi története tekintetében, s emellett forrásgazdagsága révén számos adalékkal eleven képet ad a 19. század eleji cívis társadalom hétköznapi életéről, polgárosulásának állapotáról. Ez az elevenség, amelyet más témák kutatói nehezen érhetnek el, részben a valóperes forrásanyagnak köszönhető, hiszen azokon kívül más források nem igen kínálnak annyira élet-, illetve mondhatnánk inkább testszagú anyagot. (A szerző külön foglalkozik az elviselhetetlen bűz, mai szemmel nézve igen magasan lévő küszöbének kérdésével.) Másrészt viszont a nagy munkával és jó szelektálással összeválogatott, egymást kiegészítő további forrásoknak, végül, de nem utolsósorban pedig annak köszönhető, hogy Mátay Mónika – történetek között irigylésre méltóan – olvasmányosan, néhol szinte csevegő stílusban, az egyes esettanulmányokban a történetet jó dramaturgiai elrendezéssel kibontva tud írni. Az ő bemutatásában válóperekről olvasni élvezetes.

Bódy Zsombor

Max Weber Magyarországon. A weberi életmű értelmezései a honi társadalomtudományban

Molnár Attila Károly (szerk.): *Szellem és etika.*
A „100 éves a Protestáns etika” konferencia előadásai.
Budapest, Századvég Kiadó, 2005. 340 oldal

Meglehetősen gyakori manapság a társadalomtudomány berkein belül, hogy a tudományterület klasszikusai egyre inkább kikerülnek az érdeklődés homlokteréből, és az elméleti viták is mind gyakrabban csak a jelen vagy a közelmúlt szerzőinek értelmezései mentén folynak. E több okkal magyarázható tendenciózus változással csak kevés számú szerző képes dacolni. Max Weber vitán felül ezen kevesek közé tartozik. Weber nem csupán a szociológia területén őrzi vitathatatlan népszerűségét (amelyet az újabb és újabb, gyakran Weber nevével kezdődő hivatkozási indexek is bizonyítanak), hanem – ha munkásságának megítélésében sokkal szkeptikusabb módon is – a szélesebb társadalomtudomány területén is. A szünni nem akaró érdeklődés hatványozottan igaz *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* cím alatt megjelent írások¹ esetében. Weber 1904 és 1905 között publikált és az akkor nemzetközivé váló szociológia berkein belül jórészt visszhangtalan² tanulmányai a század második felére a diszciplína egyik megkerülhetetlen alpmunkáivá váltak.

¹ A két közkézen forgó magyar nyelvű fordítás inkább az olvasó dezorientálásában, mint tájékoztatásában segítkezik. (Weber, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, 1982. Gondolat Kiadó; Weber, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, 1995. Cserépfalvi Kiadó) Ha el is tekintünk a helyenként megdöbbentő félrefordítások taglásától, mindenképpen szót kíván, hogy mindkét kiadvány azt a hatást kelti, hogy az 1920-ban keletkezett, az összegyűjtött vallásszociológiai tanulmányok elé írt és *A protestáns etika* felfogásától sokban különböző előszó a kötet része. (Az 1995-ös kiadás még a tanulmány forrását sem jelöli meg.) Másrészt szintén az utóbbi kiadvány Webernek egy 1906-os kétségtelenül a témába vágó tanulmányának (*A protestáns szekták és a kapitalizmus szelleme*) lefordításával igyekszik teljessé tenni *A protestáns etika* magyar kiadását; nyilvánvalóan megfélekedve arról, hogy maga Weber ezt az írást nem, csak az első két tanulmányt tekintette a kötet részének. (E kérdéssel kapcsolatban a Weber által autorizált összegyűjtött vallásszociológiai tanulmánykötet mérvadó. (Weber, Max: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. 1–3. Tübingen, 1920. J. C. Mohr (Paul Siebeck))

² Jól mutatja Weber írásainak korabeli csekély közismertségét, hogy a századforduló német társadalomtudományát figyelemmel követő francia szociológia egyáltalán nem ismeri Weber vallásszociológiai munkáit. Noha az *Année sociologique* rendszeresen recenzálja Weber egyéb írásait, Durkheim *A vallási élet elemi formáiban* nem is említi Weber írásait; akár éppen a magyar Pikler Gyula és Somló Bódóg kötetével szemben. (Durkheim, Emile: *A vallási élet elemi formái. A totemisztikus rendszer Ausztráliában*. Budapest, 2003. L'Harmattan Kiadó, 176.)

A honi szociológia és társadalomtudományos gondolkodás számára a weberi szövegek jelentősége még nagyobb. Weber nem csupán a szociológiatörténet egyik kikerülhetetlen klasszikusát jelenti, hanem azt a szerzőt, akinek 1960–70-es évekbeli újrafelfedezése egyértelműen összekapcsolódik a nem marxista társadalomtudomány nehéz legitimizációjával. Ezzel az előzménnyel is összefügg, hogy Weber neve nem csak a szociológusok számára hatott hívószóként. A Weberrel foglalkozó társadalomkutatók számára *A protestáns etika* első eleme megjelenésének százéves évfordulója szolgált apropóul a számvetésre. A konferenciára *100 éves a Protestáns etika* címmel a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológiai Intézetének szervezésében került sor, amelynek kötetbe gyűjtött előadásai Weber szerteágazó kutatási területeire kalauzolják az olvasót. A konferenciakötet tanulmányai ekképpen nem csupán a szűken vett vallásszociológiai írásokat vizsgálják, hanem a legkülönbözőbb tudományterületekhez kapcsolódnak, tükrözve Weber szakdiszciplínákon túlmutató tudományos érdeklődését és az előadók sokszínűségét, hiszen nem csupán a szűkebb szakma, hanem eszme- és társadalomtörténészek, politológusok is elfogadták a szervezők felkérését. Tekintettel arra, hogy a kötet az utóbbi időszakban Weberrel foglalkozó magyarországi szerzők majdnem teljes körét³ magában foglalja, a könyv Webert elemző vagy Webert továbbgondoló tanulmányai azt is megmutatják, hogy mit jelent a magyar tudományos gondolkodás számára a 20. századi társadalomtudomány kétségtelenül egyik legjelentősebb életműve.

A kötet különböző tematikájú tanulmányai tehát jórészt felölelik Weber működésének legfőbb területeit, miként szó esik a magyarországi recepció kérdéséről is. A könyv nyitótanulmánya, Saád József *Max Weber Magyarországon – Hatástörténeti áttekintés* című írása az utóbbi területre kalandozva, hiánypótló vállalkozásként tekinti át Weber hazai hatásának legfőbb területeit. A honi Weber-fordítások sorra vétele után az erősen mitizált Lukács–Weber kapcsolatot veszi újra górcső alá, hogy a két szerző viszonyát és egymásra gyakorolt hatását a dokumentálható adatok aprólékos feltérképezése után újraértékelje. Weber és Lukács levelezésének és utóbbi munkáinak Weber hatását kutató elemzésével a szerző meggyőzően érvel amellett, hogy egyrészt Weber szociológiája lényegtelen szerepet játszott Lukács filozófiája szempontjából, másrészt joggal teszi kérdéssé, hogy Lukács valóban alaposabban ismerte volna Weber társadalomtudományos munkásságát. Legalább ennyire érdekfeszítő Saád József írásának második egysége, amely Webernek a két háború közötti magyar történettudományra tett meglepően jelentős hatását vizsgálja. A szerző e kérdéskörben is nagy tárgyismerettel kalauzol végig többek között Horváth Barna, Bibó, Ferdinandy, Mályusz,

³ Az utóbbi időszakban Weberről értekezők közül talán egyedül Erdélyi Ágnes neve szerepelhet a hiánylistán. Erdélyi Ágnes: *Max Weber Amerikában. Weber hatása és fogadtatása az angol–amerikai filozófiában és társadalomtudományban*. Budapest, 1993. Scientia Humana; Erdélyi Ágnes (szerk.): *Max Weber és a 20. század társadalomtudományi gondolkodása*. (Akik nyomot hagytak a 20. századon 5.) Budapest, 1999. Napvilág Kiadó; Erdélyi Ágnes: *A társadalmi világ ideáltípus felépítése*. Budapest, 2003. Typotex)

Bónis, Hajnal Weber-értelmezésein. A szerző Hajnal Weber-képével némileg vitatkozva Bónisban találja meg azt a történészt, aki leginkább megértette volna Weber fejtegetéseit. Magam részéről Bónis György teljesítményét nem vitatva, Hajnal értelmezését is hiteles Weber-olvasatnak tartom, amely jól megérzi Weber vallásszociológiai munkáiban⁴ Weber tojástáncát a materialista és a szellemtörténeti megközelítés között.⁵ Saád József tanulmányának harmadik nagy egysége a hatvanas évektől újrainduló magyarországi Weber-recepciót vizsgálja nem csupán az egyes szerzők munkáinak lényegre törő összefoglalóját adva, hanem kitérve a Weber-értelmezések tudománypolitikai összefüggéseire is.

A nyitótanulmány utolsó egységében tárgyalt Bertalan és Erdélyi elemzésekhez kapcsolódik a kötet talán legizgalmasabb gondolatkísérlete, Némedi Dénes tanulmánya, amely Weber ismeretelméletének két központi fogalmával, tény és érték megkülönböztetésével foglalkozva vizsgálja Weber álláspontjának tarthatóságát. A *Putnam és Weber – tény és érték* című írás Weber értékmentesség-felfogását Hillary Putnam egy közelmúltban megjelent szövegének bevonásával vizsgálja, érveket gyártva Weber kategorikus elválasztásával szemben. Némedi ugyanis Putnammal együtt amellet érvel, hogy az érték- és tényítéletek elválaszthatatlanok egymástól, hiszen nem beszélhetünk „ténykijelentések” osztályáról, mivel a tények osztálya nem határolható körül egyértelműen. A megközelítés folyamánya, hogy az érték–tény dualizmus inkább vitagátlóként működik, és valójában a dichotómia helyett egy kontinuumról lehet beszélni: az állítások között aszerint lehet különbséget tenni, hogy kisebb vagy nagyobb mértékben értékítéletek-e. Némedi a putnami kiindulópontot elfogadva a weberi szövegek elemzésén keresztül mutatja ki a weberi tény–érték dichotómia tarthatatlanságát; másrészt a szövegek és kontextusuk cizellált elemzésével bemutatja Weber értékmentességre vonatkozó álláspontjának különböző variációit is, amelyekből többek között az is világossá válik, hogy a közkeletű felfogással szemben Weber kívánatosnak tartotta az értékítéletek tudományos tárgyalását.

Érték- és tényítélet kérdéséhez kapcsolódik Láncki András tanulmánya is, amely a Weberben megtestesült modern tudomány (hogy Putnam megfogalmazásával éljünk) egyik központi „sűrű” etikai fogalmát teszi bírálat tárgyává a politikaelmélet két jeles szerzőjének nézőpontjából. *A rend keresése – Strauss és Voegelin Max Weber kritikája* című írás ennyiben Weber kapcsán a modern társadalomtudományok egyik lehetséges bírálatát fogalmazza meg. Strauss ugyanis Weberben látja kicsúcsosodni a modern tudománynak a természetjog-

⁴ Weber 1920.

⁵ Weber vallásszociológiájának egy döntő jelentőségű szövegrészét („Az emberek cselekvéseit közvetlenül érdekek uralják (anyagiak és eszmeiek), nem eszmények. Az »eszmék« által teremtett »világképek« azonban igen gyakran váltóbeállító rendszerként működnek, döntő pontokon megszabják, mely pályán mozgatja tova az érdekek dinamikája a cselekvést.”) elemezve Némedi Dénes is felveti, „vajon Weber (a metaforánál maradván) nem váltogatja-e a mozdony és a váltó szerepét, és nem tűnik-e gyakran úgy, hogy valójában az érdekek a váltók, és az »eszmék« a cselekvésvezérlő erők?” (Némedi Dénes: *Klasszikus szociológia 1890–1945*. Budapest, 2005. Napvilág Kiadó, 220.)

tól való elfordulását, az észjog végső konzekvenciáig vitelét. Az objektív (isteni) rend elutasítása számára a filozófia elutasításával lesz azonos; másrészt úgy látja, a „természetes horizont” hiánya miatt következik be, hogy a valóság csak az értelemadó miatt válik racionálissá. Strauss ebben a modern irracionalizmus forrását, és az ordas ideológiák, akár a fajelmélet politikai elvvé emelésének a lehetőségét látja. Voegelin Weber kritikája hasonlóképpen az isteni rend tételezéséből indul ki. Számára az emberi rend mindig csak a kozmikus rend derivátuma lehet. Ő is a modern tudomány születéséhez kapcsolja a törést, amikor az „egy az igazság (a rend)” elvét felváltja az „egy a módszer” elve. A Weberben kiteljesedő „módszertani anarchizmus” (nincs egy módszer, hanem bármennyi) hasonló kiindulással már nem megérteni, hanem termelni akarja a rendet. Az elvek helyett az ok és okozatok kutatása elv nélküliséghez vezet, pontosabban az értékek démoni döntésekhez kapcsolása következik be. A Lánczi András által hitelesen interpretált Voegelin számára Weber annak a tudománynak lesz a megtestesítője, amely az objektív rend és az igazság megismerésének lehetőségét feláldozta egy olyan tudomány eszméjéért, amelynek az elveit nem sikerült tisztázni.

Leginkább Weber társadalomelméletének bírálata fogalmazódik meg Tomka Miklós írásában is (*Széljegyzetek Max Webernek A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme című tanulmányához*), amennyiben a szerző a vonatkozó szekunder irodalom bevonásával Weber vallásszociológiai munkájának összefoglalásán túl az írás lehetséges problematikus pontjait is sorra veszi. Egyrészt Weber álláspontjának tudásszociológiai aspektusait emeli ki, amikor életrajzi helyzetének, a kortárs gondolkodóknak, sőt pszichés problémáinak a Weber-tézist formáló tartalmait teszi elemzés tárgyává. Tomka másrészt az ideáltipikus elemzés lehetséges buktatóit, illetve a szerző egyéb írásaihoz hasonlóan a Weber által is többnyire képviselt szekularizációs elmélet kérdésességét emeli ki; illetve kitér arra a sokszor hangoztatott érvre, amely szerint Weber valójában nem a protestáns etikáról, hanem annak egy nem többségi alesetéből kiindulva alkotott elméletet.

A szűkebben vett vallásszociológiai tematika folytatódik a kötet szerkesztőjének, Molnár Attila Károlynak *A puritán etika és a fegyelem* című írásában is. A szerző *A protestáns etika* kapcsán többek között a racionalitás és fegyelmezés problémáját emeli ki. Weber köztudottan a korlátozott szükségleteken alapuló életszemlélet és a korlátlan szerzésvágy tradicionalista mentalitását legyőző önfegyelmező aszkézisben látta meg a modern kapitalizmus szellemének a feltételét, és ennek forrását a vallásban (pontosabban az etikai próféciaokban) találta meg. Molnár Attila érdekes felvetése arra mutat rá, hogy az önfegyelmező aszkézis nem csupán Baxter racionális kazuistikájában, hanem a 16. századi katolikusoknál, legfőképpen a jezsuitáknál is megtalálható. Másrészt a szerző arra is kitér, hogy ezt a katolicizmussal összekapcsolt racionalizmust az első reformátorok elutasították, illetve követőik csak némi megkésettiséggel vették át a katolikusoktól. Vagyis arra a következtetésre jut, hogy a modern gazdasági éthosz alapja a Webernél hangsúlyozottnál kevésbé kapcsolható a protestáns szektákhoz, – ezzel szemben a szerző erős állítását kiemelve – inkább köthető a jezsuita

gondolkodáshoz. Ha ebben a formájában ezt a megállapítást kissé túlfeszítetnek is tartom (ne feledkezzünk meg a jezsuita rend történelmi előzményeiről, épp a protestáns hatásról sem), mindenesetre a 16. században a különböző felekezetekben egyaránt megjelenő racionalizálódás kimutatása jobban egybevág a társadalomtörténészek felfogásával, mint a szociológusok Webert és a protestáns kisközösségeket szajkózó megközelítésével.

Juliane Brandt *A weberi tézis és a magyarországi protestantizmus a 19. században* című írása a szociológusi elméletalkotást kívánja tesztelni egy társadalomtörténeti kutatással; nevezetesen a 19. századi felekezeti foglalkozás-összetételek elemzésével, hogy megvizsgálja Webernek a protestantizmus és a kapitalista vállalkozás közötti összefüggését a honi viszonyokban. Az egyes táblák összevetése azonban – nem meglepő módon – nem mutat korrelációt a protestáns felekezet és a kapitalista foglalkozáscsoportok között. Az egyes felekezetek közötti eltérés elsősorban a regionális különbségekkel, semmint a felekezeti hovatartozással magyarázható. Nagy kérdés azonban, hogy mindez bármilyen módon összefüggésbe hozható-e a szerző kiindulásával. Hiszen Weber teljesen egyértelművé teszi (leginkább explicit módon a vallásszociológiai tanulmányok nevezetes előszavában⁶ vagy magában *A protestáns etikában*⁷ is), hogy bizonyos egyéb objektív társadalmi feltételek megléte teremti meg annak a lehetőségét, hogy a protestáns kisközösségekben kialakulhasson a kapitalista szellemmel összekapcsolható evilági aszkézis. Másrészt Molnár Attilának a szerző által is idézett, a magyarországi puritanizmus lényegesen eltérő tartalmaira vonatkozó kutatásai fényében⁸ különös a weberi tézisek magyarországi igazolásának, cáfolatának kísérlete. Legalább ennyi kérdést vet fel a szerző mindenféle bizonyítást mellőző, tanulmányvégi azon megállapítása is, amely szerint a magyarországi protestantizmus a modern világot megteremtő szellemi és kulturális haladás elindítója, a nyugati kultúra terjesztője, ezen túl a katolicizmus gátló hatása ellenére a „nemzeti öntudatnak és önállóságnak, sőt magának a nemzeti nyelvnek az egyetlen konzekvens megőrzője” lenne. (134.)

Halmos Károlynak *A magyar gazdaság- és társadalomtörténet-írás a kapitalizmus szelleméről* című tanulmányában folytatódik a Weber-tézis adaptálhatóságának tematikája, amennyiben a szerző a Weber elméletét bevonó történészek fejtegetéseit veszi sorra Leopold Lajostól kezdve Hajnal Istvánon keresztül Hanák Péter felfogásáig. Halmos aprólékos elemzéséből kibontakozó konkurens kapitalizmus-magyarázatok Weber nyilvánvaló (Hanák) vagy csak áthallásos hatásának (Leopold) eltérő lenyomatai is egyben; másrészt a Weberrel polemizáló elméletalkotás példája, mint Hajnal „történelmi materializmusa” esetében. A tanulmány nyomán követi a jelenbeli történetírásra a három történész közül a legnagyobb hatású Hanák Péternek a magyarországi kapitalizmusról szóló felfogásának vál-

⁶ Weber 1982: 7–25.

⁷ Weber 1982: 38.

⁸ Molnár Attila [Károly]: *A „protestáns etika” Magyarországon*. Debrecen, 1994. Societas et Ecclesia.

tozásait is, amely a pálya végén egy erősen etnicista megközelítésben csúcso-
dott ki. Ez oknál fogva külön öröm a tanulmány végének kitekintése, amely
Bácskai Vera, Kövér György és a szerző empirikus kutatásaival jórészt cáfolni
tudja Hanáknak a közéleti diskurzustól nem független, de arra visszafelé is ható
megállapításait.

A kötet szerkesztésének a tanulmányok tematikus kapcsolódásait érvényesí-
tő elve hozza magával, hogy a kapitalizmus szellemének kérdésével foglalkozó
Cs. Kiss Lajos munka követi a gazdaság- és társadalomtörténeti témájú írás-
okat. A *Max Weber tudományfelfogása és a protestáns etika* című tanulmány kísérlet
a weberi vallásszociológia kereszténységértelmezése és Weber tudományfelfogása
közötti tartalmi összefüggések igazolására. A szerző ugyanis amellet érvel, hogy
Weber a protestáns hivatásgondolat modern értelmezésének keretében fogalmaz-
ta meg a tudományok korlátozott érvényességről szóló nézetét, amely szerint
a tudománynak le kell számolnia megváltó-üdvözítő igényeivel. A protestantiz-
mus jelentősége ebben a racionalizálódási folyamatban az, hogy a hivatáseszme
a protestantizmusnak köszönhetően vált univerzális jellegűvé és egyenértékűvé.
Ez utóbbi miatt a hivatásfogalom átvihetővé vált a valláson kívüli területekre is,
a kapitalista gazdaságra, vagy a hivatásként végzett modern tudományra. A szer-
ző rámutat arra is, hogy a protestáns felfogás értelmében a tudomány kitün-
tetett helyzetben volt, hiszen a nem közvetlenül vallásilag értékelendő kultúrjavak
közül egyedül a tudományhoz nem viszonyultak ellenségesen. Másrészt a világ-
megértés „egzisztenciálódásával” a tudomány nem játszhat közvetlen értelem-
adó-igazoló szerepet.

Az értelemadás problémájából bontakozik ki Hidas Zoltán Weber kultúra-
fogalmát vizsgáló tanulmánya is. A *„szerencsétlen tudat” szociológiája* című írásban
a szerző rámutat arra, hogy Weber a kultúrát mint az individualizálódás folyama-
tában kialakuló értelemadót szemléli, amikor a világ mint egységes egész értelmes
voltának tételezése helyett egy világ és egy mögöttes világ dualizmusában eliga-
zodni akaró ember értelemadása jelenik meg. Ebben az összefüggésben az ember
értelemadó tevékenysége formálja a talált valóságot és visz rendet a káoszba; a kul-
túra így válik a világtörténet értelmetlen végtelenségének az ember álláspontjáról
értelemmel és jelentőséggel felruházott szeletévé. Hidas Zoltán tanulmányában
ennek a megváltozott helyzetnek egzisztenciális következményeire helyezi a hang-
súlyt. Arra a feszültségre mutat rá, amely az eleve semmi adott értelemmel nem
rendelkező világban a világtörténet értelmét megadó ember számára jelentkezik, és
amely a felfokozott megváltásszükségletet magyarázza. E gondolatmenet fényében
Weber vallásszociológiája egy olyan kísérletként jelenik meg, amely a vallástörténe-
tet a megváltás radikális fogalma felől rekonstruálja. Az ember olyan szuverén indi-
viduum, aki természeti meghatározatlanságával szemben értelemadással határozza
meg magát. A weberi szociológiában ő lenne a karizmatikus személyiség, amely-
nek állapotát hegeli nézőpontból joggal jellemzi a szerző a „szerencsétlen tudat”
(unglückliches Bewußtsein) fogalmával. A szerző párhuzama mellé egy újabb szálát
behozva, Weber valami olyan szerepre és helyzetre gondol, amely az egyéni érték-
választás heroizmusában rá is jelentősen ható Friedrich Nietzsche filozófiájában az

„új nemesség” gondolatában jelenik meg,⁹ és amelynek állapotát a Weberre kétségkívül kevésbé jellemző „amor fati” jellemez.

A megváltás gondolatához kapcsolódik Nagy J. Endre *Értelmiségi vallásosság Max Weber vallásszociológiájában* című tanulmánya. A szerző Weber vallásszociológiájának meglehetősen szabad olvasata alapján az értelmiségi vallásosság lehetséges típusait veszi sorra, és a 19–20. századi magyar történelem és tudomány jeles alakjainak vallásosságát vizsgálja. A tanulmány ebben az értelemben valóban eszméletörténeti illusztrációkat tartalmaz, amelynek keretében szó esik a reformkori nemzedék nagyjainak (Eötvös József, Széchenyi István) etikai vallásosságáról éppúgy, mint a századforduló progresszív elitjének, a „negatív privilegizáltak” vallásosságáról. A szerző az utóbbiak alatt a Galilei Kör körül csoportosuló zsidó értelmiséget (a „magyar zsidó vallásos etikai forradalmárokat”) érti, amely két jelentős alakjának, Polányi Károlynak vallásosságát és Lukács Györgynek „etikai idealizmusát” értelmezi; miként kitér a *Három nemzedék szerzőjének* felfogására is.

Szekfű Gyula és a magyar eszméletörténeti vonatkozás kapcsolja ide Kupa Lászlónak *A lelki alkat és/vagy struktúra* című tanulmányát, amely Szekfű egy kevésbé ismert és vitatható színvonalú írását (*A magyar bortermelő lelki alkatát*) veti össze *A protestáns etikával*. A szerző a két mű közötti párhuzamokat keresve az eltérő gazdasági éthoszt leíró, Weber által jellemzett kapitalista szellem–gazdasági tradicionalizmus terminuspár megfelelőjét találja meg Szekfű munkájában. A „gazdasági indifferenzizmus” és a „célirányos bánásmód” szekfűi fogalmainak elemzésekor Kupa László meggyőzően érvel a terminusok eltérő tartalma és kontextusa mellett. *A magyar bortermelő lelki alkatának* értelmezéséből és a két munka tárgyyszerű összevetéséből kiderül, hogy Weber és Szekfű hasonlóságokat mutató témamegjelölése gyökeresen eltérő szemléletet és elméleti építkezést takar. A szerző következtetéseivel teljes mértékben egyetértve, a tanulmány alcímére utalva megállapíthatjuk, hogy a „magyar bortermelő” esete a weberi Etikával még csak liasonnak sem nevezhető.

A Weber vallásszociológiai munkáihoz fűzött előszó indítja el Karácsony András gondolatmenetét, amely Weber jogszociológiáinak vonatkozásait tárgyalja. A *Weber a jog vallási gyökereiről* című tanulmány közelebbről a modern racionális kapitalista üzem feltételeként szereplő jog eredetét vizsgálja. A szerző Weber *Jogszociológiájának* elemzése alapján azt mutatja be, hogy Weber az emberek gyakorlati-racionális életvezetésben megnyilvánuló készségek-képességek kialakulásában fontos szerepet tulajdonított a vallásos hitnek és a hozzájuk kapcsolódó etikai kötelességeknek. A továbbiakban azt követi figyelemmel, hogy az európai tradícióban miként hatott a vallás a jogra. A tanulmány kitér a normák tartalma (materális szempont), az eljárások tekintetében (formális szempont) és a két hatásmechanizmus összekapcsolódásában megmutatkozó hatásra, elsősorban

⁹ Többek között Nietzsche, Friedrich: *Jenseits von Gut und Böse. Vorspiel einer Philosophie der Zukunft*. 5., Berlin, 1988 [1886], DTV/de Gruyter, 8–9. fejezet.

a római jog és a középkori jog területéről hozva példákat. Az írás arra a következtetésre jut, hogy a vallás egyrészt a kánonjog révén közvetlenül, másrészt sokkal közvetettebb formában a természetjog területén formálódó hagyomány révén hatott a világi jogra.

A tanulmánykötetet két, Weber politikai szociológiájából kiinduló, de legalább ennyire a jelenlegi politikai helyzet értelmezésébe bevonható, vagy egyenesen azzal is foglalkozó tanulmány zárja. Mindkét munka Weber demokrácia-felfogásának értelmezésére vállalkozik. Körösényi András a *Max Weber vezérdemokrácia-koncepciója* című írásában a szövegek elemzése alapján arra a következtetésre jut, hogy Weber empirikus-realista, a demokrácia normatív elméletét elutasító demokrácia-elmélete pozitív lehetőséget látott a karizmatikus uralom alá sorolható vezérdemokráciában. Rámutat arra is, hogy Weber az instrumentalista demokrácia-felfogás képviselője, amennyiben számára a demokrácia nem öncélként, hanem további politikai célok elérésének eszközeként szerepel. Ezzel függ össze, hogy a modern társadalmakra a bürokrácia uralmában és a tömegdemokráciában leselkedő veszély legyőzésére a vezérdemokráciát tartja az egyetlen lehetőségnek, hogy az értelemmel bíró emberi cselekvés, élet lehetőségét megőrizhesse. A karizmatikus uralom antiautoriter átértelmezését jelentő, plebiszitárius (népszavazáson alapuló) vezérdemokrácia a legális és karizmatikus uralom sajátos ötvözetét jelenti. Weber számára a nemzetek versenyében való küzdelemben jobb esélyt kínáló vezérdemokrácia mint szelekciós rendszer normatív értelmű. A szerző egyúttal arra hívja fel a figyelmet, hogy ebben az értelemben Weber politika-felfogásában az empirikus-realista megközelítés mellé egy normatív politikai dimenzió is társul, ami Némedi Dénes értelmezése mellett szintén tény és érték weberi kategorikus elválasztását látszik cáfolni.

Felkai Gábor *A demokrácia problémája és Max Weber* című írása több szálon is Körösényi Andrással polemizál. Egyrészt Weber demokrácia-felfogásának ad más hangsúlyt, másrészt Körösényi két korábbi, a rendszerváltás utáni magyar politikával kapcsolatos, különösképpen a vezérdemokrácia esélyeit taglaló tanulmányainak¹⁰ állításaival vitatkozik. A tanulmány első nagy egysége jórészt vitatja a Webernek tulajdonított instrumentalista demokrácia-felfogást. Felkai Gábor a Weber életmű alapos ismeretéről tanúskodó szövegértelmezései alapján arra a következtetésre jut, hogy Webernek a demokráciáról alkotott megközelítésében – Weber reálpolitikai énjének jelenlétét bizonyító, bizonyos instrumentalizáló él ellenére – inkább a normatív tartalmak a meghatározók. Másrészt a politikai írások elemzése alapján Weber demokratikus és a többpártrendszeren alapuló elkötelezettségét emeli ki. Körösényi megközelítésével szemben a szerző a vezérdemokrácia weberi koncepciójának korhoz kötöttségét emeli ki, vagyis a vezérdemokráciát sokkal inkább bizonyos aktuálpolitikai helyzetek megoldására kínált megoldásnak, sem mint Weber által kívánatosnak tartott hatalomgyakorlásnak

¹⁰ Körösényi András: Parlamentáris vagy „elnöki” kormányzás? Az Orbán-kormány összehasonlító perspektívából. *Századvég* 2001. 20. 3–38.; Körösényi András: Politikai képviselő a vezérdemokráciában. *Politikatudományi Szemle* 2003. 2. 4. 5–22.

tekinti. A tanulmány harmadik egysége a fentiekkel is összefüggésben vitatja Körösenyinek azt az értelmezését, amely a vezérdemokrácia weberi koncepciója alapján igyekszik a nyugat-európai és különösképpen a magyarországi politikai állapotok, illetve hatalomgyakorlási technikák terén bekövetkezett változásokat megérteni. A szerző habermasi ihletettséggű normatív elkötelezettségétől sem mentesen jut arra a következtetésre, hogy a társadalmi és politikai válságra a demokrácia bevált alapelvei és nem a vezérdemokrácia alternatívája képez majd megoldási keretet.

A Weber magyarországi recepciójától a társadalomelmélet legkülönbözőbb szegmenseit taglaló értelmezéseken átívelő és a honi politikai életnek a weberi szociológia bevonásával történő elemzéséig jutó konferenciakötet az eddigi legteljesebb magyar társadalomtudományos reflexiót jelenti a weberi életműre.¹¹ Különösen örömteli ezt megállapítani akkor, amikor a Weber által is leírt tudományos üzem által gyártott konferenciák, majd az ebből készült, zömében inkább a szerzők tudományos jelenlétét, mint szakmai kvalitásait bizonyítandó, meglehetősen egyenetlen tartalmú kötetek óhatatlan szkepszist alakítottak ki az elmúlt években e műfaj iránt az olvasóban. A Századvég Kiadó gondozásában megjelent munka erre a gyakorlatra rációvalva olyan tanulmányok gyűjteményét bocsátotta ki, amelyek zömében érdekes és színvonalas írásokkal orientálhatják Max Webernek a szociológián túl a politikatudományra, társadalomtörténetre, filozófiára is ható, megkerülhetetlen életműve iránt érdeklődőket.

Bognár Bulcsu

¹¹ Vö. Erdélyi Ágnes (szerk.): *Max Weber és a 20. század társadalomtudományi gondolkodása*. (Akik nyomot hagytak a 20. századon 5.) Budapest, 1999. Napvilág Kiadó.

SZERZŐINK

Bak Borbála (1943) történész, egyetemi docens (ELTE BTK)
bakborbala@freemail.hu

Bódy Zsombor (1970) történész (Miskolci Egyetem, BTK)
bomazsor@freemail.hu

Bognár Bulcsu (1970) szociológus (PTE BTK)
bogbu@hotmail.com

Burke, Peter (1937) professor emeritus (Cambridge University)
upb1000@cam.ac.uk

Gelléri Gábor (1976) irodalmár, történész, főiskolai adjunktus
(Berzsenyi Dániel Főiskola)
ggabor1976@yahoo.com

Goda Károly (1978) történész; PhD hallgató (ELTE BTK)
karoly.goda@gmail.com

Harbsmeier, Michael (1951) történész, antropológus (Roskilde Universitet)
miha@ruc.dk

Horváth Gergely Krisztián (1974) szociológus, egyetemi adjunktus (ELTE TÁTK)
hktm@ludens.elte.hu

Jusztin Márta (1953) művelődéstörténész, főiskolai docens
(Budapesti Gazdasági Főiskola)
mjusztin@freemail.hu

Kármán Gábor (1977) PhD hallgató (ELTE BTK/CEU)
hphkag01@phd.ceu.hu

Kiss Gergely (1971) történész, egyetemi adjunktus (PTE BTK)
gpetit.gergely@gmail.hu

Kulcsár Krisztina (1971) levéltáros, történész (Magyar Országos Levéltár)
kulcsar.krisztina@mol.gov.hu

Pakot Levente (1978) Ph.D. hallgató (ELTE BTK Atelier)
pakotlevi@yahoo.com

Popova-Nowak, Irina (1968) történész (Strayer University / University of Phoenix)
i.popova@mail.strayer.edu

Vári András (1953) közgazdász, történész, egyetemi docens (Miskolci Egyetem)
h7506var@ella.hu

CONTENTS

TRAVELLERS AND TRAVELS

Burke, Peter:	Directions for the history of travel	5
Harbsmeier, Michael:	Travel writings as sources of mental history	25
Gelléri, Gábor:	From the Amazon River to the Amazons. Echoes of a “perfect voyage”	54
Kármán, Gábor:	Identity and borders: 17 th century Hungarian travellers in West and East	72
Kulcsár, Krisztina:	Travels of the political and social elites. On the examination of 18 th century voyages from the aspect of German researches	99
Irina V. Popova-Nowak:	The Odyssey of national discovery: Hungarians in Hungary and abroad, 1750–1850	128
Vári, András:	The land of threats. America in the 2 nd half of the 19 th century – through Hungarian eyes	153
Jusztin, Márta:	„Let us travel the roads of our homeland!” The problems of domestic tourism in Hungary between the two World Wars	185

FORUM

Pakot, Levente:	Sixth European Social Science History Conference	209
-----------------	--	-----

PERIODICAL REVIEW

Goda, Károly:	Middle Age history and <i>Urban History</i>	218
---------------	---	-----

BOOKS

Archontology, prosopography and social history.	
Fedeleš, Tamás: The social composition of the Pécs company chaplain during the late Middle Ages (1354–1526) – Kiss, Gergely	228
Köblös, József (ed.): Students of the Pápa College of Reformed Church, 1585–1861 – Horváth, Gergely Krisztián	239
Kulcsár, Krisztina: Travels of Joseph II in Hungary, Transylvania and in the Banatus Temesiensis 1768–1773. – Bak, Borbála	242
Mátay, Mónika: Legal Games, Divorce in Debrecen 1793–1848) – Bódy, Zsombor	248
Max Weber in Hungary. Interpretations of the works of Weber in Hungary	
Molnár, Attila Károly (ed.): Mind and ethics. “The hundred years of Protestant ethics” – Bognár, Bulcsu	252
Authors	261
Contents	262
Abstracts	264

ABSTRACTS

Kármán, Gábor: Identity and borders: 17th century Hungarian travellers in West and East

The survey discusses the identity and self-image of 17th century Hungarian and Transylvanian travellers as conveyed through their travel texts. The cultural borders in the mental map of the travellers coincided with the Eastern and South-eastern borders of Transylvania. The authors placed themselves in the same position as their Western European contemporaries: although the general tone in their diaries was that of admiration, they did not make explicit comparisons to the disadvantage of their home. There are also some cases of criticism on civilisational basis towards the West, which shows, that the travellers felt that they stayed on equal grounds with the West. The few cases of auto-stereotypes also show that some travellers tended to reinforce even the negative stereotypes attributed to Hungarians, in order to question the Western discourse which placed them on a lower grade on a civilisational scale. Towards the Eastern neighbours, the travellers tended to use a condescending tone, qualities such as boorishness, lack of education and barbarity were attributed to Russians, Wallachians and Moldavians. The worst reputation was the share of the Ottomans: in their case, even if – in a very few cases – tolerance and understanding came into picture, there was no possibility of acceptance. Hungarian travellers only used the discourse of their own inferiority towards Western Europeans, when it was a part of their political agenda: otherwise, they included themselves into the concept of the region, imagined on the basis of erudition and Latin education, which they more and more often called Europe.

Gelléri, Gábor: From the Amazon River to the Amazons. Echoes of a “perfect voyage”

The ideal of the “perfect voyage” is one that keeps recurring in European thought since antiquity. The paper first review the manifestations of this ideal, then proposes a new approach for the examination of traditional sources (thus, for example, *ars apodemica* discourses) and proposes the utilization of new sources as fell (e.g. the registers of “ideal libraries”).

One of the basic tenets of my analysis is that the expectations towards this type of text – one which does not yield to inquiries easily and has been grappling with problems of (self-) definition throughout its history – are best rasped

on the recipients' size. Therefore, it is from this aspect that we have approached the travelogue that had achieved, perhaps, the most unanimous success in 18th century France: the voyage of La Condamine along the Amazon River.

During the analysis of this text and its reviews in the contemporary press I have tried to answer the question how, almost uniquely among travelogue writers of the age, La Condamine had been able to meet the expectations of the strictly scientific *Journal des Savants*, the scientific, but Jesuit *Mémoires de Trévoux* and the periodical representing a new, literary and subjective type of journalism, the *Jugements sur quelques ouvrages modernes*. One of the secrets of this success seems to be that the author consciously calculated with this target audiences: while he submitted a several hundred pages long treatise to the French Academy of Sciences, he provided the broader public with a shorter and lighter work that included popular topics as well (such as that of the tribe of the Amazons). He was thus able to embody the "heroic traveler" risking his life as well as the "popular scientist" aware of his audiences' expectations and able to present scientific results in a comprehensible way.

Kulcsár, Krisztina: Travels of the political and social elites.

On the examination of 18th century voyages from the aspect of German researches

The first part of the paper reviews the German attempts to process the travelogues of the 18th century. Hitherto, travelogues have been primarily treated from the point of view of the history of literature and the typology of the genre was created. The University of Bremen and the research center, *Eutiner Forschungsstelle zur historischen Reisekultur* collects, catalogues and analyzes travelogues published in German between the 16th and the 19th centuries. To date, however, researchers have neglected manuscript sources. A project entitled „*Europareisen der politischen Funktionsträger des alten Reichs (1750–1800)*” was launched to make up for this by the *Forschungszentrum Europäische Aufklärung Potsdam* founded in 1996. Rather than focusing on a single type of travelogue, a certain type of voyage or a given social stratum, this research targeted the elites they call "social functionaries" (*Funktionsträger*). Beside the primary travelogues, they also collected the sources related to the preparations and results of the voyages (invoices, reports, correspondence). According to their relative purposes, the project identified five major groups (travels of the ruler - *Regentenreise*, *Fürstenreise*; study tours of the nobility - *Kavalierstour*, *Kavaliersreise*, diplomatic trips - *diplomatische Reise*; official trips - *Berufsreise*; study tours - *Studienreise*).

The Hungarian examples mentioned in the paper are presented on the basis of the German results and according to the German categorization. The paper is the first to create such a systematic overview of the travels of the 18th century Hungary social and political elites through a brief study of the travels of a number of individuals. The paper presents examples of the following types of travels with the most important sources and the possibilities of further research:

The sources uncovered and the examples shown enable the examination of the evolution process of the culture of the Age of Enlightenment (*Kulturtransferforschung*). Within the framework of *Reisefolgenforschung*, the sources enable us to analyze the actual impact of travel on the initial culture of the travellers, the knowledge they acquired and the way in which they were able to utilize at home the cultural, economic, technical and organizational innovations acquired abroad.

Irina V. Popova-Nowak: The Odyssey of national discovery: Hungarians in Hungary and abroad, 1750–1850

The Hungarian symbolic map of the country, or the map of the country in the mind of individual, loaded with emotions, cultural, political and ideological values, had the national capitals, Upper Hungary, Transylvania, the puszta, Balaton, the Danube and the Tisza, as its main highlights. The symbolic map of the world reflected the Hungarian idea of their country located between East and West, overcoming the traces of Asianness and moving along the road of Western civilization. This map of the world, travel routes and the focus of travellers' attention depended on travellers' identities. The journeys across Hungary and abroad marked and at the same time transgressed the real and symbolic boundary lines of the country, the borders of the Habsburg Monarchy and its dominions, and the edges of civilization/barbarity, which often coincided with the ethnic borders within Hungary. Austria was perceived by Hungarian travellers as a part of Europe in terms of the culture and richness of its museums, but was only a passage to Europe as far as the industrialization and the development of political institutions was concerned. When travelling across Hungary, "the people moved across physical space and from one social world to another." Their individual travel agendas pursued by each traveller made it difficult to assign meaning to travel experiences, and often invited criticism from other travellers. As a result of the increasing speed and relative ease of moving across this territory, Hungarian travellers redefined the "social world's spatial dimensions," and re-discovered the social groups of rural and urban areas. Like the maps which fixed the frontier lines, the guide books and travel accounts fixed the travel routes and sets of objects to be seen during the journey.

The Hungarian gentry and urban non-noble professionals of the first half of the nineteenth century were moved by patriotism, to be understood as a “middling virtue determined by altruism, goodwill, discernment and uprightness” linked to “a community-related moral-political attitude”, and intended to “organize and personalize” their “country as a place of life for human beings protected by law”. Travel across Hungary ceased to be a part of the trip to Europe, and acquired its own value and attraction. Trips within the country were journeys of “nationalizing” the landscapes through quoting Hungarian poets, recalling celebrities and historical events. Travels abroad were the journeys of learning about the Hungarian past and looking into the Hungarian future. Like threads plaited into an intricate ornament of the lace, the lines of travel routes and travel narratives were braided into the story of the nation and its territory.

Vári, András: The land of threats. America in the 2nd half of the 19th century – through Hungarian eyes

In the first half of the 19th century, the US was an enormously fascinating and attractive land for Hungarians to travel in and to report on. The Hungarian liberal Bölöni Farkas travelled and wrote on America at the same time as Tocqueville, with resounding success. This paper picks up the story of the changing image of America after the 1849 defeat of the revolution in Central-Europe. It is a story of consecutive deterioration of the shining image of America. The travellers were of very different social background, from aristocratic landowner to professional journalist, from university lecturer of chemistry to a clerk of the Ministry for Agriculture, Industry and Trade. The deepening aversion to America can be linked to a generally sceptical outlook towards the development of capitalism and liberal political democracy. Interestingly, however, it does not stop there. From the first to the last of the travellers there are a number of criticisms, which reflect profound differences in the way an appropriate, humane, dignified life of the community is pictured by the visitors as opposed to what they see in the US.

Jusztin, Márta: „Let us travel the roads of our homeland!” The problems of domestic tourism in Hungary between the two World Wars

Modern tourism emerged in Hungary between the two World Wars. Its market supply and demand, structure and directions of development were not only defined by contemporary factors, but by the travelling habits of the late 19th century and the consequences of the Trianon peace dictates.

The travelling habits and trends of the late 19th century were primarily related to the famous health spas and climatic resorts of historical Hungary and the Monarchy, the Alps and the Tartan Mountains. As a result of Trianon, the most favoured, best equipped targets were removed beyond the borders of the country. However, the recuperation from the shock of the First World War and the revitalization of the industry brought about the renewal of travelling habits, too. Holidays became a real option for broader strata of society. The shift in the structure of supply and demand, the travel of masses to the old, traditional resorts of the Monarchy that were now *abroad*, involving a substantial outflow of money, caused sensitive losses for the country's budget. Inbound tourism was unable to make up for this deficit. Tourism experts had to face the challenge of keeping would-be holiday-makers within the borders, thereby improving the trade gap in the balance of the tourism industry. Beside administrative measures and the encouragement of inbound tourism, they also turned to the development of domestic tourism to achieve this end. This effort was directed towards changing old, rigid travelling habits, which required the creation of new, attractive domestic targets. The program, *Let us travel the roads of our homeland!*, equally served economic purposes and tried to teach people to notice the values of the shrunken country.

A KORALL szerzőinek!

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, másol nem publikált cikkeket, recenziókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a lap példányainak elfogyta után pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez a szerző nem járul hozzá, úgy azt írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként öt, recenzió esetén három példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét lemezen vagy e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, lehetőség szerint mellékelve egy kinyomtatott példányt, mely megegyezik a fájl tartalmával. (Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni.) Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven. Kéziratot nem őrzünk meg.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni, illetve idegen művek esetén a címet lefordítani []-ben megadva azt.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger–Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük rövidített formában hivatkozzon a szerző, s a rövidítést hátul a források között oldja fel. (pl. Somogy Megyei Levéltár (= SML), Főispáni iratok (= Fi) 13789/1935.)

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Vas Megyei Levéltár, Alispáni iratok 1931–1937.

Nemzeti Sport (1925–1935)

Interjú Nagy Ferenc tájfunóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.

(A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadók:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichobistoria – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelese. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.)* Debrecen, 219–227. [sorozat nevét zárójelben normál betűvel!]

[Idegen nyelvű publikáció:]

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century*. Liverpool

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* 29. 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

‘Korallok’ szócikk. In: Révai Új Lexikona 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva. Amennyiben az újságcikk egy szakirodalmi/irodalmi cikket jelöl, a hivatkozott irodalmak között tüntessük fel. Ha azonban forrásként használjuk (pl. szövegelemzésre, adatforrásként stb.), a források jegyzékében szerepeltessük azt!]

[Kéziratok:]

Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézirattár 551. sz.)

[A lelőhely (pl. OSZK Kézirattár) megjelölése fontos. Amennyiben forrásként használjuk, akkor oda kerüljön. Ha tudományos műként, akkor kötethez hasonlóan a hivatkozott irodalmak között tüntessük fel.]

[Megjelenés alatt álló publikáció:]

Gyáni Gábor 2001: Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* 3–4. Megjelenés előtt

EGYÉB

- Kerüljük a p., pp., o., old., i.m., ld. rövidítéseket!
- Ügyeljünk az elválasztójel (-) és a kötőjel (–) helyes használatára! (Számok, évszámok, oldal-számok közé „–” jelet rakjunk!)
- Az idézeteket csak e jelek közé: „” írjunk! Idézetben belüli idézet »...« jelek közé kerüljön!
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés tőlem – X. Y).
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztőség • 1113 Budapest, Valkói u. 9.

Megrendelés: terjesztes@korall.org, Honlap: www.korall.org, E-mail: korall@korall.org

Czoch Gábor, g.czoch@tla.hu

Horváth Gergely Krisztián – főszerkesztő, hktm@ludens.elte.hu

Granasztói Péter, grana@neprajz.hu

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Lengvári István, lengvari@lib.pte.hu

Pozsgai Péter, peter.pozsgai@uni-corvinus.hu

Szegedi Péter, szegedi.peter@forsense.hu

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Baross u. 1.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6/8.

Írók Boltja
1061 Andrassy út. 45.

Kis-Magiszter Könyvesbolt
1053 Magyar u. 40.

Osiris Könyvesbolt
1053 Veress Pálné u. 4-6.

Pont Könyvesbolt
1051 Nádor u. 8.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

MISKOLC

Egyetemi Könyvesbolt
3515 Egyetemváros

PÉCS

Széchenyi Könyvesbolt
7624 Rókus u. 5.

SZÁZADVÉG

ÚJ FOLYAM 41. SZÁM 2006. 3. SZÁM

Tartalomjegyzék

Tilos az á...

Menyhárd Attila–Mike Károly–Szalai Ákos: A tiltás hatástalansága.

Kogens szabályok a szerződésjogban

Cserne Péter: Szerződési szabadság és paternalizmus: adalékok a szerződési jog közgazdasági elemzéséhez

Fejések

Személyi László–Csanády Márton: Brain drain. Közelkép a diplomás magyarokról

Nagy Beáta–Vicsek Lilla: Mit ér a női vezető szava?

Férfi és női vezetők megítélése önkormányzati dolgozók körében

Fogalomtár

Keller Márkus: A Bildungsbürgertum és az értelmiség fogalmának összehasonlító vizsgálata

Századvég-szövegelő

„Az a történelem amire tényleg építünk, kétszáz évvel ezelőtt kezdődött.”

Farkasfalvy Dénessel Balázs Zoltán és Szalay Ákos beszélgetett

www.szazadveg.hu

Századvég Kiadó, 1037 Budapest, Nagybatonyi u. 8–10.

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom. 17. évfolyam, 2006. 2. szám

Tartalomjegyzék

PARLAMENTI VÁLASZTÁSOK UKRAJNÁBAN

Anatolij Kljucskovics: Az ukrajnai pártok működésének politikai–jogi keretei

Volodimir Bodnár – Jurij Osztapec: Az arányos választási rendszer bevezetésének előfeltételei és alapvető jellemzői Ukrajnában

Volodimir Bodnár – Jurij Osztapec: A 2006. évi ukrajnai parlamenti választások országos és regionális aspektusból

A MUNKAVÁLLALÓK VILÁGA

Pulay Gergő: Etnicitás, állampolgárság és munkaerőpiaci kategorizáció

Csata Zsombor: A képzésből a munka világába való átmenet az erdélyi diplomás fiataloknál

Dux László: Külföldi munkavállalók Japánban

MŰHELY

Beszámoló a *Nations and Their Pasts: Representing the Past, Building the Future* című londoni konferenciáról

Lajtai L. László: A nemzet nemzetköziesítése és a múlt jelenvalósága

Fisli Éva: Kávészünet. Beszámoló *átlóharánt*

SZEMLE

Vaspál Veronika: Az Auschwitz-emlékezethely narratívái a szocialista Lengyelországban. *Jonathan Huener*: Auschwitz, Poland, and the Politics of Commemoration, 1945–1979

Rigán Lóránd: Repolitizált poliszok. *Demeter M. Attila*: Republikanizmus, nacionalizmus, nemzeti kisebbségek

KÖNYVISMERTETÉS

Rácz József – Takács Ádám (szerk.): Drogpolitika, hatalomgyakorlás és társadalmi közeg. Elemzések foucault-i perspektívából

Ára 1000Ft

